

NUNQUAM AUTORES, SEMPER INTERPRETES
A MAGYARORSZÁGI FORDÍTÁSIRODALOM A 18. SZÁZADBAN

*NUNQUAM AUTORES,
SEMPER INTERPRETES*

A MAGYARORSZÁGI FORDÍTÁSIRODALOM
A 18. SZÁZADBAN

Szerkesztette
Lengyel Réka

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézet

Budapest, 2016

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

© MTA BTK, 2016

© A szerzők, 2016

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát is.

ISBN 978-615-5478-25-3

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Irodalomtudományi Intézet

Felelős kiadó: Fodor Pál főigazgató (MTA BTK)

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Borítóterv: Hubert Katalin

Tördelés: Hudecz Andrea

Nyomdai munka: Prime Rate Kft.

Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter

„Már régtől fogva vádoltatik, sőt gyaláztatik a mi Magyar Nemzetünk azért, hogy a könyvek olvasására nem sok kedve vagyon; legalább bizonyos is az, hogy arra még eddig nincsen olyan közönséges hajlandósága, mint más jól palléroztatott Nemzeteknek. Az Anglusok, Franciák, Belgák és egyszóval egész Európának majd minden egyéb Nemzetei annyira gyönyörködnek ezen legörvendetesebb és leghasznosabb időtöltésben, t. i. a jó könyvek olvasásában, hogy az ő született nyelveken minden esztendőben újabb-újabb könyvek nagy számmal nyomtattnak, [...] Úgy tetszik mindazonáltal (és mely nagy örömet érez az én szívem, hogy édes Nemzetemről ilyen bizonytságot tehetek), úgy tetszik, mondom, hogy a mi Nemzetünk kezdi magát ezen vádoltatás alól felszabadítani! Úgy tetszik, hogy már egynéhány esztendőktől fogva közönségesebb virtusa kezd lenni a Magyaroknak a jó Könyvek olvasására való szíves indulat! És úgy tetszik, hogy már egynéhány esztendőktől fogva a mi tudósaink szorgalmatosabban írnak, mivel az ő könyveik szorgalmatosabb olvasókat találnak!”
(*A svéciai Grófné G***né asszony élete, Előljáró beszéd,*
Torday Sámuel fordítása, 1772)

„Az odahaza ülő úrfiaknak pedig többnyire puska, pipa, jó kopó vizsla, kutya s játék a beszédjek. És ha azon kívül tovább nyájas beszédekre jön a dolog, szép históriák helyett elkezdnek igen semmiségeket beszélleni, mely is ebből áll p. o.: Hejji, hol volt, hol nem volt hetedhét országon, még az Óperenciás tengereken is túl, volt egy vén Aszszony, aki úgy meg fejte az ágast, hogy a Jutka majorosné teheneit se feji meg különben. Ily szép históriákat hallottam sokaktól, az ország eleit nem is tudják kicsoda s micsoda, az egy viceispány urak, s szolgabíráknál nem is ismernek nagyobb urakat lenni szegények.”
(*Erkölcsei iskola, Előljáró beszéd,*
Farkas Antal fordítása, 1790)

Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi Osztálya és a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolája 2014. október 1–3. között Miskolcon tudományos konferenciát rendezett *Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században* címmel. A tanácskozás központi témája a 18. századi magyarországi fordításirodalom története volt, kitekintéssel a 19. század első évtizedeire. A 18. századi magyar irodalom, a *litterae* egészét tekintve azt látjuk, hogy – a korábbi évszázadokhoz hasonlóan – az irodalmi műveket tekintve sokkal nagyobb a fordítások és átdolgozások, mint az eredeti alkotások száma. A magyar irodalomtörténet-írás fontos feladata a fordítók által létrehozott hatalmas szövegegyüttes rendszeres és módszeres vizsgálata, de a kutatás e területen csupán részeredményeket tudott felmutatni. A témát mind ez idáig egyetlen szerző, Vörös Imre tárgyalta monografikus szinten.¹ A század végén keletkezett fordításelméleti alapszövegeket több alkalommal közreadták, s többen elemezték.² Fontosabb fordítói életművek esetében is történt komolyabb előrelépés (Mikes, Faludi, Kazinczy). Egyre több jel mutat továbbá arra, hogy jóval több alkotónál kell feltételeznünk az olykor jelölt, máskor jelöletlenül hagyott idegen nyelvű szövegek használatát és fordítását, mint azt korábban sejtettük. A konferencia ötletét az adott terület rendszeres kutatásának hiánya

¹ VÖRÖS Imre, *Fejezetek XVIII. századi francia-magyar fordításirodalmunk történetéből*, Bp., Akadémiai, 1987 (Modern Filológiai Füzetek, 41).

² Vö. például: BURJÁN Monika, *A fordításról való gondolkodás története Magyarországon 1787 és 1883 között*, PhD disszertáció, Szeged, 2003; *Kettős megvilágítás: Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*, szerk. JÓZAN Ildikó, JENEY Éva, HAJDU Péter, Bp., Balassi, 2007 (Pont fordítva, 4); *A műfordítás elveiről: Magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény*, szerk. JÓZAN Ildikó, Balassi, 2008 (Pont fordítva, 7).

adta, a szervezők célja az volt, hogy elkezdődjék a vonatkozó témák és módszerek számbavétele, hogy megismerhetővé váljanak a legújabb eredmények, lendületet kapjanak a szövegekőzpontú, illetve komparatív szempontú vizsgálatok.

A tanácskozás fő címéül annak a Seneca-idézetnek egy részletét választottuk, melyet Kármán József saját megállapításait alátámasztandó illesztett bele *A nemzet csinosodásába*. A szerző ehelyütt részletesen kifejti véleményét a hazai szerzők fordítói gyakorlatáról, s az ezzel kapcsolatos bajokról és teendőkről.³ Kármánnak a személyes érintettség ellenére is tárgyilagos láttelele, melyet a szemtanú hitelességével kora kulturális viszonyairól készített, jelentős forrásértékkel bír, s megbízható adatokkal szolgál a korszak irodalom- és művelődéstörténeti értékeléséhez. Az író véleménye szerint a 18–19. század fordulójának irodalmi és tudományos teljesítménye kezdetleges szinten áll, s más országokéhoz viszonyítva elmaradottnak mondható. E kezdetlegességet – elvetve a kedvezőtlen klimatikus adottságokat mint lehetséges magyarázatot – a magyar társadalmat jellemző szociális, gazdasági, nyelvi-kulturális és egyéb tényezőkkel indokolja. Megállapításainak igazát az irodalom történetének mai szemlélője is könnyen beláthatja, hiszen azokkal más közvetlen és közvetett források adatai, illetve a vonatkozó kutatások eredményei is egybevágóak.

Magyarország társadalmi-politikai-gazdasági helyzetének stabilizálódása, a közoktatás expanziója, a lakosság nyelvi ismereteinek bővülése, a kereskedelmi forgalomban hozzáférhető könyvek számbeli gyarapodása kedvezett ugyan a könyves műveltség terjedésének a 18. század folyamán, ez a tendencia azonban még a század végén is csak a társadalom szűk rétegeiben volt érzékelhető. Ahogyan Kármán is utal rá, csupán kis létszámú olvasóközönség tartott igényt efféle művekre, s igen kevés pénzt tudott erre áldozni. Ezzel egybehangzóan az 1780-as évek elején a pesti Weingand könyvkereskedő cég alkalmazottja a svájci Société Typographique de Neuchâtel könyvkiadóhoz írott levelei egyikében a magyarországi könyvpiacról szólva így fogalmaz: „egy univerzális jellegű nemzet és ország, amelyiket évszázadokon keresztül kegyetlen és véres háborúk dúltak, nincs

³ KÁRMÁN József, *A nemzet csinosodása = Magyarországi gondolkodók, 18. század: Bölcsészettudományok, II*, szerk. TŰSKÉS Gábor, LENGYEL Réka, Bp., Kortárs Kiadó, 2015 (Magyar Remekírók, Új Folyam), 937–956, jegyzetek: 1322–1330.

még a művelődésnek azon a fokán, hogy olyan szerzői legyenek, akik biztosítani tudnák a könyvkereskedőknek a nyomdai költségek megtérülését.”⁴ A lakosságnak még a tanultabb, iskolázott rétege sem vált rendszeres olvasóvá; Kármán ide vonatkozó megjegyzései sok kortársa véleményével csengenek egybe. Az egyházi és az állami cenzúra szintén döntő mértékben szorította vissza a magyar nyelvű tudományos és fikciós irodalmi művek keletkezését, ahogyan egyik legfőbb akadályát képezte az olvasási kedv általában vett növekedésének is.

A magyarországi társadalmi, gazdasági és kulturális feltételek a 18. század végén nemcsak az olvasók, de az írók, tudósok oldaláról sem tették lehetővé, hogy nagyobb számban keletkezzenek magyar nyelvű irodalmi vagy tudományos művek. Az a tény, hogy a magyar nyelven alkotó szerzők száma s az általuk írt művek minősége nem emelkedett, Kármán véleménye szerint a következőkkel indokolható: az alkotói tehetség és elkötelezettség hiánya; a magyar nyelv nem kellőképpen kiművelt volta, illetve annak nem megfelelő szintű ismerete; az irodalommal és a tudományokkal való foglalatosság kismértékű társadalmi megbecsültsége. A magyar nyelven alkotó szerzők egyik legnagyobb hibájának azt a részben kényszerűségből, részben kényelemből művelt írói gyakorlatot tartja, melynek jegyében eredeti művek nem, vagy alig, csak fordítások keletkeznek. Ez a jelenség, az eredetileg más nyelven írott szövegek áttünetése magyarra nem új keletű, a magyar irodalmat a kezdetektől jellemzi, s azt az évszázadok során rendkívül nagyszámú értékes alkotással gazdagította. Mindazonáltal a 18. század e jelenség tekintetében újat hozott: ekkor a megelőző időszakhoz képest lényegesen nagyobb számban készültek és jelentek meg idegen nyelvű művek magyar változatai.

Kármán véleménye szerint a század jelentősen megnövekedett irodalmi termésének igen nagy hányadát kitevő magyarra fordított idegen művek többsége eredetijéhez képest silány minőségű. A legfőbb gondnak azt tartja, hogy a magyar tudományos és szépirodalmi művek nagyobbik hányada nem eredeti alkotás, hanem valamely idegen nyelvű munka fordítása, „tolmácsolása”, s kijelenti, hogy „ez még

⁴ GRANASZTÓI Olga, *Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai a XVIII. század végén: Weingand és Köpff pesti könyvkereskedők levelei a neuchâtel levéltárban (1781–1788)*, Magyar Könyvszemle, 119(2003), 2, 166–187, itt: 175.

maga nem litteratura és ez is csak *út és útegyengetés*.⁵ Elismeri ugyan, hogy vannak sikerült fordítások, de mégsem ezek elkészítését tartja elsődlegesen fontosnak, hiszen: a fordított művek színvonala többnyire jelentősen alacsonyabb az eredeti szövegénél; más nemzetek irodalma a magyarnál jóval fejlettebb, a kiváló külföldi alkotásokat kellő előismeretek híján nem értheti meg az ilyesmihez nem szokott magyar olvasó; egy más országban, más társadalmi-kulturális körülmények között íródott mű idegen a magyarok számára. Ezért Kármán szerint a hazai szerzőknek inkább eredeti műveket kellene írniuk, még akkor is, ha így összességében kevesebb alkotás készül, hiszen a lényeg az, hogy azok „jók” legyenek, mert így: „Csinos lesz nyelvünk, és velős minden szó, mert az magán fogja hordani az *eredeti* lélek és az *öngondolkodás bélyegét*. A közönség örömet fogja olvasni azt az író, aki neki *hasznavehető* tanúságokat terjeszt, és a *szívhez* beszél, nem a papiros-hoz. A megfontolt, megkérődzett, új és hasznos igazságok forgásba jönnek, mert – interessálnak. Az emberek esmérete, hazánk s állapotunk esmérete terjedni fog, mert a magunk világát fogjuk könyveinkben találni. A gondolkodás, a meggyőződés és gyökeres tudományok veszik fel az uralkodópálcát, és mivel ezek nélkül nemcsak haszontalan, de valóban ártalmas és nemzeteket részegítő minden világosodás, e’ lesz nálunk az igaz és *józan* világosodás boldog időnyílása.”⁶

Ítéletét fenntartások nélkül elfogadhatjuk: a 18. századnak és a 19. század elejének fordításirodalmát nem a modern irodalmi alkotások elsődlegesen fontos jellemzője, a magas szintű esztétikai minőség teszi értékessé. E szövegek egy részén, a tudományos, gyakran oktatási célra íródott műveken ugyanis nem kérhető számon efféle érték, a valódi, modern értelemben vett irodalmi alkotások pedig javarészt kisebb jelentőségű szerzők csekély értékű művei. Amennyiben az idegen nyelvű irodalmak valóban kimagasló alkotásairól van szó, akkor is gyakran megfigyelhető, hogy az eredeti szöveg esztétikai értékével az átültetés – készítőjének a feladatra való alkalmatlansága folytán – már nem rendelkezik, vagy ha saját korában rendelkezett is azzal, szövege nyelviileg azóta elavult, legfeljebb nyelvemlékként tartandó számon, esetleg átadta a helyét egy újabb, nyelvében modernebb fordításnak. Ettől függetlenül a korszakban keletkezett for-

⁵ KÁRMÁN, *i. m.*, 951.

⁶ *Uo.*, 953.

dítások összessége természetesen tárgyát kell, hogy képezze a *magyar* irodalom történetére irányuló vizsgálatoknak, melyek révén megismerhetővé válnak a magyarországi eszme-, filozófia-, művelődés- és tudománytörténeti folyamatok, valamint a magyar nyelvhasználat változatos megnyilvánulási formái mint olyan tényezők, illetve jelenségek, melyek előkészítették és nagyban befolyásolták a magyar nyelvű irodalom térnyerését az ezt követő időszakban, tekintve, hogy az akkor tevékenykedő alkotóknak sok ekkori fordítás meghatározó olvasmánya volt.

Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy e szövegekkel foglalkozva egyben más országok *idegen nyelvű* irodalmát is vizsgáljuk, továbbá a magyar és a világirodalom összefüggéseit, sokszor nem is csupán két (eredeti mű, fordítás), hanem több elem kapcsolatrendszerét. Komoly módszertani hiba, s számos félreértés, félreértelmezés forrása lehet, ha ezen elemek együttesének csak egyik tagját, a magyar nyelvű fordítást vetjük vizsgálat alá, ezért minden esetben a lehető legszélesebb látószögű összehasonlító elemzések elvégzésére kell törekednünk. Ez a feladat természetesen az elmúlt korok textológusai, filológusai, eszme- és irodalomtörténészei számára is adott volt, az utóbbi néhány évben elérhetővé vált új módszerek és segédeszközök azonban soha nem látott mértékben gyorsítják és egyszerűsítik a mai kutató mindennapi munkáját, mely így a korábbi tapasztalatokat és gyakorlatot messze felülmúló eredményekre vezethet. Ehelyütt nem szükséges részletesen bemutatni a Google Books-szolgáltatás alkalmazásának előnyeit, hiszen a kutatók számára az utóbbi időben nyilvánvalóvá vált: ahogyan más területeken, úgy a 18. századi magyarországi fordításiirodalom vizsgálatakor, szövegkiadások készítésekor is elengedhetetlenül fontos e páratlan gyűjtemény minél szélesebb körű, sokoldalú kiaknázása.

Kármán József jóvendölése szerint „az igaz és józan világosodás boldog időnyílása” akkor következik el, amikor majd a magyar szerzők elsősorban nem fordítások készítésén, hanem eredeti művek megalkotásán fáradoznak. Megállapítását a magyarországi irodalmi gyakorlatnak *A nemzet csinosodása* megjelenését követő három-négy évtized alatt, részben éppen e programadó szöveg hatására lezajlott átalakulására vonatkozó tények ismeretében értelmezve-értékelve fel kell tennünk a kérdést: vajon nem éppen ez a valóban elkövetkezett

„időnyílás”-e az az új korszak, mely felváltja a modernnel a régít? Vajon nem éppen akkor zárul-e le a régiség korszaka, amikor a magyar írók már kellően képzettek, elhivatottak, megbecsültek ahhoz, hogy tehetségüket eredeti művek megalkotásában tegyék próbára, s noha továbbra is készítenek olykor nagyra, máskor kevésre értékelt fordításokat, azok már nem képezik a magyar irodalmi kánon részét? Vajon nem éppen annak az újfajta szemléletnek a kialakulása jelent-e határvonalat, mely az eredeti mű szerzőjéhez képest általában jóval csekélyebb elismerésben részesíti a magyar változat szerzőjét, aki így *fordítóból műfordítóvá* válik? A fordítók és műfordítók fő célja ekkor már nem a magyar nyelv és kultúra fejlesztésének elősegítése, hanem az idegen nyelvű irodalmi és tudományos művek megismertetése a magyar olvasókkal. Ahogyan Radó Antal fogalmaz: „A műfordítás az egyes nemzetek szépirodalmának közvetítője, és mindenek előtt azt czélozza, hogy elhárítsa a szépirodalom termékeinek elterjedése elé a nyelvek különbözőzése által gördített akadályokat. Nincs művelt irodalom, melyre idegen irodalmak ne hatottak volna. Ezt a hatást pedig a legtöbb esetben nem az illető külföldi termékek eredetii, hanem azok fordításai szokták létrehozni.”⁷

A fenti kérdések megválaszolásához egyelőre nem rendelkezünk elegendő adattal a 18. és a 19. század irodalmáról. A korszak kutatói részéről mind ez idáig csak kisebb részterületek kapták meg az őket megillető figyelmet, s még az e területekre vonatkozó szakirodalom adatai is sok tekintetben további árnyalásra, frissítésre szorulnak. Továbbra is előttünk áll azonban a munka nagyobb része, az elvégzendő feladatok körébe egyaránt beletartozik a vizsgálatba bevonandó szövegek feltárása és összegyűjtése, valamint azok rendszerezése, komparatív vizsgálata és az adatok átfogó értékelése. A korszakkal foglalkozó kutatók már évek óta tanúi és részesei annak a boldog időnyílásnak, mely valódi fordulatot hozott a szövegek összegyűjtésében, kezelésében, rendszerezésében és vizsgálatában alkalmazható módszerek, a felhasználható digitális adattárolási és adatkezelési eszközök és eljárások terén.

⁷ RADÓ Antal, *A magyar műfordítás története, 1772–1831, 1883, 12.*

A konferencián elhangzott előadások többségének elkészült a szerkesztett változata, a jelen kötetben e tanulmányokat az azokban tárgyalt források keletkezésének időrendje szerint elrendezve adjuk közre. Az előadások kiválogatásánál fontos szempont volt, hogy azok középpontjában új, lehetőség szerint az eddigiekben nem publikált adatok, kutatási eredmények álljanak. Noha vizsgálandónak tartjuk a fordítás gyakorlatára vonatkozó elméleti megfontolásokat, reflexiókat is, elsősorban nem ezekre szerettük volna ráirányítani a figyelmet. Ez a döntésünk részben e szűkebb részterület viszonylagosan előrehaladott állapotú feltártságán alapult, részben azon a megfontoláson, melyet Klaudy Kinga a későbbi jelenségek vonatkozásában fogalmazott meg, de amelyet a korábbi időszakokra nézve is érvényesnek vélünk. E szerint „[...] nem beszélhetünk fordítástudományról a 19. században, mert a 19. századi gondolkodókat nem a fordításnak mint jelenségnek a minél alaposabb, minél egzaktabb leírása foglalkoztatta, inkább bizonyos fordítói elvek megfogalmazására törekedtek. [...] Általánosítási törekvéseiket nem az vezérelte, hogy minél többet tudjunk meg a fordítás folyamatáról, hanem az, hogy minél több művet fordítsanak le idegen nyelvekből magyarra, ezt minél jobb színvonalon tegyék, s ezáltal gazdagodjék a magyar nyelv és a magyar kultúra.”⁸

A vizsgált szövegegyüttes magában foglalja a magyarországi szerzők nyomtatásban megjelent és kéziratban maradt, változatos tematikájú fordításait. A tárgyalt korszak alapvetően a 18. század, s csupán Kazinczy egy-két későbbi munkája és a 19. században keletkezett esztétikai tankönyvek esetében tettünk kivételt. A vizsgált fordítások alapjául szolgáló eredeti művek többsége a 18. században keletkezett, de vannak köztük 16–17. századi munkák, és magától értetődően képviseltetik magukat az antik szerzők alkotásai is. A kötetben olvasható tanulmányok nagy része olyan szövegközpontú vizsgálatok eredményeit adja közre, melyek egy-egy vagy néhány mű eredetijének és egy vagy több különböző fordításának nyelvi-tartalmi összehasonlítása, az átdolgozás és kompiláció arányainak elemzése révén váltak hozzáférhetővé. A tanulmányok szerzői értékelték a fordítók nyelvi-stilisztikai teljesítményét, több esetben a nyelvi, nyelvtani reflexiók, a szóalkotás,

⁸ KLAUDY Kinga, *Magyar fordítástudomány a 19. században (Brassai Sámuel nézetei a fordításról)* = *Uő, Nyelv és fordítás: Válogatott fordítástudományi tanulmányok*, Tinta Könyvkiadó, 2007, 19–26, itt: 19.

a nyelvújítás, nyelvfejlés stb. szempontjából. Egy-egy dolgozat szerzője átfogóan mutatott be gazdagabb fordítói életműveket, egy-egy szellemi csoporthoz köthető fordítói tendenciákat, módszereket, illetve egyetlen alapszöveg különböző változatainak kiadástörténetét és recepcióját. Öröndetes tény, hogy az elemzések tárgyául néhány dolgozatban korábban ismeretlen, kéziratban fennmaradt fordítások szolgáltak. Van továbbá a tanulmányok között olyan, mely a fordítandó művek kiválasztását vagy az elkészült fordítások megjelentetését befolyásoló tényezőket (cenzúra, mecenatúra) elemzi, befogadás- és hatástörténetüket vizsgálja. Jelentős előrelépést jelent olyan, kevésbé kutatott területekhez tartozó témák feldolgozása, melyek a többnemzetiségű Magyarország nyelvhasználatának sajátos eseteit jelentik, és rámutatnak a magyar és a más nyelvű irodalmi jelenségek között észlelhető párhuzamokra.

Lengyel Réka

DEBRECENI EMBER PÁL FORDÍTÁSI ÉS ÉRTELMEZÉSI TECHNIKÁI (1702)¹

CSORBA DÁVID

Debreceni Ember Pál (Debrecen, 1661 – Olaszliszka, 1710) a kora újkori magyar kálvinizmus tudós lelkésze volt, aki összeállította a felekezetének a hagyományait bemutató egyháztörténetet, a *historia ecclesiasticát*,² melynek révén a reformáció óta először nyerhettek betekintést a latinos műveltségű világ érdeklődői a hazai magyar nyelvű reformátusok világába. A jelenlegi elemzésben egyetlen szempontot érvényesíték: azt vizsgálom, milyen volt Ember Pál tudományos szövegközlési, illetve fordítási gyakorlata.

ÉLET ÉS ÉLETMŰ A MÉRLEGEN

Debreceni Ember Pál élete minden mozzanatában a 17. század jellemző kelet-európai jelenségeként írható le. Megtestesül ebben az útban a háttér, a debreceni kálvinista közeg jelentősége s ennek kivételése a szorgos és vallásos jellemre, a németalföldi egyetemjárás, a hazai protestantizmus üldöztetési a rekatolizáció légkörében, a háborúk sújtotta Kárpát-medence mindennapjai (a török kiűzése, Thököly- és Rákóczi-szabadságharc korában), s a fiatalon lezárt élet. Jóllehet Ember Pál számos területen tevékenykedett, de a fenti műve miatt a

¹ A tanulmány az OTKA K 101840 számú pályázata és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Adolf LAMPE, [DEBRECENI EMBER PÁL], *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania*, Utrecht, Poolsus, 1728.

szakirodalom Bod Péter óta egyöntetűen és elsősorban egyháztörténet-íróként emlegeti. Tanulmányait szülővárosában végezte, itt a diákok közt megbecsült köztanítói tisztet is töltött be, jellemzően négy osztály praeceptora is volt, ami egészen átlagon felüli tudást és megbecsülést jelent (általában ugyanis 1–2 osztály tanításában segítettek be a jobbak a professzornak). Ember Pált a diákság megválasztotta vezetőjének (senior), s ebbéli minőségében tarthatott szabad megemlékezést az időszakban elhunyt neves bibliafordító lelkésről, professzorról, Komáromi Csipkés Györgyről.³ Fennmaradt naplója ékes lenyomatát adja ennek a sűrű időszaknak (1679–1681).⁴ Még diákvezetőként őt kérték ki Sárospatakra, ahova a korábbi üldöztetések elől visszatért a diákság, s kezdetben (1682–1683) tanári és lelkészi feladatot is ellátott. A hegyaljai várost visszaszerző Thököly Imre előtt ő prédikált a városi templomban, s az ő támogatásával jutott el az ekkori iskoláztatás szokásos külföldi egyetemi szintjére, a németalföldi peregrinációba (Franeker, Utrecht és Leiden egyetemére). A szellemileg és pénzügyileg is tehetősebbek módjára többször disputált, nyilvános vitatkozáson részt vett, és szövegeit meg is jelentette (1686).⁵

Hazatérve első munkahelyén folytatta, de már nem mint rektor (iskolavezető), hanem a pataki kálvinista „egyetemváros”, a „Bodrog-parti Athén” egyik városi lelkésze (1686–1687). Egy korabeli apodémikai metaforával kifejezve Ember Pálnak mint tipikus 17–18. századi magyar kálvinistának „*tota vita fuit peregrinatio*”. A hazai politikai és hadi viszonyok azonban csak az ő életideje alatt is gyakran változtak. Mire hazatért külhonból, mecénása elvesztette a drágán szerzett birodalmát, a Felső-magyarországi Fejedelemséget, s Patakra visszatértek a jezsuiták. Ember Pált kamarai ediktummal tiltották el avárosi templomi szolgálattól, többször bebörtönözték. Ennek hatása a kézírataiban csak áttételesen jelenik meg: a külső, történeti források jelzik csak, hogy a szomszédos faluba, Hotykára tette át a székhelyét (1687–1695), s a patakban keresztelte a sárospataki reformátusokat.

³ Lásd CSORBA Dávid, *Debreceni Ember Pál ellopott és eltűnt könyvei*, MKsz, 130(2014), 2, 204–217.

⁴ Uő, *Debreceni Ember Pál kéziratos naplója a puritán Debrecenből*, Könyv és Könyvtár, 22/23(2000/2001), 173–185.

⁵ Egy beszédének két részletben, külön két tanár vezetésével, de egy jelzet alatti kiadása: RMK III, 3389.

Következő állomáshelyén, Losoncon (1695–1701) már tudományos munkáit is végezte: prédikációs kötet, zsoldármagyarázat-kiadás, egyháztörténeti kompendiuma gyűjtése s rendezése mind ez idő alatt érik be. Szatmár (1701–1704), Debrecen (1704–1705), majd Diószeg következett, végig a Rákóczi-szabadságharc eseményeitől kísérve, mindegyik helyről háború űzte el. Végül Liszván (ma: Olaszliszka) telepedett meg (1706–1710), s itt fejezte be főművét (az utolsó kézirat lezárásának dátuma 1708), s életét egyaránt (az 1709-es pestisjárvány ragadta el őt is, mint annyi mindenkit ebben az időben, beleértve a debreceni egyházi és világi támogatóit).⁶

Hatása a magyar kálvinista egyházi irodalomban nagyon jelentős. Egyrészt halálától máig töretlen népszerűségnek örvend az egyháztörténete és az abban közölt hiánypótló források. Másrészt személye és életpéldája kihatása más szempontból is mérhető: utódai közt (Szatmári Paksi család) négy kollégiumi professzor és püspök található. Mivel a családnak volt pataki és debreceni időszaka is, ezért kéziratai mindkét város nagykönyvtárában fellelhetőek, főművének a másolatai pedig korábban Marosvásárhelytől Utrechten át Oxfordig sok helyet bejártak. Elsőként Bod Péter, Bethlen Kata tudós papja,⁷ majd Szombathy János, a híres pataki könyvtáros értékelte egyház-, irodalom- és regionális történeti jelentőségét.⁸ Kéziratairól Révész Kálmán (1882), Harsányi István (1911), majd Ritoókné Szalay Ágnes (1973) írtak; teológiai gondolkodásáról Kathona Géza (1961) és Bucsay Mihály (1987, 1989), bibliográfiáját elsőként Czegle Imre összegezte.⁹ Az utóbbi évtizedben én vizsgáltam a szövegeit filológiai, eszme- és dogmatörténeti, valamint narratológiai nézőpontból.¹⁰

⁶ CSORBA Dávid, *Debreceni Ember Pál és a pataki szellemiség*, Sárospataki Füzetek, 17(2014), 1, 93–107.

⁷ BOD Péter, *Magyar Athenas*, Nagyszeben, s. n., 1766; kiad. TORDA István, Bp., Magvető, 1982 (Magyar Hírmondó), 60–61.

⁸ JOHANNES SZOMBATHI, *Memoriale Historicum*, Patak, 1793, [kézirat], 69 = Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára Kézirattára, jelzete: Kt 42.

⁹ A filológiai könyvészetet lásd RITOÓK Zsigmondné, *Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai*, MKSz, 89(1973), 175–185, 364–376; a teológiai és egyéb könyvészetet legújabban lásd CSORBA Dávid, „A sovány lelket meg-szépíteni”: *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 5), 191–198.

¹⁰ Ezek összefoglalását és új szempontú megközelítését hozza majd a Bolyai-ösztöndíj által támogatott Ember Pál-monográfia egyik fejezete.

A kutatások alapján egyértelmű, hogy nemcsak a magyarországi kálvinista történeti kompendium kötődik a nevéhez, hanem számos, a korban gyakori megszólalás és műfaj is. A kötelező reprezentatív formák közé sorolhatjuk a temetési búcsúztatókat (elégia és epitáfium),¹¹ a kortársainak publikációit köszöntő verseit (carmen)¹² s az egyetemi viták kiadványait. Már felnőttkori önálló művei, bár nem nagyszámúak, de a 17–18. század fordulójának körülményeihez és nyomdai lehetőségeihez mérten soknak számítanak, sőt: mind gyakoriságban, mind terjedelemben kiemelkednek a századvégi kálvinista szerzők közül. Egy halotti prédikáció (Kassa, 1693); egy zsoldármagyarázat, *Boanerges, Mennydörgésnek két fiai* címen (Debrecen, 1698); egy teljes évkörre szóló prédikációs kötet *Szent Siklus* címmel (Kolozsvár, 1700), ebben egy önálló ünnepi, úrvacsorai prédikációval; illetve egy dogmatikai vitát, *Garizim és Ébál* néven (Kolozsvár, 1702).¹³

A kor értelmiségijének kötelező stallumai közé tartoztak olyan munkák is, mint a kötetszerkesztés és -kiadás. Az ő nevéhez is fűződik a debreceni kollégiumi törvényeknek a korban nagy jelentőségű revideálása (1704), mely a korábbi debreceni (1657) és a még korábbi pataki (1622) törvények alapján történt: minthogy Ember Pál mind-egyik kálvinista város Collegiumában élt és dolgozott, a legeklatánsabban szólhatott hozzá a kérdéshez. Önálló prédikációs kötetében láthatólag maradt még néhány lapnyi hely, s így ott kiadta egy már említett ünnepi beszédét, illetve apósának, a kor neves professzorának, Martonfalvi Györgynek – azóta egyetlen ismert – magyar nyelvű prédikációját.¹⁴ Ember Pál a debreceni időszakában (1704–1705) lektorálta az anglikán püspök, John Jewel *Apologia Ecclesiae Anglicanae* című munkáját (mely magyarosítva, tömörítve jelent meg, de szintén nem az ő neve alatt);¹⁵ illetve korrektora volt az ún. Komáromi Csipkés-bibliának, annak az ószövetségi részét revideálta. Saját műveiben

¹¹ Elégia és epitáfium: Köleséri Mihály (1679); elégia: Martonfalvi György (1681), Nóg-rádi Mátyás (1681) temetésére, lásd RMK II, 1443, 1480.

¹² Az ún. carmen: ifj. Köleséri Sámuel (1682), Szöllősi Pál (1686) és Nagybányai Fúsi Lőrinc (1686) kiadványaihoz, lásd RMK II, 1503; RMK III, 3391, 3403.

¹³ RMK II, 1436; RMK I, 1519; 1556; 1650.

¹⁴ MARTONFALVI TÓTH György, *Keresztényi Inneplés*, Debrecen, Karancsi, 1663 (RMNY 3072), ill. a második kiadását lásd az Ember Pál-féle *Szent Siklus* című kötet (Kolozsvár, Tótfalusi, 1700) mellékleteként.

¹⁵ Johannes JUELLUS, *Apologia Ecclesiae Reformatae*, Debreceni, s. n., 1704 (RMK II, 2203).

pedig nem egyszerűen citált auctorokat, hanem mai szakmai elvárásokkal tekintve is korrekten és hosszan idézett forrásaiból, pontosan feltüntetve azok megjelenési adatait.

Így ezen szerkesztői munkák legnagyobb és leghosszabb ideig készülő kiadványa, melynek megjelenését már Ember Pál sem élte meg, a már említett teljes magyarországi egyháztörténet (adatgyűjtés: 1684–1703, szerkesztés: 1696–1708), mely végül a németalföldi tanár, Friedrich Adolf Lampe neve alatt és kiadásában jelent meg külföldön latinul (Utrecht, 1728). Ebben az előzetes tervei alapján egy másik korabeli, magyar szerzőjű, latin nyelvű történeti kiadvány rendszerét követve haladt: Pápai Páriz Ferenc *Rudus redivivum* című munkáját folytatta kronológiai rendben, de egyháztörténeti nézőpontból az elejétől kiegészítve forrásokkal, történeti és egyéb fogalmakkal, eseményekkel.¹⁶ A tervezett kiadvány 1703-as kéziratában mint alaplíra támaszkodott a zempléni egyházmegyei levéltárból kikölcsonzótt, és végül nála maradt, később pedig a debreceni collegiumi könyvtárba került *Synodali-ára*, a pataki tanár, Szilágyi Benjámín István történeti munkájára.¹⁷ Az útközben többször szétszóródott, elveszett forrásai közül a végül 1708-ban lezárt kiadványában helyt kapott régi jó ismerősének, barátjának és pataki kollégájának, id. Csécsi Jánosnak két latin nyelvű írása, különböző egyháztörténeti dokumentumok (kálvinista és unitárius levelek, jegyzőkönyvi szövegek, egyéb feljegyzések), melyek eredeti szövegei vagy végleg elvesztek Ember Pál menekülései közben, vagy azóta is lappanganak valamely gyűjteményi kéziratcsomóban.

Saját korának nagy visszhangot kiváltott üldöztetésének, a protestáns gályarabok nyomorúságának dokumentumai közül Ember Pál közölt 24 levelet, melyeket a rabok kiváltásuk érdekében vagy éppen megszabadulásuk után írtak. Ezek a korban a híradást képviselő műfajok, melyekhez több megszabadított gályarabtól juthatott hozzá: a debreceni Collegiumban tanult és a nyomorúságuk történetét végig dokumentáló Kocsi Csergő Bálinttól, vagy a felső-magyarországi es-

¹⁶ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Rudus redivivum*, Szeben, Steph. Jüngling, 1684 (RMK II, 1554); DEBRECENI EMBER Pál, *Historia Ecclesiastica Regni Hungariae bipartita*, [kézirat], [Liszka, 1706] = Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtára Kézirattára (Budapest), jelzete: K. 1. 29.

¹⁷ Lásd Szilágyi Benjámín István kolligátumát: Tiszántúli Református Egyházkerület Kézirattára (Debrecen), jelzete: R 575.

peresi fennhatóság alatt működő egyesült egyházmegyék (ma nagyjából a Tiszáninneri Református Egyházkerület és a Szlovákiai Református Keresztény Egyház) falvaiból visszatért lelkészektől (például Harsányi M. István, Karasznai Mihály). A forráskiadásnak azért van nagy jelentősége, mert máig nem jelent meg az a nagyjából 300 darab levél, beadvány, feljegyzés, amelyek a gályarabokhoz kötődnek; közülük a korban csak néhány levél látott napvilágot Németalföldön, majd a 19. században a Sárospataki Füzetek című periodikában.¹⁸ És végül a *Historia Ecclesiastica* paralipomenájaként, függelékeként, a III. könyv 5. szekciójában jelent meg Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevis*-nek első kilenc fejezete,¹⁹ mely azonban független Ember Páltól, mivel ez az ismert okok miatt és körülmények közt Lampe szerkesztői eljárásának köszönhető. Tudjuk ugyanis, hogy sem Debreceni Ember Pál eredeti változatában (1696–1703 közti), sem az öt ötletekkel segítő berlini tanár, Jablonski tanácsai nyomán átalakított kompozícióban (1703–1708 közti kéziratok) nem szerepelt Kocsi Csergő műve, helyette a szerző Pápai Páriz történetének folytatását állította össze. Mivel az összeállt és Németalföldre kijuttatott anyagok megszerkesztése és kiadása időben hatalmasat csúszott (hús évet), Friedrich Adolf Lampe az időközben a külföldön ismét megjelent (1723) Pápai Páriz-féle kiadvány helyett a *Narratio brevist* illesztette a kötethez.

A GARIZIM ÉS ÉBÁL (1702) KÖTET

Az egyetlen szöveg, amit most részletesebben megvizsgálok, az a Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdájában, feltehetően a nyomdász felesége, illetve Miskolci Csulyak Ferenc segítségével köszönhetően 1702-ben napvilágot látott *Garizim és Ébál* kötet,²⁰ mely ma kevésbé ismert, de saját korában, már rögtön a megjelenését követően, élénk visszhangja volt. (1. kép) Ember Pál könyve néhány évvel később egy disputa té-

¹⁸ Ehhez bővebben lásd CSORBA Dávid, *Svájci források a magyarországi gályarabok történetének kutatásához = Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. IMRE Mihály, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Loci Memoriae Hungaricae, 3), 2015.

¹⁹ [KOCSI CSERGŐ Bálint], *Narratio brevis de oppressa libertate Ecclesiarum Hungaricarum (...) hoc ordine digessit N. N. Anno reparatae salutis 1676. Mensis Novembr. 25. die.* = *Historia Ecclesiae Reformatae...*, i. m., 746–919.

²⁰ DEBRECENI EMBER Pál, *Garizim és Ébál*, Kolozsvár, Tótfalusi, 1702 (RMK I, 1650).

májává vált, melynek anyaga Wittenbergben jelent meg egy Martinus Regis nevű, az észak-magyarországi Liptó vármegyei diák neve alatt, Gottlieb Wernsdorf felügyeletével.²¹ A címlap és az előszó tanúsága szerint a vitatott kötetet a szerzőként feltüntetett diák hozta tanára elé, s fordította le számára rövid idő alatt magyarról latinra, Wernsdorf pedig disputációra vitte a témát. A vita s egyben hitvita vallástörténeti kontextusát vizsgáló Bucsay Mihály rögzítette, hogy a disputa szerzője valójában a lutheránus tanár. A kiadvány reprezentatív szerepe a rózsahaegi zsinat (1707) körüli jelenségek és a XII. Károly svéd királyhoz fűzött evangélikus egyházpolitikai remények kontextusában érthető meg jobban: az evangélikus felekezet, azon belül is annak az ortodox irányra érdekérvényesítő akciójának a részeként. A vita félbeszakadt, ugyanis Poltava után (1709) leáldozott a svéd király szerencsecsillaga, s nemsokára meghalt Ember Pál is.

Ember Pál könyvecskéjének ezután negyedszázadig nincs kutatója. Fél évszázada legelőször Kathona Géza (1961) vizsgálta a szöveg filológiai s teológiai háttérét, majd Bán Imre (1976) a kuruc-kor irodalomtörténetének elemzése kapcsán a „magyaros magyar” képzet megjelölését, Bucsay Mihály pedig két ízben (1987, 1989) a kálvinista–evangélikus hitvita egyház- és eszmetörténeti vonatkozásait vette szemügyre. Magam korábban (2011) egy-két prédikációs exemplumát érintettem.²² Az öt megközelítésből csak a két Bucsay-elemzés foglalkozott kimonodtan ezzel a kiadvánnyal, a neves egyháztörténész azonban a szöveg referenciális kontextusa iránt mutatott nagyobb érdeklődést, s csak utalásszerűen jelölt egy-két citátumot. Jelenleg az 1702-es kötetnek a fordításhoz kötődő hivatkozásait és az ezekre vonatkozó szerzői reflexiókat értelmezem, s a fordítási technikák eszmetörténeti tanulságait keresem.

²¹ Gottlieb WERNSDORF, *Pauli Emberi De Praedestinatione et reprobatione Sententiam Auspicis (...) Wernsdorfio*, Wittenberg, Hake, 1707 (RMK III, 4611).

²² KATHONA Géza, *Debreceni Ember Pál 1661–1710*, Theológiai Szemle Ú. F., 4(1961), 219–224; BÁN Imre, *Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség*, Századok 110(1976), 6, 1052–1069; BUCSAY Mihály, *Debreceni Ember Pál coccejанизmus = Szószék és katedra: Tanulmányok Dr. Tóth Kálmán professzor tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*, Bp., BRTA, 1987, 31–38; Uő, *Wittenberg Debreceni Ember Pál ellen: Egy hitvita és háttere*, Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 6(1989), 111–119; CSORBA Dávid, *A zászlós bárány nyomában: A magyar kálvinizmus 17. századi világa*, Debrecen–Bp., Kálvin Kiadó, DE Történeti Intézete, 2011 (Speculum Historiae Debreceniense [A DE Történeti Intézete kiadványai], 6), 177.

G A R I Z I M É S, É B Á L.

Mellyeknek egyikén ÁLDÁST és SZE-
RÉTETET, a' másokra ÁTKOT és
GYÜLÖLSÉGET parantsolt Isten.

A' BÁRÁNY ÉLETÉNEK K Ö N Y V E,

*Mellybe e' Világ fundámentomának fel-vettetése
előtt bé-irattattak, vagy nem irattattak az em-
berek, meg-nyilatkozik e' Hegyeken.*

AZ ISTENI ÖRÖK ELVÁLASZTÁSNAK,
és ELHAGYÁSNAK DÉKRÉTOMÁNAK
Nagy Titkáról, az UR nevének félelmében lött Együgyü
ELM É L K E D É S I T, Az Isten ént bezedének
tífia igátságán, és jeles Tudós Emberek lábok-nyomán
fundálván, írta, prédikálotta, és most közönféges ha-
éonra, némelly kegyes jó lelkeknek kívánságok
éerint ki-adta

DEBRECENI ÉMBER PÁL,

*Mostan a' Szattmári, Helv. Confessio éerint
Reformáltatott Ekklesiában, az Ur Jéjus
egyik méltatlan folgája.*

Scholar

DEBRECENI REF. FÖISKOLA

KÖNYVTÁRA

K O L O S V Á R A T T,

Nyomt. M. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS által,
1 7 0 2 Eftendőben.

1. kép. Debreceni Ember Pál: Garizim és Ébál (1702), címlap

Debreceni Ember Pál kiadványai egyébként bőséges anyagot szolgáltatnának a fordításkutatásnak. Az 1698-es szövege zsolttármagyarázat, s érhetően számos, a négy szent nyelvből a bibliai exegézishez vett idézetet tartalmaz. Az 1700-as prédikációs kötet ezt bővíti, mégpedig nem a kálvinista hagyományban gyökeredző kegyességi szövegek idézeteivel (rabbinusok és a középkori misztika), illetve hoszszas teológiai, dogmatikai elemzéseknek a latin citátumaival és azok rövid magyarításaival. Az 1704-es Juellus-kiadás egy iskolai gyakorlatra egyszerűsített nyelvezetű és anglikánból kálvinistává finomított szemléletű mű. A *historia ecclesiastica* másolatai és a kiadványa számtalan szövegből megalkotott, reflektáltan kompilált munka, melynek a narrátora több esetben jelezte, hogy Ember Pál fordításában közölt szövegeket (egyházmegyei iratokat, liturgiai és dogmatikai iratokat, magánleveleket). A forrásnyelv a legtöbb esetben a latin, keverve a szent nyelvekből vett hermeneutikai elemzésekkel. A szakirodalmi utalók visszaellenőrizhető, pontos, szakszerű hivatkozások, az *apparatus criticus* (lexikonok és szakkönyvek) felvonultatásával. Ezek megjelenítése több módon történt: vagy csak az egyik szöveg került a főszövegbe (az eredeti pedig lábjegyzetbe vagy a margináliára), vagy párhuzamos szövegekölést láthatunk; illetve ritka esetben, mint itt, az 1702-es kiadványnál, az idézet rövidített része a narrációba, a teljes szöveg pedig a mellékletbe került. A szerző általában szöveghű értelmezéseket adott, többnyire tartalmi fordítással (saját tömörítéssel).

A rejtélyes *Garizim és Ébál* címet viselő kötet dogmatikai jellegű textusokat tartalmaz, a sokat vitatott és sokféleképpen magyarázott predestináció egyik tételét vizsgálja.²³ A Garizim (az áldás) és az Ébál (az átok) egy természeti tünemény, melyet olyan érdekfeszítőnek tartott a kálvinista lelkész, hogy ezt magyarázandó az előszóban külön idézett egy korabeli útleírást.²⁴ Tényleg valós jelenségről van szó ugyanis: a kereskedelmi út a két középmagas hegyvonulat között tekereg, s az

²³ A cím textusai: „az életet és a halált adtam előtökbe, az áldást és az átkot” (5Móz 30,19b); „Lásd, én adok ma előtökbe áldást és átkot! [...] mondd el az áldást a Garizim hegyén, az átkot pedig az Ébál hegyén” (5Móz 11,26, 29b); „imádják őt a földnek minden lakosai, akiknek neve nincs beírva az életnek könyvébe, amely a Bárányé” (Jel 13,8a).

²⁴ „Notas Jobi Ludolphi ad Epistolas Samaritanas” (EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., *7v): ez az utalás a következő tételre vonatkozik: *Epistolae Samaritanae Sichemitarum ad Jobum Ludolfum*, ed. Christophorus CELLARIUS, Ienae, Bielcke, Hetstedt, 1688.

egyik oldal fás, ligetes, bőven termő, vízzel öntözött, míg a másik kiszáradt, köves, zöldmentes övezet. A szerzői szándék – a félreértést elkerülni – a kötet prelimináriumaiban több helyütt megmutatkozik. Már az is sokatmondó, hogy kit tekintett Ember Pál a célközönségének. A kolozsvári kiadványt szatmári lelkészsége idején (1701–1704) készítette nyomda alá, de a korábbi szolgálati helyén, Losoncon (1695–1701) magyarázta végig prédikációkban, s itt kezdte el írásba foglalni ezeket az elemzéseket, a véglegesítés pedig 1701. július 26. és 1702. február 1. közt történt. Mivel Ember Pálnak a pataki nagykönyvtár kézírattárában több prédikációs kötete fennmaradt, elvben ennek a szövegnek a kéziratot hipotextusát is fel lehetne lelteni. Ezek a kis kötetek már a szerző másolatai, mégpedig tematikus rendezésben: egy-egy bibliai könyv vagy a Heidelbergi Káté exegéziséhez az évek során született, a könyv textusrendjében összemásolt prédikációs köteteket találunk, de sem a *Garizim és Ébál* két textusához (Ef 1,4; Rm 9,11–16), sem az 1701–2 közti időszakhoz nem találunk ilyen elemzést.²⁵

Losonc multikulturális közege, vallási lelkiségének pietista jellegzetessége, irodalmi életének rétegzettsége jól ismert jelenség. A Nógrád vármegyei gyülekezet heterogén nemesi közösséget alkotott: az előszó ezek alapján 33 kálvinista és 6 evangélikus nemest nevesített. A megszólítások és ajánlások nyelvezete semleges felekezeti, jellemzően pietista stílust mutat: a témakijelölés is sejteti, hogy a két felekezet közti predestináció-felfogás különbségei, egy potenciális vita helyett inkább a kiegyensúlyozásra, az ökumenikus beállítottságra helyeződik a hangsúly. A téma, a predestináció értelmezése központi protestáns fogalom, de minden korban másként látott, vitatott dogmatikai tételekkel. Közvetve ide kapcsolódik az eredendő bűn, a szabad akarat, a kettős kiválasztás, a megszentelődés, a szövetség problematikája. Debreceni Ember Pál más művei és az itteni előbeszéd alapján is megállapítható, hogy az író nem lehetett duelláló alkat, ennek a kiadványnak a célja sem volt más, mint a békítés, mégis parasztat vont a fejére, amennyiben Wittenbergben vitát generáltak a téziseiből.

Az alapvető kérdés itt már a patrisztika korától jelen lévő s meg nem oldott tézis körül bontakozott ki: milyen felfogásban jelenítette meg Ember Pál a predestinációt, *infra-* vagy *supralapsarius* értelmezés-

²⁵ Ebből az időszakból tőle csak Márk evangéliuma-elemzés maradt ránk, lásd Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára Kézírattára, jelzete: Kt. 263.

ben? Nagyon lerövidítve s pointírozva: milyen szabadságot adott az Isten az embernek, hagyta, hogy szabadon cselekedjen s akár vétkezzen, vagy tudta, elrendelte, s akár előidézte azt? Ember Pál egyetlen finom utalással jelzi, hogy tudatában van a téma súlyosságának és történeti előzményeinek: a kötet legelején éppen Pázmányt idézi meg. „Ne egye senki kenyerét azzal, ‘s ne is motskoljon bennünket, hogy mi *Reformatusok*, a’ mi hitünk és szent vallásunk, Istent a’ bűnnek okául tsináljuk”.²⁶ A marginália pontosan utal a forráshelyre: „*Kalauz*, lib. 3., cap. 7. § 8. n. 4.” A kiadás ugyan nincs megjelölve, de ez alapján könynyedén beazonosítható: Ember Pál a *Kalauz* második kiadását használta, ahol az esztergomi érsek ekként érvelt: „Azt vítattya Luther, és Cálvinus, a’ mint oda aláb meg-hallyuk, hogy Isten taszittya, kiszeti, kételeníti embert a’ bűnökre; Isten oka mind azoknak, valakit az Eördög, és az Istentelenek cselekesznek. Kiből azt hozzák-ki, hogy az emberben nincs Szabad Akarat. Luther in Annot. Art. 36. ed. 1521.”²⁷ A vitapozíció, amit felvett a katolikus fél, izgalmas: egyrészt egybemosza a két protestáns felekezet felfogását, másrészt a katolikus félhez viszonyítva máig fennáll ez a nézőpontbeli különbség. A dogmatikai alapállás tehát a 16. századra kikristályosodott, s az elmúlt négyszáz évben alig változott. A protestánsok, még ha nem is vetik el az emberi szabad akaratot, és nem is *supralapsariusok*, mint arra Pázmány ügyes megfogalmazása utal, a katolikus teológia mindenképpen nagyobb szabadságot biztosít az emberi cselekedeteknek.

A *Garizim és Ébál* szerkezete jelzi, hogy semmiképpen sem vitairatnak készült. A keretet a címgelyed²⁸ paratextusai és az Appendix²⁹ metatextusai adják. Ezen a kereten belül elől és hátul is található egy-egy imádság: előbb egy „Köz Helyen mondatott Imádság”, utóbb egy

²⁶ EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., 41.

²⁷ PÁZMÁNY Péter, *Igasságra vezérlő Kalauz*, Posomban, [typ. Societatis Jesu], 1623 (RMNY 1293), 244.

²⁸ Úgymint: címlap idézetei (bibliai alaptextusok, Fulgentius és Szent Bernát egy-egy mondása a rejtett értelemről); Ajánlólevél; A K[egyes]. Olvasóhoz címzett előljáró beszéd; a tisztántúli református püspök, Kocsi Csergő János Approbatiója, cenzori engedélye; s végül az zempléni esperes, Zádorfalvi Márton köszöntő carmenje.

²⁹ A szövegelemzéshez tartozó hosszabb szemelvények, úgymint: Luther *De Servo arbitrió*-ja (Wittenberg, 1546), Johannes Brentz *Exegesis in evangelistam Johannem* (1542-es és 1545-ös kiadásából), Augustinus *opera omniájából* a *De Gratia, et Libero Arbitrio*-ja (Basel, 1556), és Justus Lipsius *De Constantia* című műveiből.

„Áhítatos könyörgés” olvasható, mindkettőben Augustinus-szövegek intertextuális jelenlétével.³⁰ Ezen belül ismét egy keretes szerkezetű elrendezés irányítja a figyelmet a lelki értelmezésre: a kötet lapszámokkal ellátott első fejezete (1–5. beszéd, 1–46. lap) „Elmélkedés”-sel kezdődik a „lelki akadályok elhárítása” céljából, a predestináció tételeinek magyarázatát pedig egy „Rövid Summa” zárja. S hogy ne legyen félreérthető, a tényleges exegézis ezen a többszörös keretszerkezeten belül is kétosztatú: a két textus alapján (Ef 1,4; Rm 9,11–16) két „Fundamentum”-ra épül (6–8. beszéd: 46–72. lap; 9–20. beszéd: 72–200. lap), ahol az előbbinek a felvezetés, ráhangolódás szerepét jelölhetjük ki. Arányában a két exegézis sem egyenlő súlyú: az első, bevezető három beszéd rákészt a lelki téma kétségeinek az elintésére, a figyelmes olvasására és értésre, a kötet gerincét alkotó tizenkét beszéd pedig folyamatos textusmagyarázatot követ, de nem a klasszikus szóbeli prédikáció homiletikai elvárásai alapján. A sorrend megfelel a *lectio continua*-elvnek, de nem prédikáció, hanem elmélkedés született itt, ugyanis a textusok exegézise a kisebb terjedelmű „Tudomány”-ra és a sokkal bővebb „Lelki Hason”-ra oszlik. Ezek alapján megállapítható, hogy a kötet struktúrája és tagoltsága tudatos szerkesztést mutat, műfaji jegyei a szöveg elemzését a tudományos, értekező stílustól az elmélkedés felé mozdítják el.

Erre már a kötet prelimináriáiban történik utalás: ezek a szövegek a losonci gyülekezet előtt mint prédikációk elhangzottak, de itt átalakítva, „Trakta” műfajban jelennek meg. A szerzői megfogalmazás szerint hosszabb és más rendszerű lett volna a kötet: a Rm 9,11–25, és külön a Rm 9,25–33 exegézise alapján, de Ember Pál részletesebben nem jelölte ki a műfajt és a tervet. Az *Ajánló levél* adott szakasza ekként szól: „ezen együgyű Traktát el-készítettem, a’ mint Kegyelmetek között laktam, noha élő szívvel el-mondottam, azontúl bizonyos okora nézve a’ praedikációk rendit más formára szabtam”.³¹ A másik bevezető, A *K[egyes]. Olvasóhoz* címzett rész pedig a korabeli hasznát is hangsúlyozza: visszaalakítható a szöveg: „tsak vigyázzon szemesen a’ paragraphusokban renndel lévő *stylus* folyamattýára”.³² A praxis itt természetesen a kötet

³⁰ Az előbbiben a marginálián jelölt bibliai textusok és Augustinus egy szövege alapján, az utóbbiban az alcímben jelölt módon Augustinus *Soliloquiuma* (*Opera omnia*, T. 9., 28. fej.) parafrázisaként.

³¹ EMBER, *Garizim és Ébál, i. m.*, *5v.

³² Uo., **3v.

szövegeinek a prédikátortársak számára hasznos, elemzéseként való felhasználását jelenti. Elvben minden beszéd minimum két részre oszlik, egy „tudomány”-ra és egy „haszon”-ra, ezek elé imádságot és éneket választani, a két részt további homiletikai formákkal bővíteni valóban nem jelenthetett nehézséget. Mindenesetre Ember Pálnak ez a kötete műfajilag így is vegyes konglomerátum: elmélkedés keretében megfogalmazott dogmatikai exegézis, szövegkiadással, s többszörösen is az olvasmányosabb, önálló tanulmányozásra, lelki elmélyülésre alkalmas szövegekkel és metatextusokkal.

A GARIZIM ÉS ÉBÁL (1702) KÖTET FORDÍTÁSAI

A kötet fordításai, mint erről korábban már volt szó, három helyen található meg: szöveg között több féleképpen; a főszövegben rövidebben és a mellékletben az eredeti teljes szöveghez viszonyítva; és végül átiratban (Augustinus-ima parafrázisa). A fordított szövegek az Ember Pál-korabeli kurrens teológiai szakirodalomhoz tartoznak, s azon belül szakrendileg igen vegyes képet mutatnak. (1. *ábra*) A bibliai propedeutikán belül vannak értelem szerint bibliák,³³ bibliakommentárok és exegézisek,³⁴ s van néhány bibliai kortörténeti munka.³⁵ A szisztematikus teológián belül találunk dogmatikai összegzéseket,³⁶ kálvinista³⁷ és evangélikus³⁸ teológiai kommentárokat. Az egyház- és világtörténelmi művek megidézése sem maradt el.³⁹ A gyakorlati teológiát pedig érthetően az elmélkedések képviselik.⁴⁰ A fordított művek arányait tekintve szemmel látható, hogy az egyes teológiai disz-

³³ Septuaginta, Vulgata, Xantes Pagninus, Vatablus, Junius–Tremellius, Piscator, Walton, Váradai Biblia.

³⁴ J. Alting, J. Brentz, J. Coccejus, M. Polus kiadványai közös jellemzője, hogy mindegyik teljes kommentár szerzője, és inkább ószövetséges tudós volt.

³⁵ Vergilius, C. Rufus, J. Flavius közismert alkotásai és a Ludolfnak küldött tájleírása a címbeli természeti jelenségről.

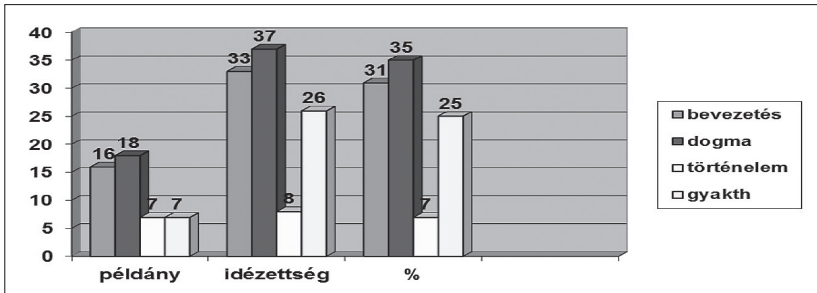
³⁶ Kálvin *Institutiója*, a tridenti zsinat jegyzőkönyve, Dordrehti kánonok, Pázmány *Kalauza*.

³⁷ S. Maresius, J. Hoornbeek, H. Witsius, C. Wittich, J. Lightfoot, F. Turretinus művei.

³⁸ Luther, A. Hunnius, M. Becanus, J. R. Brochmand, A. Mercer, A. Pfejffer művei.

³⁹ J. A. Thuanus, J. Forbesius, F. Balduinus, J. Slejdanus, ifj. F. Spanheim, J. A. Comenius, C. Matthiae, J. H. Heidegger művei.

⁴⁰ Augustinus, Szt. Bernát, Fulgentius, C. Agrippa, I. Jakab, J. Lipsius, és Ember Pál saját írásai.

1. ábra. A fordítások statisztikái

ciplínák egyensúlyban vannak. Egy könyvet legalább kétszer említett, idézett Ember Pál, s ennél gyakoribb, legalább háromszori idézéssel a teológiai kommentárok, a kálvinista teológia és az elmélkedés tárgyköre emelkedik ki. Az összes idézettséget tekintve a legmagasabb számot a kálvinista kommentárok (J. Alting, M. Polus, J. Lightfoot) és a kálvinista teológia rendszerezései (Kálvin, F. Turretinus) képviselik. Ezek közül az egyik előszóban kifejezetten két tudós munkáját jelölte meg háttérül: előbb a svájci Turretinus egy művét, majd a német s holland egyetemeken tanuló, tanító Jacob Alting kommentárját.⁴¹

A szövegbeli utalók és a szöveg-összehasonlítás alapján azonban azonosítható volt, hogy mely kiadványok lehettek Ember Pál kezében. Turretinus *Theologia Elencticája* vegyes teológiai elemzéseket tartalmazó kiadvány, melyben az 1. kötet 4. fejezete foglalkozik a predestinációval, s azon belül olyan elméleti kérdésekkel, mint: Szabad-e erről nyilvánosan prédikálni? Megérhető-e egy átlagembernek ez a téma? Mit kell mindenképpen tudni a *lapsus*ról, a bűnbeesés-tanának titkairól? Ez a tanulmánykötet még Ember Pál életében többször is megjelent (Genf, 1679–85; 1688–89²; Leiden, 1696). Mivel Ember Pál az előszóban a cím helyett jelölte a svájci teológus halálának pontos időpontját (1687. szeptember 28.), ez pedig csak a második kiadástól található a kötetben, Benedict Pictet halotti beszédével együtt, ez utáni kiadást használhatott.⁴² A Rm 9,11–16 kommentárjaként Ember Pál

⁴¹ EMBER, *Garizim és Ébál, i. m.*, **3r.

⁴² Debreceni Ember Pál a bevezető elmélkedéshez és az Ef 1,4 dogmatikai kibontásához a következő jelzéseket tette: „vid. Cel. Frä. Turret. Theol. Elenct. Tom 1. Loc. 4. Quaest. 6. §. 1.” (Uo., 8); „apud Franc. Turretinum Theol. Elen. Tom. I. Loc. 4. quaest.

ismét korrekt utalásokat jelenített meg: Alting *opera omniáját* használta, s nagy százalékban fordított részeket a 3. kötet hat beszédéből.⁴³ Dogmatikailag a svájci ésszerű ortodoxia tanárát követte, az exegetikai modellben a hebraista és coccejánus metódust alkalmazó, de kegyességében (mind az evangélikusok, mind az arminiánusok irányában) elfogadó Altingot tekintette mintaadónak.

Kiugróan magas, tizenhétseri említés és/vagy fordítás jut egyetlen kiadványra: Augustinus *opera omniájára* (keretező imák, szöveg közötti idézetek, közvetett idézetek, mellékletek egyaránt vannak). A *Garizim és Ébál*-kötet tehát jellegadóan kálvinista szemléletű, de több szálon kötődik kifejezetten Augustinus műveire. Erre ékes példa az az imaparafrázis, melynek hipotextusa Augustinus egyik teológiai elmélkedése a *Magányos elmélkedések (Soliloquium)* című írásából. Az „Áhítatos könyörgés” című szöveg az alcíme szerint „vétettet a’ sz. Ágoston D[octor]. munkáinak 9. szakaszszából, (operum Tom. IX.) az ő magános Lelki Beszélgetésinek XXVIII. részéből (Soliloquiorum c. XXVIII.)”.⁴⁴ (2. *kép*) Ez az idézet elég pontos, s egy korábbi, még precízebb interlineáris megjelölés alapján a kiadás is beazonosítható:⁴⁵ Frobenius műhelyének kiadványáról van szó.⁴⁶ Az egybekötött 9–10. kötetben, a 28. fejezet margináliája meghatározása szerint, „De profundae praedestinatione & praescie[n]tia dei Caput XXVIII” szól.⁴⁷ A megismerhetetlen jelenség, a mindenható Isten bölcsessége és az emberi tudás csekélysége jelenik meg az Augustinus-szöveg hiper-

9. §. 9–17. etc.” (Uo., 57). A szövegpárhuzamok után feltehető, hogy a következő kiadványt használhatta szerzőnk művéhez. Lásd Franciscus TURRETINUS, *Institutio Theologiae Elencticae*, Genf, de Tournes, 1688², T. 1., 4. fejt.

⁴³ Ld. „vid. Celeb. Jacobi Alting op. Tom. 3. Comment. in Rom. 9: V. II.” (Uo., 73); „vid. apud Celeb. Jac. Alting, in Rom. 9:15. fol. m. 53. l. a.” (Uo., 185). Ezek alapján beazonosítható, hogy a következő fejezeteket idézte s fordította: Jacobi ALTING, *Operum tomus tertius: Commentarius (..) Epistolae D. Pauli ad Romanos*, Amstelaedami, Borstius, 1686, 342–348. concio, fol. 37–56.

⁴⁴ ÉMBER, *Garizim és Ébál, i. m.*, N6v.

⁴⁵ „S. Augustinus Enchirid. ad Laur. c. 100. = Oper. Tom. 3. Edit Basil. Froben. A. 1556. fol. 187. col. I.” (Uo., 44). Hasonló közlés még: Uo., 85, 181.

⁴⁶ AUGUSTINUS, *Soliloquiorum animae ad deum liber = Nonus Tomus Operum D. Aurelii Augustini*, Basileae, Froben, [1556], 2°, 1–37. fejt., 753–791. A beazonosításhoz a kolozsvári Akadémiai Könyvtár példányát használtam (jelzete: R 82401).

⁴⁷ Uo., 778–779; ÉMBER, *Garizim és Ébál, i. m.*, N6v–N7v.

Az Isteni örök Elrendelésnek, és eleve-
való Tudásnak mélyféges nagy Titkáról,
buzgóan elmélkedő Léleknek

ÁHÍTATOS KÖNYÖRGÉSE.

*Melly vétetett a' fens Ágoston D. munkáinak
9-dik felelőjéből, (operum Tom. IX.) az ő
magános Lelki Bekéllgetésinek XXVIII. részéből,
(Soliloquiorum c. XXVIII.)*

- Péld. 8:** **O**H feneketlen mélyféges örvény! óh teremtő
böltsefég, ki a' hegyeket és halmokat föntben
mértékletted-meg, a' földnek temérdekfégét lánczos
Ísa. 40: fontra három ujjaid közé akasztottad, Taníts engem-
12. met! Az én Testiségemnek, mellyet ánalmasan
hordozok, nehéz terhét, azon három láthatatlan uj-
jaidra akaszt-fel, hogy láthassam 's esmérhessem-meg,
Sólz. 8: melly tsudálatos vagy te az egész földön. Oh örök
világosság, melly az örökkévalóságnak fent hegyein
Sid. 4: minden világosság előtt tündöklöttél; a' ki előtt me-
13. zítelenek és meg-nyilatkoztattak voltak mindenek,
minekelötte vólnának! Oh minden motskot gyülő-
lő, tizta és széplő nélkül való világosság! mitsoda
gyönyörűség lehet néked az emberben? mitsoda
2Kör. 6:14: közösülése van a' világosságnak a' fetétséggel? A' te
felséges méltóságodhoz illő fent hajlék mikor kézit-
tetett én bennem, hogy abba bé-menvén, a' te Lel-
kedet gyönyörködtető egész gyönyörűség lehetne?
Tizta vatsoráló ház illet tégedet, óh másokat meg-
tízítító örök fő jó! ki tsak a' tizta szívüektől láttatha-
Mát. 5: 8. tol, 's azokban lakozhatol.
Hol vagyon-illy tizta templom az emberben, hogy
tégedet, egész világot igazgatót, bé-fogadhasson? Ki-
Jób. 14: tsoda tsinálhat tiztát a' tiztátalan magból fogantatott-
4. ból?

2. kép. Debreceni Ember Pál: Áhítatos könyörgés

ból? Avagy nem te-é? a ki egyedül tiéta vagy? mert a' tiétátalan által kitsoda tiétúttathatik-meg? Mert a' mi Atyáinknak a' (Syna) hegyet-is égető tűznek közepiből, és a' főretes vizeket bé-fedő fellegek-
 ból adattatott törvény érint-is, valamit illetend a' tiétátalan, tiétátalan lézen az-is. Mi pedig mindnyájan, mint a' havi vér-folyásbéli tiétátalannak ruhája, meg-romlott, és tiétátalan sárból ki-jött emberek, a' mi tiétátalanságunknak motskát, mellyet el-titkolnunk, kiváltképen te előtted, óh mindenkéket látó Ént Isten, nem lehet, homlokunkon hordozzuk. Minekokáért tiéták nem lehetünk, hanemha te tiétítándaÉ-meg, a' ki egyedül tiéta vagy. Meg-tiétítod pedig mi közülünk emberek fiai közül azokat, a' kikben tetézt tenéked lakoznod; kiket a' te hozzá-járúlhatatlan 's meg-foghatatlan, mélyféges, 's mindenkor igaz ítéleteidnek titkos böltésége érint, minden ő érdemeken kívül, e' világ léte előtt el-választottál, e' világ közül ki-híttál, e' világon meg-igazítottál, és e' világ (el-végeződése) után meg-ditsőíteÉ. Nem mindenekkel tselekeÉsz így; mellyet el-fonnyasztó meg-epedéssel tsudálnak e' világnak (földnek) Böltsei.

Én-is, édes Uram, erről elmélkedvén el-rémülök, és a' te böltéségednek 's tudományodnak gazdagságának magasságán, mellyet el nem érhetek, el-bámulok: és a' te igalságodnak meg-foghatatlan ítéletit, mivel azon sárból némelly edényeket tiétességre, némellyeket pedig örök gyalázatra tsinálÉ, reÉkvetve tsudáalom. A' kiket azért a' fokak közül magadnak Ént templomoddá választottál, meg-tiétítod azokat, tiéta vizeket híntvén reájok; kiknek neveket 's Éámokat egyedül te tudod; ki a' tsillagoknak fokaságokat meg-Éámlalod, 's mind azoknak nevet adÉ; kik fel-iratattak az életnek könyvébe, kik el nem veÉhetnek az életnek könyvébe, kik el nem veÉhetnek az életnek könyvébe.

kiknek

bolikus halmozásos alakzataiban. Ezt vitte tovább Ember Pál, az ima retorikájához alakítva a hipotextus szóképeit és figuráit.

Ehhez képest sokkal egyértelműbben szólalnak meg Ember Pál egyéb fordításai. Az adott szó, szerkezet vagy éppen bekezdés magyar verziójának a megadása függ az alapszöveg helyzetétől. Erre a hivatkozási technika is figyelmeztet. A fordító gyakran megadja a szavak szinonimáit, így például egy természeti exemplum kapcsán megtaláljuk a „lepkék (leppendékek)” megjelölést. Szenci Molnár szótárában nem találtam, Apácai Csere János enciklopédiájában (1655) a madaraknál egyáltalán nincs ilyen kategória; és a későbbi állattani lexikonban, Miskolci Csulyak Gáspárnál (1702) pedig a lepkének csak a ’pillangó’ a szinonimája.⁴⁸ A korban az egyetlen lexikon, ahol erre rábukkantam, Pápai Páriz szótára (1708): a magyar–latin részben még csak a ’leppendék’, a latin–magyar részben már számos variáns szerepel (’lövöldék’, ’leppendék’, ’pillangó’, ’lepke’). Ember Pál szóhasználatát itt a szóbeli tájnyelvi alapháttér határozhatja meg. A szó szerinti hivatkozásra jó példa, ahogy Pázmány *Kalauz*ának második kiadását citálja: „egy nagy Magyaros Magyar Pap” mondását korhű átiratban közli (a citátum helyét is megjelölte: „*Kalauz*, li. V. cap II. fol. m. 462.”) a szövegben szimpla stilisztikai változtatást találunk, mely akár a nyomdász felfogását is tükrözheti.⁴⁹ S van a hivatkozási technikái közt közvetett jelölt idézés: így közölt egyértelműen Septuaginta-(LXX-) kommentárt Coccejustól, Augustinus-kommentárt Turretinus művéből, illetve van egy „házon belüli” érdekesség, amikor egy németalföldi teológus újszövetségi exegéziséből idézte meg Luther egy másik, általa nem használt kiadását: „b. m. Luther, Tom. 2. oper. Jennis. Ad Ann. 1525. citante Doctiss. Hoornbeekio, in Disput. ad 1Tim. 2:4 § 3. etc.”⁵⁰

⁴⁸ APÁCAI CSERE János, *Magyar Encyclopaedia*, Utrecht, Waesberg, 1655 (RMNY 2617), kiad. BÁN Imre, jegyz. GYENIS Vilmos, Bp., Szépirodalmi, 1959 (Magyar Klasszikusok), VII, 40; MISKOLCI CSULYAK Gáspár (ford.), *Egy jeles Vad-kert*, Lőcse, s. n., 1702 (RMK I, 1658), 673–674.

⁴⁹ Pázmány szövegét normál módon, Ember Pálét szögletes zárójelben közlöm. „Vessze-e Isten azt a’ Hitet [hitet], mely [mely] az Istenrül [Istenről], CHRISTUSrúl [a’ Christusról] és a Sz. [szent] Irásnak igazságárúl [igasságáról] kételkedik”, PÁZMÁNY, *Kalauz*, i. m., 462; EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., 141.

⁵⁰ EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., *8r, 181–182, 24.

A forrásadottságokhoz viszonyítva a latin és a magyar textusok többféle fordítás- és nyomdatechnikai módszerrel kerültek elő a kötetben. Ennek a már említett érdekes jelensége a mellékeltekben közölt eredeti latin szövegek (Ágoston-, Luther-, Brentz-, Lipsius- és Turretinus-bekezdések) és a „traktában” megjelenített szövegeknek a viszonya. Legalább három típusú megoldást találhatunk erre: az appendix eredeti és pontos szövegközléséhez képest a „traktában” az elmékedés szövegei között latinul röviden (hol a főszövegben, hol valamelyik marginálián), s ugyanott magyarul viszont egy más jellegű tömörített verziót olvashatunk. Ennek indokát egy Lipsius-idézetnél adja tudunkra a szerző: „Magyarúl, (nem mindenütt szóról szóra, hanem értelmesen) így folynak a’ beszédek...”⁵¹ Azaz a mai szakmai köznyelv által az ún. ekvivalencia-kérdésként tematizált problémát olyan módon oldotta meg a fordító, hogy az adott kontextushoz tartozó tartalmi, akár bővítést és értelmezést is magában foglaló kulturális fordítást készített. Itt és a hasonló esetekben azonban Ember Pál a közbevetés s az idézés megszokott formai és nyelvi eszközeivel jelölte, hogy hol mit illesztett be, mi a saját s mi az eredeti szövegem. (3. kép)

Más esetben több kiadás is a fordító rendelkezésére állt, s mindkettőt használta, azaz itt kétnyelvű teljes idézést követett. Kálvin főművére, az *Institutióra* általában latinul hivatkozott (közvetlenül a szövegre, vagy közvetve valamely más tudós elemzésében), de amikor „A’ b. eml. Cálvinus János szavaival” kívánta megerősíteni érvelését, akkor a magyar fordításhoz Szenci Molnár Albert 1624-es kiadását használta – a fent látott Pázmány idézethez hasonlóan – korszerűsített helyesírással.⁵² S ez ismét csak lehet a szerző, de a korrektor keze nyoma is: utóbbi lehetett bármelyik két korábbi jóbarátja, id. Csécsi János és Kaposi Sámuel, erre Ember egyéb kiadványai utalnak. Ugyanezt a

⁵¹ Uo., 163–164.

⁵² Az *Institutio* Szenci Molnár-féle nyelvezetét finoman javítgatta: „Mert az Iras Iskolája a’ Szent Léleknek” mondatrészen csak az Oskolája kifejezés cserélődött; „elhallgatni és elnyommasztani” régies ízü párfogalma helyett az „el-nyomni” kifejezés áll; „Nem inkább engedgyünc meg...” helyét ismét egy könnyedebb megfogalmazás vette át: „Engedjük-meg inkább...”; „mind fülét, szivét meg-nyissa” pedig más alakzatban került elő: „mind fülét, mind szivét”. Ugyanígy végigkövethető a mintegy másfél lapos szakasz (Szenci Molnár Albert (ford.), *Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas*, Hanovia, Aubrius, Sleikius, 1624 (RMNY 1308), 961–962; ÉMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., 9–10).

és lelki hákonra való kabattatása legyen. 163

romlja 's kárhoztassa az Istennek útait. *Mert igazak a' Jehovának útai, és az igazak járnak azokban; a' patvarokodók pedig meg-akadnak azokban.* Hóf. 14: 10.

V. Tetűzik énnékem itt előhozni és fel-jegyezni mind Deakúl, 's mind Magyarúl, a' dolog világosítására, az értelmes Olvasó kedvéért, egy Római valláson lévő Tudós *Justus Lipsius* nevű embernek, arany betűkkel való fel-írásra méltó bölts éavait, mellyeket együtt, több olvasásra igen méltó beűedi között feltött: (*in Libello DE CONSTANTIA, Libr. II. cap. 12.*) *Si æquabilis (est) justitiæ divina lanx, quid iia telum cladium - - - plerumque nocentes Præterit, exanimatque indignos, in-que-merentes: (Lucretius:)*
2. Vaga mens, quid per hanc curiosam curam tibi vis? Tangere cælestes illos ignes? liquefces: scandere in providentiæ arcem? cades. Ut papiliones, & minuta quedam animalcula, vespere, lucerne lumen circumvolitant, donec amburantur; sic humana mens lascivis circa illam flammam. Cedo causas (inquis.) cur divina ultio hos prætereat, illos tangat? Causas? tutissimè dicam, me nescire: non enim cæpit me unquam cælestis illa curia, nec ego ejus decreta. Hoc tantùm scio: causam ante omnes causas esse, voluntatem Dei. Deus præterit, Deus tetigit; quid ultra hic vis? Summa justitia est, ut rectè & piè Salvianus ait: Voluntas Dei. Tum, rationem aliquam hujus imparitatis exigimus, inquiunt: A quo? à Deone? cui uni licet, quod libet; & nihil libet, nisi quod licet. Apage te perversa curiositas; non aliter hæc ratio constat, quàm si nullà reddatur. Magyarúl, (: nem mindenütt kórúl kóra, hanem értelmesen :) így folynak a' beűedek: „Ha az „Isteni igafságnak mérő serpenyője egyaránsú, (a fon- „tot egyaránt nyomó:) mi az oka, (: így nyugbatat- „lankodik az emberi elme:) hogy a' veűedelmes nyo- „morúságok nyila gyakran el-kertüli azokat, kik azt „érdemlenék; meg-lövi 's meg-öli az ártatlanokat?

I. 2

Ob

3. kép. Justus Lipsiustól vett idézet Debreceni Ember Pál szövegében

jelenséget látjuk, amikor a szerző egy bibliai textus fordítási kérdéseit feszegeti: gyakran három-négy fordítást is megjelenített, majd közli az eredeti szerint javasolt mai verziót.⁵³ Minthogy Ember Páltól nem állt távol a nyelvészkedés (ti. a Komáromi Csipkés-féle biblia revideálásában is részt vett), nem meglepő, hogy több esetben élt az eredeti jelentéshez való visszatérés lehetőségével. Elvben ugyanis a *Váradai Bibliát* (1661) idézte, de jelölte a saját javaslatait vagy a jobb frazeológiai megoldásra, vagy az eredeti héber, arám szerkezet mondattani hiányainak a magyarra fordításakor szükséges kiegészítésre.⁵⁴ (4. kép)

És bizony akadt néhány szerző, akinek a művét pontatlanul, netán jelöletlenül idézte. Ezek lehetnek kisebb terjedelmű egységek, érzékelhetően szövegpanelek (komédiázó vívókról, hajósok pixiséről, a lelki futásról, Rákócziak bibliaolvasásáról),⁵⁵ az átlagember ellenvetései (az igazságtalan ítéletű, ill. a balga mondásai), s végül kényes helyzetű szakirodalmi források. Így hiányos egyes tudósok elemzéseinek a könyvszete: az előszóban hivatkozott alaplunkák szerzői, Alting és Turretinus is csak átlagos gyakorisággal szerepelnek explicit módon, de mellettük érdekes módon Coccejus csak egy lexikonnal szerepel, Descartes elméletei pedig csak közvetve jelennek meg. A tényleges tézisek, kálvinista és/vagy lutheránus dogmatikai tanítások alig artikulálódnak. Amint a kálvinista eleve elrendelés-tan egyetlen dogmatikai tételben sem realizálódik, úgy ezek szélsősége

⁵³ Préd 9,1: Sem a' szeretetet, sem a' gyűlölséget... senki nem tudhattya, azoc által a' mellyek ő előtte vadnak" - nem tudja az ember mind abból (is) ami orczája előtt vagyon. A' régi köz Deák fordításban, nem az eredeti Sidó betű szerint fordítván a' Textus, (Nescit homo, utrum odio, an amore sit dignus?)". Ebben az exegézisben többféle ismeret összegződik: a cáfolt Vulgata, a korrigáláshoz valamelyik héber kiadás vagy kommentár (Xantes Pagninus, Vatablus, Junius-Tremellius és Cornelius á Lapide minden kiadványára hivatkozott), valamelyik magyar fordítás (ebben a kötetében a *Váradai Bibliát* idézte), a Walton-féle polyglott kiadás (szintén idézte), és végül a saját betoldás, kiegészítés mind benne foglaltatik. EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., 145-146.

⁵⁴ Ézs 44,25: héjában valóvá tesz - semmissé tesz; Úr - Jehova; jövendőlk - jószok, varázslók, jövendőmondók (*Uo.*, 86).

⁵⁵ Természetesen a korban közkedvelt toposzt, I. Rákóczi György bibliaolvasási adatát közölte Aragóniai Alfonz és Friedrich Crato hasonló adataival, s ehhez forrásként utalt Csulai halotti beszédére, Bisterfeld parentációjára. *Uo.*, 193. Lásd ehhez KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Akadémiai, 1998 (*Historia Litteraria*, 5), 204-206; *A bibliás Rákócziak*, írta és összeáll. MONOK István, Bp., Kossuth, 2006.

Kiket keretett, vagy gyűlölt Isten öröktől fogva. 149

okra nézve mondatik az Évangéliom, *el-rejtetett tudományak*: Róm. 16:25. Éféf. 3:9. 2Tim. 1:9. Ráchel pedig, az Uj Testamentomi Ekklésia, szép formájú és ábrázatú: *Solt. 45:14. Ésa. 52:7. Jek. 12:1. Éféf. 5:26, 27.* Az Isten magva-is keretett valójában a Jákób házasságában; mert az ő töle származott 12 Patriárchák voltak fejei és törsokei az egész ő Testamentomi Sidó Ekklésianak. Méltó vizsgálódásba jöhetne ugyan itt az a kérdés: „Ha a jó és tiéta, mindenben lentül meg-egyező házasság; viszont a fele-más, járom szegre vonó, a vízfás rozé életü társsal meg-verettetett házasság, Isten keretetinek avagy gyűlölfégének a jele-e? Melly nehéz dolognak el-igazításába én most nem erekedem belé. Az Irásokban gyakoroltatott érzékenységü tudósb elmék eleibe vetem a meg-rázogatásra, a Bölts Salamonnak ama szavait, mellyek vannak, *Prédik. 7:26. Találtam én (egy dolgot) keserübbet a balálnál: az (ollyan) akfonyi-állatot, kinek fve töörök, és vereségek, a kezei kötelek; a ki jó, avagy kedves, az Isten orczája előit, (az-az, a kit Isten keret.) meg-fabadúl (avagy ki-ragadtatik) attól; a bünös pedig meg-fogattatik attól.* NB.

VII. (1v) A Malakiás Profétziájában, Izraelhez való kerelmét, viszont Édom ellen való gyűlölfégét külső jelekből akarja ésmértetni az Isten; t. ill. 1. 2. dorgáltatik az Izrael temérdek háládatlanságáról, hogy az Istennek hozzá való nagy kerelmére nem igen figyelméz; söt értetlen tudakozódással azt kétségbe hozza: *kerettek titeket, azt mondja a Jehova; de ti mondottátok: miben kerettél minket?* Meg-felel az Isten a háládatlan néptől származott illy bozöntő kérdésre: *Avagy nem atyafia volt-é Esau Jákóbnak? a Jehova mondása: és Jákóbot kerettem, és Esaut gyűlölttem:* illy különböző indulattal viseltetem ez két testvér atyafiakhoz. Ésau ellen való gyűlölféges indulatja pedig Istennek ebből nyilatkozott-ki; hogy

K ;

az ő

(az ún. *supralapsarius*-tan) is csak a korábban idézett módon Pázmány refutációjában jelenik meg közvetve. Bucsay Mihály már rámutatott, hogy nagyon finoman ugyan, de Ember Pál hitvallást tett a kálvinista ún. szelíd *infralapsarius*-felfogás mellett (az Isten szabadságot is adott az embernek, de hagyott titkokat még rejtve).⁵⁶ Mindehhez érdemes hozzátenni, hogy a kálvinizmus ésszerű, gyakorlatias felfogása Debreceni Ember Pál műveiben a coccejánus hermeneutikai és homiletikai gyakorlati elemzéssel, és a descartes-i természetfilozófia és logika rendszerével forrt egybe, de nem a logika, hanem a *pietas*, a kegyesség talaján. Egyértelmű, hogy szerzőnk ismerte a különböző vitázó nézeteket, de azok élet elvéve, az eredeti tanokat finomítva jelenítette meg. Ilyen módon nem helyeződött nyilvánvaló súly például az írás idejéhez képest félévszázados filozófiai lételmélet és megismerés-tan új rendjére (Descartes), de a kálvinisták közt 30 évvel korábban Németalföldön még ádázán vitatott föderálteológiára (Coccejus) sem, sőt az éppen aktuális teológiai kihívást jelentő svájci ésszerű kálvinizmusra (Turretinus) sem.

A szó felmutat és el is rejt. Az Ember Pál kiadványát pellengérré állító wittenbergi professzor, Wernsdorf ezért könnyedén találta meg a támadási felületet. A kegyességi érvek helyett az ő kiadványa látványosan a hitviták pozíciójába helyezkedve, ismét csak logikai formák elemzésével, a *Garizim és Ébál* kijelentéseinek enthümémákba szerkesztésével vette fel a fegyvert. Vaskos kiadványa az evangélikus felekezeti nézőpont Luther utáni elméleteire alapozott, szemben Ember Pál középutas megoldásaival. A magyar szerző finoman egyensúlyozó, a kegyes életet központba állító modorát pedig felváltotta a személyeskedő gúnyolódó hangnem (az „aki ezt írta, nem is ember” típusú szójáték és társai). Mint arra Bucsay Mihály egyik tanulmányában rámutatott, az evangélikus tanár – itt és másutt is kinyilvánított – felfogása alapján teljes mellvértben harcolt a világnézetével szemben álló tézisek, úgymint a zwingliánusok (kálvinisták), a fanatikusok (pietisták), a racionalisták (felvilágosodás) képviselőivel. Ember Pál kiadványa pedig épp ezeken az alapokon nyugodott: kálvinista teológia, kegyes hangnem, és racionalista tudományos világkép. Wernsdorf hitvitája tehát minden szempontból más kontextust teremtett, mint

⁵⁶ BUCSAY, *Debreceni Ember Pál coccejánizmusa*, i. m.

Ember Pál, aki a „lelkünk javára (...) lépesmézeket szedegethetünk” pozícióból vizsgálta a predestináció vitatható problémakörét.

Persze nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy a *Garizim és Ébál* szerzője pontosan tudhatta, nehéz fába vágta a fejszét, hiszen maga vallotta be könyve elején, hogy azt „a’ Magyarországi Evangelica Ecclesiának piacán lelki vásárfiában árúlom”, tehát a protestáns felekezetek közti kommunikációs térben engedte megjelentetni. A könyv célzata a helyes istenismeret keresztyén élelve volt, s a kegyes élet viszonylagos szabad akaratára helyezte a hangsúlyt, a kegyességi középút irénikus érveire (Ágoston, Lipsius és Luther, illetve Brentz, Coccejus és Turretinus) támaszkodva a keresztyén lelkületű nemesembert helyezte az implikált olvasói pozícióba. Mivel a kötet újszövetségi textusa ezt az írásértelmezői helyzetet az anagógikus értelem felé nyitotta ki (aki jól érti az áldás és átok hegyéhez kapcsolódó ígéretek, az „A’ Bárány életének könyve” kódját is megkapja), ezért a rosszul értelmezők helyzetére szükségszerűen átkot vont. Nem mint eleve elrendelt kárhozatot, hanem mint önállóan, egyénileg ki nem harcolt, lelki értelemben el nem fogadott üdvösséget. A lelki piac pedig minimum divergens kommunikációs tér, ahol az áldás és átok lehetőségéért mindenki maga is tehet. Debreceni Ember Pál, bár el akarta kerülni, de részint a metaforikus értelmezés lehetősége, részint a német evangélikusok egyházpolitikai ambíciói miatt kiváltotta a nem az ő világnézetét pártolók haragját.

EXEMPLUMOK A TISZTÍTÓHELYRŐL

A STATUS ANIMARUM PURGATORII MAGYAR FORDÍTÁSA

BÁTHORY ORSOLYA

A' Purgatórium-beli lelkeknek állapotja, 's azoknak jótevőjükhöz való hálaadása című nyomtatvány 1718-ban jelent meg Nagyszombatban.¹ A jezsuita Taxonyi János által jegyzett mű forrása egy spanyol nyelvű teológiai traktátus, a szintén Jézus Társaságbeli Martín de Roa *Estado de las almas del Purgatorio*ja, amelyet először 1619-ben, Sevilleben adtak ki.² A modern kori olvasó számára is tanulságos és egyben szórakoztató írás a túlvilági megtisztulás körülményeivel, és ezzel összefüggésben az elhunytak lelkeiről való áhítati gondoskodással foglalkozik – 24 fejezetben bontva ki a téma valamennyi, a híveket érdeklő aspektusát. Keresi a választ például a következő kérdésekre: Megjelenik-e az ördög az em-

¹ Martín de ROA, *A' purgatórium-beli lelkeknek állapotja 's azoknak az ő jó-tévőjükhöz-való Hála-adása. [...] Magyar nyelvre fordítottak: [...] P. Taxonyi János által*, Nagyszombat, Académiának böltüivel Gal Friderik által, 1718. A továbbiakban ROA, TAXONYI, *i. m.*, 1718. A mű második kiadása: *A' purgatórium-béli lelkeknek állapotjok, s azoknak az ő Jó-tévőjükhöz hala-adatosságok [...]*, Győr, Streibig János Gergely, 1742. A továbbiakban: ROA, TAXONYI, *i. m.*, 1742. – Martín de Roáról, a spanyol nyelvű purgatórium-értekezés és annak latin fordítása keletkezési körülményeiről egy korábbi írásomban számoltam be. Ugyanitt adtam átfogó tartalmi ismertetését is a műnek. BÁTHORY Orsolya, *Martín de Roa – Taxonyi János: A purgatórium-beli lelkeknek állapotja = Mennyi és pokol a barokk kori ember életében*, szerk. B. O., Bp., MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 7), 39–52.

² Martín de ROA, *Estado de las almas de Purgatorio: Correspondencia que hazen a sus Bienhechores: Meditaciones, i varios Exenplosa este proposito*, Sevilla, Antonio de Toro, 1619.

ber halálakor? Hol van a pokol és a purgatórium? Vannak-e ördögök a tisztító helyen? Mennyi ideig tartanak a túlvilági szenvedések? Hogyan segíthetik a még életben lévő hívek a tisztítóhelyen szenvedő lelkeket? Nyerhetnek-e teljes búcsút az élők a halottak számára? És így tovább. Ezekből a témafelvetésekből is kitűnik, hogy Roa elsősorban a dogmatikai kérdésekben tájékozatlan, ugyanakkor a túlvilági lét körülményei miatt igencsak aggódó, vagy éppen nem eléggé aggódó egyszerűbb hívek épülésére szánta az írását. Az egyes tematikai egységek általában a tekintélyi hivatkozásoktól mentes, egyszerűen megfogalmazott teológiai tanítással kezdődnek, amelyet aztán két-három, esetenként négy-öt illusztráló példa követ. A purgatóriumot tárgyaló értekezés után Roa még egy hat elmélkedésből álló, szintén a túlvilági megtisztulásra ösztönösítő meditációs gyakorlatot is beillesztett. Roa így korának két népszerű műfajtypusát tette össze egy kötetbe: az exemplumokban bővelkedő teológiai traktátust és a lelki gyakorlatozó saját lelkét instruáló meditációt.³ A művet populáris témája, érthető nyelvezete és keresetlen stílusa igen közkedveltté tette az olvasók körében: a spanyol nyelvű kiadások száma csak a 17. században meghaladta a húszat, és tudunk egy 1845-ös edícióról is.⁴ Roa művének népszerűsége nem korlátozódott Spanyolországra: az 1600-as évek folyamán a spanyol eredetiből származtak a portugál, olasz, francia, német, flamand és latin fordítások.⁵ A latin nyelvű változat *Status animarum purgatorii* címen jelent meg Bécsben, először 1633-ban, majd 1643-ban és végül 1688-ban. Fordítója a több aszketikus és meditációs mű latin nyelvű adaptációját jegyző Johannes Bucelleni (vagy Giovanni Bucelleni), aki az olasz kiadás alapján, annak szövegéhez ragaszkodva készítette el saját verzióját.⁶ Taxonyi János ezt

³ A két műfajtypus európai és hazai népszerűségéről, valamint fejlődéséről lásd: TUSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János), Bp., Universitas, 29–77.

⁴ A spanyol nyelvű kiadások címeit lásd: Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, VI, Bruxelles–Paris, 1895, 1891.

⁵ A fordítások címléírásait lásd: *Uo.*, 1891–1893. A mű magyar fordítása mellett a lengyelnek is a latin változat volt a forrása.

⁶ *Status animarum purgatorii, Earundem in benefactores gratitudo [...]*, Viennae, Rictius, 1633. (A továbbiakban: ROA, BUCELLEN, *i. m.*, 1633). A könyv további két kiadása az elsővel lényegében azonos szövegű volt. – Johannes Bucelleni (vagy Giovanni Bucellini, 1669 †) műveihez lásd: SOMMERVOGEL, *i. m.*, II, 1891, 312–316. A Bucelleni által jegyzett művek jól jelzik tolmácsolójuk affinitását az egymással összefüggő spirituális

a latin fordítást ültette át aztán magyarra.⁷ Ez az anyanyelvi kiadás jól illeszkedett a magyarországi jezsuiták 18. század első felére jellemző könyvkiadási gyakorlatához. Abban az időben lendült fel ugyanis az olyan, viszonylag kis terjedelmű áhítati művek megjelentetése, amelyek elsősorban gyakorlati szempontból szolgálták hatékonyan a hívek hittani és morális oktatását, nevelését. Ezek főleg idegen nyelvű munkák magyar fordításai, illetve magyar szerzők latin művei voltak.⁸

A *purgatóriumbeli lelkeknek állapottját* Taxonyi a kötet mecénásának, Lósi és Hédervári Viczay Teréziának szóló ajánlással jelentette meg. A megrendelő és a fordító találkozására 1715 körül kerülhetett sor, mivel Taxonyi az év őszén került Győrbe, ahol a kollégiumban az egyetlen akkoriban oktatott főiskolai tárgyat, az erkölcssteológiát tanította.⁹ Ezzel egyidejűleg vezette a magyar hívekből álló Mária-kongregációt és a vele egyesített Halálra vált Jézus gyülekezetét, azaz az Agónia-társulatot is.¹⁰ Taxonyi a purgatóriumról szóló kötetet valószínűleg a társulati tagok számára állította össze, ezt jelzi az is, hogy Roa traktátusa és elmélkedései után beillesztette a Nádasai János latin művéből Jászberényi Tamás által lefordított, *Maria a' halállal tusakodók anyja* című mű első részét, amely tizenkét, a jó halálra előkészítő áhítatgyakorlatot (készületet) és az azokhoz kapcsolódó, Mária tiszteletére tanító épületes példákat tartalmaz. Jászberényi fordításának újbóli sajtó alá rendezése során Taxonyi összesen tizenöt exemplumot mellőzött az írásból. A *Purgato-*

tevékenységek (elmélkedés, aszkézis, a jó halálra való áhítati felkészülés) és azok irodalmi megformálása iránt. Erről tanúskodnak Bucelleni fordításai: *Praxis iuvandi aegros ad bene moriendum* [...], Viennae, 1634; *Praxis meditandi mysteria Christi Domini Nostri, B. Virginis et Sanctorum* [...], Viennae, 1637; *Fasciculus myrrhae sive Considerationes variae de vulneribus Christi* [...], Viennae, 1638; valamint saját művei is: *Meditationes de passione D. N. Jesu Christi* [...], Viennae, 1655; *Asceticae considerationes* [...], I–V, Viennae, 1666–1671.

⁷ Taxonyi életéhez lásd: JABLONKAY GÁBOR, *Taxonyi János S. J. XVIII. századbeli magyar író élete és erkölcsstanító példatára*, Kalocsa, 1910. A *purgatóriumbeli lelkek állapottja* kiadásairól: Uo., 53–55, 97. Taxonyi erkölcsstani példatárának (röviden: a *Tükörök*) legújabb vizsgálatát lásd: BUJDOSÓNE PAPP ANDREA, „Válogatot történetekből készített Tükörök”: *Taxonyi János exemplumértelmezései*, Debreceni Egyetem, 2008 (doktori disszertáció). <http://hdl.handle.net/2437/98977>. (Utolsó letöltés: 2014. 12. 03.)

⁸ JABLONKAY, i. m., 63–64.

⁹ Uo., 51.

¹⁰ „Praefectus congregationis Beatae Virginis Assumptae et Agoniae hungaricorum”. LUKÁCS LÁSZLÓ, *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I.*, VI, Romae, 1993, 817.

riumbéli lelkek állapotjának második, a győri Streibig-műhelyben nyomtatott kiadásából viszont már teljesen kihagyta Nádas, illetve Jászberényi ezen példagyűjteményét. Az 1742-ben megjelent purgatórium-kötet előkészítése során Taxonyi saját fordításának szinte valamennyi sorát átírta, elsősorban mondat szerkezeti változtatásokat hajtván végre a szövegen a gördülékenyebb fogalmazás érdekében, néhol azonban tartalmi-jelentésbeli javításokat is eszközölt.

A továbbiakban, Taxonyi fordítói eljárásainak az illusztrálására, a latin szöveg és az 1718-as magyar kiadás négy részletét hasonlítom össze, viszont ahol az lényeges, az 1742-es változatra is kitérek.

A magyar Roa-fordításról általánosságban elmondható ugyanaz, amit Jablonkay Gábor a *Tükkörök* szövegének vizsgálata után Taxonyi fordítástechnikáját illetően megfogalmazott, vagyis: „Még ahol fordítani látszik is, sohasem ülteti át szóról szóra, vagy mondatról mondatra az eredeti szöveget, hanem idomítja, változtatja azt.”¹¹ Taxonyi retorikai tanulmányai alapján tudatosan és írói tehetségének köszönhetően ösztönösen törekedett arra, amit a modern fordításelmélet a forrásnyelvi és célnyelvi mű közti ekvivalenciának nevez.¹² Az ekvivalencia feltétele, hogy a lefordított mű ugyanazt a reakciót váltsa ki a fordítás befogadójában, mint a forrásszöveg az anyanyelvi befogadójában.¹³ A purgatórium-traktátus esetében az ekvivalencia megteremtése komplexebb feladatnak látszik, hiszen a Taxonyi rendelkezésére álló forrásmű már eleve egy fordítás fordítása volt. Ráadásul ez utóbbi nyelve a latin, amelynek nyelvtani korlátai, tömörsége, közvetítő nyelvi funkciója ugyancsak megkérdőjelezi az élő nyelvi (spanyol, illetve olasz) változatra jellemző stilisztikai-hangulati többlet visszaadásának lehetőségét, amely többletnek különösen a tanítást illusztráló példázatok esetében van szerepe. Taxonyi ennek ellenére jól oldotta meg a feladatát: a latin szöveg tartalmát az élő köznyelv energiájával töltötte meg, és magyarította úgy, hogy az elkészült fordítás mind a didaktikus részekben, mind az elbeszélő egységekben olvasmányosabb és szórakoztatóbb lett a latin nyelvű forrásműnél. A *Purgatóriumbeli lelkek állapotja* dinamikussága és láttató ereje révén a spanyol eredetihez közelít, sőt megköcköztatom, némelykor túl is tesz azon. Éppen ezért érdemes volna összevetni

¹¹ JABLONKAY, i. m., 199.

¹² KLAUDY Kinga, *Bevezetés a fordítás elméletébe*, Bp., Scholastica, 2006, 87.

¹³ Uó, *Nyelv és fordítás: Válogatott fordítástudományi tanulmányok*, Bp., Tinta, 2007, 19.

a spanyol szöveget a magyar fordítással, még akkor is, ha Taxonyi – a latin fordításban lévő forráshivatkozási hibák magyar nyelvű átvételeinek tanúsága szerint – nem olvasta az eredeti munkát.¹⁴

A továbbiakban néhány példán illusztrálom, hogyan valósítja meg Taxonyi fordítása a purgatóriumról szóló mű eredeti intencióját, vagyis a szórakoztatva, gyönyörködtetve tanítás szándékát. Az első példa a mű ötödik, a purgatóriumi kínok súlyosságát taglaló részéből, annak is oktató célzatú egységéből származik.

ROA, BUCELLENI, <i>i. m.</i> , 1633, 42.	ROA, TAXONYI, <i>i. m.</i> , 1718, 23–24.	ROA, TAXONYI, <i>i. m.</i> , 1742, 47.
Credendum non est, praeter ignem alia in Purgatorio instrumenta reperiri. Vult tamen Deus ab his notis argumentum accipi pae-narum ignotarum.	Nem hiszem, hogy a Purgatóriumban a' tü-zen-kivül büntetésnek más eszközei vólnának: de az Isten ezekkel a lát-ható és megfogható kínok által akarta az embereket valamennyire újítani az ismérten büntetéseknek és kínoknak megfogására.	[...] ezekkel a látható és megfogható kínok által, a' külömben meg-nem tudható büntetéseknek, és gyötrelmeket akarta va-lamennyire ismértetni.

Taxonyi a latin tömör személytelen passzív szerkesztését cselekvő, személlyel kiegészített magyar mondattá alakítja, és az elvont jelentéssel bír, és épp ezért nehezen megfogható latin „nota”, valamint „argumentum” szavakat nemcsak hogy konkretizálja a szövegelmény alapján, de olyan jelzőkkel is ellátja, melyek révén a magyar mondatban érvényre jut az az ellentétes értelem (értsd: látható jel versus ismeretlen büntetés), ami a latin szövegben nem képes maradéktalanul megvalósulni. A fordító az ilyenformán értelmezett és egyér-

¹⁴ A latin közvetítésével a magyar változatba bekerült néhány apró tévedés között van egy megmosolyogtató félfordítás. Roa két helyen is hivatkozik saját korábbi, az Avilai Szent János tanítványköréhez tartozó, jámbor életű asszony, Sancha Carrillo életéről szóló művére, a *Vida i maravillosas virtudes de Doña Sancha Carrillo* c. írására. A spanyol műben „En el libr. 2 de la vida de D. Sancha Carrillo” (ROA, 1619, 24.) hivatkozás a latin fordításban már így szerepel: „Legitur in vita Sancti Cariglii” (ROA, BUCELLENI, *i. m.*, 1633, 45) , Taxonyinál pedig: „Szent Carriglius életében olvastatik, [...]” (ROA, TAXONYI, *i. m.*, 1718, 25) és „Sz. Karriglius [...] életében írva vagyon [...]” (ROA, TAXONYI, *i. m.*, 1742, 50).

telművé tett mondatot az 1742-es kiadásban még inkább a köznyelvhez közelítette azáltal, hogy az „újítani” és „megfogására” helyett a műveltető „ismértetni” igébe gyúrta össze a két szó jelentését.

Az alábbi szövegillusztráció egy példázatból kiragadott részlet, amely jól mutatja, hogy Taxonyi az exemplumok fordításában a szemléltető ábrázolásra, a cselekmények és a történés eleven kifejezésére törekedett.

ROA, BUCELLENI, <i>i. m.</i> , 1633, 59.	ROA, TAXONYI, <i>i. m.</i> , 1718, 33.	ROA, TAXONYI, <i>i. m.</i> , 1742, 66.
Neque hic malum stetit, sed vitioso pudore subticuit in Confessione utrumque facinus: erat tamen inter haec animus exonerandi conscientiam apud ignotum Sacerdotem. Quod non multo post nacta est peregrino in Religiosi habitu fores pulsante.	Itt meg nem állapodott a' gonoszság, hanem szégyenletébül mind a' két latorságát el halgatá a' gyónásban: noha mindenkor olyan szándéka vólt, hogy ha isméretlen Papra akad, előtte meg valya minden vétkeik. Hallyad mi történt azután. Egykor valaki kolompoz vala a ház kapuján, kinek Szerzetes köntöse vala. Ki tekintvén az Aszszony, meg örült néki, hogy idegen Szerzetes jönne a házhoz.	Hallyad mi történt azután. Egykor egy ember (a mint annak, és pedig köntösébül Szerzetesnek, vala látzik lenni) kolompoz vala a ház kapuján. Az Aszszony a zörgetésre le-néz a kapura : hogy idegen Szerzetes jönne házhoz.

Itt az idézetet záró latin mondatnak három magyar mondat felel meg. A fordító az első betoldással – „Hallyad mi történt az-után” – egyrészt megszólítja az olvasót, felkelti annak érdeklődését, másrészt lazítja a latin elbeszélés menetének tömörségét, azáltal, hogy átmeneget képez a történések között. A második magyar mondat („Egykor valaki kolompoz vala a ház kapuján, kinek Szerzetes köntöse vala”) lényegében a latin mondat fordítása, amelyben a „pulsante”-nak a köznyelvi „kolompoz” igei állítmánnyal történő visszaadása egyfajta hangulatteremtő többlettel bír. A harmadik mondat („Ki tekintvén az

Aszszony, meg örült néki, hogy idegen Szerzetes jönne a házhoz”) ismét egy kiegészítés Taxonyitól, amelyben a példázat főszereplőjének az előzményekből valószínűsíthető lelkiállapotát jeleníti meg, egyben élénkítve is ezzel az elbeszélést.

Szintén az egyik exemplumból származik az itt olvasható részlet, amely Taxonyi fordításának több sajátosságát is tartalmazza.

<p>ROA, BUCELLENI, <i>i. m.</i>, 1633, 71-72.</p>	<p>ROA, TAXONYI, <i>i. m.</i>, 1718, 40.</p>	<p>ROA, TAXONYI, <i>i. m.</i>, 1742, 81.</p>
<p>Extat in Chronicis S. Francisci lib. 4. c. 7. [...]</p> <p>Pro defuncto dixere Religiosi Ordinis debitas Missas uno excepto, qui operae pretium fore non putabat, majora de ejus sanctitate augurans, quam ut Purgatorium mereretur.</p> <p>Verum accurrit ad hominem defunctus et debitum expetiit, quo peracto sibi ajebat fores Purgatorii reseratum iri.</p>	<p>Irva vagyon egy Szerzetestül, a’ ki életének szentségiért Angyalhoz inkább, hogy sem emberhez hasonlóknak láttatott lenni. Ennek halála után lelkéért az ő rendin-való Szerzetesek Miséket szolgálának. Csak éppen egy nem szolgált: mert nem itili vala szükségesnek. Nagyobbat alit vala szentsége felöl; tudni-illik, hogy nem Purgatórium néki; hanem dicsőségnek koronája mingyárt halála után. De a halot hozzá menvén másképpen szólt néki: hol úgy mond a te kötelességed? hol maradtak el a Misék, mellyeket értem tartozol? miattad mulatok Purgatóriumban: mert mihent elmondod azokat régulád szerént, ottan meg nyilik a kapu, és én ki megyek rajta az örök dicsőségbe.</p>	<p>Irva vagyon a’ Sz. Ferentz Szerzetének Kronikájában Lib. 4. c. 7. egy Szerzetesről [...]</p> <p>tsak éppen egy mulatá-el: mert az ő szentsége felöl azt itili vala, hogy Purgatórium nélkül igyenessen Menyeyi Bóldogságba ment légyen.</p> <p>De más itületben vólt az után, mikor a’ halott hozzá-menvén, így szólítá-meg :</p>

Az első említésre méltó dolog az idézett helyekkel kapcsolatos. A latin nyelvű változatban az elbeszélések bevezetése tartalmazza a szövegbe illesztett forráshivatkozást. Taxonyi az 1718-as kiadásban nem élt ezzel a történet hitelességét alátámasztani hivatott stílus eszközzel, valószínűleg úgy ítélte meg, hogy ez inkább megszakítaná, darabossá tenné az elbeszélés felütését, ezért a forrásmegjelölést marginália formájában vette át. Az 1742-es változatban viszont – hasonlóan Roához és Bucellenihez – ő is már a szövegbe illeszti a hivatkozást. Az „uno excepto” ablativus absolutusszal („csak éppen egy nem szolgált”), benne a már-már népmesékre jellemző állítmányismétléssel való visszaadása ismét jellemző Taxonyira. Ahogyan az is, hogy a latin „debitum expetiit” vagyis a „tartozást követelte” mondatnak – élve a halmozás-fokozás retorikai eszközével – három, a szereplő szájába adott és az olvasóban érzelmi hatást kiváltó megnyilatkozás feleltet meg: „hol úgy mond a te kötelességed? hol maradtak el a Misék, mellyeket értem tartozol? miattad múlatok Purgatóriumban”. Majd a latin mondat két igenes szerkezetét („quo peracto” és „sibi ajebat fores Purgatorii reseratum iri”) független tagmondatokként fordítja: „mert mihent elmondod azokat régulád szerént, ottan meg nyilik a kapu, és én ki megyek rajta az örök dicsőségbe.”

A három, vázlatosan elemzett részlet alapján is látható, hogy Taxonyi a latin mondatok grammatikai szerkezetét bátran alárendeli a magyarra fordítás során rekonstruálandó ún. információs szerkezetnek: a latin mondatokban impliciten meglévő információkat explicitté teszi a konkretizálás, a felbontás és a betoldás eljárásai révén.¹⁵

Nézzünk meg most egy olyan példát, amikor a latin szöveg bővelkedik a cselekményben, és mozgalmas, hangulatteremtő leírást közöl. (Az exemplum felütését a kontextus végett közlöm a fordításból. Az 1742-es kiadás szövegében félkövérrel jelöltem a szintaktikai és retorikai szempontból releváns eltéréseket az első kiadáshoz képest.)

¹⁵ Vö. KLAUDY, *Nyelv és fordítás...*, i. m., 152, 162.

ROA, BUCELLI, <i>i. m.</i> , 1633, 76.	ROA, TAXONYI, <i>i. m.</i> , 1718, 43.	ROA, TAXONYI, <i>i. m.</i> , 1742, 81.
<p>Obiit in Hispania Jurista magni nominis [...].</p> <p>Is nocte concubia dum in Monasterii bibliotheca dicenda meditator, audit inter illa silentia tubae sonitum ad se pedetentim, et per intervalla magis, magisque approximantem. Erat sonus plenus horror, et tartareum quid spirans. Unde Religiosus toto vultui pallecere, surrigi capilli, trepidare cor, lapsare genua. Ubi cubicula fores attigit inhospitum murmur, vix sui jam compos Concionator in latebras sub scamnum quoddam se abdit inde spectaturus eventum rei.</p>	<p>Meg-hólt Spanyór-Országban egy híres nevű Prókátor és estve eltemettetett. A halottas Prédikáció, mellyet az ő rokoni Sz. Ferencz szerzetébül való egy nevezetes Prédikátornak ajánlottak a következő reggelre halasztatott.</p> <p>Ez a' Prédikátor midőn éjjel a könyvtartó helyen prédikációhoz készült volna, hallya a' trombita harsogását lassan lassan hozzá közelgetni. A' harsogás olly iszonyu vala, mintha pokolból eredne. A' Szerzetes Prédikátor úgy meg ijede tőle, hogy a' nagy félelem miatt az orczája egészen elhalványodott, a' szive dobogot, hajszájai fel borzattak, és térdei esdegeltek. Mikor már az ajtót el érte volna az iszszonú hang, csak nem bőriből ki ugrott a Barát; 's nem tudván magának tanácsot adni, a' pad alá egy szurdékba bújt, és onnét a' dolognak ki menetelét szemlélte.</p>	<p>Meg-hólt Spanyol Országban egy híres Prókátor, ugyan azon nap estve el-temettetett. A' halottas Prédikáció pedig, mellyet az Attya-fiai egy Sz. Ferencz Szerzetéből-való nevezetes Prédikátornak ajánlottak vala, más napra halasztatott.</p> <p>Ez a' Prédikátor midőn éjjel a' könyv-tartó kamarában prédikációhoz készült volna, hallá a' trombita harsogását, melly olly iszonyu vala, mintha pokolból eredett volna, lassan lassan hozzá közelgetni. A' Szerzetes Prédikátor el-annyira meg-ijede tőle, hogy a' nagy félelem miatt az ortzája egészen meg-változott, és el-halványodott, a' szive rettenetessen dobogott, a' haj szájai fel-borzattanak, és a' térdei tántorogtak, és esdegeltek. Mikor már az ajtót el-érte volna az iszszonú hang, tsak nem ki-ugrott bőriből; 's nem tudván magának tanácsot adni, a szurdékba a' pad-alá bújt, és onnét, a' mik történetnek, szemlélte.</p>

Taxonyi az 1718-as szövegváltozat írásakor elégségesnek találta a latin szöveg láttató erejét: a hangulatfestő elemeket és a szereplőben lezajló belső folyamatok gyors egymásutániságát érzékeltető *infinitivus historicus*okat. Így nem is élt a betoldás eszközével, a konkretizálást is mindössze a latin „is” szónak „Ez a prédikátor”-ral való fordítására, és a szintelen, semleges „compos” kifejezésnek a „csak nem böriből ki ugrott a Barát” köznyelvi szólással való megfeleltetésre korlátozta. Az 1718-ashoz képest a második kiadásban inkább tömöríti a szöveget: „A’ harsogás olly iszonyu vala, mintha pokolból eredne” független állítást mellékmondatként illeszti be az előző mondatba. Eközben, mondatrészi szinten, bővít is, beiktat egy hangulatfestő határozót („rettenetessen”), és – a halmozás retorikai alakzatával élve – két, szintén a szereplő lelkiállapotát tükröző állítmányt („megváltozott”, illetve „tántorogtak”).

Taxonyi a *Status animarum purgatorii* magyar nyelvre történő átültetése során olykor szerkesztői tevékenységet is magára vállalt, így némely esetben mellőzte a magyar fordításból azokat a jellemzően a didaktikus részekben előforduló fordulatokat, bekezdéseket, amelyek sajátosan itáliai vallási, elsősorban búcsús szokásokat írtak le, vagy ezzel kapcsolatos olasz kifejezéseket tartalmaztak.

Nagyobb változtatást jelent, hogy Taxonyi a magyar fordításból egy teljes fejezetet kihagyott. A 16. caput címe szerint a részleges búcsúkról szól. *Particulares Indulgentiae, quae acquiri possunt pro animabus Purgatorii, quantum eae prosint exemplis probatur.*¹⁶ A fejezet túl azon, hogy valójában nem a részleges, hanem a teljes búcsúkról szól, megint csak jellemzően itáliai búcsús szokásokat ír le. Taxonyi ugyanakkor nem hagyta teljesen lefordíthatlanul a 16. fejezetet, ugyanis abból három példázatot átemelt saját fordításának 16. fejezetébe – ami így a latin 17. caputjának felel meg –, és amelynek témája a végtisztesség megadása, a halotti szertartások kellékeinek funkciója.¹⁷ Taxonyi ezen szerkesztési eljárását igazolhatja az, hogy a három exemplum közül kettőben nincs szó az ideig tartó büntetés akár részleges, akár teljes elengedéséről, viszont mind a három elbeszélésben az elhunytak hozzátartozóinak a halál tényére adott, nem megfelelő reakciója (lásd a túlzásba vitt gyász, a bosszúállás szándéka) az, ami akadályozza

¹⁶ ROA, BUCELLENI, *i. m.*, 1633, 155–171.

¹⁷ A három exemplum egymás után olvasható: ROA, TAXONYI, *i. m.*, 1718, 87–89; ROA, TAXONYI, *i. m.*, 1742, 170–175.

szerettük purgatóriumból való kiszabadulását. Vagyis ezek a példák Taxonyi szerint inkább a helyes gyászolási módra (az elkövető iránti megbocsátás, a halottakért bemutatott segítő cselekedetek) vonatkozó oktatás illusztrálásában tölthetik be funkciójukat.

Kézenfekvőnek tűnik a kérdés, kimutatható-e szövegszintű kapcsolat Taxonyi Roa-fordítása és kétkötetes erkölcsi példatára, a *Tükörök* között, hiszen a szerző azonosságán túl a két mű intenciója is hasonló, amennyiben mindkét írás élvezetes, szórakoztató stílusban ugyan, de végső soron a hívek morális oktatására, erkölcsaiknek jobbítására készült.¹⁸ Természetesen ez utóbbi általánosítást azonnal pontosítanunk is kell, hiszen míg a purgatóriumról szóló értekezés a túlvilági ideig tartó vezeklés iránti félelemre építve akarja a hívek evilági életvitelét jobbitani, elsősorban áhítati-kegyességi szempontból, addig ugyanezt a célt a *Tükörök* azon bűnök taglalásával kívánja elérni, melyekkel Taxonyi a nép körében tevékenykedő operáriusként nap mint nap találkozott. Ilyenek az életvitellel kapcsolatos bűnök: a káromkodás, a házasságtörés, a részegeskedés, a családon belüli erőszak (A' Férjek kegyetlenségéről), a fogamzásgátlás és magzatelhajtás (A' gyermek vesztésről), az uzsoráskodás, a tréfálkozás, a tánc stb.; illetve a hitéleti elhajlások: a babonaság, az alamizsnálkodás és a búcsújárás elmulasztása stb.

A szövegek vizsgálata után kijelenthetjük, hogy a *Tükörökkel* foglalkozó szakirodalom által hangoztatott, Taxonyira jellemző írói önállóság és lelemény itt is érvényre jut: jezsuita szerzőnk az illusztráló elbeszélések tematizált összeválogatása során „nem hasznosítja újra” a Roánál található és az általa már lefordított exemplumokat, noha a témapárhuzamok ezt olykor lehetővé tennék. A két szerző forrásaiban is mutatkoznak átfedések, így egyaránt használják Caesarius Heisterbaccensis, Thomas Cantipratanus műveit (Roa közvetlenül, Taxonyi pedig Georg Stengel *Mundus theoreticus divinorum iudiciorum*ának közvetítésével), Johann Major *Magnum speculum exemplorum*át és Laurentius Surius *De probatis Sanctorum historiis* c. hagiográfiai gyűjteményét.¹⁹

¹⁸ TAXONYI János, *Az emberek erköltseinek és az Isten igazságának tükörei, az az Némely ritka és válogatott történetek a mellyekben az embereknek mind jó, mind gonosz tselekedeteik [...] világosan elő-adatnak*, Győr, Streibig, 1740–1743.

¹⁹ Bujdosóné Papp Andrea már említett doktori értekezésében főleg Jablonkay monográfiája nyomán foglalkozik Taxonyi forrásaival és azok használatával. BUJDOSÓNÉ PAPP, *i. m.*, 55–67.

A két műben csupán két tényleges szövegpárhuzamot találtunk. Az egyik egy legendarészlet, amely egyaránt szerepel a purgatórium-traktátus II. részében („Meg jelenik-é az ördög az embereknek halálukkor?”) és a *Tükörök* egyik *tanúságában* („Az ördög kiváltképpen halálakor kisirti az embert” – I. könyv, 1. rész, 8. történet, 1. tanúság). Az idézett hely a *Legenda Aurea* Szent Márton-*vitájában* olvasható: az a rész, amikor az ördög megjelenik a halálán lévő szent előtt.

ROA, TAXONYI, <i>i. m.</i> , 1718, 5	ROA, TAXONYI, <i>i. m.</i> , 1742, 12	<i>Tükörök</i> , I, 1, 8, 1. 112
A' Szent Márton Püspök életében-is meg iratott, miképpen halálához közelgetvén csúfolá az Ördögöt, ki néki megjelent vala, mondván néki: Mit állasz itt vér szopó bestye? semmi gonoszt nem találsz én bennem.	Sz. Márton Püspöknek, mikor halálához közelgetett vólna, megjelent az ördög, a' mint meg-vayon irva az ő életében: de ő ki-tsúfolá, és pirongatá őtet, mondván: Mit állasz itt vér-szopó bestye? semmi gonoszt nem találsz bennem.	Sz. Márton Püspök sem vólt ment e' bajvivástól; őtet-is meg-próbálta a' kisirtő; és pedig látható formában jelent-meg előtte. Noha ő, szokott bátorsága szerént, meg-vetette az ő kisértetét, és erősen meg-pirongatta mondván: <i>Mit állasz itt vir-szopó bestia, semmit én bennem nem találsz.</i>

A legendának ez a motívuma azonban túlságosan is népszerű és sokszor idézett volt ahhoz, hogy kizárólag Roa művére vagy legalábbis annak „hatására” vezessük vissza a *Tükörök*ben való előfordulását.²⁰ Ennél jóval szorosabb összefüggés mutatható ki a Taxonyi-féle erkölcsi példatár egy másik történetében (I, 3, 11.), ahol a spanyol és a magyar jezsuita ugyanazt az exemplumot idézi.²¹ A példázat a keresztényi megbocsátásról szól: egy özvegyasszony nemcsak hogy megbocsát egyetlen fia gyilkosának, hanem segít is neki elmenekül-

²⁰ Hogy a legendarészlet fordításai közül csak egyet, Pázmányét említsük: „[...] sőt nagy bátran Szent Márton-nal azt mondja a *sátán*-nak: *Quid hic adstas cruenta bestia? nihil in me funeste reperies*; mit sugorgasz it, vér-szopó bestia? semmit én-bennem nem találsz néked-valót.” PÁZMÁNY Péter, *Prédikációk*, s. a. r. KANYORSZKY György, Bp., 1905 (Pázmány Péter Összes Munkái, 7), 457.

²¹ TAXONYI, *Tükörök*, *i. m.*, I, 507–523.

ni az igazságszolgáltatás elől, ezáltal kiszabadítva fiát a purgatórium szenvedései közül. A *Tükörökben* lévő *történet* és az ahhoz kapcsolódó három *tanúság* témája nem meglepő módon a purgatórium. Taxonyi kötetének belső felépítéséhez igazodva először a történetben adja közre magát az elbeszélést („Mi módon szabadította ki Purgatoriumból a’ fiát egy Anya.”), majd a tanúságokban fejt ki az azzal összefüggő, elsősorban a Szentíráson alapuló katolikus erkölcstani-dogmatikai tanítást. (A tanúságok címe: I. *Ellenségeink szeretetéről*; II. *A’ Purgatorium-béli lelkekről*; III. *A’ Menyei bóldogságnak nagy-vóltáról*.) Roa az exemplumot Johann Major már említett példázatgyűjteményéből,²² Taxonyi viszont Heinrich Engelgrave *Lux Evangelica* c. homiletikai segédletéből vette. Johann Major a *Magnum speculum exemplorum*ban megadja az elbeszélés forrását, Johannes Osorius (Juan Osorio) egyik prédikációját tüntetve fel locusként. Az exemplum provenienciája utáni nyomozás itt viszont meg is szakad, mivel Juan Osorio mint „szavahihető emberek” szóbeli közlését jelöli meg a történet eredetét.²³ Az exemplum felhasználásának körülményeit tovább bonyolítja, hogy a *Status animarum purgatoriū*ban nem a Majornál fellelhető szöveg szerepel, hanem annak spanyol, majd olasz közvetítéssel latinra visszafordított változata. Ezzel együtt a példázat jellemzői – a motívumok száma, az elbeszélés „feszültségi íve,”²⁴ a retorizáltság csaknem teljes hiánya, a kifejezésmód tömörsége stb. – megmaradnak a példázat nemcsak Bucelleni-féle verziójában, de annak élőnyelvi előzményei esetében is.

²² Az exemplum egy másik példázattal együtt Johannes Majornál a „bűnök megbocsátása” (*Injuriarum remissio*) téma alatt szerepel. A másik elbeszélésben hasonló a szüzsé: ebben egy nemes ember bocsát meg fivére gyilkosának, mire az elhunyt lelke kiszabadul a purgatóriumból. Ez utóbbi példázat – ellentétben az özvegyaszszonyos változattal – szerepel Tubachnál. Vö. Frederic C. TUBACH, *Index exemplorum: a handbook of medieval religious tales*, Helsinki, Suomalainen Tiedeakat., 1969, nr. 1375.

²³ Johannes OSORIUS, *Tomus primus Concionum [...]*, Lugduni, 1601, 300.

²⁴ Az ún. ‘Spannungsbogen’. Vö. S. SÁRDI Margit, *A Spannungsbogen = Allegro con brio: íráskor Zempléni Ferenc hatvanadik születésnapjára*, 2002. május 8., szerk. BÁNKI Éva, TÓTH Tünde, [Bp.], Palimpszeszt, 206.

ROA, BUCELLENI, <i>i. m.</i> , 1633, 168–169.	ROA, TAXONYI, <i>i. m.</i> , 1718, 89.	ROA, TAXONYI, <i>i. m.</i> , 1742, 174–175.
<p>Simile nostris temporibus in nostris terris vidimus. Interfectus fuerat nobilis cujusdam viduae filius, ad quem haereditas magna devolvebatur. Interfectorem quaerebant ad poenam omni cum diligentia non pauci. Verum pia matrona majorem industriam adhibuit, ne inveniretur: nam submitit equum, pecunias, monuitque ut se fuga subtraheret. Ad haec magis de anima filii sollicita, quam alii esse de corpore solent, oratorium adiit precatum pro filio, cum ecce gloriosus occurrit dicens: Nunc vere magis mea mater extitisti parcens inimico, quam cum me paruisti. Ideo Deus ad remunerandum tam excellentem charitatem, indulgentiam mihi plenariam induisit liberans a poenis, quas per multos annos eram passurus. Inter haec spectante matre in coelum abiit.</p>	<p>Hasonló példa történt a' mi időnkben-is. Megölték egy Özvegy Nemes Aszszonynak fiát, kire másképpen nagy örökös jószág marandó vala. A' gyilkost nagy szorgalmatossággal keresik vala mindenütt, hogy érde-me szerént nagy kinok alá vetnék: de nagyobb szorgalmatossága, és gondya vala az Istenfélő özvegy Aszszonynak arra, hogy a' fia mordálója meg ne találhatnék: azért lovat, és pénzt küldé neki, és megüzéné, hogy mennél hamarébb el szaladgyon, mert kinokra, és halálra keresik. Ezen felett a' fia lelkére-is nagyobb gondya vala, hogy sem egyéb Anyáknak szokott lenni, az ő magzattyok testére, imádságnak szokott helyére méne, és a' fia szabadulásáért könyörge az Istennek, és imé midőn imádkozik, meg-jelenik néki nagy dicsőségben mondván: Bezzeg most mutattad-meg magadta Anyámnak lenni, mi-</p>	<p>Hasonló példa történt a' mi időnkben-is. Spec. Exempl. c. 2. tit. 35. §. 14. Egy Nemes özvegy Aszszonynak egyetlen fiát meg-ölte vala egy gyilkos; kit a' Magistratus nagy szorgalmatossággal mindenütt kerestetett, hogy illy nagy latorságának érdeme-szerént kinos halállal végeztesse-ki e' világból. De az Isten-félő özvegy Aszszonynak nagyobb gondya, és szorgalmatossága vala arra, hogy életét meg-tartsa. Annak-okáért lovat, és pénzt küldé neki, és meg-inteté, hogy mennél hamarabb szaladgyon-el, mert mindenütt keresik, és nagy kinokat, és sülyos halált fog szenvedni, ha eleit nem veszi. Ezt pedig az ellenségével tett irgalmas-ságát ajánlá az ISTEN-nek a' fiáért, mert ugyan-is nagyobb gondya vala neki annak lelkére; hogy sem más Anyáknak magokénak testére. Ennek felette mi-nek-utánna a' fia mordálóját el-igazitotta vólna, mingyá az imádkozásnak szokott helyére menvén nagy buzgósággal könyörgött az ISTENnek, hogy szabaddítsa-ki, ha abban vagyon, a' fia lelkét Purgatoriumból. És imé, midőn imádkoznék</p>

	<p>kor az ellenségnek meg bocsátottál, inkább hogy sem mikor e' világra szültél. Azért az Isten-is meg jutalmazta ezt a' feletébb-való szeretetedet: mert minden bűneimnek tellyes bocsánatyát meg adta; egyébaránt sok esztendőig kellett vólna lakolnom. El végezvén beszédét az Annyának láttára fel méne a' Mennyei bődogságba.</p>	<p>meg-jelenék neki a' fia nagy ditsóságben, és fényességben, meg-ditsérvén ötet, és mondván: Ó édes Anyám! bezzeg most, mikor ellenségünknék meg-botsátottál, mutatad-meg inkább magadat Anyámnak lenni, hogy sem mikor e' világra szültél. Azért az ISTEN-is meg-jutalmazta ezt a' te feletébb való szeretetedet: mivelhogy minden bűneimnek a' mellyekért sok esztende-ig kellett-vólna lakolnom, tellyes bocsánatyát meg-adta. El-végezvéen beszédét, az Annyának láttára fel-viteték az Angyaloktól a' Mennyei bődogságba.</p>
--	---	---

Jóllehet más szöveggel, de ugyanez a példázat szerepel Heinrich Engelgrave fentebb említett prédikációs segédletében, a *Lux Evangelicá*ban. Ennek a latin nyelvű változatnak a narratívája – a szövegben előforduló retorikai alakzatoknak (alliteráció, anafora, litotézis, mezozeugma, interrogáció stb.) köszönhetően – alkalmasabb az érzelmi hatáskeltésre, emellett az elbeszélés menete is feszítettebb a Roánál lévő változathoz képest. Taxonyi talán éppen ezen okok miatt választotta a *Lux Evangelicá*ban lévő a két rendelkezésére álló exemplumváltozat közül. Adaptációjában a latin szöveget szabadon kezeli, jelentősen kibővített „fordítása” alig emlékeztet az eredetire, felesleges is lenne mondatszintű megfeleltetéssel próbálkozni, legfeljebb a kulcsmomentumok azonosítása lehetséges, így az alábbiakban el is tekinthetünk a táblázatos, illetve hasábos összehasonlítástól.

Cui non absimile est, nisi quod stupendum magis, quod refertur de vidua, quae unicum filium sibi charissimum, ubi per summum scelus occisum intellexit, et cadaver sanguinolentum, domum delatum intuita, dolori temperare non potuit, sed nec furori, dum in flagranti delicto sicarius latebras quaerens, imprudens ad aedes viduae con-

fugit. Quid hic illa agere? Satellites instant, homicidam quaerunt, eo confugisse audiunt. Nunc cadaver, nunc latebras occisoris, nunc caelum, et forte crucem cadaveri appositam intuita, radius divinae charitatis mentem transfixit, simulavit apud justitiae ad ministros ab re esse, eo homicidam confugere, quaesitum textit, et personatum equo filii exanimis, bursamque auro gravem condonans dimisit. Dum ecce filius matri sese exhibuit multa luce circumfusus, ac sic matrem affatur: Est quod tibi domina mater gratias habeam immortales: nunc duplici nomine mater dum enim inimico meo et tuo veniam dedisti, mihi omni reatu inducto, caelum aperuisti, quod ad annos plurimos clausum erat. Quo dicto in conspectu matris caelum ascendit. *Nonne verissimum, Dimitte et dimittetur vobis?*²⁵

Egy fő és Nagy Uri Özvegy Aszszonynak, nem vala több magzatytya egyetlen egy fiánál, a' kit ő úgy tart vala, mint leendő vénsége istápjának, nyavalyáiban vigasztalásának, és maradéki egyedül-való reménségének: annak okáért mint szem világát úgy szereti vala őtet. De ezt az ő örömet, és reménségét félbe-szakasztotta egy istentelen, alatomba-való gyilkos: a' ki házához menvén azon fiát valami titkos beszédnek (hogymár) okáért a' palotára ki-hívá, ott nem tudom mitől viseltetvén, mordályúl meg-ölé, és azonnal a' háztól el-illanta. Azomba az Aszszony történet szerént a' palotába mégyen, a' mellynek közepén láttya szerelmes fiát tulajdon véreben heverni. El-hólt, és ollyanná lett mint a' bálvány e' szörnű esetnek látására. Minekutánna pedig magába tért vólna, meg-gondolhad, mint borította-el egész orcáját a' sűrű könyhullatásoknak árja; mint szorongatta a' szivét a' keserves fájdalom, és iszszonyú bánat, mint töltette-bé ez egész házat a' siralmas panaszzsal, és jajgatással. Azon közbe tsak hamar mind a' lött gyilkosságot, mind annak a' ki azt el-követte, nevet be-adgyák a' Magistratusnak. A' Magistratus hamar poroszlókat küld, hogy minek előtte a' lator a' Városból ki-országkodgyék, fogják-meg. Utánna vannak azok; rá-is akadnak; de a' gyilkos szalad, és a' nagy rémülés miát meg-nem ismévén a' házat, a' mellyben gyilkosságot el-köveltett, abba szökik, és igyenessen a' palotába fut. Annál inkább meg-rémül, midőn ott meg-láttya a' tölle meg-öletett Iffiat véreben úszni, és a'

²⁵ Heinrich ENGELGRAVE, *Lux Evangelica sub velum sacrorum emblematum recondita [...]*, Coloniae, 1655, 642.

búba merült Annyát felette siránkozni. Észre vévén magát hol vólna, nem tud mit tenni, és mihez kapni illy nagy szorongatásában. Azért lábaihoz borúl a' keserves szívű Anyának, és a' Kristus sebeiért, véreért, és haláláért kéri, hogy botsássa-meg néki: és minek előtte a' poroszlók, a' kik majd majd itt teremnek, el-érkezzenek, rejtse-el valahová elöttök. Nő mit tsinálsz már itt meg-epedett szívű Anya? Boszszút állasz-é egyetlen egy fiad haláláért? Avagy meg-kegyelmezz néki a' Kristusért, a' kiért botsánatot kér? Ha boszszút akarsz állani, vagyon most módot benne, van arra alkalmatosságod: add ötet kezekbe a' Város biráinak; nem kétle, kinos halállal fog fizetni, egyetlen egy fiadnak gyilkosságáért. Ha pedig a' Kristus Vére többet ér nállad, és érdemeiért irgalmasságot tészesz véle, hidd-el, hogy te-is nagy irgalmasságot találsz a' Kristusnál. Igen-is irgalmasságot akar vele tselekedni. Azért fel-emelvén a' szívét az Istenhez így fohászkodik: O Uram, én JESUSOM! a'ki a' te gyilkosidnak botsánatot kértél az Atyádtól; én-is a' te Sz. Véredért és halálodért meg-botsátok ennek az én fiam gyilkosának: és ezt a' fájdalmot, a' mellyet érzek az én szivemben, ajánlom néked, mind a' magam, mind a' fiam bűneiért. Ezeket mondván, a' háznak leg-titkossabb helyére viszi, és hogy ott lappangjon abban rejti a' gyilkost; az után lovat nyergeltet, és egy erszény aranyat el-készít. Azomba bé-topannak a' Darabontok; hol a' gyilkos kérdezik: mert tudgyák, hogy ide szaladott vólna. Mondá nékik az Aszszony: Ha tudgyátok, és láttátok ötet házomhoz szaladni, magam-is kérlek, hogy keressétek-fel, és fogjátok-meg ötet, hogy az én szerelmes fiamnak méltatlan halála ne maradjon büntetlenül. Keresik azért mindenüt, el-járják, és meg-szemlélik az egész házat, és annak minden szegeletit, és szurdékait szorgalmatossan meg-visgályák, de sehol fel-nem lelhetik. Annak okáért hogy kezektől meg-ne menekedgyék, és valami módon el-ne illantson, sietnek máshová menni, hogy kezekre kerítsék. Minek utánna pedig ők el-menének, az Aszszony a' gyilkost lóra ülteti, és egy erszény aranyat kezébe taszítván, 's minden jó szerentsét néki kívánván szabadon el-botsáttya. O Aszszonyállat! nintszen olyan nyelv, a' melly ezt a' te jeles tselekedetedet elegendő képen meg-ditsirhesse. Méltó vagy bizonyára, hogy azért tégedet minden emberek szája égik magasztallyon. Méltó vagy, hogy a' te emlekezeted örökké fenn maradjon. Már el-érkezett vala az étzáka, a' mellyben a' szomorú, és bús Aszszony semmi nyugodalmat nem engedte magának; hanem

azt az imadságban töltette, kérvén az Istent, hogy tekintené-meg az ő nyomorúságát, és szívének epedségét, és botsátaná-meg az ő fiának minden bűneit. Szabadítaná-ki Purgatoriumból, ha ott vólna, és botsátaná őtet az ő színének bódlog látására. Midőn így imádkozik, imé meg-jelenik néki a' fia nagy fenyeességtől környül vétetvén, és nagy örömmel mondván néki: O szerelmes Anyám! kívánom, hogy az Isten ezernyi jókkal áldgjon-meg tégedet, azért hogy a' te ellenségednek meg-kegyelmeztél, és véle jót tselekedtél. Jó Anyám vóltál ugyan életben-is: de sokkal nagyobb jó-voltodat mutattad hozzám halálom után: mert olly nagy kinokból, mellyeket sokáig kellett vólna szenvednem Purgatoriumban, szabadítottál-ki engem, mellyeknek szörnyűségét néked meg-nem magyarázhatom: és olly nagy ditsőségbe, a' mellyet az emberi elme meg-nem foghat, küldöttél engem azon a' szempillantásban, a' mellyben az én gyilkosomnak vétkét meg-botsáttottad. De magad-is rövid idő alatt, el-vészed ennek a' te jeles tselekedetednek jutalmát, a' mellynek nagy vóltát, hogy elődbe adgyam, nintsenek elegendő szavaim. Ezt mondván el-tűnt: az Aszszony pedig rövid idő múlva meg-hala, és igyenessen annak a' néki el-készítettett jutalomnak el-vételére Meny-Országba méne.²⁶

Láthatjuk, hogy Taxonyi a szüzsét a *Tükörök* műfajának (erkölcs-tanító olvasókönyv) alárendelve önálló elbeszélésbe, szabad meseszövevénybe kezd. Kibontja a példázat tömörségét, kiírja, dinamizálja a történetben implicit módon benne foglalt cselekményeket, és tesz is hozzájuk egy párat (ahogy a darabontok átvizsgálják a házat; az aszszony fohásza, mielőtt elrejtí a gyilkost). Sőt az elbeszélést teljesen „le is kerekíti” azáltal, hogy az özvegy – az eredeti exemplumban nem szereplő – halálát és mennyországba kerülését is megírja. A szereplők érzelmeinek, lelkiállapotuknak részletes és kifinomult bemutatásával egyrészt az olvasó együttérzését akarja kiváltani, másrészt az özvegynek a gyilkosra nézve kedvező döntése erkölcsi nagyságát hangsúlyozza. A döntést megelőző dilemma, a lehetőségek (már-már szájbarágós) latolgatása szintén feszültségtöbbletet eredményez az elbeszélésben. Taxonyi a narráció során végig olyan magasan tartja az érzelmi feszültség szintjét, hogy Engelgrave szövegének a kellően ret-

²⁶ TAXONYI, *Tükörök*, i. m., 507–512.

orizált és ezért láttató erejű részeit (pl. „Nunc cadaver, nunc latebras occisoris, nunc caelum, et forte crucem cadaveri appositam intuita,” stb.) már fel sem használja saját változatához.

Összegzésül elmondható, hogy a példázat az erkölcsi tanítás ilusztrálására szolgáló exemplumból Taxonyi fordítás-, vagy inkább narrációs technikája révén önálló elbeszéléssé lép elő, amelyben a cselekmény- és hangulatorientált meseszöveg dominál. Ez azonban nem csorbítja a példázat eredeti funkcióját, vagyis az erkölcsi tanítás alátámasztását, sőt inkább még felidézhetőbbé, emlékezetesebbé teszi az olvasóban a doktrínát. Taxonyi élvezetes stílusa, keresetlenül választékos nyelvezete a modern olvasó számára is emlékezetes olvasmányná teszi fordítását és erkölcsi példatárát.

„MÁS ÉRTELMET ADNI EZEKNEK A SZOKNAK”

MIKES KELEMEN SZÓHASZNÁLATÁHOZ

KISS MARGIT

A digitális Mikes-szótár¹ szerkesztése és a szócikkek készítése során a feldolgozás módszeréből adódóan új kutatási perspektívák rajzolódtak ki. E tanulmányban azokat a területeket emelem ki, amelyek a 18. századi magyarországi fordításirodalommal hozhatók összefüggésbe, a részletes feltárás azonban a jövőben elvégzendő feladat.

Mikes Kelemen fordítói munkásságát alig ismerjük, és kevésbé tartjuk számon, holott a *Törökországi levelekkel* párhuzamosan jelentős mennyiségű prózai művet ültetett át magyar nyelvre.² Életművének átfogó értékeléséhez a leveleken túlmenően a fordítások korszerű feldolgozása is indokolt, hiszen azok világnézeti, tematikai, nyelvi, stilisztikai összefüggései a *Leveleskönyvvel* együttesen értelmezendők. Maga az író sem határolta el egymástól alkotói tevékenysége e két területét, a levélírás és a fordítás szorosan érintkezik: a fordítások némely részletei megjelennek a *Törökországi levelekben* is. A kétféle szövegcsoporthoz közös vonása, hogy az átültetett művek feléne formája párbeszédes próza; eltérő jegy ugyanakkor, hogy a fordításokban túlnyomórészt a vallásos-didaktikus tematika jut érvényre.

¹ Lásd az interneten: <http://mikesszotar.iti.mta.hu/>

² MIKES Kelemen *Összes művei*, I–VI, szerk., s. a. r. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai, 1966–88. (A továbbiakban: MÖM.)

Mikes összesen tizenkét prózai művet fordított anyanyelvére. Életének utolsó két évtizedében nem a *Leveleskönyv*, hanem a fordítói munka töltötte be a meghatározó szerepet irodalmi alkotótevékenységében. Nem a Magyarországon ismert latin nyelvű munkákat, hanem az általa forgatott francia nyelvű könyveket ültette át magyarrá. Ezek között egyaránt helyet kaptak a modern irányba mutató és a kevésbé korszerű írások. Fordításaiban sok helyütt fellelhetők az írói tudatosság és önállóság nyomai. A Franciaországban eltöltött évek tapasztalatai meghatározó élménnyé formálódtak benne, s felismerte, hogy a nemzeti kultúra megteremtéséhez elengedhetetlenül fontos az anyanyelv kiművelése, amelynek a terjesztése nyitást jelent az európai civilizációra.³ Erről a következőket írja: „ha a fiaikat csak arra vennék is hogy a deák könyveket magyarrá fordítsák. ugy a tanulókat. aközönseges jora forditanák. mivel sokan vannak olyanok. akik arra. alkalmasok volnának. és ha csak egy könyvet forditana is meg. életében. azzal mind magának. mind másoknak használna, és látná valamely gyümölcsét annyi esztendeig valo tanulásának”.⁴ Megnyilatkozásai arra utalnak, hogy a fordítói munkát vélhetően komolyabb írói feladatként értékelte, mint a *Törökországi levelek* megírását. Az irodalomtörténet-írás még adós Mikes hatalmas méretű fordítói munkásságának korszerű, átfogó feldolgozásával és értékelésével, amely kétségkívül új megvilágításba helyezné az író alakját, annak ellenére, hogy ezekről a műveiről már Hopp Lajos monográfiája⁵ előtt is születtek értékelő tanulmányok.⁶

A *Törökországi levelek* magával ragadó előadásmódja, személyes, társalkodó hangvétele sokáig központi témája volt a Mikes-elemzéseknek. Emellett kevesebb figyelmet kapott az a tény, hogy a levélírói alkotófolyamatban a párhuzamosan végzett fordítói munka meghatározó szerepet játszott, s a levelek jócskán tartalmaznak fordításrészleteket. Hopp Lajos a kritikai kiadás készítése során végzett kutatásaiban megállapította, hogy a *Leveleskönyv* szövegének mintegy 23%-a a

³ HOPP Lajos, *A fordító Mikes Kelemen*, Bp., Universitas, 2002, 5–10.

⁴ 62. levél, MÖM I, 39.

⁵ HOPP, *i. m.*

⁶ DÉZSI Lajos, *Mikes fordításairól*, Itk, 1904, 177–191; KIRÁLY György, *Mikes Kelemen fordításai*, EPhk, 1912, 21–28; ZOLNAI Béla, *Mikes és a francia szellemi élet*, EPhk, 1921, 39–45, 90–104. 1922, 25–32.

levelekbe szőtt fordításbetét, és különösen a 172–192. levél érintett jelentős mértékben.⁷ A levelekbe ágyazott fordításrészletek ösztönzően hatottak Mikesre, s meghatározták a későbbi komolyabb terjedelmű fordítások elkészítését, mint például Mme de Gomez novellafüzérének átültetését. A korábbiaknál mélyrehatóbb vizsgálatok elvégzésére lenne szükség ahhoz, hogy megnyugtatóan feltárhassuk az alkotói folyamat további összefüggéseit.

Hopp Lajos a fordításokat négy tematikai csoportba sorolta, amelyek rövid bemutatásánál a fordítástechnikai jellemzőket emelem ki:⁸

1. Az erkölcsnevelő értekező próza önálló átültetése

Az *Iffjak Kalauza* két fordításváltozata között lényeges stílárius eltérés mutatkozik, ami a két eltérő kiadás használatára vezethető vissza.⁹ A *Kalauz* az első jelentősebb fordítói munkája volt.¹⁰ Az 1724-es fordítást 1744-ben ismét elővette, stilizálta, javította, majd 1751-ben újra lefordította, feltehetően elégedetlen volt a korábbi változattal. Mikes önálló fordítói leleménye, szócserei, újrafogalmazásai, aprólékos stilisztikai gyakorlatról tesznek tanúbizonyságot.

2. Szépprózai átdolgozások

Mikes *Az idő Jöll el Töltésének Mődgya, A Keresztnek királyi uttya* és a *Mulattságos napok* című művek fordítása során az eredeti szövegekből hosszabb részeket hagyott el. Sajátos szójárásokat, előadászöveg stílusselemeket, személyes hangnemet érzékeltető nyelvi fordulatokat, az élőbeszéd közvetlenségét tükröző változatokat alkalmazott, és rövidített, egyszerűbb, szemléletesebb stílusra törekedett. Az író érezhetően küszködött a franciás stílusfegyelemmel és a gallicizmusokkal, egyengette mondatait, természetesebb és világiasabb fogalmazásmódot alakított ki. Az eredeti forrásszöveget nemcsak rövidítette, de át is dolgozta és újraserkesztette. A tudománytörténet a *Mulattságos napok* at a legjobb sikerült fordításaként tartja számon.

⁷ HOPP, *i. m.*, 23–32.

⁸ HOPP, *i. m.*, 133–385.

⁹ „[...] az 1724-ben lefordított, majd 1744-ben javított kéziratot követő 1751-i új átdolgozás olyan mérvű volt, hogy az 1724–44-es kézirat szövegváltozatnak minősül.” MIKES Kelemen *Összes művei* IV., szerk. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai, 1974, 713.

¹⁰ Fordításának alapja Charles GOBINET *Instruction de la jeunesse* c. művének ún. első része, bővebben I. MIKES Kelemen *Összes művei* IV., szerk. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai, 1974, 717–719.

3. Elmélkedő, didaktikus, kegyességi próza

A vallásos irodalom hagyományaihoz kapcsolódnak az *Épistolák*, a *Keresztényi Gondolatok*, *A Krisztus Jézus Életének Históriaja*, *A Valóságos Keresztényeknek Tiüköre* és a *Catechismusok*. A korábbiakkal ellentétben ezekben a fordításokban Mikes hűen követi az eredeti szerkezetet és tartalmat, alig törekszik az önálló, új kifejezőmód kialakítására, legfeljebb a francia vonatkozásokat cseréli magyarokra.

4. Klasszikus történeti értekező próza

A Sidok és az Ujj Testámentumnak Históriaja, *Az Izraeliták Szokásáról*, és *A Keresztényeknek Szokásiról* című fordításaiban Mikes több alkalommal hagyott el kisebb-nagyobb szövegrészeket. A mondatok, sorok összevonásával folyamatosan rövidített a megfogalmazás könnyedebbé, gördülékenyebbé tétele érdekében.

Az áttekintésből egyértelműen kiderül, hogy Mikes fordítói módszere nem tekinthető egyoldalúnak, egyneműnek. Változatos, egyéni stílusa tudatos választás eredménye, amely kiemeli a kortársak közül.

A Mikes-korpuszon végzett nyelvi vizsgálataim három területet ölelnek fel: a szókészletet, a grammatikát és a szöveget. A digitalizált feldolgozás létrejöttéig nem rendelkezünk megfelelő eszközzel e területeknek a részletes feltárásához, hiszen a mintegy hatezer oldalnyi Mikes-életmű túl nagy terjedelmű ahhoz, hogy kizárólag manuális eszközökkel vizsgálhassuk. A korábbi kutatások az írói munkásság egy-egy szeletére, leginkább a *Leveleskönyvre* irányultak. Szarvas és Simonyi *Nyelvtörténeti Szótára*¹¹ tartalmazza ugyan a *Törökországi levelek* és a *Mulattságos napok* szó- és kifejezésállományát, az egyenetlenségek azonban különösen a fordítások egésze szemszögéből már korán fölvetették az anyaggyűjtés teljességének igényét.¹² Mára a Mikes-szótár c. OTKA projektnek köszönhetően a teljes életmű rendelkezésünkre áll digitalizált formában.¹³

A szókészletani elemzést az eddig elkészült, hozzávetőlegesen 10 000 címszó alapján végeztem. Ebből a mennyiségből 1034 címszó csak a *Leveleskönyvben*, 6096 a fordításokban szerepel, és mindössze

¹¹ *Magyar nyelvtörténeti szótár*, szerk. SZARVAS GÁBOR, SIMONYI ZSIGMOND, Bp., 1890–1893.

¹² KISS MARGIT, TÜSKÉS GÁBOR, *Mikes szótár, Kutatási beszámoló*, Magyar Nyelvőr, 2011, 313–323.

¹³ Elérhető a MEK-en, készült a K OTKA 81337 számú projekt keretében.

2704 olyan címszó van, amely a *Leveleskönyv*ben és a fordításokban egyaránt megtalálható. Ezt a vizsgálatot tovább szűkítettem azoknak a szavaknak a körére, amelyeket nem találunk meg a korabeli szóanyagot feldolgozó szótárakban, tehát mikesi szóalkotásoknak tartunk: a *Leveleskönyv* 146, a fordítások 949 új, nem szótározott szót tartalmaznak. A saját művekben és a fordításokban egyaránt megtalálható közös szavak száma csupán 68. A levelek és a fordítások szókészlete markánsan elkülönül, így nemcsak a Mikes-kutatások, hanem a kortörténeti szintézisek során sem mellőzhetők a fordítások. A további kutatásokban a digitális feldolgozásnak köszönhetően elvégezhető lesz a fordítások és a saját művek nyelvének, szókészletének részletesebb feltárása azzal a céllal, hogy megismerhessük az egyes művek szókincsének egymáshoz viszonyított hasonlóságát, illetőleg különbözőségét.

A szókészlet komplexitásának megfigyelésén túl az egyes szavakat érintő lexikológiai vizsgálatok is számos érdekességet tartogatnak: így például a Mikesnél olvasható *Megholt-tenger* alak mai változata a *Holt-tenger*, amely elsőként 1604-ből, Szenczi Molnár Alberttől adatható tükörfordítás.¹⁴ Mikes – szintén tükörfordítással – expresszívebb tartalmú szót alkotott, s a perfektíváló igeikötő használatával nyelvi tudatossága már a következő évszázadra utal.¹⁵ A *csokoládé* szavunk először 1699-ből adatható a magyar nyelvben.¹⁶ Mikes nem sokkal ezt követően, nyelvi környezetéből kiszakadva, már származékszóként, összetételei formában használta a szót: *csokoládécsinálás*. A magyar nyelvben ez a kifejezetten korai és kis előfordulású *csokoládé* előtagú összetételek sorába tartozik. Mikes bátor és leleményes szószonglőr. Nyelvi ötletessége, sokoldalúsága arra enged következtetni, hogy az idegen nyelvi környezetben nem a korábbi anyanyelvi állapotot konzerválta, hanem ellenkezőleg, függetlenül a mértékadó hazai nyelvi állapotoktól, ily módon tudott igazán kreatív alkotóvá válni. A fordítások mélyrehatóbb vizsgálata megcáfolni látszik azt az egyetemi szöveggyűjteményben megtalálható állítást, mely szerint a fordítások csupán „hatalmas terjedelmű időtöltő feladatteljesítések”, „[a] *Level-*

¹⁴ Kiss Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, Bp., Akadémiai, 1978.

¹⁵ *Magyar nyelvtörténet*, szerk. Kiss Jenő, Pusztai Ferenc, Bp., Osiris, 2003.

¹⁶ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. Benkő Loránd, Bp., Akadémiai, 1967.

eskönyv fényében [...] szürke betűtenger, dagály és apály nélküli holt víz, morotva”.¹⁷ Nyelvének lexikológiai megítélését a meglévő szótári feldolgozásokra alapozhatjuk: ennek tükrében szókészlete újító, korát megelőző szemléletűnek tekinthető. Mindazonáltal e korszakról realisabb képet kaphatnánk, ha nagyobb merítésű, szélesebb szövegkorpuszon nyugvó lexikográfiai munkák állnának rendelkezésünkre.

Mikes saját szavainak jelentős része szóösszetétel. Tanulságos ezen belül feltárni az igekötő-használat sajátosságait. A *Leveleskönyv* és a fordítások között e tekintetben is jelentős különbségek állapíthatók meg. Az akcióminőség-képző funkció, amely az ige jelentésének mozzanatait változtatja meg, még gyenge a 18. században, ám a 19. századra megerősödik: e funkcióbővülés reprezentánsait egyértelműen megtalálhatjuk a fordításokban (pl. *elcsodál*, *eldicsér* stb.), míg a *Leveleskönyv*ben csupán elenyésző mértékben fordulnak elő. Mikesnek különösen a fordításokban előforduló szóalkotásai leleményesek, expresszívek, hangulatfestők. A 19. századra jellemzően megerősödik a jelentésspecializáció, a jelentéstömörítő, jelentéssűrítő képesség, meghatározóvá válik a perfekтивáló funkció, és ezzel együtt az igekötő szóképző szerepe is.¹⁸ A fordítások szókészletállományában felismerhetjük az előremutató változásokat. Mikes itt nemcsak a koránál, hanem a saját szerzőségű műveinél is modernebb szemléletet képviselt. Ebben az időszakban a szóösszetétel fontos szerepet játszott a még csak kezdeményekkel jelentkező szaknyelvek műszavainak kialakításában. Erre a fordításokban jelentősebb mennyiségű adatot találunk, ami azt is bizonyítja, hogy a nagy erővel induló nyelvújítás nem előzmények nélkül pattant ki. Mikes egyik célja az volt, hogy alkalmassá tegye anyanyelvét az új, elvont fogalmak kifejezésére. A fordításirodalom mélyreható feldolgozása azért is indokolt, mert a 18. századi irodalmi nyelv kialakulásának és sajátosságainak a feltárása még bőven tartogat megválaszolatlan kérdéseket, s a század második felében zajló nyelvfejlesztési törekvések sokkal jobban ismertek, mint a század első felének hasonló jelenségei.¹⁹ Mikes meghatározó és tevőleges résztvevője volt annak a folyamatnak, amelynek során a

¹⁷ *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból II. Barokk és késő-barokk rokokó*, szerk. Kovács Sándor Iván, Bp., Osiris, 2000, 593.

¹⁸ KISS-PUSZTAI, i. m.

¹⁹ TŰSKÉS Gábor, *Mikes-problémák*, ItK, 2010, 291–314.

18. század első évtizedére nagymértékben megerősödött az anyanyelvűség gondolata, tudatosult a magyar nyelvű könyvek hiánya és a fordításirodalom jelentősége.

A nyelvi elemzésekben a szókészlet vizsgálatát kiegészítik a grammatikai tanulságok, következtetések is. Dömötör Adrienne számítógépes korpuszok nyelvi adatait felhasználva az idéző mondatból idéző szóvá váló grammatikalizálódási folyamatot tárta fel nyelvtörténeti szempontból.²⁰ Megállapította, hogy a 16. századtól napjainkig a *mondván* szó eljutott a kötőszóvá válás határára. Már az ómagyar korban is megfigyelhető, hogy a *mondván* sokkal gyakrabban áll idéző kifejezésekben, mint önállóan, ám ekkor még alapvetően egyenes idézetek beépítésére szolgált. Megfigyelte azt is, hogy a bibliafordítók a *mondván*-t következetesen megtartották. Az ómagyar és középmagyar kori bibliafordításokat elemezve megállapította: azok a szerzők, akik nem a szigorú grammatikai tükröztetést tartották a legfontosabb szempontnak (mint például Sylvester, Károli), szívesen ellátták a *mondván*-t önálló bővítményekkel (pl. *ezt mondván, mondván néki*), s így kimozdították a szerkezetet a latinban szokásos formájából; szemben például Káldival, aki fordításában a bővítmény nélküli formát alkalmazta. Ez a nyelvhasználatbeli különbségtétel megfontolandónak tűnik azokban az esetekben is, amikor a Mikes által használt bibliafordítások meghatározása a cél.

A *mondván* a középmagyar korban folyamatosan áterjed a függő idézetekre is, a korszak végén Mikes életművében már fele-fele megoszlást mutat. A középmagyar kor folyamán az egyenes idézet mellett egyre inkább ritkul a *mondván*, ami a műfajok színesedésével is magyarázható, hiszen a művek jelentős részét már nem a bibliai vagy a biblikus nyelvhasználat által meghatározott szövegek alkotják. A függő idézésben megszilárduló *mondván* grammatikalizálni kezd: amikor az idézet a folyó szöveg tagmondatává válik, az idézetjelölő szerep már jelentéktelenné válik.

A saját művek és a fordítások viszonylatában megvizsgáltam a Mikesnél található adatokat. A 731 előfordulás nagy része idéző szerepben álló alak. A művek eloszlását illetően az erkölcsnevelő

²⁰ DÖMÖTÖR Adrienne, *Idéző szerkezetből diskurzusjelölő elem: a mondván szerepei és története = Grammatika és kontextus: Új szempontok az uráli nyelvek kutatásában III*, szerk. CSEPREGI Márta, KUBINYI Kata, JARI SIVONEN, Bp., ELTE, 2013, 20–30.

értekező, elmélkedő, didaktikus és kegyességi prózában az egyenes idézettség dominál, míg a függő idézettség túlsúlya a levelekben, a klasszikus történeti értekező prózában és a szépprózai átdolgozásokban érzékelhető. A 17. és 18. század fordulóján a didaktikus és kegyességi oktató művek tematikailag a régies színezetű és szemléletű irodalmiság folytatásának tekinthetők.²¹ A *mondván* egyenes idéző funkciójával ehhez mértén stilizálja a régies nyelvezetet. Ezzel szemben az előadásszövegre alkalmas próza gördülékenyebb, egységesebb stílust igényel, hiszen itt az elbeszélésfolyam homogenizálása a cél. Az olvasás folyamatosságát támogató nyelvi eszközök alkalmazása, tehát a *mondván*-hoz kapcsolódó független idézetjelölés eszerint alakul. Mikes fordítói módszere elismerésre méltó stilisztikai gyakorlat. Arra enged következtetni, hogy mit tart megfelelőbbnek a forrásbeli szöveghely visszaadására tudatos választás eredményeképpen a birtokában lévő nyelvi eszközkészlet elemeiből.

A rendelkezésemre álló eredeti forrásmunkákkal való részleges összehasonlítást is végeztem.²² Az idézettségi forma (egyenes–függő) többnyire megegyezik a francia forrásokban lévőkkel. Azokban az esetekben, amikor eltérés mutatkozik, ott a függő idézet javára billen a mérleg. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a *mondván* formát Mikes illesztette a magyar szövegbe, az eredeti művekben nem találtam ezt a grammatikai alakot, csupán más paradigmatis formákat (pl. *mondta*). Az adatok alapján azt állíthatjuk, hogy Mikes funkcionálisan használta az idézettség kifejezésére a *mondvánt*: a folyamatos, gördülékeny, az élőbeszéd jegyeit mutató függő beszéd beépítésére, valamint a biblikus, archaikus hangnemet sugalló egyenes idézettség bevezetésére. Nem azért fele-fele arányú az idézettség, mert korhű köznyelvi állapotot tükröz, hanem azért, mert bizonyos műveiben szándékosan archaizál, s ez ellensúlyozza a korabeli köznyelvi stílust. Tudatosan használja a grammatikalizáltsági fok szintjeit stilisztikai célokra. A *Leveleskönyv*ben és a klasszikus történeti értekező prózában modern irányba mutat, a kegyességi írásokban a múltra tekint. Nemcsak irodalomszemléletében, hanem a nyelvi megvalósításban is

²¹ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 525–526.

²² A Hopp Lajos által azonosított forrásoknak a Google Bookson fellelhető példányait használtam.

megférnek egymás mellett a modern irányú és a múltra visszatekintő régies elemek; olykor egyik túlsúlyba kerül, a másik kevésbé. Nem tudjuk, mi az oka annak, hogy fiktív leveleiben Mikes sehol nem utal fordítói munkájára, annak ellenére, hogy 1724-től évtizedeken át párhuzamosan folytatta e kétféle tevékenységet. 1990-ben nagy figyelmet keltett R. Várkonyi Ágnes hipotézise, mely szerint Mikes közönségnek, a rodostói kolónia tagjainak írta, és valószínűleg fel is olvasta leveleit.²³ Később Bene Sándor már óvatosabban fogalmazta meg ezt a gondolatot.²⁴ Ha nem is bizonyítható ezekből az adatokból, hogy valóban felolvasásra szánt műről van szó, az jól kivehető, hogy a kegyességi műveivel szemben nemcsak tematikailag, hanem nyelvilag is, tehát szókészletbeli elkülönüléssel és grammatikahasználatbeli differenciálással is érvényre juttat egyfajta szembenállást vagy legalábbis megkülönböztetést.

Az Ifjak Kalauza és a *Cathechizmusok* fordítása két változatban is elkészült. eltérő módon készített átdolgozásokról van szó: míg a *Cathechizmusok*ban inkább írásváltozatok, szórendi változtatások dominálnak, *Az Ifjak Kalauzában* jelentősebb módosítások, átiratok találhatóak. A továbbiakban nem ezekre a variánsokra koncentrálok, hanem az egész életműben megjelenő szövegvándorlásokra: a különböző szövegszerű, frázisszintű egyezésekre vagy hozzávetőleges egyezésekre, tehát azokra az esetekre, amikor különböző szövegrészletek szó szerint vagy kisebb változtatással (írásjelek, ragozott alakok megváltoztatásával, kisebb betoldásokkal) megegyeznek.

Ezt a vizsgálatot a már elkészült konkordancialista alapján végeztem el, a szótári feldolgozás során történt kézi gyűjtés keretében. Nem a teljes anyagra vonatkozik, mégis reprezentatív mennyiség az arányok bemutatásához. Összesen 475 visszatérő szövegrészletet vizsgáltam. A kapott eredményekből az *Épistolák* és a *Cathechizmusok* jelentős túlsúlya látszik kirajzolódni – a nagy számban jelen lévő bibliai idézettség miatt. Emellett természetesen más szövegforrások is megtalálhatók, amelyek azonosításához Hopp Lajos kutatásai és

²³ R. VÁRKONYI Ágnes, *Mikes – Rodostó = Irodalom, történelem, folklór: Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára. A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások*, szerk. HOPP Lajos, PINTÉR Márta Zsuzsanna, TŰSKÉS Gábor, Debrecen, KLTE Ethnica, 1992, 53–58.

²⁴ BENE Sándor, *Eljutni Zágomba*, Holmi, 19(2007), 531–571.

II. Rákóczi Ferenc rekonstruált könyvtárállománya, valamint egyéb már meglévő digitális korpuszok nyújthatnak további segítséget. A *Leveleskönyv* szövegvándorlásai néhány kivétellel mind csak a levelekben visszatérő szövegrészletek. A szépprózai átdolgozásokban, a klasszikus történeti értekező prózában alig találni ilyet. A művek eloszlása hasonló differenciálódást mutat, mint amelyet a grammatikai vizsgálat eredményezett. A mikesi művek felosztásában a tematikai meghatározottság mellett érdemes lenne érvényre juttatni ezt a kapcsolatot is.

A szövegegyezések feltárása érdekében automatizáltuk a szövegvándorlások számítógépes támogatással történő kigyűjtését a történeti szövegtörzséből. Nemcsak szóról szóra meglévő egyezést tudunk már vizsgálni egy korpuszban, hanem azokat a variánsokat is meg tudjuk találni, ahol valamiféle eltérés mutatkozik a szövegben, de fennáll a tágabb értelemben vett szövegazonosság vagy szöveghasonlóság. Írásmódbeli különbség, kisebb alaki variációk, közbetoldások stb. megléte esetén is meg tudjuk találni a szövegpárokat. Az eljárást, a típust automatizáltuk, tehát nemcsak konkrét szövegrészletet kapunk meg eredményül, hanem a teljes korpuszban meglévő minden szűkebb vagy tágabb értelemben vett szövegegyezést.²⁵

A vizsgálat következő lépése ennek a számítógép által készített gyűjtésnek a módszeres feldolgozása, amely a teljes Mikes-korpuszban meglévő ismétlődő szövegegyezéseket tartalmazza. Részletes elemzés nélkül már most látszik, hogy jelentős mennyiségű szöveg vándorol a művekben, esetenként akár hét különböző helyen is előfordul ugyanaz a megfogalmazásmód. Ezzel a módszerrel összehasonlíthatatlanul többet fogunk megtudni Mikes írói módszeréről, nyelvi alkotófolyamatairól, mint korábban. A kifejlesztett eljárás, figyelembe véve a szöveg grammatikai sajátosságait, más és akár még nagyobb szövegtörzsekre is alkalmazható.

Mikest a *Leveleskönyv* alapján tartja az irodalomtörténet a 18. századi prózairodalom egyik legnagyobb alkotójának, holott stílusművészként, szerkesztőként, szóalkotóként, grammatikusként sokkal inkább a fordításai alapján tekinthető annak. Nyelvi eszközkészlete megfontoltabb, izgalmasabb, kreatívabb és változatosabb a fordítása-

²⁵ Ez az informatikai fejlesztés a nyári gyakorlatát 2014-ben az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi Osztályán töltő Jakab Kristófnak köszönhető.

iban, mint saját szerzőségű műveiben. Fordítói munkája olyan erőfeszítés és nyelvi teljesítmény volt, amely messze meghaladta a korabeli magyarországi fordítói eredményeket. Több forrásművet más szerzők is lefordítottak, azonban színvonalukban alulmaradtak a mikesi szövegekhez képest. Mikest fejlett kézíratszerkesztő, alkotó és rendező szándék jellemezte, egyik célja a nyelvi teljesítmény növelése volt, s irodalmi újszerűsége összefüggésbe hozható prózájának korabeli nyelvi modernségével.

Néhány részterületet és kutatási irányt felvázolva arra igyekeztem felhívni a figyelmet, hogy új módszerek alkalmazásával megválaszolható a Mikes-filológia számos nyitott kérdése. Jelenleg például nincs magyarázat arra, hogy a különböző fordításokban miért kezelte eltérő módon a bibliai idézeteket; tisztázásra vár, hogy milyen kapcsolata van Mikes nyelvének a Biblia nyelvével, és hogy a Káldi-féle Biblia nyilvánvaló befolyása mellett mennyire érvényesült Károli fordításának hatása. Az új módszerekkel könnyebbé válhat a bibliaadaptálás pontosítása, a más szövegekkel való rokonság feltárása és a szövegek továbbélésének felderítése. A fordítások egy részénél nem sikerült megállapítani, hogy az adott műnek pontosan mely kiadása szolgált forrásul. Ezek precízebb meghatározására is új eszközeink vannak. A teljes életművet a legaprólékosabban és leghatékonyabban tudjuk vizsgálni, és az informatikai alkalmazások révén a szövegeket más csomópontokban, rendezési elvekben és struktúrában is láthatjuk.

KINTYETS KIMPENYESTY (1768)

EGY ROMÁN–MAGYAR VERSES PONYVA TANULSÁGAI¹

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN – SZILÁGYI N. ZSUZSA

A Kárpát-medencei anyanyelvű irodalmak sokat köszönhetnek a 18–19. századi közköltészetnek. Az egyes népek populáris vershagyományára jellemző saját műfaji-stiláris vonások mellett számos párhuzamra is felfigyelhetünk. Fordítások, ikerszövegek, metrikai-zenei megoldások és más jelenségek mélyítik el azt a benyomásunkat, amely a korabeli kéziratos hagyomány regionális egységére utal, vagy legalábbis spontán kapcsolatokkal összehangolódó, szerves működésére. A kutatások nyomán egyre világosabb, hogy a szlovák, román és délszláv közköltészet fejlődéstörténete nem vizsgálható a magyar nyelvű rokon műfajok és szövegbázis ismerete nélkül. Ez bizony fordítva is igaz, jóllehet a 18. századi magyar irodalom kapcsán viszonylag kevés szó esik a román közköltészetéről. Engel (Köllő) Károly alapvető cikkei és kétnyelvű antológiája (1972)² után csak egy-egy későbbi tanulmányban olvasható néhány megfigyelés e repertoár magyar vo-

¹ Készült az MTA Bolyai János Ösztöndíj keretében, az OTKA 104758 sz. pályázat támogatásával. Köszönetet mondunk V. Ecsedy Judit és Matolay Katalin (OSZK), Kolombán Judit (Kolozsvar, Egyetemi Kvt.), Bogdan Crăciun (Kolozsvar, Akadémiai Kvt.) és Nagy Levente (ELTE) segítségéért.

² *Égő lángban forog szívem: Régi magyar kéziratos énekeskönyvekben fennmaradt román világi énekek*, s. a. r. KÓCZIÁNY László, KÖLLŐ Károly, Kolozsvar, Dacia, 1972 (a továbbiakban: KÓCZIÁNY–KÖLLŐ).

natkozásairól.³ Ebből a jókora adósságból szeretnénk most törleszteni valamit, még hozzá egy sok szempontból kivételes forrás interetnikus vonásait vizsgálva.

Az imént szándékosan hangsúlyoztuk a kéziratosságot. A Habsburg Birodalom anyanyelvű világi közköltészetének legjellemzőbb vonása, hogy a 19. század harmadáig a magyar és német szövegek egy-egy sajátos csoportján túl szinte semmi sem jelent meg belőle nyomtatásban. A ponyvákon, kalendáriumokban, majd néhány szórványos nyomtatott világi antológiában (váci *Énekes Gyűjtemény, Érdekeny és víg dalok*) kizárólag magyar verseket találunk, s a szlovák, román, szerb és horvát, de jószerével még a neolatin közköltészetet is csak kéziratok örökítik tovább. (Akárcsak a magyar szövegtermés nagyobb hányadát.) A ponyvakiadás mindenekelőtt üzleti vállalkozás volt: olyasmit adtak ki, ami várhatóan behozta az árát, s lehetőleg nem kellett érte szerzői tiszteletdíjat fizetni. Úgy tűnik, a nemzetiségi közköltészet ekkoriban még nem jelentett számottevő piacot; az e nyelveken olvasó literátus közönség a kéziratok által is hozzájutott, amihez akart, de főként az szájhagyományban, ahol minden szabadon mozoghatott (a Kárpát-medencén túli hatásokkal együtt, amint arra a szlovák közköltészet cseh–morva–lengyel háttere, illetve a román populáris líra újjörög mintái utalnak).

Annál meglepőbb vállalkozásnak tűnik a most bemutatandó verses ponyva. A *Kintyets kimpenyesty...* című 32 lapos füzetke 14 román és 4 magyar dalszöveget közölt. 1768-ban jelent meg latin betűkkel, majd dátum nélkül egy átdolgozott, cirill betűs változatban. A román irodalomtörténet-írás úgy tekint rá, mint az első román nyomtatott verseskötetre, egyben a román folklór fontos forrására, s rangjának megfelelően szerepel a kézikönyvekben, antológiákban. Román szövegei már 1934-ben megjelentek Onisifor Ghibu átírásában és máig alapvető tanulmányával.⁴ Eugen Negrici antológiája is szánt egy kis

³ KÜLLÖS Imola, *Opre Tódor nótája: A XVIII. századi kéziratok énekeskönyvek és a néphagyomány = A megváltozott hagyomány*, szerk. HOPP Lajos, KÜLLÖS Imola, VOIGT Vilmos, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988, 235–275; CSÖRSZ Rumen István, *Közköltészet a többnyelvű Magyarországon (1700–1840) = Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BIRÓ Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 207–260, itt: 231–245.

⁴ Onisifor GHIBU, *Contribuții la istoria poeziei noastre, populare și culte*, Academia Română Memoriile Secțiunii Literare, seria III, tom. VII, 1934.

helyet ezeknek a daloknak,⁵ majd 2006-ban Gheorghe Perian csaknem mindet közölte szöveggyűjteményében, miután korábban az egyik tanulmányában foglalkozott velük.⁶ Mircea Popa 2008-ban (sajnos vitatható gondossággal) kiadta mindkét verzió teljes fotómásolatát és átírását, a magyar szövegek betűhív közlésével.⁷ A magyar szakirodalom viszont szinte sosem említi, holott erről a rendhagyó kiadványról – szemben az akkortájt megvetéssel említett ponyvákkal – már egykorú tudósítás is akad. Cornides Dániel *Bibliotheca Hungaricája* (1792) például pontos címleírást ad, sőt feloldja a román szavakkal leírt 1768-as dátumot is, ám a szerzőt és a kiadás helyét ő sem ismeri.⁸ Cornides a 32 lapnyi terjedelem nyomán már komolyabb kiadványnak ítélte, hiszen ahol egyáltalán megemlíti ponyvákat, jórészt 8 lapnál hosszabb kiadásokat regisztrál.

A Hasznos Multságok utolsó évfolyamában, az 1838. I. félévi 4. szám kezdő lapjain (25–27) jelent meg a *Sok isteneket tisztelhet* kezdetű szöveg, betűhívásra törekvő, régies helyesírással, az eredeti nótajelzést is csaknem változatlan formában megőrizve. Közreadója, „egy régiségbarát” „egy rongyos nyomtatványból” közli a verset. Ez azért érdekes, mivel sem a folyóirat korábbi évtizedeiben, Kultsár István idejében, sem a halála (1828) után nem szokták megadni, honnan közlik az oly népszerű verseket,⁹ tehát ez igen fontos ponyvatörténeti adat. Ekkoriban több 16–17. századi szöveg megjelent a lapban *Régiség(ek)* címmel, mindig hasonló jegyzettel. Itt találkozhattak például a reformkori olva-

⁵ Eugen NEGRICI, *Poezia medievală în limba română*, Iași, Polirom, 2004.

⁶ Gheorghe PERIAN, *A doua tradiție: Poezia naivă românească de la origini până la Anton Pann*, Cluj-Napoca, Dacia, 2003, 153–162, 175–177; *Antologia poeziei naive românești din secolul al XVIII-lea*, sel., pref. Gheorghe PERIAN, Cluj-Napoca, Limes, 2006.

⁷ *Cântece câmpenești cu glasuri rumânești: Cluj, 1768*, ing., pref. Mircea POPA, Cluj-Napoca, Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale, 2008 (a továbbiakban: POPA).

⁸ CORNIDES Danielis [...] *Bibliotheca Hungarica* [...], Pest, 1792, 250. Ponyva jellegű kiadványok alig szerepelnek a bibliográfiában, azok is korábbi históriák új kiadásai, tehát legalább a régiség becsét magukénak mondhatták, például az *Apollonius* vagy a *Salamon és Markalf* (245), illetve a tudós költeményeket utánzó, egyúttal parodizáló *Tzigányokról való história* (*Duplex icon...*, 244). Valamennyien a XV. *SCRIPTORES natione Hungari & Transylvani, qui nihil aut parum ad Historiam Hungariae videntur contulisse* c. fejezetben szerepelnek.

⁹ Bővebben: Csörsz Rumen István, *Kultsár István és a Hasznos Multságok „köznapi dall”-ai (1818–1828) = Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 2, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2013, 143–204.

sók első ízben Wathay Ferenc három versével,¹⁰ török kori levelekkel és így tovább. Stoll Béla a Wathay-művek közreadóját Ponori Thewrewk Józseffel azonosítja,¹¹ aki 1835-ben fedezte fel az énekeskönyvet, s Jankovich Miklóssal közösen egy teljes kiadáson is munkálkodott. Ha ő közölte az említett verset is – amely tudomásunk szerint csak a *Kintyets kimpenyesty* lapjain jelent meg nyomtatásban, tehát a „rongyos nyomtatvány” jó eséllyel ugyanez a kiadvány –, akár saját példányból ismerhette. Az Erdélyből származó Ponori Thewrewk csak 1820-ban költözött Pestre Marosvásárhelyről. Már fiatalon szenvedélyes műgyűjtő volt, s e ritka erdélyi ponyva is eljuthatott a kezeihez. Ráadásul sokat élt román többségű vidéken: Déván született 1793-ban, s a szászvárosi gimnáziumban érettségizett. Ugyanő publikált egy kétes hitelű Zrínyi-levelet is¹² „Literati Nemes Sámuel antiquarius gyűjteményében található eredeti levélből”. Előfordulhat, hogy épp ez utóbbi személy, vagyis a hamisításain túl fáradhatatlan műgyűjtői buzgalmáról ismert, ugyancsak erdélyi származású Literati Nemes Sámuel (1794–1842) könyvritkaságai között bukkant rá a füzetre – Jankovich Miklós tőle is vásárolt, s a Nemzeti Múzeum számos értékes kötettel gyarapodott általa. Ezzel együtt az Országos Széchényi Könyvtárban ma nincs példány ebből a ponyvafüzetből, csupán az MTA Könyvtárban.

I. KÖNYVÉSZETI ADATOK

A *Kintyets kimpenyesty*... egyedülálló kiadvány, de saját variánsai vannak,¹³ ami a ponyvák világában elég általános jelenség, hiszen még a pontos újrasedés sem volt ritka. Az egyik típusból két példányt ismerünk (1. kép):

¹⁰ *Régiségek a' XVI- és XVIIldik századból*, Hasznos Multságok, 1838, I. félesztendő, 14. sz., 111–112; az *Elindulóán nékin [!] mondám* kezdetű verset betűhíven közli. A végén: „Az eredeti kéziratból közli egy régiségbarát”, majd a 18. szám elején szintén Wathaytól közli a Székesfehérvár veszéséről való históriát (137–139); itt folytatást ígér, amire nem kerül sor.

¹¹ *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthory Gábor korának költészete*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY László, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1959 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 1), 563.

¹² *Hasznos Multságok*, 1838, I. félesztendő, 261–262.

¹³ Erre már Eugen PAVEL is felhívja a figyelmet: *Posteritatea cântecelor câmpenești din 1768* = E. P., *Arheologia textului*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2012, 90–97, itt: 91.

1) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 520.140 (Petrik V. 256)

2) Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, CRV 547. Fotómásolatát Popa adta ki, de téves jelzettel. Ez a példány eredetileg egy vaskos ponyvakolligátum utolsó darabja volt, amely a kolozsvári unitárius kollégiumból került ide (eredetileg Gedő József tulajdona volt),¹⁴ de 1965-ben kiemelték, és külön katalogizálták.

Tudunk egy másik altípusról is, amely tartalmában azonos, de a nyomdadíszek és a szedés néhol eltér (2. *kép*). E példány valaha a segesvári gimnáziumban volt, majd Iași-ba került, az Akadémiai Könyvtár ottani fiókjába.¹⁵ Néhány oldal fényképét Ghibu közölte 1934-ben, a verseket is e kiadás alapján írta át mai román helyesírásra.

A gyűjtemény átdolgozott kiadása cirill betűkkel, lerövidített tartalommal, jelentős nyelvi gondozás után jelent meg évszám és hely nélkül, a szakirodalom szerint még 1800 előtt. Valójában a latin betűs-nél csak legfeljebb 10-15 évvel lehet későbbi, 1780 tájára datálható. Veress Endre adott róla hírt, Ghibu csak említi, majd Popa az OSZK példányát közli fotómásolatban és átírással, de jelzet nélkül és csonkán.¹⁶ Érvényes jelzete: P. o. rel. 219i (3. *kép*).

A nyomdahelyet egyik kiadás sem adja meg, ahogy a ponyvákön ez megszokott. Az 1768-as kiadást Ghibu a kolozsvári jezsuita nyomdához köti, de ez aligha valószínű. V. Ecsedy Judit szakvéleménye nyomán biztosra vehetjük, hogy Nagyenyeden nyomtatták Debretzeni Sámuel igazgatása alatt. A vízjegy nehezen kivehető, M betűt formáz. A nyomdahely megnevezése a ponyvákőről szinte mindig hiányzik, ezért nem meglepő, hogy sem Enyedrőről, sem Kolozsvárról nem ismerünk jelölt ponyvakiadást e korszakból, noha sok kiadvány gyaníthatóan e nyomdák terméke. A nyomdadíszek azonossága azonban csaknem biztosra teheti ezt. Ha pedig így áll a dolog, akkor meg is fordítható: megszaporodnak a ponyvák erdélyi variánsai (például a cigány tematikájúak is). Mai fogalmainkhoz képest egy ponyvafüzet

¹⁴ A kolligátum utolsó tétele ma: U 64624; a borítótábla Gedő József pecsétjét őrzi. Köszönjük Labádi Gergelynek, hogy megosztotta velünk a Gedő-hagyatékban fennmaradt könyvlistákat.

¹⁵ Vö. <http://tipariturromanesti.wordpress.com/2013/02/05/cantece-campenesti-cu-glasuri-romanesti-cluj-1768/>.

¹⁶ Az utolsó lap hiányzik a közléséből. POPA, *i. m.*, 119–120.

nem volt annyira mobilis áru: a beszerzésnél-szállításnál egyszerűbb volt a sikeresnek ígérkező pesti, váci, győri stb. nyomtatványokat helyben újrasedzni, saját tipográfiával.

Ha a fentiekhez hozzávesszük a nyomdatechnikai szempontokat, felerősödhet a gyanú, hogy főúri mecénatúra is segítette a kiadást, ami talán magyarázatot ad arra, hogy a magyar dalok miért csak a függelékbe kerültek. Könnyen lehet ugyanis, hogy csupán helykitöltőként kerültek a román versfüzér végére. Ez nem ritka a ponyváknál, néha a kiadók maguk is bevallják: „Hogy üressen ne maradjon ez a’ hely a’ végre tétetődtek e’ Versek ide”.¹⁷ A címlapon szó sincs magyar versekről, s a bevezető is kizárólag a román dalokról tesz említést. Ez egyébként ugyanígy van a hasonló díszítésű, kolozsvárinak gyanítható, egykorú ponyván is: Felvintzi György *Comico-tragoediájának* címlapja sem fedí le az 1767. évi kiadás tartalmát, hiszen a dráma után a pokolról szóló versét, végül egy latin alkalmi költeményt is közöl.¹⁸ Tény, hogy a magyar versek itt nem a kiadvány gyors értékesíthetőségét segítették, hiszen akkor aligha titkolták volna el őket a címlapon.

A máskor oly takarékos kilövést ezúttal kicsit szellősebben mérték. A nyolcadrét ponyvák jó része csupán nyolc lapból áll (pagellák), ezeket nem is szabályos íveken nyomták, ahogyan a méret kívánta volna, hanem 4+4-es rendszerben, amint a nemrég Marosvásárhelyen előkerült felvágatlan, hulladékpapírként ránk maradt példányok bizonyítják.¹⁹ A magyar szövegek a 32 lapos kiadvány utolsó 10 lapján olvashatók (23–32). E rész terjedelme tehát egyfelől kizárja, hogy önálló kiadványnak szánták volna, másfelől a román főanyag se fért volna bele egy ívbe, legfeljebb kisebb betűkkel.

¹⁷ *Tzigány prédikáció...* (é. n.), OSZK PNY 2.923, [8].

¹⁸ Kolozsvár, Akadémiai Kvt. U 64621 (1767), ugyanazon kolligátumban, amelyből a *Kintyets* kolozsvári példányát kiemelték.

¹⁹ Bővebben: ORBÁN János, CSÖRSZ Rumen István, *Kéziratok és nyomtatványok egy marosvásárhelyi kereskedőház boltzatából*, Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlemények, 2015, Bp., MTA BTK–Balassi Intézet, 2016, 275–314.

KINTYETS KIMPENYESTY

Ku

GLAZURJ RUMUNYESTY

Fekutye gye-un Holtyej Kimptyián?

Pintru vojá

Fetyilor, Nyevesztyilor,

S- tselora kuj fze potrivésztk, fi ku áltzi-
fze izbefzk.

Tipirt in ányi Domnuluj-
OMNYIJE, SEPTYE-SZUTYE, SÁSE-
ZÉTS, fi VOPT.

1. kép. *Kintyets kimpenyesty*, címlap (1. altípus)

XVI, 58. s.
**KINTYETS
KIMPENYESTY**
Glazura g. Schesburg
GLAZURJ
RUMUNYESTY

Fekutye gye-un Holtyej Kimptyán
Pintru vojá

Fetyilor, Nyevesztyrol,

S. tselorá kuj fze potrivész, fi ku áltz-
fze izbeszk.

Tipirt in ányi Domnuluj.

**OMNYIJE, SEPTYE-SZUTYE, SASE-
ZETS, fi VOPT.**

2. kép. Kintyets kimpenyesty, címlap (2. altípus)

Contilinae Valachiae

P. O. rel.
219. i.

В Ж Н Т Ъ К Ъ Д

Ч Ё Л Ъ И Ч Е БОЛ Ъ Щ Е

ДЕ ДРАГОСТЕ.

Ex Museo
Hungarico

ОХ ДРАГОСТЕ ЗЕВЪРЪТОАРЕ,
 ДЕ МЪЛЦИ ТИНЕРИ СТРИКЪТОАРЕ.
 ВЪМ ФАЧИ АТЪТА РЪКОАРЕ
 ИНИМЛЪР, ДЕЛЕ ДОАРЕ.
 СОАРЕЛЕ КЪТ АНЪЛЪЩЕ,
 НОРЪА КЪТ АНЪЛЪЩЕ:
 КА ТИНЕ НЪ ПЪГЪЩЕ
 ИНИМЪИ, ЧЕ ПЪТИМЪЩЕ.
 ВЪТ МАМ ФЕРИТЪ ЁЪ ДЕ ТИНЕ,
 КА СЪ НЪМЪ СТРИЧИ ПРЕ МИНЕ.
 ВЪНА НИЧИ АМИНТЕМИ ВЪНЕ,
 ЁТЪ ЛАЦЪА ПРИНС МЪ ЦИНЕ.

)

НЪМИ

II. A KINTYETS KIMPENYESTY *REPERTOÁRJA*

A kis kiadvány élén hosszú román cím olvasható, majd a verzón egy rövid, fiktívnek látszó indoklás. Rekonstruált átírásban:

CÂNTIECI CÂMPENIEȘTI cu GLASURI RUMUNIEȘTI

Fecute dé-un Holtei Câmpian

Pintru voia

Fetilor, nievestilor,

Ș-[a]celora cui se potrivesc și cu alți[i] se izbesc

Tipir[i]t în anii Domnului

O mie șeptie-sute, șase zeci și opt

Pintru chintatu mai l[i]ezn[i]e,²⁰ sint mult[i]e slov[i]e, d'în
cuvinte lesat(i)e, scrise numai dupe voroave,
nu fie chintetor(i) cerc(ă)tori greșelilor, potu-se în multe
forme cînta.

Ieu le-am fecut, ieu le-am și pus în scrisoare.

La dragoste pene (i)eram în prinsoare.

Vagyis: 'Mezőségi dalok román dallamokra, melyeket egy mezőszégi (agg)legény írt, asszonyok s leányok szórakoztatására, s mindazokéra, akikre ráillik, vagy akik ezen megütököznek. Nyomtattatott az Úrnak 1768. esztendejében. A könnyebb éneklés végett [szép hosszan?] pusztán beszéd alapján írtam le, az énekesek ne keressék a hibákat, többféleképpen is lehet énekelni. Én csináltam, és én is vetettem papírra. Amíg a szerelem fogságában voltam.'

A cím és a szerző önmeghatározása („Holtey Kimptyián”) Ghibu,²¹ Gáldi László²² és Köllő Károly szerint a Mezősége utal, amely már ekkor is vegyes lakosságú volt. A Kolozsvártól keletre-északkeletre fekvő, a Szamos és a Maros mentén elterülő dombvidék különleges népzenei forráskincsét a 20. században aknázták ki a kutatók: elsőként Lajtha László, majd Kallós Zoltán, az ő nyomukban pedig a táncházmozgalom. A gyűjtők az adatközlők sokoldalúságának

²⁰ Esetleg: *limpezie*, 'könnyebb, tisztább' [éneklés].

²¹ GHIBU, *i. m.*, 4–5.

²² GÁLDI László, *A román verstörténet korszakai*, FilKözl, 6(1960), 139–172, 323–367.

megfelelően nemcsak a magyar, hanem a helyi román táncanyagot is rögzítették. A környékbeli román népköltészetnek mindazonáltal szakszerű gyűjtését egyelőre nem találtunk, így csak szórványos adataink vannak róla. Annyi a mai viszonyokból egyértelmű, hogy a falusi zenekarok számos dallamot közösen használnak a magyarokkal; természetesen vannak közöttük etnospecifikusak is.²³ Bár a ponyván kiadott román verseket aligha nevezhetjük népdaloknak, stílárisan pedig nehéz elkülöníteni őket, de láthatólag a kiadó is efféle praxisra gondolt, amikor az első magyar dalt „ugyan oláh nótára” éneklendőként jelölte meg. Ez sem egyedi jelenség, s nem kell visszamennünk Balassi két oláh nótajelzéséig, hiszen a 18. századi kéziratokban is találunk rá néhány példát. Mivel a magyar versek közül egyedül ennek a metruma 4×8-as, akár a közvetlenül előtte közölt *Pling kind nyime nume vegye* (*Plâng, când nime nu mă vede*) dallamára is gondolhatott a közreadó („ugyan”, vagyis ’ugyanarra’), noha tematikusan ez sem rokona a magyarnak. Ez természetesen nem magyarázza meg a mezőségi kontextust, hiszen máshol is akadnak kölcsönösen használt dallamok. Az előszó is utal rá, hogy a versek több dallamra énekelhetők.²⁴

Az egyik szöveg valóban a Szamost és a Marost említi, egy másikban pedig a vers lírai alanyának (magyar)frátai kedvesét, ’mezőségi’ vagy ’mezei’ értelmű jelzővel:

Am drăguță o cămpeană,
O nevăstuță (frăteană) săteană
Îi frumoasă ca o pană [!],
Ai gândi că-i o cătană.²⁵

Van egy mezőségi/mezei kedvesem,
Egy falusi (frátai) menyecském,
Olyan szép, mint egy páva,
Azt gondolnád, hogy katona.

A *frăteană* jelző zárójelbe kerül, tehát másutt ezt nem kell így énekelni, a főszövegben egy semleges szó van hozzá. E földrajzi nevek azonban szintén nem perdöntőek, hiszen a folklorikus szövegek terjedése kivezethet a lokalitásból, s még Moldvában is énekelnek az

²³ A kérdés népzene-kutatási tapasztalatairól, például a régies előadásmódot „oláh”-nak minősítő közönség ellentmondásairól legújabbban: PÁVAI István, *Az erdélyi magyar népi tánczene*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2012, 99–120.

²⁴ GHIBU, *i. m.*, 3.

²⁵ *Kintyets kimpenyesty...*, XII. sz., 4. versszak. A versek javított román átírását és magyar fordítását Szilágyi N. Zsuzsa készítette, ez utóbbit mindig kurzíválva közöljük.

ablak alatt folyó Tiszáról vagy Dunáról. Sokkal fontosabb érv lehet az, hogy e vidéken talán eladhatóbb a kiadvány, hiszen – Ghibu jól látja – magyar, vagy még inkább magyar-román kétnyelvű közönségnek készült,²⁶ tehát olyanoknak, akik értenek románul, s a magyar kiejtést gondosan rögzítő latin betűkkel el is tudják olvasni, sőt énekelni a ponyvaszövegeket. A Mezőségen csaknem minden erdélyi nemesi családnak voltak birtokai, a Bánffy, Kemény, Teleki, Wass, Zejk és Zichy családok mellett az említett Magyarfrátán például a Henter családnak. Henter Antal szintén hagyott ránk egy énekeskönyvet, amelyet 1782-ben Désen írt össze.²⁷ Ennek repertoárjában csak magyar szerelmi és vegyes elégiák, az érzékeny közköltészet divatos darabjai szerepelnek, köztük azonban megtalálható a legnépszerűbb korabeli román keserves, a *Taci inimă...* közismert magyar fordítása is, „Olá nótára” (*Hallgass, bús szívem, már ne sírj*).²⁸ Zejk János 1799-ben Nagyenyeden lezárt versgyűjteményében szintén akad néhány román dal.²⁹ A *Kintyets* budapesti példányában a Teleki-alapítvány pecsétje szintén erdélyi bekerülésre utal, ez a kollektív adta a mai akadémiai könyvtár alapját. A Teleki család egyébként a füzet potenciális megrendelőjeként is joggal kerülhet szóba, noha a lehetséges támogatók köre elég széles.

Meglehet azonban, hogy a címben szereplő *kimpenyesty* kifejezés mégsem mezőiségi, hanem ’mezei’ dalokra utalna – ahogyan Popa magyarázza.³⁰ Nagy Levente szakvéleménye szerint valóban nincs adatunk arról, hogy a 18. vagy a 19. század elején a románok használták volna a *kimpenyesty* (câmpenești) szót mezőiségi jelentéssel. Ettől persze még használhatták akár ők, akár a magyarok, a kiadvány értelmezéséhez pedig akár „tévesen” is hozzájárulhatott. Ebben az esetben

²⁶ Nagy Levente a tanulmány lektorálásakor joggal hívta fel figyelmünket arra, hogy már a 16. század végétől van egy román, főleg kisenemesi és értelmiségi réteg, mely elég széles körben használja a latin betűs, magyar helyesírást. Az is igaz viszont, hogy ez a réteg valójában kétnyelvű.

²⁷ *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, összeáll. STOLL Béla, 2., jav. és bőv. kiadás, Bp., Balassi, 2002 (a továbbiakban: STOLL + tételek), 346. sz.

²⁸ A szövegcsalád kritikai kiadása: *Közköltészet 3/A: Közkerkölcs és egyéni sors*, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas-EditioPrinceps, 2015 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 15).

²⁹ STOLL 445. sz., 22b–23a, rokonairól bővebben: KÓCZIÁNY-KÖLLŐ, *i. m.*, 13 és másutt.

³⁰ POPA, *i. m.*, 8.

egy újabb analógia kínálkozik: a *Mezei juhász dallok* című ponyvatípus, amely a címében ugyancsak valami „természeties”, bukolikus olvasnivalót ígér (például OSZK 820.788). Ezzel nincs közös szövege a *Kintyetsnek*; az 1780–1790-es évekre datálhatjuk, vegyes, de viszonylag régies repertoárral: *Ha gyönyörűségesen...; Idő, idő, tavaszidő...; Mit búsulsz, kenyeres...; Állj meg, rózsám, egy szóra...; Világ haszontalanság...; Hervad szívem, s árad naponként bánatom...*, ilyenformán akár korábbi kiadásai is lehettek, illetve viselhetett ilyen címet más, régebbi ponyva is. A *mezei* jelző itt legfeljebb a nyitó szöveg pásztori hangulatára utalhat (ekkoriban a ponyvák törzsközönsége még nem annyira a parasztság, mint 10–20 év múlva, tehát a *mezei* melléknevet csak sarkítással érthetnénk ’falusi’-ként). Ez az értelmezés azonban más szempontból is kérdéses: a korabeli magyar irodalomban a *mezei* jelző már ekkor is gyakran összefonódik Mars mezejével, a katonai táborokkal, vö. a *mezei könnyű sípok* néven is említett töröksípokkal.

A tizennégy román dalszöveg változatos témájú. Eugen Pavel szavaival ez a változatoság „a műfaj korlátain belül” értelmezendő: elsősorban a szerelem és az idill uralja őket, s túl egy bizonyos modorosságon, ezekből az énekekből „különleges vitalitás és érzékiség árad, elégikus, szatirikus felhangokkal”.³¹

A verseket a kiadvány hol éneknek (*cântec*, I, VII), hol táncnak (*hora*, II–III, VIII) nevezi, máskor tartalomra utaló cím van, műfaji megjelölés nélkül.³² A magyar közköltészet-kutatás módszereivel vizsgálva ezek valamennyien tiszta műfajú, nem kontaminált szövegek, bár finom elhajlásokra néhol felfigyelhetünk.

³¹ PAVEL, *i. m.*, 92.

³² GHIBU, *i. m.*, 3.

sor- szám	Cím	műfaj	kezdősor
[I]	<i>Cântecul celui care zace de dragoste (A szerelemtől megkeseredett ember éneke)</i>	szerelmi panaszdal	Dragostile zburătoare (A szerelem elszáll)
[II]	<i>Hora fetii bătrâne (A vénlány panasza)</i>	vénlánypanasz	Câți voinici în lumea mare (Ahány ifjú a világon van)
[III]	<i>Hora nevestei tinere, fetiia spominind (A fiatal feleség panaszkodik a házasulandó lányoknak)</i>	asszonypanasz	Până-s fete, cu petele (Amíg lány voltam, s a pártámmal / A szél játszott)
[IV]	<i>Făptura unuie (Egy leány alakja [?])</i>	szerelmi, lánydicséző	Io, marginea hotarului (Én, a határ széle)
[V]	<i>Ia ziuă bună de la drăguță, pornind de-acasă (Istenhozzádot mond a kedvesnek, amikor elmegy otthonról)</i>	szerelmi búcsú és keserves	Multe rele am trecut (Sok rosszon mentem keresztül)
[VI]	<i>Celulia cine îi cu drăguța într-un sat (Azé [a férfié], aki egy faluban van a kedvesével)</i>	szerelmi panaszdal (férfi)	Cine-i cu drăguța-n sat (Akinék a faluban van a kedvese)
[VII]	<i>Cântec după iboanica scăpată (Az elszalasztott kedves siratása)</i>	szerelmi keserves	D-ângă apa Someșului (A Szamos vize mellől)
[VIII]	<i>Hora nevestii trăind rău cu bărbatu (A feleség panasza, aki rosszul él a férjével)</i>	asszonypanasz	De m-aș vedea hodinită (Ha látnám végre magam nyugton lenni)

sor-szám	Cím	műfaj	kezdősor
[IX]	<i>Celulia cine se-nsoară pintru avuție, nu pintru că-i e dragă (Annak a férfinak éneke, aki a vagyonért házasodik, nem szerelemből)</i>	férjpanasz	Cu ochii închiși m-am însurat (Csukott szemmel házasodtam)
[X]	<i>Celulia care se plânge pentru că s-o-nsurat (Férjpanasz)</i>	férjpanasz	Tinerel m-am însurat (Fiatalon házasodtam)
[XI]	<i>Căroră le plac fetele și rumâncile (Akinék tetszenek a lányok és a román nők)</i>	lánydicséret	Dragosteale tinerele (A szerelem nem mézből keletkezik)
[XII]	<i>Mutând cuarteliu (Költözni [a kvártélyról])</i>	szerelmi búcsú	Acum pui picioru-n scară (Most teszem a lábamat a kengyelbe)
[XIII]	<i>Cine scapă vecin bun (Ki elszalaszt egy jó szomszédot [!])</i>	szerelmi panaszdal (férfi)	Dobándisem o vecină (Szerettem egy szomszédasszonyt)
[XIV]	<i>Văietatu femeii, aducându-și aminte de fetie (A leányságát sirató asszony)</i>	asszonypanasz	Plâng, când nime nu mă vede (Akkor sírok, amikor senki se lát)
[XV]	<i>Egy Magyar Ének ugyan Oláh notára</i>	szerelmi dal (a szomszédasszony dicsérete)	Sok isteneket tisztelhet
[XVI]	<i>Más Ének Magyar nótára mellyben a' Legény bútsúzik, a' Leány vagy Asszony marasztja, egy másnak felelvén</i>	szerelmi búcsúdál (párbeszéd)	Jaj, hogy kell jelentenem
[XVII]	<i>Magyar Ének, keserves Magyar nótára, mellyben a' ki az, sirassa magát</i>	keserves, asszonypanasz	Világ eleiben támasztom ügyemet
[XVIII]	<i>Más. Szív élesztő Orvosság</i>	szerelmi dal	Tekints rám, fényes csillagom

Dolgozatunk kiindulását Gáldi László verstani elemzése³³ adta. Gáldi arra utal, hogy az itt közölt román versek hangsúlyviszonyai, sőt a rímelésük sem felel meg a néphagyományban megfigyelhető szabályoknak. Egyrészt magyar hatásnak tekinti a négyes bokorrímet, szemben a román folklórban általános páros rímekkel; ez utóbbiak csak szórványosan fordulnak elő a kiadványban. A legismertebb, csaknem ötven éven át adatolható román közköltészeti alkotás, a *Taci inimă* viszont szintén bokorrímes, magyar fordításai is fennmaradtak. Másrészt a szerző „nem vette figyelembe, hogy a román népdalban 8 szótagú sor nem végződhet hangsúlyos szótaggal, tehát a sor zárlatának nem lehet jambikus (∨ -') kicsengése”.³⁴ Ezt az elhajlást két változatban is megfigyelhetjük: az utolsó szótag itt lehet hangsúlyos is, „de lehet harmadéles szó mellékhangsúlyos végszótagja is”. Ennek alapján kissé botfűlűnek nevezi a költőt, noha nem tartja valószínűnek, hogy szándékosan írt volna jambikus sorokat. Ha a magyar ütemhangsúlyos verselés felől nézzük, ezek a vádak enyhíthetők, s egyáltalán nem biztos, hogy a literátus szerző valóban tisztában volt a román népdal metrikájával. Ez megerősíti Ghibu véleményét, amelyet mi is osztunk, mely szerint a szerző feltehetőleg észak-erdélyi, magyar nemzetiségű, de románul jól beszélő személy lehetett. Ilyenek a Mezőségen szép számmal akadtak, akár a főúri birtokok adminisztrátorai és más értelmiségiek között is. (A román szövegben akadnak kisebb fordítási problémák és egy-két hibásan jelölt szóhatár.)³⁵ A cirill betűs kiadásból Veress Endre a Szatmár-Szilágy vidéki nyelvjárást is kihallotta. Szerinte a költő a bánági regiment román tisztje lehetett, mint arra az egyik katonaként búcsúzó szerelmi dal utal; ezt az okfejtést azonban már Ghibu vitatta.³⁶

Véleményünk szerint téves következtetéshez vezethet, ha a versbeli én-beszédet mint életrajzi elemet vesszük számításba. Ezek a lírai szerepdalok ugyanis az adott alműfaj szó- és motívumkincsét használják, s nem az alkotójuk személyes tapasztalatait akarják

³³ GÁLDI, *i. m.*, 166–167.

³⁴ *Uo.*, 166.

³⁵ Ghibu és Popa modern átírásaiban is bőven akadnak tévesztések, amelyek arra utalnak, hogy még a román anyanyelvűek számára sem minden kifejezés magától értetődő.

³⁶ GHIBU, *i. m.*, 5.

rímbe szedni – ez amúgy is idegen lenne a ponyvától –, hanem a közköltészeti hagyomány mozgásterében, a szerep- vagy helyzetlíra világában értelmezhető. A közreadó tehát valójában nem szerzője, hanem fordítója és kompilátora lehetett a szövegeknek,³⁷ aki az általa (akár valóban hallás után) ismert román verskincset alapul véve kísérletezett általános, a magyar közköltészetben is elterjedt műfajok átültetésével, metrikai és habituális áthangolásával. A bevezetőben ugyan öntudatosan kijelenti: „én csináltam őket, én is írtam le, amikor a szerelem fogságában voltam”. A rabság léthelyzete azonban gyakran válik költői-írói motivációvá, itt a szerelem rabságának toposza kap új, irodalmias hangsúlyt, s tereli az olvasó figyelmét a lírai életrajz látszata felé, hiszen – Ghibut idézve – „mindenféle nyomorúságot megénekel, ami a szerelemből fakad”.³⁸ A kompilációt és a fordítást a közköltészetben valóban alkotásként élhette meg az illető, aki nyilván sok egyéni invencióval oldotta meg e nem is oly egyszerű feladatot.

A román versek kevert, magyar és latin helyesírással, fonetikus átírásban szerepelnek, az erdélyi nyelvjárásokra jellemző magyar kölcsönszavakkal és kiejtéssel. A szövegek sajátos asszociációs láncban követik egymást. Bár a szerző legénynek mondja magát, a dalok többsége a rossz házasság témakörét járja körül, komoly vagy humoros feldolgozásban. Ez az attitűd a 18. századi magyar lakodalmi költészet elengedhetetlen része volt – az iskolai vituperációk mintájára – a két vőfély vitájáig bezárólag: egy vitázó fél mindig a független életet védte, a másik pedig a házasság előnyeivel érvelt.³⁹ A nézőpontok ütköztetését tehát a közköltészetre jellemző, nyílt vagy burkolt oktató szándék jeleként is felfoghatjuk. A szerző láthatólag minden élethelyzet kapcsán fel tudta kelteni az empátiát, eleget téve ezzel a vágyott női olvasóközönség igényeinek. Közel egyenlő arányban szerepelnek férfi és női panaszok (köztük egy vénlány és több boldogtalan asszony kesergése), néhány szerelmes dallal kiegyensúlyozva. Ezek közt

³⁷ Hasonló következtetésre jut PAVEL, *i. m.*, 93.

³⁸ GHIBU, *i. m.*, 6.

³⁹ E 18. századi műfajok történeti poétikai áttekintésére a kritikai kiadás műfaji bevezetőiben került sor: *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas, 2006 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 8; a továbbiakban: RMKT XVIII/8), 560–561, 623–624, 650–653, ill. a vonatkozó szövegcsaládok jegyzetei.

olyan egzotikum is akad, mint egy fiatalon meghalt, bűnös szerelembé és hűtlenségbe keveredett lány portréja, aki kísértetként tér vissza (a szöveg kissé zavaros), a piros csizmájú, hófehér lábú román lányok dicsérete vagy a szomszédasszonnyal enyelgő férfiú hengegése. A testi szerelem meglepően szókimondóan szerepel a versekben, amelyek nemcsak a magányos vágyódás kínjait, hanem a beteljesülés örömeit is bátran hírül adják.

Căroră le plac fetele și rumâncile	<i>Akinek tetszenek a lányok és a román nők</i>
Dragoste tinerele Nu se fac din miere, ele, Da, din buze subțirele Și din grumazi cu mărgele. ⁴⁰	<i>A szerelem, ifjak/lányok, Nem mézből lesz, Hanem vékony ajkacskákból És gyöngyös keblecskékből.</i>
Cătu-i Țara Ungurească, Nu-i ca fata rumânească, Tare cine ce grăiască Și batăr cum le ocărăscă.	<i>Egész Magyarországon nincs olyan, Mint a román lány, Akárki akármit mondjon, És akárhogy pletykáljon róluk.</i>
După fata de rumân Dorul mă strică și chin, Cu dragostea ei is plin Când mă uit la țate-n sân	<i>A román lány után tönkretesz a vágy és kín, Tele vagyok szerelemmel iránta, Amikor a mellére nézek.</i>
Vai suflet a mé (Irină) Savină, Pintru tine n-am hodină, În brațul badei sezi, vină Și rămâi cu min' la cină.	<i>Jaj, (Irinám), lelkecském, Nem nyughatom tőled, Gyere, ülj a bácsi ölébe, S maradj velem vacsorára.</i>

⁴⁰ E versszak azon kevés szövegrész egyike a kiadványban, amelyekhez konkrét román népköltési párhuzamot állíthatunk. A *Doine și strigături din Ardeal* c. antológiában egy szó eltéréssel az egész strófa felbukkan, a „Dragoste tinerele” formula pedig másutt is, akár strófa végén.

Ez jelentősen eltér az ekkori magyar ponyvaversek visszafogott, gyakran még a 17. századi udvarló lírát parafrázáló, máskor rokokó modorú, érzékeny-érzelgős szövegvilágatótól, de a ponyván terjedő, szándékoltan alantas szóhasználatú komikus versektől (cigányok panaszersei, házastársi vita stb.) is. Több évtizednek kell még eltelnie, mire a hasonló hangnemű magyar szerelmi dalok is nyomdafestéket láthattak: ezek alapozták meg az 1820-as évek népies műdalainak divatját. A román panaszdalok hangütése közelebb áll a régi magyar keserves műfajokhoz, de a személyes sorsról szóló narratívák aránya és expresszivitása jócskán meghaladja azokat – egyébként ez sem népdalszerű elem.

A román dalok rokonságáról érdemi megállapítást eddig csupán Ghibu, majd Köllő (Engel) Károly jegyzeteiben olvashattunk.⁴¹ Az egyik, Köllő által idézett, rokon műfajú vers az erdélyi román nők szépségét zengi ugyan, de nem a kéziratot vagy nyomtatott versgyűjteményekből való, hanem egy 18. századi köznemesi levelezésből, az Arad megyében élő grafomán író-helytörténész, Perecsényi Nagy László iratai közül (Györfi András főstrázsamester küldte neki).⁴² E téma valóban ismert volt a magyar értelmiség körében – az idézett analógiák mind magyar nyelvűek, s a literátus elit köréből valók: Barcsay Ábrahám, Mátyási József és mások is feldolgozták e témát, bár mind később, mint a *Kintyets*-ben megjelent szöveg. Nem volna meglepő, hogyha a *Kintyets* 11. dala épp ezzel árulná el magyar eredetét, azzal együtt, hogy Köllőnek a Perecsényi-féle vershez írt jegyzeteiben olvashatunk egy Tache Papahagi nevű román folkloristáról, aki szerint ez a műfaj az „etnikai szerelemre” és az endogámiára biztatta a román olvasókat.⁴³ Valóban akadnak ilyen népdalok, például a magyarországi román folklórból is előkerült egy rokon strófa:

⁴¹ KÓCZIÁNY-KÖLLŐ, *i. m.*, 137.

⁴² PERECSENYI NAGY László, *Értekezés az oláh nemzetnek nevezetéről, eredetéről, lakhelyeiről, nyelvéről és tulajdonságáról*, OSZK Kt. Quart. Hung. 795, II, 224–240. Kiadása: MISKOLCZY Ambrus, *Perecsényi Nagy László cikkei a románokról*, Europa-Balkanica-Danubiana-Carpathica (ELTE BTK Román Filológiai Tanszék Évkönyve), 3(1998), 299–329. A vers és műfordítása külön: KÓCZIÁNY-KÖLLŐ, *i. m.*, 72–73.

⁴³ KÓCZIÁNY-KÖLLŐ, *i. m.*, 137.

Cît îi țara Ungurească, ai, la, la, la, la, la, la,
Nu-i fată ca fata noastră, tra, la, la, la, la, la.⁴⁴

A vénlánypanasznak szoros, egykorú magyar megfelelőjét is találtuk egy (sajnos, töredékesen ránk maradt) erdélyi szövegben:

Hora fetii bătrâne

Câți voinici în lumea mare
Râi ș' hicleniți-s foarte tare,
Nu-s la vorbe de cotare,
Nu-i de ales nici pe care

Mă numai cu cuvântu,
Care iute zbor în vântu,
Dar judele cel drept și sfântu
Le-a lezui din pământu.

Foarte mulți că se-nsurără
Ș' pe mine nu mă loară.
Fie pe ei blestemare
La culcat și la scolare. [...]

A vénlány panasza

Ahány ifjú a világon van,
Mind rosszak és gonoszak,
Szavuknak nincs értéke,
Egyiket sem lehet válaszítani.

Csak szavakkal traktálnak engem,
Amelyek gyorsan elszállnak a széllel.
Az igazságos és szent igazságtevő
Tépné ki őket a földből.

Nagyon sokan megnősültek,
De engem nem vettek el,
Legyen rajtuk átok,
Ha fekszenek, ha kelnek.

A vén leány éneke

Ifjú legény mennyi vagyok,
Mind csalárd és ravasz nagyon.
Szavának nem megállója,
Csak leányok megcsalója.

Engem tartnak csak beszéddel,
Elhadnak nagy serényességgel,
Mert nincs őbennek igazság,
De nagyon csalárd álnokság.
Mely sokára házasodnak,
Engem⁴⁵

⁴⁴ *Din copilăria mea...* (Kétegyháza, Békés m.) = Eva KOZMA, *Cîntece populare românești din Ungaria*, Bp., Tankönyvkiadó, 1987, 38, 6. versszak.

⁴⁵ *A vén leány éneke* = Solymosi József-ék. (1748–1751) STOLL 216. sz., 84b, *Szövet vidámító énekek*. Kiadása: *Közköltészet 1: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLÖS Imola, mts. CSÖRSZ Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4; a továbbiakban: RMKT XVIII/4), 53. sz.

Az egyik, szerelmesek közti búcsúdal (V) szintén nagyon közel áll a magyar közköltészethez, azonban pontosan egyező párját ennek sem találtuk. Hogy esetleg fordítással van dolgunk, azt megerősítheti néhány zavaros részlet, ahol nem világos, hogy ki beszél kihez, márpedig a románban a nyelvtani nemek különbözősége jobban felfedné a párbeszéd logikáját. Úgy látszik, a szerző/átültető az egész dialógusról megfeledkezett, s férfi-dallá alakította a verset, melyből viszont kilógnak az ilyen strófák:

Oi purta cămăși de jele,
Lacrimi hainele să-mi spele,
Am ajuns, văd, zile grele,
Am nădejde tăt de rele.

*Gyászingekeket fogok viselni,
Könnyek mossák ruháimat,
Látom, nehéz napokhoz értem,
Csupa rosszban van részem.*

Cânt ș' mă plâng, mă văetând
Că-mi văd dragă se ducând,
De mine se depărtând,
L-oi petrece-l lăcrimând.

*Énekelek és sírok jajgatva,
Mert látom a kedvesemet elmenni,
Tőlem eltávolodni,
Könnyezőve kísérem el.⁴⁶*

A férjpanaszok egyes részleteinek is vannak magyar rokonai, például a *Megholt feleségem*⁴⁷ és az *Iffjú legény lévén sokat gondolkodom*⁴⁸ néhány sora; ezek az 1750–60-as években már közismertté váltak.

A függelékben közölt magyar dalok nem állnak szorosabb tárgyi vagy műfaji rokonságban a román szövegekkel, bár az első magyar dal az egyik románnak tulajdonképp narratív háttéréül szolgál: ami ott egyes szám első személyben, szerelmi epekedésként és helyzetdalként olvasható, azt a magyar vers elbeszélő formulákkal írja körül. A panaszénekek rokon fordulatai éppígy a közköltészet nyelvek fölöttiségéről árulkodnak. A *Világ eleiben támasztom ügyemet* viszont nagyon szép párhuzamot kínál a XIV. román dal alábbi strófájával:

⁴⁶ 5. sz. (*Multye relye ám tekutu...*)

⁴⁷ RMKT XVIII/4, 150. sz.

⁴⁸ RMKT XVIII/8, 74. sz.

În loc străin sănt voioasă,
Arăt faţă luminoasă,
Da din lontru-s lăcrimoasă
Şi cu inima jeloasă.

Idegen helyen víg vagyok,
Ragyogó képet mutatok,
De belül könnyes vagyok,
És a szívem bánatos.⁴⁹

Éjjel nyoszolyámat sírással áztatom,
Nappal könnyeimet ruhámmal itatom,
Elmúlt napjaimat csak titkon siratom,
Mások előtt ámbár gátlom s nem mutatom.

Gyakran mások előtt jó kedvet mutatok,
Titkon szemeimből sok záport hullatok,
Bút vetek szívembe s bánatot árasztok,
Jaj, már elgyengültem, s majd nem is szólhatok.⁵⁰

A keltezetlen, cirill betűs kiadásból a magyar szövegek mind kimaradtak, akárcsak a román dalok fele, de a többit is átdolgozták, nemcsak nyelvi szempontból, hanem strukturálisan is. Emiatt az egykori szöveg-határok elmosódtak, egyes dalokat összedolgoztak, kiegészítettek. Ha ez netán arra utal, hogy az immár mindenképp román közönségnek készülő új kiadásból mellőzni akarták a magyar és ahhoz hasonló jellegű dalokat, a kihagyott dalrészletek majd megadhatják a kulcsot ahhoz, hogy mit éreztek jellegzetesen románoknak, s mit ítélték kihagyhatónak. Ezt az összehasonlítást azonban a román szakembereknek kell elvégezniük, hiszen a kontextust ők ismerik pontosabban.

Érdekes, hogy a magyar versekből nem ismerünk másik ponyva-kiadást – ellentétben a hasonló hangulatú magyar érzékeny szerelmi dalok bőséges kínálatával.⁵¹ Mindegyikük megtalálható viszont a *Szíveket Újító Bokréta* című, 1770-re datált, sajnos már száz éve lappangó kéziratos versgyűjteményben, amely néhány egyedi szövegének

⁴⁹ 14. sz. (*Pling kind nyime nume vegye...*)

⁵⁰ 17. sz. (*Világ eleiben támasztom ügyemet...*)

⁵¹ A váci Gottlieb-nyomdában megjelent ponyvák versrepertóriumát Pogány Péter közölte: POGÁNY Péter, *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823)*, I, *Vásári ponyvairatok*, Bp., MTA Irodalomtörténeti Intézete-Akadémiai, 1959 (Irodalomtörténeti Füzetek, 24), 103–150.

utalásai alapján Kolozsvárhoz köthető.⁵² Ráadásul a nyomtatványon egymást követő három ének (1–3) a kéziratban is azonos sorrendben szerepel (LXXII–LXXIV), a *Tekints rám, fényes csillagom* pedig valamivel korábban, LV. sorszámmal olvasható; ennek ponyvai címe: *Szív élesztő orvosság*, ami akár a kézirat címválasztására is hathatott. Ha a *Bokréta*-beli variánsokat (Versényi György kiadását alapul véve) összehajlítjuk a kétnyelvű nyomtatvánnyal, csaknem azonos szövegállapotot találunk. Az eltérések zöme a kézirat hagyományban megszokott egyéni stiláris döntés: a feljegyző kijavít néhány sajtó- és szótagszám-hibát, elhagy egy-egy sorkezdő 'S'-t, átír egy félsort, a 2. versnél nem jelöli, mikor beszél a lány s mikor a fiú. Nincs nyoma azonban strukturális változtatásoknak, strófák elhagyásának vagy sorrendjük átrendezésének. Joggal tekinthetjük tehát ezeket nyomtatványról másolt szövegeknek. A *Tekints rám...* egy másik, 1795-ös kéziratban is szerepelt; ezt Deák Miklós másolta Kőröspatakon.⁵³

A *Sziveket Újító Bokréta* feljegyzője egyébként tudott románul, s a gyűjtemény végén megörökített egy román bujdosóéneket (*Săraca stroinătate*), amelyben ráadásul van egy hasonló szerkezetű homológ versszak, mint amilyen a *Kintyets* egyik keservesében.

Cite frunze prin păduri,
Și pe la vîrfuri muguri,
Și pre lume câți fluturi,
Mă strică (mai) multe gînduri.

Ahány levél a gallyon,
Ahány rügy az ágakon,
Ahány lepke a napon,
Mind csak az én bánatom.⁵⁴

Kintyets kimpenyesty, XIV/8.

Într-un codru câți muguri
Sunt în aluni câți ciucuri,
Într-o vară câți fluturi,
Mă strică mai mult gînduri.

Az erdőben amennyi rügy van,
S ahány „bojt” a mogyorófán,
S ahány lepke egy nyáron,
Mind csak rontják a kedvemet.

⁵² STOLL 277. sz. Kiadása: *Sziveket újító bokréta: XVIII. évszázabeli dalgyűjtemény*, kiad. VERSÉNYI György, Bp., MTA, 1914. Hálózati kiadás: <http://mek.oszk.hu/00200/00234> (gond. LABÁDI Gergely, SZÁDECZKY KARDOS Lajos jegyzeteinek felhasználásával).

⁵³ STOLL 366. sz., 28. sz.

⁵⁴ *Sziveket újító bokréta, i. m.*, 4 (a törzsanyagtól eltérő kézírás a gyűjtemény elején); a fordítás Székely János munkája; KÓCZLÁNY-KÖLLŐ, *i. m.*, 35.

Hasonló halmozó szerkezet a *Vizkeleti-kódex* (1764 körül) egyik, közismertnek számító magyar szövegéből (*Keserűség életemet*):

Tenger árja mennyi hallal,
aratás búza fű szálokkal,
Tavaszi mennyi virágokkal;
Bövíkődik fű szálokkal,

Annyi jokat a' még élek,
ki éngem tartosz tiédnek,
kivánom szivem, szivednek;
s ajánlok ezzel Istennek.⁵⁵

A *Kintyets* egyetlen román dalának sem ismerjük viszont olyan kéziratot feljegyzését, amely bizonyíthatóan e kiadás nyomán készült volna. Anton Pann híres, cirill betűs antológiája, a *Şpitalul amorului* ('A szerelem kórháza', 1839) hasonló szövegeket ugyan tartalmaz, de azonosakat nem. Talán mégsem jutott el mindenkihez ez a füzet, akit érdekelt volna. A csekély példányszám, majd a cirill betűs utókiadás nehéz hozzáférhetősége is oka lehet a visszhangtalanságnak. Holott épp egy járatlan kézre valló, cirill betűs szöveg jelzi Jankovich Miklós valamelyik gyűjteményében, hogy még a regáti, újgörög hatásokat mutató román közköltészet is utat talált Magyarországra.⁵⁶

Összegezve: a magyar versek inkább a barokk és rokokó hagyományokat követik, egyben a ponyvák stílusjegyeihez állnak közel. A román dalok ezzel szemben több népdalszerű vagy inkább zsánermotívumot tartalmaznak, ezáltal közérthetőbbek. A műfajok kapcsolatot teremtenek a magyar kéziratot és nyomtatott közköltészetrel, ám úgy tűnik: ez utóbbi *nem közvetlen módon, hanem előképként* fejthette ki hatását. Az itt közölt repertoár népiesnek tűnő elemei inkább a közköltészet alacsonyabb regiszteréből érkeznek, s nem vitás: bátor vállalkozás volt sajtó alá rendezni őket a versek néha kifejezetten frivol hangulata miatt. Talán épp ez adja meg a kulcsot a kiadáshoz: románoknak „öltöztetve” meg lehetett kerülni a cenzúrát, no meg az eré-

⁵⁵ STOLL 278. sz. Kiadása: DÉZSI Lajos, *Régi magyar verseskönyvek ismertetése, (IX), A Vizkeleti-kódex*, ItK, 42(1932), 173–184, itt: 178.

⁵⁶ KÓCZIÁNY-KÖLLŐ, i. m., 23.

nyeket őrző hatóságokat. Történeti poétikai értelemben tehát *az egész kiadvány a szerepjáték körébe tartozik*, hiszen románként őszintébben, mintegy naivabban lehetett beszélni mindarról a nyomtatott nyilvánosságban, mint a szemérmesebb és tudálékosabb magyar műfajok által. Nem vitás, hogy a szigorú hagyományú román értékrendhez képest is formabontó újítás, ahogy itt egymás érik a boldogtalan nők és férfiak vallomásai, akárcsak az előszónak az a dedikációja, hogy „mások mulattatására, akik mást szeretnek”, ami nem más, mint a szabad szerelem apológiája. Eugen Pavel egy târgoviștei egyházi énekeskönyv előszavát idézi, ahol már 1713-ban tilalmasnak ítélik a profán dalokat.⁵⁷

A kiadvány háttérében okkal sejthetünk felvilágosult erdélyi magyar mágnásokat, leginkább a Teleki vagy Kemény családot, akik a román művelődés ügyét több módon felkarolták. Úgy tűnik, a köz-költészetben mint irodalmi hatóterületben rejlő lehetőségeket is felfedezték, méghozzá egy emberöltővel a magyar ponyvakiadás tömegessé válása, az 1790-es évek előtt. E vállalkozással egyedülálló, bár épp emiatt kicsit különutas, nyomtatott nyilvánosságot teremtettek a román populáris lírának, amely így egyszerre viseli a magyar kultúra közelségének jegyeit, továbbá a regáti és újgörög-fanarióta köz-költészet hatását, azaz – ahogyan Ghibu is rámutat – két szorosan összefüggő, kölcsönösségen alapuló kultúra emléke.⁵⁸

⁵⁷ PAVEL, *i. m.*, 94.

⁵⁸ GHIBU, *i. m.*, 7.

JEZSUITA FORDÍTÓI MŰHELYEK A 18. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN¹

PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA

Tanulmányomban a *Régi Magyar Drámai Emlékek* jezsuita kötetei² alapján arra keresem a választ, milyen fordítási metódusok és stratégiák jellemzik a jezsuita drámafordítói gyakorlatot a 18. század második felében. Ez a két kötet azért tűnik jó kiindulópontnak egy átfogóbb, a későbbiekben folytatható vizsgálathoz, mert a magyar nyelvű anyag meglehetősen homogén: a darabok többsége az 1750–1772 közötti két évtizedből való, tehát azonos fordításméleti elvek szerinti gyakorlatot tükröz. A szövegeket több változatban, több drámagyűjteménybe is bemásolták (Bartakovics-gyűjtemény, gyulafehérvári, pannonhalmi, kalocsai, zirci drámagyűjtemény) – sokszor az eredeti (latin) szöveggel együtt, hagyományozódásukat pedig az ország különböző jezsuita kollégiumainak előadásából tudjuk dokumentálni. A kéziratos másolatok megszaporodása paradox módon a magyar nyelvű drámaszövegek – ahogy látjuk, többségükben fordítások – kinyomtatásának újkeletű gyakorlatából ered: a nyomtatott drámaszöveg alapszövegként szolgál a helyi adaptációk, az előadásokhoz készített színjátékszövegek és szöveggönyvek számára. Ez a folyamat

¹ Tanulmányom az OTKA 83599 sz. programjának segítségével készült.

² *Jezsuita iskoladramák I. (Ismert szerzők)*, szerk. VARGA Imre, kiad. ALSZEGHY Zsoltné, CZIBULA Katalin, VARGA Imre, Bp., Akadémiai-Argumentum, 1992 (RMDE XVIII, 4/1); *Jezsuita iskoladramák (ismeretlen szerzők, programok, színlapok)*, szerk. VARGA Imre, kiad. ALSZEGHY Zsoltné, BEREZC Ágnes, KERESZTES Attila, KISS Katalin, KNAPP Éva, VARGA Imre, Bp., Akadémiai-Argumentum, 1995 (RMDE XVIII, 4/2).

a hivatásos színjátszás területén is végbemegy: a Kerényi Ferenc által „drámafordítói mozgalom”-nak nevezett jelenség³, amely 1772-ben, a *Cid* lefordításával kezdődik,⁴ és az 1790-es évek végéig tart, olyan nyomtatott magyar nyelvű drámakorpuszt hoz létre, amelyet mind a pesti, mind a kolozsvári színtársulat felhasznál saját színjáték-repertoárjának kialakításakor (igaz, hogy módosítva, mivel a klasszicista tragédiaszövegek mellett egyre nagyobb az igény az érzelmes szomorújátéokra, amelyeket a színtársulatok tagjai jobb híján maguk fordítanak és adaptálnak a magyar színpadra).

Kérdés, hogy beszélhetünk-e ennek analógiájára „jezsuita fordítói mozgalom”-ról, és ha igen, a szimbolikusan az 1750-es évben meginduló folyamat mögött milyen elvi megfontolások állnak. Tanulmányom konklúziója szerint igen: a képzés egyöntetősége azonos fordítói elvekhez vezetett az osztrák-magyar rendtartományban, és az anyanyelvűségnek a 18. század első harmadában már más (pl. kegyességi) műfajokban is megjelenő programja hozta magával a drámafordítások elterjedését is. Ebben a folyamatban a kassai, az egri, a kolozsvári és a nagyszombati jezsuita kollégiumnak volt döntő szerepe, ahol jól megfigyelhető az egyes drámafordítói életművek és életpályák összekapcsolódása, a szövegek kölcsönzése, másolása, újrafordítása is. Illei János drámakötetének előszava megerősíti, hogy valóban egy tudatos (egymás munkáit is figyelemmel kísérő) folyamatról van szó, amelyet a magyar nyelv gyarapodásának a vágya inspirál, s amely a rend működésének kényszerű megszakadása miatt nem teljesezhet ki: „Mulásd magadat e’ kevéskével, még a’ többiek elődbe számosodnak, mellyeket mások szerettek ’s már régen [kiemelés tőlem, P. M. Zs.] mind számodra készszen tartanak, és tsak azt várják, hogy valaki Nyelvünk’ gyarapodásához való buzgóságából satú alá vettesse.” (Ugyanezt látjuk a piarista drámafordítóknál is, ahol Révai Miklós fogja össze irodalomszervezőként és szerkesztőként a drámaíró-fordító tanárokat.⁵)

³ *Magyar Színháztörténet 1790–1773*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1990, 45.

⁴ Erről legújabban: EGYED Emese, *Corneille Cid-je kolozsvári magyar köntösben* = EGYED Emese, *Láttató világok*, Marosvásárhely, Mentor, 2014, 143–151.

⁵ PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Magyar nyelvűség a 18. század színmű-irodalmában* = *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., Argumentum Kiadó, 2005, 170–171.

A jezsuita fordítói műhelyekben tehát már az 1760-as években megfogalmazódik az az elv, melyet a felvilágosodás írói csak az 1780-as években fejtenek ki részletesebben: a fordítás a magyar nyelvű irodalmi paradigma kibővítésére, illetve a hiányok pótlására (lásd magyar nyelvű regény- és drámairodalom!) szolgál, s egyúttal a klaszicista elveknek megfelelően a morális értékek képviselőjére is.⁶ Bartók Istvánnak a korszakunk előtti századot vizsgáló áttekintésében⁷ a fordításirodalom legáltalánosabb kérdéseiként az *eredetiség megítélését* és a fordítások *szükségességét és hasznát* említi. Az előbbi a drámafordítások esetében is nagyon ellentmondásos, ugyanakkor lényegében nem tér el sem a 17. századi, sem a 18. századi egyházi és világi értelmiségnek az eredetiséggel kapcsolatos felfogásától.⁸

Az *RMDE 18. századi sorozatának* 4/1-es köteté az *Ismert szerzők* alcímet kapta: a hat név szerint ismert „szerző” Kunics Ferenc, Kereskényi Ádám, Lestyán Mózes, Illei János, Faludi Ferenc, Kozma Ferenc közül viszont 5 „csak” fordító, és mindössze Illei János két darabját (*Salamon király Lászlónak foglya, Ptolemaius*) tekinthetjük eredeti műnek, vagyis a kötet 15 drámájából 13 fordítás.

A második kötetben (amely az ismeretlen szerzőjű darabokat és a drámaprogramokat tartalmazza) az arány megváltozik: a 20 szövegből 5 tekinthető fordításnak, a többi a történeti forrásokra, illetve az Őszövetség történeti könyveire épülő *eredeti tragédia*, illetve Plautus, Molière és Jan Holberg alapján készített *eredeti vígjáték*. A műfaj hangsúlyozása nem véletlen: úgy tűnik, hogy a vígjátéki regiszterben másféle eredetiség-koncepciót találunk, mint a tragédiáknál. A kötetnek ez a csoportja tehát más szempontból vet fel kérdéseket: az intertextualitás és a hipertextualitás jelenségei felől, mivel a Kristeva-féle

⁶ CZIBULA Katalin, *A jezsuiták szerepe az európai klasszicista dramaturgiai hagyomány magyarországi elterjedésében = Historia Societatis Iesu: Szilas László Emlékkönyv*, szerk. MOLNÁR Antal, SZILÁGYI Csaba, ZOMBORI István, Bp., 2007 (METEM könyvek, 62), 332–340.

⁷ BARTÓK István, „szükséges azért az jó fordítás, és hasznos...”: Vázlat az 1630–1700 közötti magyarországi fordításirodalom kritikátörténetéhez, *ItK*, 97(1993), 4, 451–469.

⁸ „[...] az eredetiségnek legfőbb zálogául az anyanyelvi megszólalás jelöltetik meg” – írja Fried István, s a fordítás egyik célja, hogy „az anyanyelvi irodalom hiányos rendszerét kiteljesítse”, s ennek megfelelően, az új, hiányzó műfajok esetében a fordítás a kortársak szerint „eredetinek olvasható, mint ahogy még a szakmabeliek is úgy fogadják be, mintha originális lenne.” FRIED István, *Irodalomteremt(ő)és és/vagy (mű) fordítás = A fordítás és intertextualitás alakzatai*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, KULCSÁR SZABÓ Ernő, KULCSÁR SZABÓ Zoltán, MENYHÉRT Anna, Bp., 1999, Anonymus Kiadó, 22.

„szöveg a szövegben” meghatározást használva – a szövegátvétel és idézés, illetve a genette-i hipertextualitás, vagyis az átalakítás és utánzás sokféle módon és nagyon erősen van jelen a szövegekben.⁹ Nagy Imre több tanulmányban is foglalkozott a jezsuita vígjáték intertextualitásának sajátosságaival és a szerzői attitűd elmosódásával.¹⁰ Az átalakítás (a vígjátékoknál és a tragédiáknál is) legtöbbször a helyi viszonyokhoz való alkalmazkodást jelent: elsődlegesen a helynevek kicserélését, a tájszavak elhagyását, de jelentheti a befogadók értelmezési szintjéhez való igazodást (pl. a bonyolultabb kifejezések elhagyását, a filozófiai traktátusok lerövidítését stb.) is.

Jó példa erre Faludi *Constantinusa*, amelynek Egerben annyira átdolgozott, lerövidített, szerzői utasításokkal ellátott változatát adták elő 1765-ben,¹¹ hogy az adaptáció mértéke miatt a szöveget Varga Imre teljes variánsként közölte. Hasonlóan járt el Jancsó Ferenc is, akit Czibula Katalin joggal nevez „notórius szövegkölcsönző”-nek.¹² Illei János *Salamon, Lászlónak foglya* és *Andreas Friz Salamon* című drámájának a fordításából Jancsó úgy kompilált egy saját darabot, hogy az eredeti szövegekből elhagyta a moralizáló és leíró részeket, és saját intenciói szerint hozzáírt egy harmadik felvonást.

Szembetűnő, hogy az egyes drámagyűjteményekbe való bemásolásakor megváltozik a szövegek *paratextusa* is: eltűnik vagy átalakul a címlap és a cím, megváltozik az argumentum vagy a prológus, kicserélődik a mecénás neve és értelemszerűen megváltozik a nevet tartalmazó szereposztás, vagy a rendi sajátosságoknak megfelelően megváltozik a szöveg végére írt jelmondat („Omnia Ad Majorem Dei Gloriam”)¹³. A paratextus szükségszerűen a másoló „az olvasóra/

⁹ Gérard GENETTE, *Transztextualitás*, Helikon, 1996/1–2, 82–83. (Burbán Monika ford.)

¹⁰ NAGY Imre, „A *Historia fundamentoma*” (Intertextualitás és szerzőség a jezsuita vígjátékokban) = *A XIX. század vonzásában: Tanulmányok T. Erdélyi Ilona tiszteletére*, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, PPKE BTK, Piliscsaba, 2001, 157–170.

¹¹ *Jezsuita iskoladrámák*, I, i. m., 209. Az *Elöl járó beszéd* is megváltozott, itt Barkóczy Ferenc egri érseknek szólt.

¹² CZIBULA Katalin, *A jezsuiták szerepe...*, i. m., 334.

¹³ *Jezsuita iskoladrámák*, I, i. m., 903. Főként a kézdivásárhely-kantai minorita gimnázium, a csíksomlyói ferences gimnázium és a pápai pálos gimnázium esetében látjuk azt a gyakorlatot, hogy a nyomtatásban megjelent vagy kéziratossá fordítások átdolgozásával, kontaminálásával, lerövidítésével egészítik ki saját drámai repertoárjukat, az összövegre való mindenféle hivatkozás nélkül. Lásd: MEDGYESI-SCHMIKLI Norbert, *Összefüggések a jezsuita és a ferences barokk drámák között a színlapok alapján* =

nézőre gyakorolt hatásának egyik kiváltságos helye”,¹⁴ a nézőkkel, a patrónusokkal, a diákokkal való kapcsolat kialakításának egyik lehetséges módja, megváltoztatása tehát a színjátékszöveggé válás esetében szükségszerű és megkerülhetetlen.

Visszatérve az eredetiség kérdésére, a drámák paratextusában (sem nyomtatásban, sem a kéziratokban) az 1760-as évekig nincs nyoma annak, ha egy mű fordítás. Kunics Ferenc például ezt írja a kinyomtatott műve címlapján: „Sedecziás, Keserves Játék, Mellyet *Magyar Nyelven szerzett* [kiemelés tőlem] Kunics Ferencz, Jésus Társaságának Szerzetes Papja.” Fennmaradt viszont a mű latin nyelvű forrása, amelyhez a Bartakovics-gyűjtemény ismeretlen másolója ezt írta oda: „Auctore P. Granelli Italice edita. Latinitate a P. Palmer S. J. donata.” A latin szövegekben nincs *argumentum* és *summa*, azok talán Kunics eredeti alkotásai. A reneszánsz poétikákban olvasható kitétel szerint, amelyet Pirnát Antal is idéz¹⁵ az *argumentum* és a *summa* az egyetlen lehetőség arra, hogy a szerző kilépjen a mű világából, s mintegy előlépve megszólítsa az olvasót és a mű első értelmezője legyen – a fordító tehát szerzői szerepben lép fel, amikor ezt a gesztust megteszi. A szerzői szerep valószínűleg azért mosódik össze a fordítóéval (felülírva azt), mert a fordítások jelentős részében találunk valódi szerzői betoldást, például verseket. Faludi Ferenc, aki a *Caesar Egyiptusban, Alexandria földjén* című drámáját rendtársa, Giulio Cordara olasz eredetijéből fordította (bár ezt sehol nem jelzi), három eredeti ariettát iktatott be a felvonások közé, s a versek innen kerültek be költeményeinek 1786-os kiadásába.¹⁶ Már a *Caesar*ral kapcsolatban is felvetik életrajzírói, hogy bár fordítás, de olyan, mintha „eredeti mestermű” lenne.¹⁷ A fordításról szóló tanulmányból kiderül, hogy Faludi is átdolgozó: leegyszerűsíti, az élőbeszédhez közelíti az olasz eredetit, a társadalmi kérdésekben viszont részletezőbb, politikusabb annál.¹⁸ Ugyanez a

A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig: A Piliscsabán 2004. november 8–10. között megtartott tudományos konferencia tanulmányai, szerk. SZILÁGYI Csaba, PPKÉ BTK, Piliscsaba, 2006, 458–470.

¹⁴ GENETTE, i. m., 84.

¹⁵ PIRNÁT Antal, *A reneszánsz dráma poétikája*, ItK, 1969, 5, 527–555.

¹⁶ SÁRKÖZY Péter, *Faludy Ferenc*, Pozsony, Kalligram, 2005, 120–138.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Cecilia PILO BOYL, *Caesar Aegyptus földjén Alexandriában: Olasz jezsuita iskoladráma Faludi Ferenc átdolgozásában = A magyar színház születése: Az 1997. évi egri konferencia*

vélemény másik drámájának, a *Constantinus Porphirogenitus*nak szövegéről is, amelyet (mivel nincs meg a forrása) a Faludi-szakirodalom általában eredetinek tart, sőt Gálos Rezső szerint „az első dráma irodalmunkban, melyről komolyan lehet mint drámáról beszélni”.¹⁹ A probléma csak az, hogy ennek az egyik másolatára is odaírta egy ismeretlen kortárs: „P. Faludi Ferentz fordította olaszból.”²⁰ A *Sinai Hős* című darab ismeretlen fordítója is saját verseit illesztette bele Metastasio szövegébe.²¹ A versbetétek mellett ott vannak a már említett paratextusok, a közjátékok és a keretjátékok is. Mártonfi József például egy keretjátékot illeszt latinból fordított darabja elé.²² A keretjáték három rövidke jelenet: a Méltóság allegorikus figurája előtt megjelenik az Ifjúság, hogy színdarabot mutasson be a jelenlévő vendégeknek. A Méltóság szerint az Ifjúság tehetsége nem elég ilyen nagy feladatra, el akarja küldeni őket. Ekkor megérkezik a Kegyelem, és hírül hozza, hogy a Főméltóságok beleegyeztek a játékba, így elhárult minden akadály. A fordításba illesztett keretjátékra Mártonfi több példát is láthatott, Metastasio darabjához, az *Attilius Regulus*hoz is készült ilyen.²³ Ezeknek az eredetihez képest vendégszövegeknek az írójaként tehát a fordító maga is szerzőnek tekinti magát, a *magyar nyelven szerzette* kitétel pedig azt bizonyítja, hogy mintegy új dimenzióba került a szöveg a fordítás nyomán, új (magyar) szerzővel. Ekképpen az eredeti szerző háttérbe szorul, nevét általában még akkor sem tüntetik fel, ha a cím explicit módon közli a fordítás tényét: „*Cyrus szomorú játék. Mellyet magyar nyelvre fordított Kereskényi Ádám Jesus Társaságának szerzetes papja*”²⁴; *Mauritius tsászár szomorú játék, Mellyet magyar nyelvre fordított Kereskényi Ádám Jesus Társaságának szerzetes papja.*”²⁵ Ennél a típusú

előadásai, szerk. DEMETER Júlia, Miskolci Egyetemi, Miskolc, 2000, (A régi magyar színház, 1), 174–179. Cecilia PILO BOYL, *L'eredità classica nei drammi scolastici tradotti da Ferenc Faludi = L'eredità classica in Italia e in Ungheria dal rinascimento al neoclassicismo*, a cura di Péter SÁRKÖZY, Vanessa MARTORE, Bp., Universitas, 2004, 411–422.

¹⁹ Idézi SÁRKÖZY, *i. m.*, 127.

²⁰ *Jezsuita iskoladrámák, I, i. m.*, 147.

²¹ *Uo.*, 924.

²² *Kollégiumi drámagyűjtemények*, szerk. DEMETER Júlia, kiad. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum, 2015 (RMDE, XVIII/7), 845–872.

²³ JUHAROS Ferenc, *A magyarországi jezsuita iskoladrámák története*, Szeged, Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1933, 108.

²⁴ *Uo.*, 629.

²⁵ *Uo.*, 709.

címnél a hangsúly nem önmagában a *fordítás* tényén, hanem a *magyar nyelvre* való fordításon van, így sem az eredeti szerző, sem az eredeti nyelv nem fontos (az olvasókkal nem közlendő), a magyar nyelvűség mint érték viszont igen. Kereskényi az *Ágostonnak megtérése* című harmadik drámájának esetében a fordítás tényére sem utal, viszont nagymértékben beavatkozik az eredeti szövegbe, Franciscus Neumayer német jezsuita drámájába: teljesen elhagyja a mű allegorikus szintjét, a kórusokat, a prológust – ahogyan Czibula Katalin elemzése megállapította.²⁶

A két forrásgyűjteményben mindössze öt olyan szöveg van, amelynél a fordító viszonylag pontosan megadja a forrást: „Holberg Lajos dániai játéki közül németből magyarra fordítatott”²⁷ olvassuk az ismeretlen magyar fordítótól az *Erasmus Montanus* című darab címlapján; illetve „Hazájához való Szerelmét s-nevének ditsőségét Farsangi vigasság között olasz nyelven pompás készüllettel Játékul fel tette Metastasius Péter [...] 1752ben pedig Magyar nyelvre fordítatott [...] nagy Szombatban 1750-ben” – írja Lestyán Mózes. „Szigeti Zríni Miklos Magyar Országhoz önnön hazájához való szerelmét Deák nyelven játékul fel tette egy nevezetes Spanyol ágból szerzetes Ember Posomban 1738dikban Magyar Ország érseke Udvarában. Magyarra fordítatott 1753dikban Nagy Szombatban” – olvasható Andreas Friz darabjának a fordításán.

Úgy gondolom, a jezsuita drámafordítói programon belül fordulóponthoz jelent Illei János 1767-ben Kassán megjelentetett, *Három szomorújáték* című kötete: nemcsak azért, mert ez az első magyar nyelvű nyomtatott drámaantológia (vagy ha úgy tetszik: szerzői drámagyűjtemény), s mint ilyen, rendkívül nagy hatása volt, hanem azért is, mert a kötet címlapja először választja el egymástól pontosan az eredeti és fordított szövegeket: „Salamon, Ptolomaeus, és Titus, három szomorú játék, kettejét ennen maga szerzette, Harmadikát pedig Metasztaziusból fordította [...] Illei János, Jesus Társaságának Papja.”²⁸ Illei bizonyíthatóan nem az olasz eredetiből, hanem annak latin fordításaiból

²⁶ Uo., 623.

²⁷ *Jezsuita iskoladrámák (Ismeretlen szerzők)*, i. m., 881.

²⁸ *Jezsuita iskoladrámák*, I, i. m., 320–321. A belső címlapon a *Három szomorú játék* közös cím olvasható.

ültette át a szöveget,²⁹ a Metastasióra, mint eredeti szerzőre való hivatkozás azonban kettős értelemben is fontos. Ahogy Sárközy Péter írja, Metastasio nemcsak azért jelent mércét (s nemcsak azért kerül rá a címlapokra), mert a kor legelismertebb szerzője, ünnepelt bécsi „poeta cesareo”, hanem azért is, mert a klasszicizmus hagyományait folytató, a klasszicista értékeket képviselő felszentelt pap.³⁰

Másrészt a fordítások megszorodásában kimondatlanul ott van a fordítás gyakorlati haszna is: színjátékszövegek biztosítása a több mint negyven jezsuita gimnázium mindennapi gyakorlata számára egy olyan időszakban, amikor az anyanyelvű tanítás és szórakoztatás klasszicista elve már felülírja a latin színjátszás két évszázados előírásait. A két szempont egyike szerint sem fontos, hogy a fordítás milyen nyelvből történik: az összes jezsuita drámafordítás 90%-a latin nyelvből való, még akkor is, ha az eredeti mű olasz vagy francia nyelvű.

Ugyanakkor fordítási szempontból is jól látható, hogy Illei másfajta szintet képvisel: „újabb szemléletű, esztétizálóbb, magasabb szintű fordítástechnikai fázist jelentett, amelyben összekapcsolódni látszik a latin és a magyar fordításban tapasztalt két eltérő fordítói gyakorlat” – írja Bagossi Edit, utalva arra a tényre, hogy míg a latinra való fordításnál a pontosság és választékosság a jellemző, a magyarra való fordítások kezdetben „sokszor óriási stilisztikai és tematikai távolságra sodródnak” az eredetitől.³¹

Az a gyakorlat, hogy a fordítás első fázisa a latin nyelvű változatok elkészítése, a jezsuita iskolarendszer latinos jellegéből és az osztrák-magyar rendtartomány már meglévő gyakorlatából adódott: a hivatkozott szerzők között Antonius Palmer és Andreas Friz is több olasz és francia szerzőt fordított (prózában) latinra, ez utóbbi pl. négy Metastasio-darabot (*Themistocles, Titus, Cyrus, József*), és a jegyzetei között ott van két Giovanni Granelli-darab latin prózafordítása is (*Sedecias, Manasses* – talán Palmertől?). Mivel kézirata már 1743–44-ben készen volt, magával hozta Magyarországra, s a szakolcai *repetitio hu-*

²⁹ VÖRÖS Imre, *Illei János, a fordító és a drámaíró*, ITK, 103(1999), 1–2, 140.

³⁰ SÁRKÖZY Péter, *Metastasio a 18. századi magyar iskolai színpadokon = A magyar színjáték honi és európai gyökerei*, szerk. DEMETER Júlia, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2003, 308–309.

³¹ BAGOSSY Edit, *Pietro Metastasio színpadi művei Magyarországon*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 106.

maniora tanáraként ezeket be is mutatta a diákjaival (elsőként Granelli *Sedeciasát*). Amikor 1746-ban a szakolcai intézményt Győrbe helyezik át, a syntaxisták a Metastasióból fordított *Josephus a fratribus agnitus* című darabot mutatják be tőle.³² Ez lehet az oka annak, hogy latin fordításai és saját darabjai több magyar jezsuita drámagyűjteménybe (Bartakovics, gyulafehérvári stb.) is bekerültek, és bizonyíthatóan megkezdődött a másolásuk, lefordításuk már azelőtt, hogy nyomtatásban megjelentek volna.³³ A név szerint ismert fordítók közül többen is kapcsolatban lehettek vele (pl. Kereskényi, a *Cyrus* magyar fordítója, illetve Lestyán Mózes és Kunics Ferenc). Friz maga csak latinul írt, életművét két jezsuita rendtársa fordította le németre,³⁴ de hozzá kell tennünk, hogy a magyar nyelvű drámák szerzői is magától értedően írnak és publikálnak latinul pályájuk során.³⁵

Azoknál a daraboknál, ahol a drámagyűjtemények nem közlik a fordító nevét, csak a stílselemzésre, a nyelvhasználati sajátosságokra és az esetleges életrajzi egyezésekre támaszkodhatunk a fordító személyének megállapításakor. Éppen ezek a szempontok vetik fel azt a kérdést, hogy vajon nincs-e még néhány olyan fordítás, amelynek szerzője szintén Kunics Ferenc lehet? A Nagyszombatban készült *Zrininus* és a (talán Egerben fordított) *Baltahasar* szövege stílusában, szókészletében, ritka kifejezéseiben egyezéseket mutat a *Szedecziással*, s il-

³² STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színhátékok forrásai 1561–1773*, III (Pars tertia), Bp., MTA könyvtára, 1988 (*A magyarországi iskolai színhátékok forrásai és irodalma. Fontes Ludorum scenorum in scholis S.J. Hungariae*), 31.

³³ *Andreae Friz e Societatis Jesu Tragoediae duae et totidem dramata*, Bécs, 1757. Friz ugyanis csak Bécsbe visszatérve, 1757-ben adta ki először a szindarabjait; addig csak a *Zrínyi* jelent meg tőle nyomtatásban, azt viszont már kihagyja a későbbi gyűjteményes kötetekből. *Zrininus ad Sigethum*. Acta in aula Celsissimis Principis Primatis Hungariae et Archiepiscopi Strigoniensis, XI. Cal. Feb. MDCCXXXVIII, ejusdem jussu et empenis typis data, Posonii.

³⁴ *Andreae Friz der Gesellschaft Jesu Priesters Trauerspiele ... aus dem Lateinischen übersetzt*, Wien, 1762 (erschienen bei Augustin Bernardi); *Andreae Friz Tragoediae et dramata germanice reddita a F. X. Riedl et A. Scheffl Magistris S. J.*, Wien, 1771.

³⁵ Ille arra hivatkozik három latin nyelvű darabjának kiadásakor (amelyek valószínűleg már az 1760-as években készen voltak), hogy tanárként azt tapasztalta, „diákjain »páni félelem« uralkodott, ha tekintélyes hallgatóság előtt latinul kellett megszólalniuk”. „Ille tehát a latin színhátészás révén próbálta őket a nyilvános szerepléshez szoktatni, s 1791-ben (vagyis a németesítő szándékú II. József halála után) – a címlap szerint – azért látta jónak e művek kiadását, mert a latin nyelv visszanyerte régebbi jogait.” VÖRÖS, *i. m.*, 140.

leszkednek Kunics fordítói tematikájába, összeegyeztethetőek az életrajzi mozzanatokkal. Kunics 1745–1748 között Budán, 1748-tól 1751-ig Nagyszombatban, 1751–1755 között Egerben volt rektor, majd ismét Nagyszombatban (1755–1759) és végül újra Kassán dolgozott a gimnázium igazgatójaként. „Buzgó ápolója volt a magyar nyelvnek” – írja róla Alszegehy Zsoltné.³⁶ A körülíró, részletező, a szikár latin szöveget metaforákkal és magyaros szólásokkal feldúsító fordítói módszer híve. Csak néhány példa: „Falba rugja üdvösséges tanácsom”,³⁷ „Isten ne adgya, hogy csak körömnnyire-is mozdítsad a sulykot”,³⁸ „egy korpába keverjem”,³⁹ „patvarkodó bordában szótted”.⁴⁰ A „cumprimum aurora radii immittet orbi...” latin szöveghelyet a „Mihelyt vidámítani kezdi a kies hajnal piros sugárral a homályba öltözött földet” mondattal adja vissza. „Nil agis id nunquam admittet” – mondja a latin, „siketnek beszélsz, s’ malomban hegedűlsz, erre rá nem bírod” – mondja Kunics. A *Szigeti Zrínyi Miklós* című magyar fordításban: „ez egy bordában szótt az Attyával”, „Csak túrós ne légyen a háta, mint a közös Lonak”.⁴¹ A latin tőmondatokból a fordítónál költői képek lesznek: „Spes nulla salutis est super” – mondja a latin; „Már meg nem várhattuk, mivel félbe szakadt a tápláló remény, s fejenként mint hidra bokrozik a veszély”. A fordító elhagyja a mitológiai utalások egy részét (pl. kimarad Vulcanus neve), ott van helyette viszont a már előbb idézett hüdra, hogy a mitológiai argumentáció megmaradjon. Ezt erősíti az is, amikor, Zrínyi fiáról szólva, ezt mondja a fordító: „ez tsak nem a böltsőben, mint Hanibál, oltáron eskütt ellensége lett a törökségnek, és Annya Kebeliből Attya táborába kívánkozott.”⁴² Az eredetiben nincs szó Hannibálról, de héroszokról igen: „Parvus nunc Zriny filius isthuc Gressum fert, infans qui Patris castra secutus: Hunc plus quam Patrio semper dilexit amore Zrinius, in parvo videat quod corpore mentem Heroam, et dignam majoribus.” Mindezek mellett van egy olyan jellegzetes kifejezés, amely mind a két szövegben előfordul, ez a *támentalan* szó: a *Szedeciás*ban a 16. sorban és még

³⁶ *Jezsuita iskoladrámák, I, i. m., 903–904.*

³⁷ *Szedeciás, 168. sor, Jezsuita iskoladrámák, I, i. m., 858.*

³⁸ *Szedeciás, 168. sor, uo., 858.*

³⁹ *Szedeciás, 739. sor, uo., 881.*

⁴⁰ *Szedeciás, 854. sor, uo., 885.*

⁴¹ *Szigeti Zrínyi Miklós, 104. sor, uo., 217.*

⁴² *Zrinius ad Szigethum, 66–68. uo., 215.*

több alkalommal, a *Szigeti Zrínyi Miklós*ban a 424. sorban olvashatjuk, 'töménytelen', 'nagyon sok' jelentésben. Azt, hogy a *Codrus* című Friz-drámát is Kunics fordította volna le magyarra (bár ennek csak a színlapját ismerjük, a fordítás tényét nem állíthatjuk biztosan), már a szöveg első kiadója is felvetette.⁴³ Ha nem is tudjuk teljesen bizonyosra venni, hogy ő a fenti szövegek fordítója, az mindenképpen feltűnő, hogy azokban a gimnáziumokban, ahol ő volt a rektor az 1750-es években, sorra születnek a magyar fordítások, tehát mindenképpen kezdeményezője vagy támogatója lehetett ennek a munkának.

Kérdés, hogy ki lehetett a negyedik Friz-dráma, a *Salamon* magyar fordítója? Valószínűleg Lestyán Mózes, aki 1746–1749-ben Kolozsvárott, 1750–1751-ben Egerben tanított, majd Nagyszombatban tanult. Itt fordította le az *Attilius Regulust* (1752-ben), 1754-ben pedig Bécsben, a Theresianumban az *Egyiptomi József* című darabot.⁴⁴ Ennek kezdősorai szó szerint megegyeznek a *Salamon* című Friz-dráma kezdősoraival, úgy, hogy a *Salamon*ra van is utalás a szövegben. „Szép köszönettel fejenként üdvözlek (!), hogy tréfás játékunkra meg jelentetek méltó személytekben. Vallyon ki sandal etc. ut supra in Prologo Salomonis usque ad verba: Nemét. Mi dolog ez? Sommáját elő terjesztem játékunknak. Ennek neve: Egyiptomi József” stb.⁴⁵ Szó szerint azonos a forrásokra való utalás, és a prologus befejező mondata („Szép készséggel figyelmezzetek szóllamásira!”) is.⁴⁶

Sajnos éppen a hivatkozott, de hiányzó szövegrészt nem tudjuk rekonstruálni. Az *Egyiptomi József* szövege egy önálló kéziratban maradt fenn (az Országos Széchényi Könyvtárban), a gyulafehérvári gyűjteménybe bemásolt *Salamon* prologusa viszont nem tartalmazza a teljes prologust, talán éppen azért, mert túlságosan kötődött a nagyszombati (?) előadáshoz. Mindenestre a dátumok és a szövegek egybevágnak, így feltételezhető, hogy Lestyán Mózes a saját fordítá-

⁴³ *Uo.*, 298.

⁴⁴ *Uo.*, 962. Vö. „Ex latino Patris Le Jay S.J. in Hungaricam Linguam convertit anno 1753. Tyrnaviae P. Moyses Lestyán, S. J. Scholasticus Tertii anni Theologus. Natione Siculus Transylvanus.” *Uo.*, 989.

⁴⁵ *Uo.*, 967.

⁴⁶ „Szép köszönettel fejenként üdvözlek, hogy meg jelentetek méltó személytekben. Nemét, sommáját elő terjesztem játékunknak. Ennek neve: Salamon.” „Azért mivel vers szerzőknek igassággal határos dolgokat szabad költeniek, ma mi is ezeket követvén...” „Szép készséggel figyelmezzetek szóllamásira!” *Uo.*, 252.

sából idézett, amikor a *Salamonra* hivatkozott, így ő lehetett (a *Zrínyi*-drámánál nyelvileg rosszabb színvonalú) fordítás fiatal magyar alkotója.⁴⁷ Juharos Ferenc könyvében is van egy adat, ami Lestyán szerzőségét igazolja: „1753. Lestyán Mózesről *Egyiptomi József*-et említik az egykorú források. Ugyanattól *Salamont*.”⁴⁸ Biztosat éppen azért nem tudhatunk, mert a drámagyűjtemények összeállítói számára nem fontos a szerzői-fordítói autonómia megőrzése (sőt a gyűjtemények éppen *ez ellen* jönnek létre), az utólagos megjegyzések pedig sokszor megbízhatatlanok.

Nem csak az eredetiség nem fontos tehát, nem fontos az eredeti *forma* megtartása, megőrzése sem: miközben az eredeti klasszicista tragédiák a műfaj kodifikált szabályai szerint versesek, a két kötet minden drámafordítása prózában íródott, kivéve a *Megsértődött ártatlanság* című győri és nagyszombati operalibrettót, amelynek a szövege – a műfajból adódóan – megőrizte a (valószínűleg német nyelvű) eredeti minden versformáját.⁴⁹ Ebben az esetben azonban a fordítás egy valódi operaelőadáshoz készült, míg Metastasio darabjait általában komolyzenei apparátus nélkül tudták csak színre vinni a kisebb jezsuita gimnáziumokban (pl. Szakolcán), így a fordításban nem volt szükség az áriák, tercettek stb. formájának megőrzésére, sőt, ezeket általában ki is hagyták. Ahol pedig volt mód a zenés színház megteremtésére, (mint pl. Patachich Ádám püspök nagyváradi, majd kalocsai udvarában), ott latin nyelven játszottak.⁵⁰

Ezen a területen az 1770-es években indult meg a változás. Andreas Friz *Zrinius* és *Salamon* című latin klasszicista darabjait az 1750-es években prózában ültették át, a *Salamon*ból 1770-ben viszont a budai jezsuita gimnáziumban már formahű fordítás készül. „Talán a deák nemű hexameter versek a Magyar nyelvben nem mindeneknek szájak izire fognak esni. Én ugyan reméltem, hogy ez az újság hazánknak és nyelvünknek böcstelenségére szolgálni nem fog, de valamint minden dolognak a kezdete csekély, engemet is rettent gyenge tehet-

⁴⁷ Ezt megerősíti a „versejes”, „versező” (értsd: ‘versengő’) kifejezés előfordulása, amit mindkét szövegben megtalálunk. „Salamon királynak Lászlóval [...] esett verséjése”, *uo.*, 252. Vö. „versező társ”, *uo.*, 976.

⁴⁸ JUHAROS, *i. m.*, 104.

⁴⁹ *Jezsuita iskoladrámák*, II, *i. m.*, 45–104.

⁵⁰ Erről lásd: BAGOSSI, *i. m.*, 123–133.

ségem” – írja a fordító Mártonfi József, aki Székelyudvarhelyen és Kolozsvárott Lestyán Mózes és Illei János tanítványa volt.⁵¹ Az időmértékes verselés meghonosításának első programadói mind jezsuiták, mint Molnár János (*A régi jeles épületekről*, Nagyszombat, 1760), vagy Rájnys József, aki 1760 körül Leobenben, a *repententia humaniorum* hallgatójaként kezd el magyar nyelvű időmértékes verseket írni, 1796-ban pedig maga is készít időmértékes fordítást Plautus *Ikerek* című darabjából, a győri papnevelde hallgatóinak.⁵²

Mártonfi drámafordításának elkészülte időben éppen egybeesik ezekkel az első kísérletekkel, bár a szöveg kinyomtatására (pályájának másféle alakulása miatt) nem került sor. A *Zriniust* néhány évvel később Baróti Szabó Dávid fordította le formahűen, és a fordítást (többször is átdolgozva) összegyűjtött művei között is megjelentette.⁵³ A jezsuita gyakorlat tehát éppen akkor kezdett el megváltozni, amikor a fordítói mozgalom révén is egyre több formahűségre törekvő drámaszöveg került kiadásra. Ilyen volt Péczeli József *Zaire* fordítása is 1784-ben, bár öt év múlva – talán az olvasóközönségére való tekintettel – már ő is prózában fordította le Voltaire három szomorújátékát.⁵⁴

A prózai illetve verses drámaszövegek arányát, időbeli megoszlását Demeter Júlia elemezte a teljes iskoladráma-korpuszban, megállapításai szerint a jezsuita és piarista drámák prózaformájával szemben a minorita, a ferences és a református színjátékok a 18. század második felében is versesek. Míg az előbbieket esetében a „vallásos tárgyú archaikus színjátéktípus” igényelte a verses formát, a protestáns színjátékok igényes, változatos versformái valószínűleg az antik hagyományokhoz való ragaszkodás bizonyítékai (többségük mitológiai játék).⁵⁵ Losontzy István poétikája nyomán az időmértékes versfor-

⁵¹ *Kollégiumi drámagyűjtemények, i. m.*, 849.

⁵² Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldek színjátékai, szerk. kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1990 (RMDE XVIII, 3), 515–566.

⁵³ BARÓTI SZABÓ Dávid, *Vers-koszorú*, Vol. I., Kassa, 1786, 7–36.; BARÓTI SZABÓ Dávid, *Költeményes munkái*, Vol. I., Kassa 1789, 93–110.; BARÓTI SZABÓ Dávid, *Megjobbított s bővített költeményes munkái*, Vol. III., Komárom, 1802, 30–43.

⁵⁴ VÖRÖS Imre, Péczeli József *Zaire*-fordítása = *A magyar színjáték honi és európai gyökerei*, i. m., 295–302.

⁵⁵ DEMETER Júlia, *Vers vagy próza? A 18. századi magyar nyelvű színjátékszövegek átalakulása = Szövegkönyv: Tanulmányok Kerényi Ferenc hatvanadik születésnapjára*, szerk. SZILÁGYI Márton, VÖLGYESI Orsolya, Bp., Ráció, 2005, 166.

mák, a barokk populáris kultúra nyomán pedig a négysarkú 12-es lesz a református iskolai színjátékok leggyakoribb formája, változtatva és kiegészítve egyéb versformákkal, akárcsak az iskolai feladatokban.⁵⁶ Ugyanakkor a katolikus és a protestáns iskolákban nem esnek teljesen egybe ezek a folyamatok: a ferences és a minorita színjáték szövegekben az 1770-es évektől kezdve már a próza válik uralkodóvá, míg a protestáns kollégiumokban valóban tovább él a verses forma.

A fordításoknál még a *Magyar Museum* fordításvitája idején sem „kívánják meg feltétlenül az eredeti mű eredeti nyelvű változatának, tehát a tényleges eredetinek a használatát, sem azt, hogy az eredetivel egyező versformában készüljön a fordítás”⁵⁷ – írja Debreczeni Attila, példaként hozva Batsányit, a vita egyik meghatározó, mértékadó résztvevőjét, aki saját Milton-fordítását egy kivonatos latin fordításból készítette. A verselést a mű egésze szempontjából irrelevánsnak tekintő szemlélet mellett Kazinczy és Batsányi is felvet praktikus szempontokat: a verses fordítás jóval időigényesebb, mint a prózában való fordítás. Voltaire utolsó művének előszava szerint (1778): „a prózában írt tragédia a szerző lustaságáról, sőt tehetetlenségéről, tehetségének hiányáról tanúskodik.”⁵⁸

Ha figyelembe vesszük, hogy a drámafordításoknak sokszor nagyon rövid idő alatt, egy adott színházi bemutató időpontja előtt kellett elkészülniük, ez a mentegetőzés szinte minden drámafordító esetében megállná a helyét. Rátérve a fordítások nyelvi megoldásaira, azt látjuk, hogy a jezsuita fordítói mozgalom kezdettől fogva megpróbált megfelelni a század végén kikristályosodó mind a két szempontrendszernek (az irodalmi-esztétikai, illetve a nyelvi-nyelvészeti célkitűzéseknek) is. Ezeknek a célkitűzéseknek a két fő kategóriája Debreczeni Attila szerint a nyugat-európai *minták követése* a szoros fordítás által, illetve a magyar *nyelv tisztasága*. Mivel a jezsuita tanárok tökéletesen bírák azt a nyelvet, amelyről fordítanak, s mivel általában több latin

⁵⁶ DEMETER, *i. m.*, 168.

⁵⁷ DEBRECZENI Attila, *Mintakövetés és nyelvtisztaság = Kolligátum: Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk., DEVESCOVI Balázs, SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, Bp., Ráció, 2007, 104.

⁵⁸ VÖRÖS Imre, *Három verses Voltaire-tragédia Péczeli József prózafordításában = Drámaszövegek metamorfóziisa. Kontaktustörténetek. I. Metamorphosis of the (drama) texts. Stories of relation*, szerk. EGYED Emese, BARTHA Katalin Ágnes, TAR Gabriella Nóra, Kolozsvár, 2011, 254.

fordítás is a rendelkezésükre áll ugyanabból a drámaszövegből,⁵⁹ lehetőségük van ezek összevetésére (ezt jelöli meg Batsányi is a tudós alaposság és körültekintés kritériumának⁶⁰), kirívó félrefordításokat, nehézkes nyelvi megoldásokat nem találunk a szövegekben. A latin mint közvetítő nyelv beiktatása garantálja a magyar fordítások magas színvonalát. Azt a nehéz dilemmát, hogy a nyelvújítás előtti (sok regiszterben hiányos) szókészlettel hogyan fordítsák le az eredetit, nem a későbbi évtizedekben szokásos, ám sokszor kárhozottatott szócsinálással, hanem elsősorban a tájszavaknak az irodalmi beszédmódba való beemelésével oldják meg. Ezzel egy harmadik szempontnak is eleget tesznek a fordítás során: az *adaptáció* szempontjainak (ezért kerülnek bele a komédiákba közeli helynevek, helyi ételek-italok nevei, csak az adott közösség számára érthető utalások, helyi vonatkozású szólások, anekdoták).

Van még egy sajátossága a drámafordításoknak a többi műfajhoz képest: a fordítás során a mű tónusának és stílusának követése a cél, de úgy, hogy a drámapoétikákban megfogalmazott műfaji sajátosságokat felerősítsék. Julius Scaliger meghatározásában a komédia szerencsés kimenetelű, népies stílusú, hétköznapi témát feldolgozó mű, Vossius szerint pedig „olyan dramatikus költemény, amely a polgárok és a köznép cselekedeteit élcelődve és tréfálkozva közönséges stílusban utánozza.”⁶¹ A közönséges és a népies beszédmód a komédiák világában elsősorban paraszti beszédmód lesz. Ezt az (idealizált) paraszti beszédmódot pedig a tájszavak és szólások, a közmondások, a találós kérdések, komikus félreértések és a falusi névalakok használata jeleníti meg. Azt, hogy ez nem jezsuita, hanem a műfaji elvárásokból adódó sajátosság, a piarista és a pálos vígjátékfordítások nagyon hasonló módszere is bizonyítja. Mivel magyarazzuk viszont a közmondások és szólások jelenlétét (ha nem is akkora számban) a tragédiák esetében, ahol ezt nem indokolja a műfaj? Ahogy Sárközy Péter írja Faludi *Constantinusáról*: a mű drámai párbeszédei „már-már

⁵⁹ Hasonlóan készülnek a 17. századi fordítások is: „Arra is van példa, hogy a magyar fordításhoz az eredetin kívül egy más idegen nyelvű változatot is figyelembe vettek”, Illyés András pl. latin és olasz fordításból készítette a sajátját. BARTÓK, *i. m.*, 464.

⁶⁰ DEBRECZENI, *i. m.*, 105.

⁶¹ TÓTH SÁNDOR ATTILA, *A latin nyelvű humanitas poétikája II/2. (A költői mesterség sajátos versezetei: a drámai költészet)*, Baja, Eötvös József Főiskolai Kiadó, 2006, 170.

arra a gondolatra indítják az olvasót, hogy talán ebben az esetben a címlap jelzése ellenére nem is egy olasz darab fordításáról van szó, hanem egy *igazi* [kiemelés S. P.] Faludi-darabot tart kezében, hiszen a szereplők szájából olykor Faludi Jegyzőkönyvének „*színes mondásait*” halljuk vissza.”⁶² Talán éppen ez a magyarázat: a tragédiák esetében az adaptáció csak a *nyelvi szinten* valósulhat meg (a motívumok, elnevezések szintjén nem). A „magyaros íz”, amit a sajtó alá rendezők a fordításokban kiemelnek, csak ezekkel a nyelvi fordulatokkal kerülhet bele a tragédiák fennkölt, a magyar olvasótól/nézőtől sokszor távol álló, de mindenképpen épületes szövetébe.

⁶² SÁRKÖZY, *i. m.*, 130.

LAKATLAN SZIGETEK MAGYAR FORDÍTÁSBAN¹

CZIBULA KATALIN

A lakatlan sziget motívumának széles elterjedtsége nem újdonság a 18. századi irodalmat kutatók számára. Az árkádikus környezetet megjelenítő, elvágyódást kifejező szigetek, a robinzonádok romlatlan, tiszta természetet vagy a civilizáció diadalát megjelenítő szigetei egyaránt uralják a lírát és az epikát. Tudomásom szerint azonban senki nem végzett ilyen szempontú vizsgálatot a 18–19. századi magyar drámai anyagon, és ennek nem az az oka, hogy teljességgel hiányoznék a szigetábrázolás a magyar színpadon. Sőt éppenséggel a motívum meglepő változatossága és bősége okozza a nehézséget: minden színjátéktípusban, illetve minden teátrumi közegben megtalálható, a dialogizált eklogáktól az operán át az érzékenyjátékig, az iskolai színpadon éppúgy, mint a főúri színházakban és a német nyelvű vándortársulatok műsorán. Amikor a magam részéről ennek a hatalmas anyagnak egyetlen, erőteljesen leszűkített bázisával, Metastasio *L'isola disabitata* című drámai akciójának magyar recepciójával kezdtem foglalkozni, egyszerre érdekelt ennek a tematikus bőségnek a horizontális vizsgálata és a korszak meghatározó drámaírójának, illetve műveinek befogadástörténete.

Metastasio magyarországi recepciója sokféle módon, különböző műfajokban és különböző társadalmi, kulturális csatornákon történt meg, így a vonatkozó szakirodalom is igen bőséges. Első összefog-

¹ A tanulmány az OTKA 83599. sz. programjának támogatásával készült.

láló nagy műként kiemelkedik Zambra Alajos monográfiája,² míg a 20. második felének fontos kutatói Nyerges László,³ Sárközy Péter,⁴ Amedeo di Francesco⁵ az italianisták közül, de a magyar színháztörténet kiemelkedő alakjai, Bayer Józseftől⁶ Kerényi Ferencig⁷ szintén több jelentős területét tárták fel Metastasio színpadi művei magyarországi recepciójának. Legutóbb Bagossi Edit PhD dolgozata⁸ teljes regiszterét adta a magyarországi fordításoknak és különböző nyelvű bemutatóinak. Sőt, azóta a kolozsvári Aranka-hagyatékból előkerült egy *Ipermestra* fordítás is.

Metastasio *L'isola disabitata* című műve műfaját tekintve az ún. *azione drammatica* csoportjába tartozik, tehát az egyszerűbb felépítésű, dramaturgiájú, rövidebb terjedelmű színpadi művek közé. Ennek megfelelően cselekménye is igen egyszerű, valóságos akció csak a drámai történés ideje előtt, a színpadon kívül zajlott le, amelyről az olvasó az argumentumból értesül: Gernando ifjú nemes feleségével, Constanzával és annak csecsemőkorú lánytestvérével, Sylviával menekülni kényszerül a tengeren. Megállnak pihenni, kikötve egy lakatlan szigeten, ahol a nő a gyermekkel elalszik egy barlangban. Közben viszont férjére és kíséretére kalózkodók törnek rá, és fogságba hurcolják. Mivel a hajó legénysége csak vezetőjük elrablását látja, üldözőbe veszi a kalózhajót. Így történik meg, hogy a felébredő nő teljesen magára marad, és úgy gondolja, hogy mint Ariadnét, a férje őt is hűt-

² ZAMBRA Alajos, *Metastasio a „poeta cesareo” és a magyarországi iskoladráma a XVIII. század második felében*, EPhK, 1919, 1–71.

³ NYERGES László, *Kazinczy drámafordításai Metastasiótól*, Színháztudományi Szemle 13 (Tematikus szám a Budapesten rendezett Metastasio-szeminárium anyagából), szerk. NYERGES László, sorozatszerk. FÖLDÉNYI F. László, Bp., 1984, 65–79.

⁴ SÁRKÖZY Péter, *Metastasio a 18. századi iskolai színpadokon = A magyar színháztörténet honi és európai gyökerei: Tanulmányok Kilián István tiszteletére*, szerk. DEMETER Júlia, Miskolc, Egyetemi Kiadó, 2003, 304–314.

⁵ AMEDEO DI FRANCESCO, *Metastasio heroikus drámáinak fordításai a XVIII. századi magyar irodalomban* (ford. ORDASI Zsuzsa), Színháztudományi Szemle 13(1984), i. m., 21–63.

⁶ BAYER József, *A magyar drámairodalom története: A legrégebb nyomokon 1867-ig, I–II.*, Bp., MTA, 1897, I, 224–226.

⁷ Elsősorban a Magyar színháztörténet általa írt fejezeteiben: *A hivatásos színészet intézményesülésének kísérletei (1790–1809) = Magyar színháztörténet 1790–1873*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1990, 1. kötet, 49–123.

⁸ BAGOSI Edit, *Pietro Metastasio színpadi művei Magyarországon: A metastasioi melódra hatása a 18–19. századi magyar drámára és színházművészetre*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011.

lenül elhagyta. Az első keserúségek után berendezkedik a szigeten, és felneveli hűgát, akinek többször elpanaszolja elhagyatását, és a férfiak iránti teljes bizalmatlanságra inti. Tizenhárom év eltelté után Gernando, kiszabadulván a fogságból, reményvesztetten tér vissza a szigetre, hogy fellelje feleségét, vagy ott haljon meg, ahol az asszony is. Itt kezdődik a tulajdonképpeni dráma, amely a házaspár egymásra ismerését és egymásra találását mondja el.

A darab keletkezését és bemutatóját általában 1752-re teszik a szövegkiadások,⁹ de 1754-ben is bemutatták Schlosshofban, a császári család nyári kastélyában.¹⁰ Az előadás zenéjét Giuseppe Bonno szerelte, de a későbbiekben számos komponistát meghíletett: az 1779-es Haydn-megzenésítés előtt Bonnót nem számítva tizennyolc zeneszerzőről tudunk, akik a dráma szövegét vették munkájuk alapjául. A legkorábbi olasz nyelvű szövegkönyvre 1763-ból bukkantam, amely egy újabb bemutatóhoz, Mária Terézia születésnapjához köthető,¹¹ és szintén Bonnót említi zeneszerzőként. Hamarosan napvilágot látott német nyelvű fordítása is. Az első általam ismert fordítás 1770-ben jelent meg Bécsben.¹² Fordítója azt állítja magáról, hogy francia szövegből ültette át németre, de megemlíti, hogy az eredeti szöveg Metastasiótól származik. Ez a fordítás prózai szöveg, a fordító meg-

⁹ „Questa azione teatrale fu scritta dall'autore in Vienna l'anno 1752, per la real corte cattolica, dove venne magnificamente rappresentata la prima volta con musica del Bonno, sotto la direzione del celebre cavalier Brioschi” – ez a megjegyzés jelenik meg már néhány, Metastasio életében megjelent kiadásban is, pl. *Opere* del signore Ab. Pietro METASTASIO, Conforme l' Edizione di Parigi del 1780 in Quattro Tomi ristrette, Tomo I. In Lucca MDCCLXXXI. Presso Francesco Bonsignori, 412–426. Ezt veszi át a mai internetes olasz szövegkiadás is: Pietro METASTASIO, *L'isola disabitata*, Biblioteca Classica Uroboro a cura di Paolo PETTINARI, Edizioni Mediateca – 2001. <http://www.emt.it/uroboro/bcu/pmetas01.html> (2016. 04. 30.)

¹⁰ Vö. Adolf Bernhard MARX, *Gluck un die Oper*, Berlin, 1863, 208–209; Carl Ferdinand POHL, *Joseph Haydn*, Band 1, Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1878, 178. jegyzet: http://books.g.oogole.hu/books?id=Uo4y8-XJXQgC&pg=PT457&lpg=PT457&dq=1%27i-sola+disabitata+schlosshof&source=bl&ots=JEj2a8CQtu&sig=X0b-IAbDEtd1K4s-IDz03_TtbADE&hl=hu&sa=X&ei=Dg5nVOGcEYnjaKyJgbgO&ved=0CEkQ6AEw-CA#v=onepage&q&f=false

¹¹ Pietro METASTASIO, *L'Isola Disabitata: Azione Teatrale Per Musica Da Rappresentarsi Nel Felicissimo Giorno Natalizio Dell' Augustissima Imperadrice Regina*, Vienna, Nella Stamperia di Ghelen, 1763.

¹² *Die wüste Insel*, ein Schauspiel von 1 Aufz. in ungebundener Rede, aus dem Franz[ösisch]. Wien, gedruckt bey Johann Thomas Edl. von Trattnern, 1770.

lehetősen szabadon kezeli, inkább csak a drámai akció szintjén követi az eredetét. Az 1778-as lipcsei kiadás¹³ azonban korrekt pontossággal, versben fordítja Metastasiót.

A magyar recepció-kutatásnak hosszú ideig fontos sajátossága volt, hogy a szövegek szintjét vizsgálta, és ezért a magyar (olykor latin) nyelvű fordításokra koncentrált. Így Horányi Mátyás és Staud Géza színháztörténeti alapmunkáin¹⁴ kívül nem sok figyelmet kapott az olasz nyelvű magyar recepció története, holott olyan európai fontosságú munkák jöttek így létre, mint Haydn *L'isola disabitata* című operája, amelyet 1779-ben mutattak be Eszterházában. A darab külön érdekessége, hogy ez az egyetlen Metastasio-mű, amelyet Haydn megzenésített abban a 28 évben, amit Esterházy „Fényes” Miklós szolgálatában töltött. Pedig jól ismerte az öreg *poeta cesareó*t, hiszen abban a Kohlmarkt melletti régi Michaelerhausban bérelt padlás-szobát, ahol az idős Metastasio is lakott, sőt a drámaíró munkához is segítette a fiatal Haydnt.¹⁵ Az viszont, hogy ennek ellenére nem preferálta az udvari költő szövegeit, mutatja, hogy Esterházy Miklós függetlenítette magát a bécsi színpadi sikerektől, és udvari színháza nem a fővárosi mintát, hanem a herceg saját ízlését, választását követte. Így a heroikus *melodramm*ák bécsi kultusza helyett az *opera buffa*, illetve *opera giocosa* műfaja volt az eszterházi repertoár kedvenc műfaja. A *L'isola disabitata* szövegekönvként jól megfelelt ennek a műfaji követelménynek, és a sziget mint motívum Haydn operája előtt is, utána is többször feltűnik az eszterházi színpadon. Összesen hat olyan operacímét ismerünk, amely teljes bizonyossággal a sziget-tematikához kapcsolható ebben az időszakban: 1776. július 27-e körül Sacchini *L'isola d'amore* című művét mutatták be Eszterházában; 1779. július 1-jén Gazzaniga *L'isola d'Alcina* című operáját; és fél év múlva, december 6-án Haydn művét. Ezeket a bemutatókat követi még 1782. március 10-én Traetta *Il cavaliere errante* címen ismert műve, amelynek a címlap szerint teljes címe *Il cavaliere errante nell'isola incantata*;

¹³ *Die wüste Insel: Sindspiel nach METASTASIO, von A[ugust]. G[ottlieb]. MEISSNER, Leipzig, im Verlage Dykischen Buchhandlung, 1778.*

¹⁴ HORÁNYI Mátyás, *Eszterházi vigasságok*, Bp., Akadémiai, 1959; STAUD Géza, *Magyar kastélyszínházak*, I-III, Bp., Színháztudományi Intézet, 1963; és STAUD Géza, *Adelstheater in Ungarn (18. und 19. Jahrhundert)*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Theater Geschichte Österreichs Band X: Donaumonarchie, Heft 2., Wien, 1977.

¹⁵ BAGOSSI, *i. m.*, 137-138.

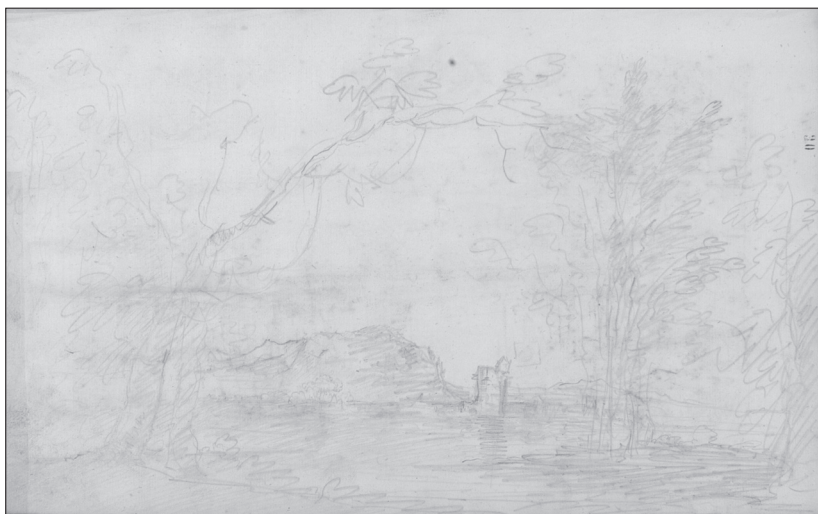
majd 1784. november 11-én volt a *L'isola di Calipso abbandonata*, és 1789. augusztus 2-án a *Circe, ossia L'isola incantata* bemutatója.¹⁶ Mind a hat mű több előadást ért meg, tehát az Esterházy-színpadon folyamatosan jelen volt a sziget-motívum és a rá alapozott dramaturgia. Ebből az időszakból maradt fenn a színház akkori festőjének, dekorátorának, scenikai felelősének, az 1771-től 1798-ig az Esterházyak szolgálatában dolgozó Pietro Travagliának a vázlatkönyve, amely az Esterházy-színpadhoz kapcsolódó színpadkép-terveit és vázlatait tartalmazza.¹⁷ A könyv javarésze skicc-szerű ceruzarajz, ezeket nem szokták publikálni, de sokkal nagyobb számban vannak jelen a kötetben, mint a kidolgozott, valószínűleg már a kivitelező munkások számára készült tervek, amelyek színes, többször leperellószerűen kihajtható, ill. egymásra vetített lapok formájában készültek. Ezek a vázlatos rajzok egy kivételével típustervek, tehát nem konkrét színpadi művekhez, hanem adott helyszínekhez kapcsolódnak, feliratuk díszlettípust jelöl (Stanza Borgese, Atrio che conduce internamente al Tempio, Appartamento chinese, Sala nobile stb.). A 27a lapon találunk egyedül egy különös, nem típuszerű rajzot, amely megnevezetten az *Orlando Paladino* című, ugyancsak Haydn-operához készült (bemutatója éppen három év múlva, 1782-ben, szintén a herceg névnapján, december 6-án volt).

A Travaglia-vázlatkönyv két sziget-vázlatot is tartalmaz. (1–2. kép.) A 28a és a 30a oldalon egy-egy, szigetet ábrázoló ceruzás vázlatot találunk: az első egy öbölben fekvő, vadon, sziklás terület, a játék terében kevés növényzettel, a sziklák tetején azonban fákkal, bokrokkal. A vázlaton jól kivehető, hogy készítője egy csónakot és/vagy egy tutajt is elhelyezett a vízen, de a rajznak ez a része csak jelzésszerű. A második sziget szintén egy öböl, itt azonban fák, bokrok, növények alkotnak harmonikus közeget a játzók számára, és a háttérben, az öböl másik végében egy ház látható.

A sok sziget-tematikájú darab valószínűleg nemcsak a korszak egy jellegzetes motívumának a megjelenése miatt volt olyan gyakori Eszterházán, hanem azért is, mert a szigethez készült díszletterv praktikusán is illeszkedett a színházvezetési koncepcióba. Ugyanak-

¹⁶ Az eszterházi operák repertoárjából ezekre a címekre Malina János hívta fel a figyelmet, amit ezúton is szeretnék megköszönni.

¹⁷ Lelőhelye: OSZK SzTT: Travaglia-vázlatkönyv

1-2. kép. Sziget-vázlat a Travaglia-vázlatkönyvben

kor attraktív megjelenést biztosított a színpadi műveknek, hiszen a sziget ábrázolása kapcsán a színpadon meg kellett jeleníteni a vizet, és ez egy nem túl bonyolult gépezet segítségével könnyen kivitelezhető volt, s igen látványos eredményt produkált.¹⁸

Haydn *L'isolája* tehát különleges alkalommal, a herceg névnapján került bemutatásra, és szöveggönyvét csakúgy kinyomtatták, mint az egyéb színpadra került művek szövegét. Címlapján ez olvasható: *L'isola disabitata Azione teatrale in due parti per musica del celebre signor abbate Pietro Metastasio poeta cesareo da rappresentarsi in occasione del gloriosissimi nome di S. A. il Principe Nicolo Esterhazi di Galantha. L'anno 1779. Oedenburgo, nella stamperia di Giuseppe [sic!] Siess.* Bagossi Edit hívja fel a figyelmet arra, hogy Metastasio neve a megszokott gyakorlattól eltérően szerepel a címlapon, ami bizonyára a mester tekintélyének köszönhető.¹⁹ Megjegyzendő, hogy Haydn neve is szerepel a kötetben, de csak az *argomento* befejezésében található: *La musica e del Sigr. Giuseppe Haydn Maestro di Capella, di S. A. Il Principe NICOLO ESTERHAZI di Galantha.*

A magyar színháztörténetben általános az a vélekedés, hogy a főúri kastélyszínházak nem kapcsolódnak sem a színjátszás egyéb korabeli magyarországi formáihoz, sem a magyar színjátszás fejlődéséhez, amely a polgári színház intézményesüléséből adódik, hanem a kulturális élet zárványainak tekinthetők, és különálló szigeteket képeznek a maguk világán belül.²⁰ Esterházy Miklós egyedülálló művészeti teljesítményeket felmutató udvarával kapcsolatosan ezt különösen sokan szokták hangsúlyozni. Holott már Staud Géza maga cáfolja ezt a feltételezést, amikor éppen a *L'isola disabitatával* kapcsolatosan felvázolja, milyen szerepet tölthetett be a pozsonyi Erdődy-operatársulat történetében Haydn ezen operájának partitúrája. Az Erdődy-féle „operák kottaanyagának sorsáról lényegében semmiféle adat nem áll rendelkezésünkre. Mindössze annyit tudunk, amennyit Bartha Dénes és Somfai László Pohl-Botstiber-

¹⁸ Ilyen szerkezetet ma is működő állapotban lehet látni a Český Krumlovban található kastélyszínházban, illetve a cseh minta alapján készült gödöllői kastélyszínház rekonstrukciójában.

¹⁹ BAGOSSY, *i. m.*, 138.

²⁰ L. KILIÁN István – SZÉKELY György, *Magyar kastélyszínházak = Magyar színháztörténet...*, 1. kötet, 28–34.

re való hivatozással nagy Haydn-monográfiájában idéz. Eszerint Traeg bécsi zeneműkiadó 1788-ban Erdődy gróf hagyatékából négy Haydn-opera eredeti kéziratát vásárolta volna meg: az *Il mondo della luna*, a *L'isola disabitata*, a *Philemon und Baucis* és egy komikus opera partitúráját. Mindenekelőtt téves a dátum, mert az Erdődy-opera csak 1789-ben szűnt meg, tehát Erdődy hagyatékáról csak az után beszélhetünk. Különös, hogy a fenti operák egyike sem került színre Erdődy gróf színházában. Bartha és Somfai fenntartással fogadják azt is, hogy eredeti kéziratokról lenne szó, legföljebb színházi célra készült másolatok, munkapéldányok kerülhettek eladásra.”²¹ Ez a megjegyzés tehát azt jelenti, hogy Haydn legalább négy operájának partitúrája jutott el egy másik korabeli kastélyszínházhoz, tehát mégsem voltak ezek a színházak olyan zárványszerűek, és legalábbis hasonló társadalmi közegben terjedni tudtak. Ugyanakkor gondoljunk arra is, hogy egy-egy előadáshoz akár száz szövegkönyvet is kinyomtatott a herceg, és ezek a füzetek nem maradtak az Esterházy-birtokon belül, minimális terjedéssel a színpalakon kívül is számolnunk kell.

Ilyen főúri színjátszói hagyomány inspirációja húzódnak meg az első magyar *L'isola*-fordítás mögött is. Endrődy János *Magyar Játék-színének* második kötete *A puszta sziget* címmel közli a *L'isola disabitata* magyar fordítását, báró Rudnyánszky Karolina munkájaként.²² A fordító személyéről keveset tart számon a magyar irodalomtörténet, egyéb irodalmi munkásságát nem ismerjük. Apja báró Rudnyánszky Ignác, anyja Kemény Terézia; a bárókisasszony tizenhat éves volt, amikor fordítása nyomtatásban megjelent, s – a szülei által kiadott gyászjelentés szerint – fiatalon, tizennyolc évesen halt meg. A Rudnyánszky család jó kapcsolatot ápolt az induló magyar színtársulattal, amit a *Magyar Játék-szín* ajánlásaiból is láthatunk: Sóos Márton Dugonics *Etelkájának* átdolgozását ugyanebben a kötetben hozza, a fordítás elején Rudnyánszky Karolinának ajánlva a

²¹ STAUD, *Magyar kastélyszínházak*, i. m., I, 105–106. Dénes BARTHA – László SOMFAI, *Haydn als Opernkappelmeister: Haydn-Dokumente der Esterházy Opernsamm lung*, Bp., 1960, 150–151.

²² *A' puszta sziget*, írta METASTASIO Péter 1752-dikben és ugyan azon esztendőben játszott a' Bétsi Nemzeti Játék-színben. Most olaszból magyarra fordította B. RUDNYÁNSZKY Karolina. A' második kötetnek III. darabja. = *A' Magyar Játék-szín*, Első esztendő, Második kötet, Pesten Nyomtat. Trattner Mátyás betűivel, 1793.

művet, a dráma végén pedig Rudnyánszky Ignác és felesége, Kemény Terézia dicsőítése jelenik meg.

Rudnyánszky fordítása nemcsak szépirodalmi szárnypróbálgatásként jelent meg, hanem határozott gyakorlati céllal: szöveggönyvet szolgáltatni a Kelemen-féle magyar színtársulat számára. Ezt a feladatát be is töltötte, és a pest-budai játszó kedvelt darabja lett: a következő évben, 1794. december 12-én mutatták be,²³ és a későbbikben további előadásokat ért meg, 1811-ben háromszor, 1812-ben kétszer²⁴ szerepelt a társulat repertoárján.²⁵

Sajnos a Rudnyánszky családról igen kevés adattal rendelkezünk: az apa, I. Ignác csak meg van említve Nagy Iván nagy családtörténetében.²⁶ A nagypapa viszont²⁷ az a Rudnyánszky II. József, aki unokaöccse Grassalkovich Antalnak, és felesége, Száraz Julianna révén jut a nagytétényi kastélyhoz, ahol Staud Géza szerint mindenképpen voltak színielőadások: „A kastélyt egy régebbi épület elemeinek felhasználásával Rudnyánszky József építtette a XVIII. század közepén. [...] A kastély megmaradt freskói azt a gyanút ébresztik, hogy a főépület valamelyik termében, vagy az 1838-iki árvíz alkalmával elpusztult „Mulató házban” alkalomszerűen színielőadások is voltak. Dáni Gézának, a kastély késői lakójának, Nagytétény lelkes kutatójának az Iparművészeti Múzeumban tárolt hagyatéka állítólag iratszerű adalékokat is őriz az itt lefolyt előadásokról.”²⁸

A kastély barokk kiépítését az 1720-as, 30-as években Száraz György kezdte el, majd a század közepén Rudnyánszky József építtette át. Mintaként láthatóan a gödöllői kastély lebegett a szeme előtt.

²³ BAYER József, *A Nemzeti Játékszín története*, III., Bp., Hornyánszky Viktor Akadémiai könyvkereskedése, 1887, II, 381.

²⁴ *Uo.*, 407.

²⁵ Kerényi Ferenc azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a Metastasio-szövegek zene híján nem tudtak igazi hatást kifejteni. Vö. *Magyar színháztörténet ...*, I, 95, 109. Nem biztos, hogy erről a korszak színházi közönsége is így gondolkodott, de a darabjai a hívatásos társulatok műsorán is elég népszerűek voltak.

²⁶ NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, 9. kötet, Pest, Ráth Mór, 1862, 810.

²⁷ *Uo.*

²⁸ STAUD, *Adelstheater...*, i. m., 84–85; STAUD, *Magyar kastélyszínházak...*, i. m., III, 129–130. A Dáni-hagyatékban, ill. az Iparművészeti Múzeum anyagában ennek semmilyen nyomát nem találtam, a kastély helyreállított belső tereiben ma színházra utaló falfestmény nem látható.

Tervezője valószínűleg a Gödöllőt tervező Mayerhoffer András volt. A század utolsó évtizedében Batthyány József hercegprímás vette bérbe a kastélyt.²⁹

Megjegyzendő, hogy apai ágon Rudnyánszky bárónő Kazinczyval is rokonságban állt, hiszen apai nagynénje, Rudnyánszky Ignác nővére Bossányi Józsefné volt. De a levelezés szerint Kazinczy nem ápolta ezt a rokoni szálát. Rudnyánszky Ignác családjával együtt Dukán (=Vácdukán) lakott, de ha valóban voltak Nagytétényben színielőadások, könnyen elképzelhető, hogy a fiatal bárónő látott ilyet nagyapja birtokán. Ebben az esetben azt a szokatlan helyzetet látjuk magunk előtt, amikor is a kifejezetten kastélyszínházi tapasztalat kapcsolódik a polgári színjátszás gyakorlatához, és a hivatásos színpadon egy kastélyszínházi hagyományt ismerő fordító műve kel életre. Korábban ilyen jelenséggel csak a kolozsvári társulat és Wesselényi Miklós kapcsolatában találkozhattunk, a pest-budai társulat esetében ilyen viszonyt nem tudunk adatozni.

Úgy vélem, ez a színpadismeret határozottan megfigyelhető a fordítás nyelvi megformáltságában is, mint ahogy az is, amit Bíró Ferenc a szerteágazó érdeklődésű és az esetlegességektől sem mentes fordítói mozgalom mögötti motivációkat elemezve a kiválasztott művek és a fordítók világát összekötő „mély és személyes *érdekeltségének*” nevez.³⁰ Bár olvashatunk olyan értékelést, miszerint Döme Károly fordításával összevetve „a bárókisasszony egyetlen ismert irodalmi kísérlete nem versenyezhetett a gyakorlott tollforgatóéval”,³¹ de ez az értékelés valóban az irodalmi kísérletnek szólhat, ugyanis Rudnyánszky Karolina szövege több színházi erénnyel is rendelkezik.

Irodalmi kísérletként megállapítható, hogy félreértések nélkül, korrektül fordítja az olasz szöveget, de a magyar nyelv sajátosságait is szem előtt tartja, méghozzá elsősorban az élőszóhoz igazodva. Saját maga az előszóban az olasz nyelvű forrással való kapcsolatát így manifestálja: „Én ugyan igyekeztem, a’ mennyibe gyenge tehet-

²⁹ Vö. RADOS Jenő, *Magyar kastélyok*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1939 (Magyarország Művészeti Emlékei, szerk. GEREVICH Tibor, IV), 44–45; CSÉREY Éva-FÜLEP Ferenc, *Nagytétény műemlékei*, Bp. Képzőművészeti Alap, 1957 (Műemlékeink), 20–33.

³⁰ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1998³, 241.

³¹ NAGY Zsófia Borbála, *Színműfordító nők a 18–19. század fordulóján = Színházvilág – világszínház*, szerk. CZIBULA Katalin, Bp., Ráció, 2008, 266.

ségem engette mindenekben Metasztazio ékesebb szavait, és hathatós b' mondásit ki- fejezni, és ez okért ugyan azon egy, de sok értelmű szavait, mint p. o. pieta tenera oggeto 's a' t. most így, majd amúgy tettem-ki, a' mint tudni illik azokat született nyelvünken jobban hangzani, vagy az Író tzéllýával leg-inkább meg-egygyezni gondoltam."

Mondhatjuk azt is, hogy ez a törekvés csupán kitűzött és el nem ért cél maradt, hiszen éppen a darab címe pontatlan. Bagossi Edit megfogalmazása szerint: „A címben *pusztaként*, a helyszínleírás *picciola e disabitata isoletta* kifejezését pedig csupán *szigetekcskeként* adta vissza, pedig e jelző jelentése központi fontosságú a mondanivaló szempontjából. A *puszta* sziget elnevezés azt sugallja, hogy csak pusztaság és üresség van ott; a *lakatlan* jelző viszont embernélküliséget jelent.”³² Éppen ez a címadás valószínűsíti azonban, hogy a bárókisasszony nemcsak az olasz szöveget, hanem a német fordítást is ismerhette, hiszen A' *puszta sziget* címadás pontos megfelelője a németül kapott címnek: *Die wüste Insel*. A magyar fordítás azonban további ihletet nem kapott a német nyelvű változattól, mind szerkezetében, mind névváltozataiban (Constanza, Gernando, Silvia, Enrico – Konstantzia, Gernando, Silvia, Enriko) az olaszhoz igazodik, szerkezete: 14 jelenet és egy kar, ami lezárja a drámát. A párbeszédés részeket prózában fordítja, az áriákat azonban alexandrinban, és mint Bagossi Edit megállapítja,³³ az olaszhoz hasonlóan előszeretettel alkalmazza az enjambement-okat. Egész nyelvezetében éneklésre vagy szavalásra alkalmas szövegeket hoz létre. Például így:

Ah melly haszon nélkül fut az idő tőlem!
 Melly sebes lépéssel tűnik el előllem!
 Idővel akár melly fák-is el-szenyvednek,
 A' kő-sziklák ennek, 's mindenek engednek.
 De az én gyötrelmem utólsó vénséget
 Tsak nem ér. Oh minek mondgyam ez inséget,
 Halál ez nem élet: 's ha még fog tartani,
 E' lassú haldaklást hogy kell ki-állani!³⁴

³² BAGOSSY, *i. m.*, 175.

³³ *Uo.*

³⁴ RUDNYÁNSZKY, *i. m.*, 290–91.

Még abban is megegyezik az olasz eredetivel, hogy a rendezői utasításokat lapalji jegyzetben hozza. Ez alól kivétel az első felvonás színleírása és szereplő-bemutatása, ahol Metastasio is így tesz.

I. Jelenés

(Egy kellemetes tekintetű Szigetetske a' tenger közepén, idegeny bokrokkal, egyenetlen kőszikla hasadékokkal, és viragos hantokkal fel-ékesítve. Jobb felől egy kő szál, a mellyen valamelly még egészszen el-nem végeztetett mettszés olvastatik.

Konstantia

(könnyű szerrel bőrbe öltözködve 's fa-levelekkel, és virágokkal fedezve kezében egy eltörött törnek darabja. Hozzá készülve a' félbe hagyott írásnak bé-fejezésére.)³⁵

Rudnyánszky Karolina fordításakor színpadot, színtársulatot tart a szeme előtt: mondatainak hangzása megfelel a színpad prozódiajának, egyszerű, jól mondható, könnyen megzenésíthető mondatai vannak, utasításait jól elkülöníthető módon, pontosan adja meg a lehetséges előadók számára.

Van azonban a *L'isola disabitatának* egy másik fordítása is, 1802-ből, Döme Károly (1768–1845) tollából. Döme Károlyról az irodalomtörténet a következőket tartja számon: a pozsonyi kispapok irodalmi társaságának egyik alapító tagja,³⁶ itt ismerkedik meg Kazinczyval, aki sokáig nagyra becsüli irodalmi és értelmiségi működését is, 1791–94 között levelezésben állnak, az Orpheus közli Döme verseit. Később eltávolodnak egymástól, Döme először Izsán lesz lelkész, majd magasabb egyházi pályát fut be: pozsonyi kanonok lesz. Irodalmi tevékenységében jelentős a kezdődő magyar újságírásba történő bekapcsolódása és Metastasio-fordításai.

Döme két kötetben adja ki ezeket a fordításokat.³⁷ Az első kötetet elhunyt barátjának, Rembetzki Jánosnak ajánlja, akitől az olasz

³⁵ RUDNYÁNSZKY, *i. m.*, 273.

³⁶ BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok, 1785–1848*, Bp., Akadémiai, 1963, 761. Életrajza: DENGEL János, *Döme Károly*, Debrecen, Kutasi, 1880.

³⁷ Metastasiusként *egyméhány darabjai: Fordította olaszból* Döme Károl, Komáromban 1802. és *Ismét egykét játék Metastásióból*, Döme Károl által, Pozsonbon, (sic!) Wéber S.P. éd Fijának költségével, 1815.

nyelvet és az olasz kultúra szeretetét tanulta meg. Bevezetőjében ennek a barátságának az ihlető erejét fejtegeti, valójában azonban fordítói nehézségeiről, írói küzdelméről számol be: „Hányszor nem történt, hogy meg akartalak szöllíteni, mintha valóban jelen lettél volna, mikor már magyarosodtak apródonként a’ fordított alá válogatott játékok tollam alatt; mikor az azokban elő-forduló számos éneketskék, minden kelök-menök’ köszönetéseitől félre-különödött magános sétálásaimban új hangra ólvadoztak; mikor, kerülvén szorgalmatozon a’ rab fordíttatásnak gyűlölt nyűgét, azon igyekeztem, hogy az Eredetiben magokat ajánló lágy szépségek se el ne húllyanak, se meg ne keményedgyenek kezem után; mikor többszöri el-akadásimból köröm-rágvá tapasztaltam, melly nehéz legyen szert tenni a’ folyamatos könnyűségre, ’s olly szerentsésen iparkodni, hogy az iparkodás ki ne tessék...” Mentegetőzésében pedig a válogatás „erkölts-féltő” szempontjait emeli ki, különös tekintettel *A laktalan sziget* című darabra és a *Bolond szerető* című, a *Toldalék*ban közölt versére, mivel ezekben szerelmi téma van jelen: „mert a’ Lakatlan szigetkét-is tsak az a’ Manichaeus fogja nevezni Venus’ Cyprussának, a’ ki valamint a’ házasságot, úgy a’ házassági, vagy odatartó tiszta tisztos érzékenykedést-is kárhoztattya.”

A válogatás szempontjai valóban mutatják az erkölcsformáló katolikus pap tevékenységének célkitűzéseit: a hét darabból négy bibliai történetet dolgoz fel. Ezek közül a három első oratórium-fordítás: *Ábel’ halála*; *Ísák, az Üdvözítettő’ Képe*; *A meg-ismértt Egyiptusi József*. A negyedik darabot is az oratórium műfajába szokták sorolni,³⁸ de az előbbi szövegekkel összehasonlítva is felmérhető, hogy típusában másfajta drámai szövegről van szó, mely megfelel a dráma kritériumainak, habár témája rokonítja a lefordított, valóban oratórium-formájú szövegekkel. *A Joas, Juda’ királylya* témájában bibliai, de a klasszicista dráma szabályainak tökéletesen megfelel.³⁹ A témát, a gyermekeit és unokáit meggyilkoló, majd megbűnhődő trónbitorló, Athália alakját Racine is feldolgozta drámájában. Metastasio darabjában viszont az

³⁸ Zambra, *Metastasio, „poeta cesareo” ...*, i. m., 59.

³⁹ Létezik olyan drámai felosztás is, amely a Metastasio-szövegeket tematikus bontásban kezeli, és a bibliai tárgyú darabokat mind egy csoportba sorolva ezekre az *azione sacra* kifejezést használja. L. Sabrina STROPPIA, „*Fra notturni sereni*”: *Le azioni sacre del Metastasio*, Firenze, Olschki, 1993 (Saggi di „Lettere italiane” XLIV).

isteni akaratot érvényre juttató főpap, Jojada áll a mű középpontjában. Ezt a drámát szabadon lefordította Benyák Bernát, a piarista szerzetes-pap is.⁴⁰

Az ötödik dialógus, a *Scipio álma* egy rövid, egy felvonás terjedelmű drámai szöveg, már elszakad a bibliai tárgytól, és az antikvitásban keresi témáját. A szöveg igen hasonló szellemiségű rokonát, az *Alcide al biviót* szintén lefordítják magyar nyelvre, Berzeviczy Pál, 1793-ban.⁴¹ A főhöst mindkét dialógusban két allegorikus alak állítja választás elé, két életvitel közti alternatívát kínálva: a rövid távon sikeres, könnyű, de az emberi erényességet félretevő életstratégiát, és a helytálláson, erényen alapuló hősi életformát. A főszereplő természetesen ez utóbbit választja. Sem a *Scipio álma*, sem az *Alcides a válasz-uton* nem sorolható be a mai értelemben használt drámai műfajokba, saját korában az *azione drammatica* elnevezéssel illették. Az allegorikus elemek, a két alak vetélkedése a középkortól ismeretes certamen kései utódjainak mutatja, szerkesztésük, megformáltságuk a barokk allegóriákkal rokonítja őket.

A hatodik fordítás, *A' laktalan sziget* szinte kakukktojásnak tűnik az egy részről keresztény, más részről antik történeti témaválasztású, de erőteljesen a hagyományos keresztény értékrend keretei között mozgó darabok között. Ez a darab inkább azokat a pásztordramákat, dramatizált eklogákat idézi, melyek szintén egy témakört jelentenek Metastasio munkásságában, s melyekre leginkább Csokonai volt érzékeny a maga fordításaiban, a *Galatheában*, *A pásztor-királyban*, az *Angelicában*. Szerelmi témájukkal, ha mégoly erényesek is, és házasságot céloznak is, távol állnak a korábbi fordítók, az iskoladráma-szerzők érdeklődésétől, de úgy gondolhatnánk, hogy egy világi katolikus paptól is. Témájában tehát új színfolt a kötetben, sőt a Metastasio-fordítások között is jelentékeny. Formáját tekintve viszont a *Scipióval* hasonlítható össze: ez is *azione drammatica*.

⁴⁰ A dráma irodalomtörténeti jelentőségét új kontextusba helyezve értékeli Nagy Imre tanulmánya: „Villanat az éjben” (*A drámátság Benyák Bernát Joásában*) = NAGY Imre, *Ágától Bánkig: A dramaturgia nyelve és a nyelv dramaturgiája*, Pécs, Pannónia, 2001, 109–135.

⁴¹ *Alcides a' válasz-uton*, Metastasio Péter után fordította Berzeviczy Pál. Pest, Patzkó, 1793.

Az iskoladrámákból ismert Metastasio-képet leginkább a kötet utolsó darabja erősíti: a *Themistokles*nek latin fordítása is megtalálható,⁴² dramaturgiai megformáltsága, a határozottan kifejtett erkölcsi mondanivaló is a korábbi iskoladráma-szerzőkkel hasonló ízlést mutat. Ismét az erkölcs kétféle szorításában vergődő főhős a téma. Itt kétféle kötelesség ütközik meg a hazájából száműzött, az ellenséges király, Xerxes által befogadott címszereplő alakjában: a hazaszeretet és a hála érzése. A volt athéni hadvezért a menedéket nyújtó perzsa király arra kéri, hogy vezessen sereget saját hazája ellen. A király iránti hálaérzet azonban nem lehet erősebb a hazaszeretetnél, így Themistokles az öngyilkosságot választaná, de a nagylelkű Xerxes megakadályozza, és felmenti megbízatása alól.

Döme munkájának jelentőségét az adja, hogy nem ismerünk a korszakból egyetlen fordítót sem, aki ilyen határozottan elköteleződve fordítaná ugyanannak a szerzőnek a műveit (1815-ben még további öt drámafordítást ad ki Metastasiótól), és ilyen hatalmas vállalkozássá formálja fordítói életművét. Ugyanakkor 1802-ben és még inkább 1815-ben Metastasiót fordítani nem a legmodernebb irodalmi anyagválasztást mutatja, inkább vonzódást ahhoz az irodalmi anyagot erkölcsnemesítő céllá fordító tendenciához, amely Metastasiót még a 30-as évekig színpadon tartja. A korszak fiatal fordítói ekkor inkább a német Sturm und Drang vagy rosszabb esetben a bécsi színpad tucatműveit tekintik alapanyagul, de nem a császárok udvarának koszorús költőjét. Jól látható ez abban a folyamatban is, ahogyan Kazinczy fordításaiban az 1800-as évek második felétől folyamatosan mind hátrább és hátrább kerül két Metastasio-fordítása, hogy aztán ne csak a Szép literatura-sorozatból szoruljon ki, hanem végül napjainkig kéziratban maradjon.⁴³

A fordítás valóban irodalmi szempontokat tart szem előtt, mint ezt a fenti előszó is elárulja, bár Kazinczynak nem tetszik a munka: „A’ Döme Metastasioja megcsalta reménységemet. De tisztábbra hozta ideáimat a’ fordítás theoriája dolgában.”⁴⁴

⁴² A Bartakovics-gyűjtemény egy darabjaként elemzi Zambra, *Metastasio*, „poeta cesareo”..., i. m., 59.

⁴³ Kiadását lásd KAZINCZY Ferenc, *Külföldi Játékszín*, s. a. r. CZIBULA Katalin és DEMETER Júlia, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc művei, Második osztály, Fordítások), 9–70.

⁴⁴ Kazinczy Ferenc levele Nagy Gábornak, 1803. március 3., KazLev, III, 37.

Mindenesetre címadása pontosabb Rudnyánszky Karolináénál, bár toldalékolása kissé esetlen: *A' laktalan sziget*. A szereplők nevét latinosítja, ill. magyarosítja. Így lesz Gernandóból Leander, illetve Enricóból Henrik. A női szereplők neve úgy alakul, mint Rudnyánszky-nál, Szilviának csupán az írásmódja változik, Constanza beszélő neve viszont Konstantzia alakban szerepel. Szövege ugyanúgy, mint a másik fordítás esetében, alapvetően próza, az áriák itt is versesek, Metastasiohoz hasonló verselést alkalmazva. Szövege bonyolultabb, mint elődjének, olykor keresettebb irodalmisága határozottan homályossá, rosszul mondhatóvá teszi. Példaként álljon itt a II. jelenet vége:

Metastasiónál

COSTANZA *Ah troppo, o Silvia mia, giusto è ch'io pianga!*

*Se non piange un'infelice
Da' viventi separata,
Dallo sposo abbandonata,
Dimmi, oh Dio, chi piangerà?*

*Chi può dir ch'io pianga a torto,
Se è men sperar mi lice
Questo misero conforto
D'ottener l'altrui pietà?*

Rudnyánszky Karolinánál

KONSTANTZIA *Oh Szilvia, igen-is nagy okom vagyon a' siránkozásra!*

*Oh Egek! Ki sírhat, ha egy boldogtalan
Nem sír, kit a' bús gond gyötör mint untalan.
A' kit csalárd férje illy kínos inségben
Hagyott, ez előktől el-szakadd helységben.*

*Nem szabad még azt-is reménylenem éppen
Hogy ember tekéntszen r'ám meg-szánásképpen.
Nyomorúlt reménység! Ha ezt sem várhatom
Bús sorsomat nemde hát méltán firtatom.*

Döme Károlynál

KONSTANTZIA Ah! Szilvia, kedves! (meg-öleli) vajmi nagy feneke van az én keser-
vemnek!

Ha egy' ilyen
Szerentsétlen,
Az élők' számából ki-rekesztve,
Hitetlen férjétől el-felejtve,
Ha bús könyvekkel
Ez nem ázik-el,
Egek! ugyan ki könyvez?

Hogy én sírok,
Nagy rá az ok. -
'S tsak azt a' sovány írt sem nyerhetem
Sebemre, hogy mások bús esetem'
Szemlélvén, szánnák,
'S szánva mondanák?
„Szegény! Méltán zokog ez.”

A lakatlan sziget motívuma Döménél tehát egy viszonylag hete-
rogén anyagban jelenik meg, határozottan írott szöveggént, nála nem
a színpadi gyakorlat, hanem a költői megfogalmazás kerül előtérbe.
Ugyanakkor a darabválasztás mondhatni atipikus a kötet egyéb szö-
vegeihez és a fordítói szándékhoz viszonyítva, mintegy magyaráz-
kodásra is kényszerítve a kötet kialakítóját. Talán Döme sem hagy-
ta figyelmen kívül, hogy itt egy olyan motívumról van szó, amely a
polgári színpadon is gyakran és sikeresen megjelenik: két vagy több
egymástól elválasztott ember egymásra találása egy szigeten ekkor
már nemcsak a kastélyszínpadok hálás témája, hanem a hivasos tár-
sulatok műsorrendjének is visszatérő motívuma. E dramaturgia sike-
rének egyik csúcsa az a *Der Eremit von Formentera* című Kotzebue-da-
rab, mely a magyar társulatok kedvelt, több fordításban is színpadra
kerülő darabja.⁴⁵

⁴⁵ Ismerjük Kövesdi Boér Sándor és Verseghy Ferenc fordításában, valamint fennma-
radt Szigethi Gyula Mihály székelyudvarhelyi evangélikus tanár fordítástörédéke.

Láthatjuk tehát, hogy a két magyar *L'isola disabitata* egy a színjátszás által erősen motivált, a motívum szempontjából jelentős tradícióval rendelkező közegben jött létre. A bárókisasszony eddig műkedvelőnek vélt szövege ebben a hagyományban különös jelentőséggel bír, hiszen az arisztokrata színházi gyakorlat felől rendelkezik tapasztalattal, és ezzel a tapasztalattal formálja polgári színjátékká Metastasio szövegét. Jól tud olaszul, ismeri a német változatot is, és nyelve egy színpadi megjelenítésre, megzenésítésre alkalmas nyelv. Döme Károly fordítása irodalmi célokat szolgál, előszavában irodalmi mesterére hivatkozik, az interpretálás költői megoldásai érdeklők, a szöveget magát is poézisnak tekinti, és drámaírói ambíciók mozgatják, a színpadi gyakorlat nem motiválja. Számára láthatóan a fordítás mint tudós értelmiségi feladat, és nem mint színházi tevékenység érdekes.

KÓNYI JÁNOS ELCSERÉLT FORDÍTÁSA (*A BÖLCSESSÉGNEK ÉS JÓ ERKÖLCSNEK KÖNYVE, 1774*)

ROBERT DODSLEY MAGYARORSZÁGI RECEPCIÓJÁHOZ

LENGYEL RÉKA

1958-ban Tarnai Andor közleményt jelentetett meg a *The Oeconomy of Human Life* című, 1751-es évszámmal az 1750-es év végén Londonban kiadott kötet 18–19. századi magyarországi recepciójáról.¹ A cikkben számba veszi az eredeti munka 1774 és 1815 között keletkezett öt különböző magyar fordítását, részletesen tárgyalja azok szövegének az áttünetés alapjául szolgáló német és francia változatokhoz való viszonyát, s kitér a nyelvi-stiliztikai jellegzetességeikre is.² Az öt fordítás közül a legkorábban megjelent, *A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve* című kiadványról Szinyeyi József azt írja, hogy Horányi Elek munkája,³ és ezt az adatot Tarnai is átveszi. Az újabb kutatások alapján

¹ TARNAI Andor, *Egy tibetinek álcázott laikus erkölccstan a XVIII. századi magyar irodalomban*, ItK, 62(1958), 2–3, 177–186.

² A fordítások rövidített bibliográfiai adatai: *A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve, a kegyes ifjuságnak a tisztelendő öregségtől nyert ajándéka*, Pozsony, 1774; *A böcsületes embernek kézi könyve, avagy mindenütt és mindenkoron szükséges regulák [...]*, Kolozsvár, 1776; *Oeconomia vitae humanae. Azaz, az emberi életet igazgató bölcs regulák, melyek egy régi Brámina vagy Indiai Filosofus által íráttak [...]*, Kolozsvár, 1777; *Bölcs ember vagyis az erkölcsös bölcsességre vezérlő rövid oktatások*, Pozsony, 1778; *Az Indiai bölcs, vagy miként lehet az ember boldog e társaságos életben [...]*, Debrecen, 1815.

³ Vö. SZINYEYI József, *Magyar írók élete és munkái*, IV, Bp., 1896, 1073 h.

azonban egyértelműen kijelenthető, hogy ez a szöveg Kónyi János műve, és a fordító személyének téves azonosítása feltehetően a cenzúrahivatalban történt tévedés következménye. A mű rövid részlete a *Magyarországi gondolkodók* című antológiában már Kónyi neve alatt jelent meg, a szemelvényhez kapcsolódó jegyzetekben azonban nem volt mód részletesen beszámolni a kutatás menetéről.⁴ Mielőtt bemutatnánk az eset körülményeit és rátérnénk a fordítás filológiai és stilisztikai vizsgálatának eredményeire, érdemes röviden összegezni a *The Oeconomy of Human Life* szerzőjére és a mű keletkezésére, kiadására és tartalmára vonatkozó adatokat.

A magyar nyelvű szakirodalomból kevéssé ismert Robert Dodsley (1703–1764) író, költő, drámaszerző és a 18. század egyik sikeres londoni könyvkiadója volt.⁵ Szegény családból származott, élete első felében főúri családoknál szolgált inasként és lakájként. Így szerzett tapasztalatait örökítette meg első verses műveiben (*Servitude, a Poem [...] written by a Footman, 1729; A Muse in Livery, or a Footman's Miscellany, 1732*), melyeket pártfogói – többek közt Daniel Defoe – támogatásával jelentetett meg. Időközben ismeretségbe került több híres íróval, s maga Pope volt az, aki anyagi támogatást nyújtott Dodsley önálló könyvkiadója, a *Tully's Head* létrehozásához. A vállalkozás a következő években felvirágzott: itt láttak napvilágot többek között Pope, Edward Young és Samuel Johnson művei, például az utóbbi híres angol szótára. Dodsley folyóiratokat alapított, melyek közül a *The Annual Register* máig fennáll. Tizenkét kötetben régi angol drámákat rendezett sajtó alá, háromkötetes versgyűjteményt szerkesztett angol költők műveiből. Drámáit mind a nézők, mind az olvasók szerették, nyomtatott kiadásaik több ezer példányban keltek el. Aiszóposz nyomán készült mesefordításai halála után is számos további kiadást értek meg.

Az álnéven vagy névtelenül publikált, a keletkezés vagy a kiadás körülményeit kiszínező, fiktív kerettörténetbe „csomagolt”

⁴ Vö. KÓNYI János, *A bölcsességnek és a jó erkölcsnek könyve = Magyarországi gondolkodók, 18. század: Bölcsészettudományok, I*, szerk. TÜSKÉS Gábor, munkatárs LENGYEL Réka, Bp., Kortárs Kiadó, 2010 (Magyar Remekírók, Új Folyam), 67–77, jegyzetek: 825–827.

⁵ Dodsley életrajzához lásd a következő monográfiákat: Ralph STRAUS, *Robert Dodsley: Poet, Publisher & Playwright*, London–New York, John Lane, 1910; Harry M. SOLOMON, *The Rise of Robert Dodsley: Creating the New Age of Print*, Carbondale, Southern Illinois University Press, 1996.

írásművek igen figyelemfelkeltőnek bizonyulhattak az olvasók számára, így ez a megoldás a könyvkiadók számára nagy haszonnal kecsegtetett.⁶ Feltehetően Robert Dodsley is ebből a megfontolásból döntött úgy, hogy egy-egy kötetét nem a saját neve alatt jelenti meg. Egyik ilyen munkája a Nathan ben Saddi álnéven kiadott *The Chronicle of the Kings of England* (1740), melyben a bibliai Királyok könyvei mintájára, parodisztikusan dolgozta fel Anglia királyainak történetét.⁷

Tíz évvel később, 1750 novemberében hagyta el a sajtót a *The Oeconomy of Human Life* című morálfilozófiai, morálszichológiai tárgyú elmélkedés-gyűjteménye. A névtelenül megjelent kötet elején egy bizonyos lordhoz szóló, Pekingben keltezett fiktív levél olvasható, mely arról tudósít, hogy az itt közreadott munka egy feltehetően Lhasszában keletkezett bölcseleti kézirat fordítása. A magát megnevezni nem kívánó fordító arra is felhívja a figyelmet, hogy úgy vélte, a mű gondolatiságához leginkább a zsoldárok nyelvezete illik, ezért ebben a stílusban készítette el átültetését. Dodsley egyik monográfusa, Ralph Straus megállapítja, hogy a korabeli újságokban megjelentetett hirdetések, a regényes kerettörténet, valamint a könnyen befogadható, átélhető mondanivaló egyaránt hozzájárult a könyv sikeréhez.⁸ Egy év leforgása alatt további hat, lényegében változatlan utánnyomás készült, többen különféle stílusú imitációkat jelentettek meg. A kritikusok egy része magasztalta, mások fanyalogtak; volt, aki tudni vélte, hogy az elmélkedések szerzője Dodsley pártfogója, Lord Chesterfield. Egy bizonyos Dr. John Hillnek tulajdonított, rövid idővel az eredeti *The Oeconomy* megjelenését követően piacra került nyomtatvány címében az állt, hogy ez annak a folytatása, második része. Ettől a kiadványtól az eredeti szerző, aki még akkor sem fedte fel kilétét, újsághirdetés útján élesen elhatárolódott. A titkolózás és a zavaros helyzet azt eredményezte, hogy a 18–19. században a *The Oeconomy of Human Life*-ot nem tartották számon Dodsley munkái között, és Straus volt az első, akinek a rendelkezésre álló adatok ösz-

⁶ Ahogyan Tarnai megállapítja, „talán soha több és számottevőbb hatású névtelen vagy álnévvel kiadott könyv nem jelent meg Európában”, mint a 18. században. TARNAI, *i. m.*, 177.

⁷ Vö. STRAUS, *i. m.*, 79–80; SOLOMON, *i. m.*, 80–85.

⁸ Vö. STRAUS, *i. m.*, 169–183.

szevetése, számos forrás bevonása révén sikerült kétséget kizáróan bizonyítani, hogy mégis be kell sorolni azok közé.⁹

Dodsley elmélkedés-gyűjteményének címét így magyarázhatjuk: *Az emberi élet vezetése, vagy Életvezetés, esetleg Életvezetési tanácsok.*¹⁰ Nyelvezete, stílusa, közvetlen, bensőséges hangneme – ahogyan a „közreadó-fordító” levelében utal rá – közeli rokonságot mutat a bibliai zsoltárokéval. Az olvasók körében nagy tetszést váltottak ki a biblia szövegére tartalmukban is emlékeztető bölcs intelmek: Harry M. Solomon szerint „túlzás nélkül kijelenthető, hogy a bibliát nem számítva Dodsley *The Oeconomy of Human Life* című munkája a legnépszerűbb angol nyelven kiadott erkölcsi maxima-gyűjtemény”.¹¹ A kiadástörténet kezdeteire vonatkozó kutatásokat Donald D. Eddy végezte el, aki összeállította a *The Oeconomy* szövegét vagy annak fordítását tartalmazó angol és idegen nyelvű nyomtatványok, valamint azon, Dodsley stílusában íródott imitációk, paródiák bibliográfiáját, melyek 1750 és 1751 folyamán hagyták el a sajtót.¹² Eddy megállapítása szerint „talán egyetlen 18. századi munka sem ért meg több önálló kiadást”, „a század végéig nagyjából kétszáz alkalommal nyomtatták ki”, s ennek sikeréhez képest a *Gulliver utazásai* vagy a *Robinson Crusoe* „kiadói melléfogásnak tűnnek”.¹³ A kétszáz különböző kiadásba beletartozik mind a negyvenyolc Amerikában megjelent nyomtatvány, és beleszámítanak az idegen nyelvű változatok is. Eddy latin, héber, orosz, német, olasz, spanyol, portugál, francia, dán és holland fordításokat tart számon; a magyar vagy például a horvát változatokat nem említi.¹⁴ Közülük

⁹ Ennek ellenére a későbbi szakirodalomban és a könyvtári katalógusok egy részében Dodsley szerzősége mindmáig nem egyértelmű, vö. például: *Bibliography of Economics, 1751–1775*, ed. by Henry HIGGS, Cambridge, At the University Press, 1935, 19.

¹⁰ Az angol ‘oeconomy’, ‘oeconomy’, ‘economy’ kifejezések 18. századi használatáról, jelentésváltozatairól Dodsley munkájára való hivatkozásokkal lásd: Karen HARVEY, *The Little Republic: Masculinity & Domestic Authority in Eighteenth-Century Britain*, Oxford, Oxford Univ. Press, 2012, 24–63; Keith TRIBE, *The Economy of the Word: Language, History, and Economics*, Oxford, Oxford Univ. Press, 2015, Chapter 2.

¹¹ SOLOMON, i. m., 144.

¹² Donald D. EDDY, *Dodsley's Oeconomy of Human Life*, *Modern Philology*, 85(1988), 4, 460–479.

¹³ *Uo.*, 460.

¹⁴ Ez utóbbiakhoz vö. Persida LAZAREVIĆ DI GIACOMO, *Indianski mudroznanc (1825) i Indijanski mudroznanc (1833) u jednoj veoma uspešnoj evropskoj književnoj mistifikaciji*, *Croatica et Slavica Iadertina*, Vol. 7/1, No. 7. (2011), 53–81.

a legkorábban a francia, a holland, a német, a latin és az olasz kiadások láttak napvilágot, és sok esetben a francia és a német fordítások váltak alapjává a más nyelvé átültetéseknek.

Mindezek alapján érthető, hogy a korszak egyik legnagyobb európai könyvsikere Magyarországon is komoly visszhangot váltott ki. Dodsley elmékedései pontosan megfelelnek a magyarországi erkölcsstani irodalomról másutt megfogalmazott összegzésünknek: „Az erkölcsstani munkák állandó jellemzője a didaktikus szándék. E tanítás, akár vallási, akár világi köntösben jelentkezik, mindenkor az ember lelki kiművelését, a jó cselekedetekre való buzdítás által az erényes életre nevelést célozza meg, arra biztatva, hogy kerekedjen felül gyengeségein, éljen együtt békében embertársaival, s váljék a közösség hasznos tagjává. Az ember evilági és túlvilági létezéséről, a boldogulás, üdvözülés módjáról, lehetőségéről, az egyén és a világ viszonyáról, Isten és a szerencse hatalmáról a század nagyobbik részében is főként az antik és a korai keresztény filozófusok, teológusok által átörökített hagyománynak megfelelően gondolkodtak.”¹⁵ Ez a műfaj, elsősorban fordítások révén, igen nagy arányban képviseltette magát Magyarországon is.¹⁶ A *The Oeconomy of Human Life*, ahogyan fentebb említettük, 1774 és 1815 között összesen öt különböző fordításban látott napvilágot. A fordítók sorában ott találjuk a 18. századi magyar irodalom olyan kiemelkedő képviselőit, mint Sófalvi József és Faludi Ferenc (akinek munkája két kiadást is megért), valamint a kevésbé ismert erdélyi Saur Joséfát és a debreceni Csányi Jánost. E fordítások nyelvi-stilisztikai vizsgálatát, a forrásművekhez való viszonyának elemzését Tarnai Andor részlegesen elvégezte, de adatai mindenképpen kiegészítésre szorulnak, a megkezdett kutatás folytatásra érdemes. Ehelyütt csak a *The Oeconomy of Human Life* elsőként kiadott, a korábbi szakirodalomban Horányi Eleknek tulajdonított átültetésével foglalkozunk.

A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve, a kegyes ifjuságnak a tisztelendő öregségtől nyert ajándéka című könyv 1774-ben, Pozsonyban jelent

¹⁵ Tüskés Gábor, Lengyel Réka, *Vallási, nevelési, társadalmi és művészeti gondolkodás a 18. században = Magyarországi gondolkodók, 18. század: Bölcsészettudományok, II*, szerk. Tüskés Gábor, Lengyel Réka, Bp., Kortárs Kiadó, 2015 (Magyar Remekírók, Új Folyam), 1381.

¹⁶ Vö. *uo.*, 1380.

meg, „Landerer Mihály költségén és betűivel”. (1. kép) A magyarországi könyvtárakban több példányát őrzik, de megtalálható külföldi gyűjteményekben is. Az egyik példány – több ezer további régi és 19. századi magyar nyomtatvánnyal együtt – a ma a prágai Nemzeti Könyvtárban őrzött hajdani Széll Farkas-gyűjtemény része volt. Ahogyan másutt beszámoltunk róla, az értékes gyűjtemény egy része egy nagyszabású digitalizációs projektnek köszönhetően ma már online is könnyen hozzáférhető a magyar kutatók számára.¹⁷ A 2007–2009 között lezajlott projekt keretében többek között *A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve* prágai példányát is digitalizálták, s a szkennelt változatot feltöltötték a Google Books-adatbázisba. A kötetből egyértelműen kitűnik, hogy a szöveget nem Horányi Elek, hanem Kónyi János fordította magyarra. Az ő aláírása olvasható a Klobusiczky Teréziának, Grassalkovich Antal második feleségének szóló ajánlólevél végén, melyben hangsúlyozza, hogy munkáját nem „hiú dicsekedésből s nagyravagyódásból”, „hízlekedésből” vagy a maga haszna érdekében, hanem „igaz tiszteletből” ajánlja pártfogójának.¹⁸ A kötet következő két lapján olvasható, *A magyarra fordító* című vers akrosztichonja szintén Kónyi nevét adja ki:¹⁹

Külsőbb tárgyra mérészlettem
Már pennám ereszgetni,
Mivel tehetősbbé lettem
A nyelvet értegetni.

Nyugodalmokat tagjaim
Addig nem is kívánták,
Míg e könyvecskét ujjaim
Magyarra le nem írták.

Országunknak szépítésén
Tiszta szívből örülök,
Könyveinknek többítésén
Nagy vígságba merülök.

Igazán meg kell vallani,
Hogy sok álmot mulattam,
Míg munkám lábra állani
Kezdett, s célra jutottam.

¹⁷ Vö. Réka LENGYEL, *Rediscovered Treasures: The Library of Farkas Széll (Knihovna Kubelíkova-Széllova) Available on Google Books = Libraries V4 in the Decoy of Digital Age*, ed. by Sonia SINCLOVA et al., Brno, Moravská zemská knihovna v Brně, 2016, 141–155.

¹⁸ A kötet megvolt a Grassalkovich-könyvtárban, vö. G. MERVA Mária, *Írók és műzsák Gödöllőn*, Gödöllő, Gödöllő Város Önkormányzata, 2013², 16–17.

¹⁹ A Kónyi fordításából vett idézeteket itt és az alábbiakban modernizált helyesírással közlöm.

Jóllehet hogy fontos volta
Sok gondomat okozta,
De az Istennek jobb karja
Tollamat kormányozta.

Nem akarom dicsőségét
Az Égig magasztalni,
Aki olvassa, szépségét
Meg fogja tapasztalni.

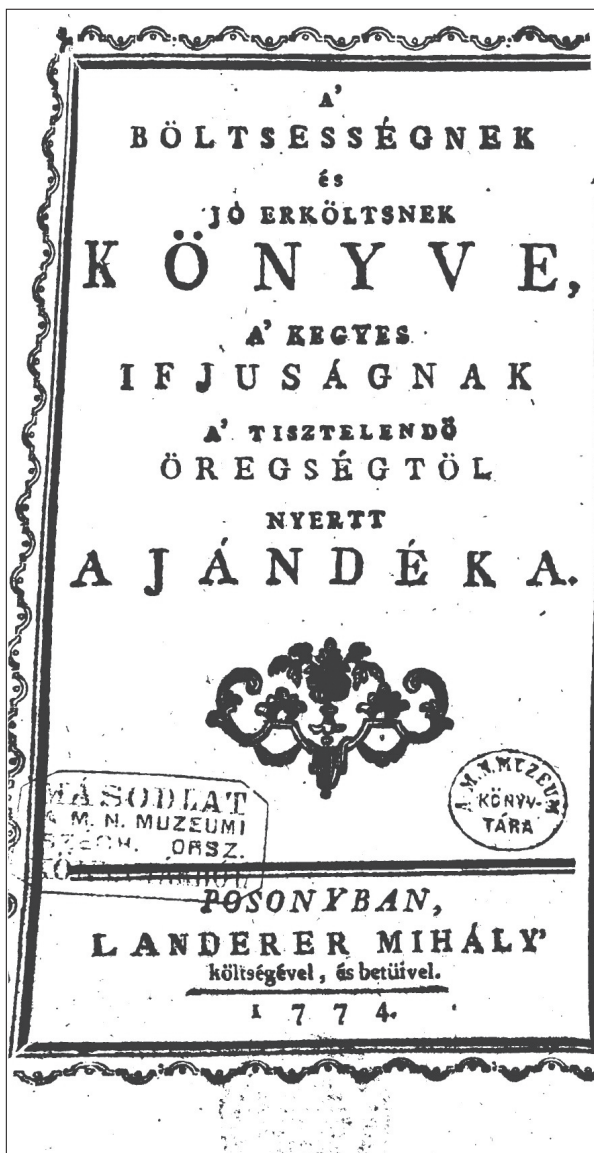
A munkának magyarsága
Nem címeres, de nemes
Szép erkölcsű ritkasága
Olvasásra érdemes.

Oh! melly bődög az olly ember
Ki a jó erkölcsre vágy!
Ki életében nem hever,
Példát s jó hírt hátrahagy.

Sok jókat és hosszú időt
Élj hát, kegyes Olvasó!
Kíván sok hasznos esztendőt
A magyarra Fordító.

Könyvi ajánlólevele és fordítói *ars poeticája*, verses ajánlása olvas-tán érthetetlennek látszik, miért tüntette fel Szinnyei Horányi Eleket *A bölcsességnek és a jó erkölcsnek könyve* fordítójaként, s miért nem javí-totta ki a téves adatot Tarnai Andor. A látszólagos rejtély megoldá-sához további források bevonása szükséges. Az Országos Széchényi Könyvtárban két példány található a kiadványból. Az egyikben, mely egykor Széchényi Ferenc könyvtárának része volt (jelzete: 316.571), Kónyi verse rögtön a címlap utáni lapokon olvasható, az ajánlólevél nincs benne. A másik példányban, mely a pécsi ferences könyvtár-ból került az OSZK-ba (jelzete: 279.495), sem az ajánlólevelet, sem a verset nem találjuk meg.²⁰ Néhány további, fontosabb gyűjteményben összesen még hét példányt őriznek, melyek közül az MTA Könyv-tárban (jelzete: 524.061), a szegedi Somogyi Könyvtárban (jelzete: F. c. 468) és az SZTE Klebelsberg Kunó Könyvtárában lévő kötetekből (ez utóbbi gyűjteményben két példány van, jelzetük: RA 590 és RA 5561) mind az ajánlólevél, mind az ajánlóvers hiányzik. Ezzel szem-ben a Ráday Könyvtárban, a budapesti Piarista Könyvtárban és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban található példányokból (jelzetük: 0-4122, 28D/1/18 és SZ 2637) csak az ajánlólevél maradt ki, az ajánló-

²⁰ A borító belső oldalán a következő bejegyzések olvashatók: „Dono datus a Spectabili Domino Antonio Somsich juniore Patri Romano Pintér, Ord. Minor Capellano in Sárd 1777.” Tintával, más színnel áthúzva, alatta: Paulus Eörs, 1863.

1. kép. A' böltességnek és a jó erkölcsnek könyve (1774), címlap

vers olvasható bennük annyi különbséggel, hogy ezt a lapot a Piarista Könyvtár-beli kötetben a *Tudósítása a német nyomtatónak* c. rész után, a FSZEK-beli kötetben a tartalomjegyzék után kötötték be. Ez alapján feltételezhető, hogy Szinnyi és Tarnai *A bölcsességnek és a jó erkölcsnek könyve* olyan példányait használhatták, melyből hiányzott az ajánlólevél és az ajánló vers.²¹

Félreértésre adott okot továbbá Kónyi fordításának az a kézírata, amely ma az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található, jelzete: A244. A kézirat az 1774-es kiadásban megjelent szöveget tartalmazza, de hiányzik belőle Kónyinak a nyomtatványban olvasható ajánlása és ajánló verse. A kézirat szövegének első egysége a *Tudósítása a német nyomtatónak* című rész, melyet a nyomtatvány 3–6. lapjain találunk. Címlapján a következő sorok olvashatók: „A’ / BÖLTSESSÉGNEK / és a / JÓ ERKÖLTSNEK / KÖNYVE, / a’ kegyes Ifjúságnak / a’ tisztelendő Öregségtől / nyertt / AJÁNDÉKA. Az időről, halálról és örökévalóságról való / Jó erköltsi gondolatoknak toldalékával egyetemben. / Németből Magyarúl világ’ eleibe botsátotta / Ajtatos Oskolák rendin való / Horányi Elek.” Itt tehát a kézirat másolója Horányit nevezi meg a szöveg fordítójaként. A téves azonosítás oka, ahogyan fentebb említettük, a cenzúrahivatalban történt tévedés lehetett. Az ELTE EK Kézirattárában közvetlenül *A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyvét* megelőzően, A243-as jelzeten egy másik kéziratot is őriznek, melynek címlapján szintén Horányi neve olvasható. Címlapjának szövege: „Az Ó, és Új Testamentomnak / rövideden öszve szedegetett / BIBLIA-BÉLI HISTORIÁJA, / a’ vagy: / Az Isten választott népenek(!) történeti, / együtt / a’ Szent Könyvekről való oktatásokkal. / Az Ajtatos Oskolákban tanúló / Nemes Ifjaknak / szükségekre. / Világ eleibe botsátotta Németből Magyarúl / Ajtatos Oskolák rendin való / HORÁNYI ELEK.”²² Ez utóbbi szöveg feltételezésünk

²¹ A felsorolt könyvtárak katalógusai közül egyedül a Ráday Könyvtárból derül ki, hogy a kötet fordítója Kónyi János volt. Feltételezhetjük, hogy a példányok állapotának ilyen mértékű eltérése a nyomtatvány eredeti kötésének sérülékenységére és az ebből adódó újrakötésekre vezethető vissza. Köszönöm Baranya Péter, Farkas Katalin, Hoffmann Gizella, Papp Andrea, Reitinger Ildikó, Szabó Ádám, Sándor Tibor és Varga András könyvtárosoknak, valamint Koltai András levéltárosnak, hogy segítettek a példányok vizsgálatában.

²² A kéziratokhoz vö. *Catalogus manuscriptorum Bibliothecae Reg. Scient. Universitatis Budapestinensis, Tom. II., Pars I., Catalogus librorum manuscriptorum*, Budapestini, 1889, 26.

szerint Johann Hübner *Zweymahl 52 Auserlesene Biblische Historien Aus Dem Alten Und Neuen Testamente* (1714) c., gyermekek számára készült bibliaátdolgozásának fordítása.²³ A kéziratok írásképe eltér, *A bölcsességnek és a jó erkölcsnek könyve* szövege azonosnak látszik Kónyi János kézírásával, de véleményünk szerint a címlapon olvasható sorokat egy másik kéz írta. Az *Ó, és Új Testamentomnak rövideden öszve szedegedett bibliabéli historiájának* szövegét bizonyosan nem Horányi Elek írta le; arra vonatkozóan, hogy nyomtatásban napvilágot látott volna, nincs adatunk. Összességében az a magyarázat látszik a legkézenfekvőbbnek, hogy egyik fordítás sem az ilyen jellegű tevékenységet egyáltalán nem folytató Horányi munkája, valaki tévesen tulajdonította neki őket.

Az A243-as és 244-es jelzetű kéziratok tartalmazzák a cenzúrahivatal vonatkozó feljegyzéseit is. Ezek szerint mindkét szöveg 1773 áprilisának elején került be a hivatalba, és az a döntés született, hogy kinyomtatásukat egyelőre nem engedélyezik, bizonyos szöveghelyek ugyanis eretnek gondolatokat és egyéb súlyos tévedéseket tartalmaznak, ezért Michael Hübner pozsonyi cenzor szerint korrekcióra szorulnak. *A bölcsességnek és a jó erkölcsnek könyvére* vonatkozó részletes cenzori jelentést terveink szerint önálló tanulmányban adjuk közre, egyelőre csupán annyit jegyzünk meg, hogy a kifogásolt részeket a fordító átdolgozta, s így kerültek bele az 1774-es kiadásba. Az átdolgozás megtörténte után ugyanis, még 1773 júniusában megkapta az engedélyt a kinyomtatásra. Annak oka, hogy miért nem jelent meg a másik, ismeretlen fordító munkája, a *Bibliabéli história* is, egyelőre nem ismert.

Úgy véljük, a fenti adatok és érvek alapján kétséget kizáróan kijelenthető, hogy *A bölcsességnek és a jó erkölcsnek könyvének* fordítója Kónyi János volt, és Horányi Elek neve csak a cenzúrahivatal tévedése folytán került a cenzúrára benyújtott kézirat címlapjára, majd pedig Szinnyei lexikonába, könyvtári katalógusokba és Tarnai közleményébe. Az átültetés minden további nélkül beleillik Kónyi fordítói profiljába. Az évtizedekig katonaként szolgáló Kónyi éppen 1774-ben jelentkezett a könyvpiacra első munkáival: ekkor jött ki a

²³ Ezt a munkát Kazinczy is átültette magyarra, vö. *Biblia Kazinczy Ferenc szavaival, elmélkedéseivel és imádságaival*, szerk., utószó, jegyz. BUSA Margit, Bp., Cserépfalvi Könyvkiadó, 1991.

sajtó alól az *Orfeus és Euriditze*, valamint az *Unalmas időkre szabható mulató óra* Pesten, a *Keresztény tudományi elmékedések* Budán, a *Várta mulatság* Pozsonyban. A somogyi kisnemesi családból származó, ekkor harmincegyedik életévében járó strázsamester,²⁴ fentebb idézett ajánló verse tanúsága szerint, ekkortájt már jól értett németül, s szívesen töltötte idejét német nyelvű szépirodalmi és erkölcsstani munkák magyarításával. Az *Unalmas időkre szabható mulató óra* és az *Ábel Kain által lett halála* (Pest, 1775) c. fordításainak előszavait Budán keltezte, innen tudjuk, hogy 1774–1775 folyamán csapatával ott állomásozott. Köteteinek előszavaiban többször utal arra, hogy irodalmi művein többnyire éjszakánként dolgozott, s kijelenti, hogy nem szolgálati idejéből vette el az időt, hanem azokat az órákat használta fel, melyeket mások pihenéssel, „sétálással, játszással, és hophajjával” töltöttek.²⁵ Fordítói munkájában elsősorban hazája javát és a magyar nyelv ápolását tartotta szem előtt, s úgy vélte, „nincsen oly alacsonyágú becsű könyv, melyből az ember valamely hasznot nem hajthatna, mert az vagy az erkölcs tudományát, vagy az ékesen-szólásnak formáját, vagy az henye órákban szívünkbe ötlődő vétkes gondolatoknak elhárítását, vagy pediglen valamely tökéletlen életnek példáját sat. adja elő”.²⁶ További biztatást jelentett számára munkáinak „már többszöri kellemes foganatja”, a kedvező visszhang, ahogy írja, „éjszakai óráim közt, álomtalanítván szemeimet pennámnak percegésével serkengeté”.²⁷

Tarnai Andor megállapította, hogy *A bölcsességnek és a jó erkölcsnek könyve* Dodsley munkájának egyik strasbourgi kiadása alapján készült. Strasbourgban először 1752-ben jelent meg a *The Oeconomy of Human Life* német változatainak egyike, *Das Buch der Weisheit und der Tugend* címen. Az immár az ifjúsági vagy gyermekirodalom körébe sorolható könyv előszavában az ismeretlen fordító annyit árul el, hogy a francia kiadások, elsősorban a Lescalier neve alatt megjelent változat alapján dolgozott. Mivel azonban nem mindig értett egyet a francia fordító szóhasználatával, több helyütt visszanyúlt az eredeti angol szöveghez, s közvetlenül azt tolmácsolta. (Ezeket a

²⁴ Vö. LUKÁCS József, *Adalékok Kónyi János életéhez*, It, 32(1943), 32–33.

²⁵ Vö. *Előljáró beszéd = Ábel Kain által lett halála [...]*, Pest, 1775, [3–4].

²⁶ Uo., [2].

²⁷ Vö. *Előljáró beszéd = Unalmas időkre szabható mulató óra*, Pest, 1774, 3.

szöveghelyeket az előszóban tételesen felsorolja.)²⁸ Az 1752-es kiadás szolgált az alapjául egy 1764-ben megjelent újabb strasbourggi kiadványnak, melynek sajtó alá rendezője „a munka kisebb-nagyobb fejezeteit könyvekbe, az ezeket pedig három részbe foglaló tagolást elhagyta, a fejezetek előbbi sorrendjét felforgatta, és az előző kiadás függelékét újjal cserélte fel; mindezt anélkül, hogy a régi fordításon egyetlen szót is változtatott volna”.²⁹ Kónyi János és a fentebb említett magyar fordítók közül Faludi Ferenc ezen 1764-es nyomtatvány vagy annak 1770-es újbóli kiadása (2. kép) alapján készítette el saját magyar változatát.³⁰

Kónyi kötetének beosztása pontosan követi a strasbourggi kiadásét, csupán a függelékből marad el néhány szövegrész.³¹ Egyébiránt a már említett ajánlólevél és ajánló vers után a *Tudósítása a német nyomtatónak* (*Vorbericht des Verlegers*) című szövegegység következik, melyből kiderül, hogy a német és svájci kiadások közül egyedül ennek szövege tekinthető hitelesnek, ez áll legközelebb az angol eredetihez, valamint hogy a függelékben lévő szemelvényeket, bölcsességeket a sajtó alá rendező válogatta össze a kötet témájához illően. Ezt a *Tudósítás a bölcsességnek és jó erkölcsnek könyvére* (*Auf das Buch des Weisheit und der Tugend*) című vers követi, melyről az 1752-es kiadásból az is kiderül, hogy egy dublini újságból való („aus denen Engl. Zeitungen von Dublin”).

A német kiadásban e vers után találjuk meg a tartalomjegyzéket, ami a pozsonyi nyomtatványban a kötet végére került. A *Das Buch der Weisheit und der Tugend* hatvanöt fejezete az eredetivel megegyező sorrendben követi egymást. A kötet élén álló verset érdemes teljes egészében idéznünk:

²⁸ A német, a francia és az angol szöveg összevetése tudomásunk szerint mind ez idáig nem történt meg.

²⁹ TARNAL, i. m., 180.

³⁰ *Das Buch der Weisheit und der Tugend, zum Geschenk der Alten an Ihre liebe Jugend*, Strassburg, König, 1764¹, 1770². Az 1764-es nyomtatvány a címlap szerint a második, az 1770-es pedig a harmadik kiadása az 1752-esnek. A nyomtatványt némileg eltérő formában 1779-ben és 1793-ban ugyanezen a címen Bécsben is kiadták.

³¹ Ezek címe a német eredetiben: *Rede ueber das Schicksal der Seelen, So, wie man sie in dem zehenten Buche der Republick des Platons findet; Rede ueber die Gemüths- und Seelen-Ruhe, aus den Schriften des Pythagorischen Weltweisens Hipparchias gezogen; Ein Traum: Die Wissenschaften, wie sie unter dem Kreuze anbeten, in einer Rede vorgestellt.*

Valamint Galenus,
Ama híres javos,
Betegét gyógyította;
Kellemes itallal,
És csak kevés írral
Azt orvosolni szokta;

Az illy meguntott,
És meguntatott
Rontó patika eszköz,
Előbb hogy sem használ
Vagy gyomrában leszáll,
A' beteges kipökdöz.

Így ki valójában
Bölcs tudományában,
'S az erkölcsöt tanítja,
Rövid oktatással,
'S fontos mód-adással
Az elmét gyarapítja,

De ez orvosságot,
Erkölc tanúságot
*Panacesnek mondhatni,
A' melly a' szíveket
Titkon az ereket
Hasznával szokta hatni.

De a' trágárkodó,
Himpeller gyógyító,
Unalmas munkájával
Haszontalan dolgoz,
Sőt fájdalmat okoz
Hosszas orvoslásával;

És a' nyomorodott
Ki megundorodott
A' trágár orvosságtól,
Ezt ha megköstolván,
Óhajtoz több után,
'S megmenik fájdalmától.

*Panaces, az az: mindent gyógyító
fű.

Kónyi János így vall fordítói alapelveiről az *Ábel Kain által lett halála* előszavában: „Ami a fordítást és magyarságot illeti, sem legelső, sem utolsó, mert noha az eredeti nyelvet mindenütt nyomban és szónként nem követhettem is (amely lehetetlen, mert a nyelvnek természete ilyenén kényszerítéseket nem szenvedhet), az értelmet megtartván, tőle messze nem távoztam, és a szóknak ékességét is lehetőképpen szabtam.” *A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve* meglehetősen pontos átültetésnek mondható, Tarnai is arra a megállapításra jut, hogy a fordító „szinte szószerinti hűséggel dolgozott”.³² (Ezzel szemben Faludi számos részletet elhagyott az eredeti szövegből, s amit megtartott, azt is alaposan átfogalmazta.) Kónyi fordítói

³² TARNAL, *i. m.*, 180.

2. kép. *Das Buch der Weisheit und der Tugend* (1770), címlap

megoldásainak, stílusának érzékeltetésére álljon itt néhány részlet a német eredetiből és a magyar változatból:

Vajon elnyelné-é az hal a család falatokat, ha tudná, hogy a szigony benne elrejtve vagyon? Vagy belémenne-é az oroszlány a törbe, ha látná, hogy az őnéki készítettet? Így a lélek is e földi hajlékban meg nem romlana, ha az ember élni kívánna, és az irgalmas Isten nem teremtette volna ötet: tanuld meg ebből, hogy ezután élni fogsz. (XVI. rész)

Würde der Fisch die Lockspeise verschlingen, wenn er wüste, das ein *Angel* *darinn* *verborgen* *läge*? würde ein Löw in das Netz gehen, wann er sähe, das es für ihn bereitet wäre? so würde auch die Seele nicht in dieser irdischen Hütte zu Grunde gehen, wann der Mensch zu leben wünschte; und ein barmherziger Gott würde ihn nicht erschaffen haben: erkenne hieraus, das du hernach leben wirst.³³

A csevegő terhe a társaságnak, a fül megbetegszik az ő csácsozásától, és az ő szavainak ostromi a társalkodásra kiáradnak.

Ein Schwätzer ist der Gesellschaft eine Beschwerde, das Ohr wird krank von seinem Plaudern, und der Strohm seiner Worte überschwemmet den Umgang.

Ne dicsérd magadat, mert megvetettedre szolgál; és ne csúfolj mást, mert veszedelmes.

Rühme dich nicht selbst, dann es wird dir Verachtung zuziehen; und verspotte nicht einen andern; dann es ist gefährlich.

A mardosó tréfa a barátságának mérge, és az olyan, ki nyelvét meg nem zabolázza, unalmat okoz. (XXIV. rész)

Ein bitterer Scherz ist ein Gift der Freundschaft, und derjenige, der seine Zunge nicht im Zaum halten kann, wird Verdruss haben.³⁴

³³ *A bölcsességnek...*, i. m., 69; *Das Buch der Weisheit...*, i. m., 1770², 57–58.

³⁴ *A bölcsességnek...*, i. m., 96; *Das Buch der Weisheit...*, i. m., 1770², 86.

Ha a törvénynek tulajdoníthatásán oly tehetetlen vagy, hogy juthatnál az igazságnak esméretire? Hogy mehetnél fel az ő királyi székébe?

Valamint a bagolyt a napnak sugári vakítják, így az ő orcájának fényessége hozzája közelítésedben vakoskodtat téged.

Ha az ő királyi székihez jutándánál, tehát elsőben magadat hajtsd meg az ő lábainak nyugató zsámolya előtt; ha te az ő esméretire jutni akarsz, tehát tanul meg elsőben tönnön tudatlanságodat.

Drágább ő a gyöngynél, annak okáért nagyobb gonddal s szorgalmatossággal keresd őtet; a smaragd, zafir és rubintkő csak olyan, mint a sár az ő lábai alatt; azért vadászd őtet vitézi módon. (LIV. rész)

A valóságos bölcsesség nem tartja magát oly nagyra, mint a balgatagság; a bölcs gyakorta kételkedik, és eszét változtatja; a bolond vakmerő és nem kételkedik; mindent tud, csak az ő saját tudatlanságát nem. (LV. rész)

Da du so unvermögend bist, das Recht zu handhaben, wie sollst du zur Erkänntniss der Wahrheit gelangen? wie sollst du zu ihrem Thron aufsteigen?

Wie die Eule verblendet wird durch den Kluft (!) der Sonne, so wird der Glanz ihres Angesichtes dich in deiner Hinzu-nahme verblenden.

Wann du zu ihrem Thron hinauf steigen möchtest, so beuge dich zuerst den ihrem Fuss-schemmel; wann du zur Erkänntniss derselben gelangen möchtest, so lerne zuerst deine eigene Unwissenheit.

Sie ist kostbarer als Perlen, dannenhero suche sie sorgfältig; der Smaragd, und Saphir, und Rubin sind wie Koth unter ihren Füßen; derohalben jage ihr männlich nach.³⁵

Wahre Weisheit masset sich weniger an, als Thorheit; der Weise zweifelt oftmals, und ändert seinen Sinn; der Thor ist hartnäckig, und zweifelt nicht; er weis alles, als nur seine eigene Unwissenheit nicht.³⁶

Az idézett szöveghelyek alapján jól látszik, hogy Kónyi János valóban igyekezett a lehető legpontosabban visszaadni az eredeti német szöveg tartalmi és formai sajátosságait. Tarnai Andor felhívja a figyelmet arra, hogy „a magyar fordítók az eredeti bibliai mintát követő prózájával igen különbözőképpen boldogultak”, s Horváth Jánosra hivatkozva megállapítja, hogy a *The Oeconomy of Human Life* esetében egy olyan speciális prózaszövegről van szó, mely a nyomatékos és hangsúlytalan részeknek váltakozásától, valamint egy szakaszon

³⁵ *A bölcsességnek...*, i. m., 212; *Das Buch der Weisheit...*, i. m., 1770², 209.

³⁶ *A bölcsességnek...*, i. m., 216; *Das Buch der Weisheit...*, i. m., 1770², 213.

belül ezeknek egymás közötti bizonyos arányától kapja versritmusra emlékeztető hangzásbeli szabályosságát”.³⁷ Tarnai véleménye szerint a két kevésbé gyakorlott fordítónak, Saur Joséfának és Csányi Jánosnak nem sikerült visszaadni a prózaszöveg eredeti hangzását, de ezt Sófalvi József, sőt „korának vitathatatlanul legjobb stilisztája”, Faludi sem tartotta lényegesnek; az utóbbi szerző „nem hajlandó tudomást sem venni annak [a szövegnek] ritmusáról, nyilvánvalóan teljes tudatossággal meg sem kísérli a melódia visszaadását”.³⁸ Éppen ezért Tarnai „a tipikus mondat szerkezet bemutatására” Horányi, azaz Kónyi fordításából idéz egy példát, hiszen ő „teljes hűséggel átveszi német eredetije mondat szerkezetét, alig rövidít a hosszabb és komplikáltabb helyeken is, s ezzel a melódia váza már adva van számára”.³⁹

Teljes mértékben egyetértünk Tarnaival abban, hogy *A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve* fordítója fejlett stílusérzékkel bírt, s nem csupán az eredeti német szöveg tartalmi elemeinek, de stílusának, prózaritmusának közvetítését is magas színvonalon végezte el. Fontos felhívni a figyelmet arra is, hogy az angolszász erkölcsstani és szép-irodalmi művekre a 18. század közepén jellemző prózastílusban egy olyan újszerű írásmód nyilvánult meg, mely az 1770-es évektől Magyarországon is egyre szélesebb körben vált népszerűvé.⁴⁰ Tarnai csupán abban téved, hogy *A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve* fordítását Horányinak, kora „egyik legjobb latin stilisztájának” tulajdonítja, s a Horányi-tanítvány Batsányi János esetében azt feltételezi, bizonyára olvasta az elmélkedés-gyűjteményt, s akár ez a példa is útnak indíthatta az „Osszián és az újabb irodalmi ízlés felé”. Batsányi esetében nyilvánvalóan nem alaptalan a feltételezés, mely szerint akár magyar fordításban, akár valamelyik idegen nyelvű változatban olvasta kora egyik legnépszerűbb laikus morálfilozófiai munkáját, a *The Oeconomy of Human Life* újítónak számító prózastílusának meghonosításáért azonban Kónyi Jánost illeti az elismerés.

A 18. század utolsó harmadának magyarországi irodalomtörténetét tárgyaló munkákban Kónyi neve nem szerepel az élvonalbeli írók, költők sorában, noha az 1770-es és 1780-as években szorgalma-

³⁷ TARNAI, *i. m.*, 180, 182.

³⁸ *Uo.*, 183–184.

³⁹ *Uo.*, 183.

⁴⁰ *Uo.*, 186.

san dolgozott, s főúri és más státuszú pártfogóinak köszönhetően fordításait sikerült a megjelentetésig eljuttatnia.⁴¹ Kortársai nem tartották kiemelkedően tehetségesnek, bár akadtak olyanok, akik méltányolták írói képességeit és igyekezetét.⁴² Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a budai német színjátszótársulat első magyar nyelvű bemutatóján, 1784. november 14-én éppen Kónyi egyik fordítását, a *Gróf Valtron avagy a szubordináció* c. darabot adta elő.⁴³ Művei közül eddig egyedül *A mindenkor nevető Demokritus* kapott kiemeltebb figyelmet a kutatás részéről.⁴⁴ Úgy véljük, nem csupán az eredetinek elkönyvelt anekdotagyűjtemény, hanem Kónyi János fordításmunkái is megérdemelnék, hogy alaposabb filológiai és nyelvészeti elemzések irányuljanak rájuk, s a jövőben kritikai igényű, modern kiadásuk készüljön. Monografikus feldolgozást igényelne továbbá a szorgalmas fordító teljes életműve, és elvégzendő feladat a fordítások szövegének átfogó, stiláris szempontú összevetése.

⁴¹ Vö. GRÜNN Albert, *Gróf Széchenyi Ferencz és Kónyi János*, Magyar Könyvszemle, 10(1902), 3–4, 319–346; *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története, XI. kötet: A tihanyi apátság története*, szerk. SÖRÖS Pongrác, Bp., Stephaneum, 1911, 60.

⁴² „Ha én Kónyiról meggondolom, hogy ő valamit eddig tett, azt mind nem tudományának, hanem egyedül maga szorgalmatosságának, és természeti ajándékinak kell tulajdonítani, nem tsak könnyen el nézhetem hibáit, de némelly helyeken tsudálhatom is őtet.” Ráday Gedeon levele Kazinczyhoz, 1788. január 4., vö. *KazLev*, I, 152.

⁴³ GAAL György, *Erdély első nemzetközi híró nyelvtudósa: Gyarmathi Sámuel*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 55(2011), 2, 95–118, itt: 99.

⁴⁴ Lásd például további szakirodalommal: GYÖRGY Lajos, *Kónyi János Democritusa*, Bp., MTA Irodalomtörténeti Bizottsága, 1932; KÓNYI János, *A mindenkor nevető Demokritus*, vál., s. a. r., jegyz., utószó BIRÓ Ferenc, Bp., Magvető, 1981 (Magyar Hírmondó).

VI. PIUS PÁPA IMÁDSÁGOS KÖNYVE – MAGYARUL ÉS MAGYARORSZÁGON

KNAPP ÉVA

A 18. század utolsó harmadában keletkezett katolikus kegyességi irodalom kutatása közben figyeltem fel a *VI. Pius pápa imádságos könyve* címen összefoglalt, 1782-től ismert kiadvány-együttesre. Ennek forrása – a címszövegek tanúsága szerint – egy olasz nyelvű munka volt. Ezt követték – szintén a címlapokat alapul véve – a feltűnően nagy számú német, magyar, francia, szlovák és latin nyelvű fordítások.

A VI. Pius nevét feltüntető nyomtatványokat az első lépésben két kiadássorozatba különítettem el: a Magyarország határain kívüli kiadások sorozata mellett összeállítottam a magyarországi megjelenésű kiadványok bibliográfiáját. Ezt követően feltártam a jelentős számú kiadás korabeli visszhangját, s felfigyeltem a könyvvel kapcsolatos nyitott kérdésekre. Ezek közül az egyik legfontosabb az, hogy már 1783-ban vitatták VI. Pius pápa szerzőségét. Másfelől az újabb és újabb kiadások címlapján folyamatosan feltüntetett olasz nyelvű forráspéldány elérhetetlennek bizonyult, s az első próbálkozásra ezt az állítólagos olasz művet németre fordító Simeon Schmitz irodalmi tevékenysége sem volt megragadható.

A kiadások állandó szövegrészeit a legfontosabb katolikus alapimádságok, a *Miatyánk*, az *Üdvözlégy Mária* és a *Hiszekegy* értelmező magyarázatai, valamint hét litánia szövege alkotja a legfőbbnek mondott erényekről (jó szándék, hit, remény, isteni szeretet, isten szeretetéből származó bánat, Isten akarásával való egyetértés, hálaadás). Ezekhez járul a szentmise alatt mondandó imádságok sorozata, va-

lamint a Szent Péterről szóló „versek”, kiegészítve VI. Pius pápa búcsúengedélyével. Mindezekhez a későbbi kiadásokban további áhítati szövegek kapcsolódnak. Az egymást követő kiadások igénytelen, 18. századi ponyvanyomtatványokra emlékeztető külsejéből, viszonylag kis terjedelméből és közérthető tartalmából arra következtethetünk, hogy a kiadványt a szélesebb rétegek számára készítették. A popularitás e jellemzői egyúttal korabeli missziós szándékot sejtetnek, melynek célja a katolikus vallásosság és hitélet tudatosítása, megerősítése lehetett.

A 18. század két utolsó évtizedében és a 19. század első felében egymást viszonylag gyorsan követő kiadásokat számba véve körvonalazódott a felismerés, mely szerint a II. József-féle felvilágosult abszolutista törekvések által kiváltott vallási, egyházpolitikai és társadalmi konfrontáció során a kötet címében úgy használták fel VI. Pius nevét, hogy a pápát szerzőként is lehessen értelmezni. VI. Pius nevének kiemelt helyen történő szerepeltetése a pápa sikertelen bécsi útját követően vált szimbolikus jelentőségűvé, mivel alkalmasnak bizonyult a konzervatív szemléletű vallásosság és a felvilágosult klérusnál mérsékeltebb elveket valló reformkatolicizmus hívei egyet nem értésének jelzésére. E kérdés körüljárásához szükségessé vált a kiadvány műfaji előzményeinek, valódi szerzőjének és fogadtatásának feltárása, s érdemesnek látszott megvizsgálni és összevetni a különböző nyelvű kiadások szövegét.

MŰFAJI ELŐZMÉNYEK

A pápák neve alatt kiadott áhítati nyomtatványok folyamatosan jelentek meg a 15–16. század fordulója óta.¹ Az ezekben közölt imádságokhoz általában búcsúengedélyek kapcsolódtak. A *VI. Pius pápa imádságos könyve* legelső német nyelvű kiadásáról (*Die allerbesten Gebeter [...]*, [Augsburg], [Johann] G[eorg] Bullmann, 1782) nem találtam korabeli kritikai visszhangot. Ez azzal is magyarázható, hogy közel egykorúan több, VI. Pius nevéhez fűződő, egymáshoz közel álló szerkezetű és tartalmú kiadvány készült, melyek közül ekkor még semmivel sem tűnt ki a *VI. Pius pápa imádságos könyve*. Ilyen volt például az 1775-ben

¹ L. a következő nemzetközi adatbázisokban: GW, VD 16, VD 17

Rómában megjelent, *Preces et orationes recitandae a Pio in patriarchalibus basilicis pro consequendo jubileo*² című és az 1775-ben és 1799-ben szintén Rómában kiadott, *Ritus servandus ac preces dicendae a sanctissimo domino nostro Pio papa VI. in aperitione portae sanctae Vaticanae basilicae*³ című munka. 1780-ban Münchenben német nyelven jelent meg egy hasonló kiadvány, *Gebeth, welches von Sr. Itzt [!] regierenden päbstl. Heiligkeit Pius dem Sechsten für die gegenwärtigen Bedrängnisse der Kirche berhen verordnet worden ist* (gedruckt bey Joseph Zängl) címen.⁴

Magyarországon is kiadtak ezekhez hasonló nyomtatványokat. Így például 1775-ben Temesváron látott napvilágot az *Allgemeines Jubeljahr verliehen von St. Päpst. Heiligkeit Clemens dem Vierzehnten, worinne nebst einem [...] Unterricht von Ablaß [...] die kräftigsten und heiligsten aus der heil. Schrift gezogenen Gebether enthalten sind*⁵ című munka. Ebben a jubileumi évről szóló, kérdés-felelet formájú magyarázatot három imádság követi ugyanúgy, mint a vizsgált imádságoskönyvben: *Das heilige Vater Unser; Der englische Gruß; Der apostolische Glaube*. A kiadvány második részében olvasható egy Szentlélek-himnusz, újabb imádságok és litániák, majd végül a teljes búcsú elnyeréséhez szükséges három további imádság található. Hasonló típust képvisel például az az előbbinél rövidebb terjedelmű, magyar nyelvű nagyszombati nyomtatvány, mely szintén VI. Pius nevéhez kötődik, s a jubileumi év és búcsú magyarázatán kívül tartalmazza a búcsú elnyerésének feltételeit.⁶

A pápák nevével forgalomba hozott, példaként felsorolt nyomtatványok ugyanakkor egyetlen, ám nagyon fontos ponton mégis eltérnek VI. Pius pápa imádságos könyvétől. Míg a *Die allerbesten Gebether [...] egyetlen kiadása sem kapcsolódik konkrét egyházi alkalomhoz (például jubileumi évhez), a bemutatott nyomtatványok kivétel nélkül alkalmi jellegűek, s általában már a címük utal a megjelenés aktualitására. A kiadványtípusok közötti eltérés valószínűleg gyorsan*

² Használt példány: Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek

³ Használt példány: Roma, Biblioteca Romana dell' Archivio Storico Capitolino

⁴ Használt példány: München, Bayerische Staatsbibliothek

⁵ Matthäus Josephus Heimerl nyomdájában. A használt példány az Országos Széchényi Könyvtár található.

⁶ *A keresztényi jubilaumról, melyet hatodik Pius [...] pápa [...] 1776. esztendőben ki-adott [...], Nagy-Szombat, [Akad. ny.], (1776) - használt példány Országos Széchényi Könyvtár*

nyilvánvalóvá vált az 1783-ban különböző nyomdahelyeken megjelent, legalább hét német nyelvű kiadás⁷ révén – mind a konzervatív vallásosság követői, mind a jozefinista egyházi körök számára. Úgy tűnik fel, elsősorban egyúttal ebben a – továbbiakban részletesen bemutatandó – sajátosságban kereshető a magyarázat az összeállítás kedveltségére, illetve megjelenésének hiábavaló tiltására a jozefinizmus részéről.

ESZMETÖRTÉNETI HÁTTÉR:

A NÉMET NYELVŰ KIADÁSOK FOGADTATÁSA

A munka egyik első, a tartalomra is figyelő bemutatása 1783-ból olvasható a *Nova Bibliotheca Ecclesiastica Friburgensis* hasábjain, a „libelli ascetici” részben.⁸ A művet a több mint egy oldalnyi latin nyelvű leírás szerint Simeon Schmitz „O. S. F. minorum Conventualium”, a római Szent Péter-templom német gyóntatója fordította olaszból. A Münchenben 1783-ban nyolcadrét formátumban, 47 oldalon megjelent könyv ismertetése a pápa szerzőségének megerősítése helyett a „pápa nevével elterjedt kiadvány”-fordulattal kezdődik, majd azzal a kétértelmű kijelentéssel folytatódik, hogy nincs miért szégyenkeznie a pápának e kis mű miatt, ha valóban ő a szerzője.⁹ A megállapítást a tartalom bemutatása követi, mely szerint a munka az *Úr Imádsága (Miatyánk)*, az *Angyali Üdvözlet (Üdvözlőgy Mária)* és az *Apostoli Hitvallás (Hiszekegy)* magyarázatát, valamint a főbb erényekről szóló hét litániát tartalmazza, melyekhez járulnak a szentmise alatt mondható imádságok és egy himnusz Szent Péter apostol dicséretére.¹⁰ Az ismertetés további fél oldalon foglalja össze a munka rövid bevezetőjével.

⁷ Ezek megjelenési helyei: Botzen, Coblenz, Friedberg, Konstanz, Ottobeuren, Wels, Steyr. A kiadványról szóló, a továbbiakban részletezett ismertetések és kritikák általában ismeretlen kiadásokra is hivatkoznak, így például München, illetve Köln – Aachen kettős nyomdahellyel.

⁸ *Nova Bibliotheca Ecclesiastica Friburgensis*, vol. VII, Fasciculus I, Friburgi in Brisgovia, ex Typographia Satroniana, 1783, 164–165.

⁹ „Nomine summi pontificis libellus iste circumfertur. Neque esset, cur Papam opusculi huius puderet, illius revera si foret auctor.” *Nova Bibliotheca [...]*, i. m. (8. jegyzet), 164.

¹⁰ Utóbbiról – megtudjuk – olvasni lehet másutt is: „legi meretur diarium litterarium: Der Freymüthige Parte XII pag. 174 et seqq.” *Nova Bibliotheca [...]*, i. m. (8. jegyzet), 165. – Ezt a munkát hiába kerestem.

Egyetértő módon kiemeli a gondolatot, mely szerint a mechanikusan végzett imádságnál sokkal többet ér az értelemmel elmondott, amire jó példának tartja az ismertetett kiadványt. A megjegyzés felhívja a figyelmet arra, hogy a kiadvány egyik célja a katolikus imádkozási gyakorlat felvilágosult szellemű megújítása volt, melynek keretében a szövegek gépies ismétlése helyett szorgalmazták az azok tartalmán elgondolkodó, az értelmet is foglalkoztató imádkozási formát.¹¹

A „nincsen miért szégyenkeznie a pápának” fordulat egyben arra is figyelmeztet, hogy az ismertetés írója hallhatott vagy olvashatott már negatív kritikát a kiadványról. Ez aligha lehetett más, mint a szintén 1783-ban, a szerző nevének feltüntetése nélkül, *Warnung eines österreichischen Pfarrers vor einem neuen Betbuche* című, nyolcadrés formátumban 47 oldalon megjelent munka. A szerző nem más, mint Markus (Marx) Anton Wittola (1736–1797) a Bécs melletti Probstdorf plébánosa, van Swieten barátja, a jozefinista reformkatolicizmus és államegyház feltétlen híve, a janzenizmus ausztriai „szóvivője”.¹² Wittolának ekkorra már megjelent egy másik, széles körben ismertté vált műve a tolerancia kérdéséről (*Schreiben eines österreichischen Pfarrers über die Toleranz*, 1781), melynek két magyar nyelvű fordításváltozata ismert.

Wittola a *Warnung* [...]ban kizárólag a VI. Pius pápa imádságos könyvének részletes kritikájával foglalkozott. Bírálata elején leírta, melyik kiadását használta a műnek (München, 1783, „gedruckt nach dem Boßner Original”).¹³ Hivatkozásai szerint ez egy olyan kiadás, melynek a 66. oldalán kezdődik a Szent Péter-himnusz. Eszerint tehát Wittola föltehetően nem ismerte az ezen a címen már egy évvel ko-

¹¹ Klaus GOTTSCHALL, *Dokumente zum Wandel im religiösen Leben Wiens während des Josophinismus*, Wien, Institut für Volkskunde der Universität Wien, 1979, 34. A prédikációk jozefinista szellemű megújítását célozta a *Wöchentliche Wahrheiten* című, 1782–1784 között Bécsben megjelent hetilap a beszédek új nyelvi, tartalmi és formai előírásainak szorgalmazásával.

¹² Manfred BRANDL, MARX ANTON WITTOLA, *Seine Bedeutung für den Jansenismus in deutschen Landen*, Steyr, Ennsthaler, 1974.

¹³ Az általam ismert hét 1783. évi kiadás között nincs müncheni kiadás. Ezek megjelenési helyei: Botzen, Coblenz, Friedberg, Konstanz, Ottobeuren, Wels, Steyr. Mindez felhívja a figyelmet, hogy hétnél jóval több kiadás jelent meg 1783-ban, s 1783-ban legalább két, eltérő terjedelmű müncheni kiadással számolhatunk.

rábban megjelent első német kiadást, melynek terjedelme 48 oldal,¹⁴ s nem tudott a többi 1783-as kiadásról sem. Az érzelmektől sem mentes kritika kiterjed a nyomtatvány minden részletére. A *Warnung* [...] elején két csoportra osztja a katolikus imádságoskönyveket, s a munka helyét nem a „gute, reine, und schriftmäßige Andachtsbücher” körében jelöli ki, hanem a „schlechte, fantastische, abergläubische Palmgärtlein, Mirrhenbüchlein, goldne [!] Himmelschlüssel”-ek közé sorolja.¹⁵ Összegzésként nyíltan felszólítja a pápát, határolódjon el ettől a munkától és nyilvánítsa ki, nem ő a szerzője, továbbá ismerje el, hogy a kiadvány helytelen („falsch”) és megbotráncokztató („anstößig”) áhítatokat tartalmaz.¹⁶

A *Warnung* [...] részletes elemzése külön tanulmányt igényelne, most mindössze néhány, a *VI. Pius pápa imádságos könyve* szempontjából lényegesnek tűnő mozzanatra hívom fel a figyelmet. Wittola különleges érdeklődését és rosszallását egyaránt kiváltotta a mű címe, a pápa rövid bevezetője, a szöveg szellemisége és a Szent Péter-himnusz a búcsúengedéllyel, továbbá a mindehhez szorosan kapcsolódó fő aktualitás, VI. Pius 1782. évi bécsi útja. A kritikában a teológiai tudás és vádak mellett (például utalás a janzenista tanokra; VI. Pius kálvinista eszméket hirdet; a skotizmus és a kvietizmus kérdésköre)¹⁷ helyet kaptak jezsuitaellenes megnyilatkozások (például dél-amerikai missziók)¹⁸ és formális kifogások (például a szövegek kétértelműsége vagy az adott imádságok elmondhatatlansága a szentmisében rendel-

¹⁴ [Markus Anton Wittola], *Warnung eines österreichischen Pfarrers vor einem neuen Betbuche*, [Wien], 1783, 4. Az általam ismert első német nyelvű kiadás Augsburgban jelent meg 1782-ben Johann Georg Bullmann nyomdájában 48 oldal terjedelemben nyolcadrét formátumban.

¹⁵ [Wittola], *i. m.* (14. jegyzet), 3. Az utóbbi kifejezések utalások P. Martin von Cochem 17. század második fele óta közkedvelt, nagy példányszámban megjelent áhítati munkáira. Vö. Konradin ROTH, *P. Martin von Cochem 1634–1712, Versuch einer Bibliographie*, Koblenz-Ehrebreitstein, 1980; KNAPP Éva, *Martin von Cochem Magyarországon, 1. Mennyei követek – Len kötelecske – Az két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve, 1681–1876*, Zebegény, Borda Antikvárium, 2014 (Régi magyarországi vallásos nyomtatványok, 1).

¹⁶ „Erkläre es offenbar, daß dieses Buch nicht dein Werk sey. [...] es falsche und anstößige Andachten sind [...]” [Wittola], *i. m.* (14. jegyzet), 47.

¹⁷ *Uo.*, 12–13, 17, 35.

¹⁸ *Uo.*, 11–12.

kezésre álló idő alatt).¹⁹ Az olaszból történt fordítás tényére – a fordító nevének megemlítésével – mindössze egyszer tért ki, mégpedig olyan összefüggésben, hogy az adott szövegrész tekintetében lehetségesnek tartja: Schmitz rosszul adta vissza a szöveg eredeti értelmét.²⁰ Wittolla a későbbiekben, így például az 1784–1789 között megjelent, *Wienerische Kirchenzeitung* című lapjában már nem foglalkozott a művel – valószínűleg azért, mert a *Warnung [...]* megjelenése után már feleslegesnek tartotta ezt, s a kiadások az állami rosszallás ellenére amúgy is egyre sokasodtak.²¹

Néhány évvel később a jénai *Allgemeine Literatur Zeitung* 1785. évi évfolyamához készült ötödik, supplementum kötetében (*Supplemente zur Allgemeinen Literatur-Zeitung vom Jahre 1785*) a *Gottesgelahrtheit* című rovatban foglalkoztak ismét a művel. Ez a bíráló a kettős működési helyű, kölni és aacheni Guinbert kiadónál 1783-ban VI. Pius pápa képével²² megjelent 71 oldal terjedelmű, nyolcadrét formátumú, *Die allerbesten Gebeter, welche von Ihro Päpstlichen Heiligkeit Pius VI. erklärt und ausgelegt [...] worden* című kiadást ismerteti.²³ Az itt közölt címlírás szintén olaszból németre fordítottnak tartja a munkát, ugyanakkor nem közli a címlapszövegek alapján fordítóként számon tartott Simeon Schmitz nevét. A másfél hasábos szövegben a pápa szerzőségének megkérdőjelezése és a tartalom rövid bemutatása után a Wittolatól már ismert kritikához közel álló kifogások, valamint a fordítás németségének bírálata olvasható („ganz undeutsch ist”). Végül a nevet elhallgató szerző kételyét fejezi ki, hogy egy ilyen kiadvány megjelenése szerencsés azokban az országokban, amelyekben „beginnt heller zu werden”.²⁴ A korai német kiadások és a jozefinista bírálatok hátteréhez tartozik, hogy az 1782–1785 közötti évek a szerzetesrendek

¹⁹ *Uo.*, 13–14, 40.

²⁰ *Uo.*, 22–23.

²¹ Magyar nyelven és Magyarországon például a határozott helytartótanácsi tiltás ellenére 1784–1790 között hétszer adták ki.

²² Vö. Wolfgang BRÜCKNER, *Papstbilder für jedermann, Jahrbuch für Volkskunde, Neue Folge*, 1(1978), 236–237.

²³ *Allgemeine Literatur Zeitung vom Jahre 1785, Fünfter Band Die Supplemente enthaltend, Jena-Leipzig-Wien, 1787, Supplemente Nr. 20, 77.* – Az itt hivatkozott kiadást egyetlen számomra elérhető könyvtár katalógusa sem tartja számon.

²⁴ „Man muss sehr zweifeln, dass dieses Werkchen in Ländern, wo es beginnt heller zu werden, einiges Glück machen werde.” *Uo.*, Nr. 20. 77.

többségét feloszlató rendeletek és más, a vallásos élet szabályozását célzó reformintézkedések időszaka.²⁵ Feltételezhető, hogy VI. Pius 1782-es bécsi útjának eredménytelenségét és az ezzel kapcsolatos jozefinista brosúrák sorozatát és sajtókampányt katolikus egyházi részből ilyen kiadványokkal is igyekeztek ellensúlyozni.²⁶

A II. József halála után három évvel, 1793-ban ugyancsak Jénában megjelent, csupán címleírást közlő *Allgemeines Repertorium der Literatur für die Jahre 1785 bis 1790* első kötetének első felében szakrendbe sorolva²⁷ található egy apró, zárójelben elhelyezett utalás arra vonatkozóan, hogy a *Die allerbesten Gebeter [...]* talán mégsem tekinthető „előzmény nélküli”-nek. A 4813. számon leírt,²⁸ „Köln – Aachen, Guinbert Verlag, 1783” impresszumú kiadás címleírása itt sem tartalmazza a címlapokon általában szereplő állítólagos fordító, Simeon Schmitz nevét, ehelyett az „A[us] d[em] Italiänischen übersetzt (von W. Hausen)” megjegyzés olvasható. Ez az imádságoskönyv vonatkozásában eddig ismeretlen név elvezetett az összeállítás valódi szerzőjének személyéhez.²⁹

A nyomtatvány itt vázolt fogadtatása azt mutatja, hogy a munka első német nyelvű kiadása 1782-ben, VI. Pius sikertelen bécsi útját követően még nem váltott ki számottevő reflexiót. Ezzel szemben az 1783-ban megjelent, legalább hét újabb, német nyelvű kiadás visszhangja és kritikája már jelentősnek mondható.³⁰ Ugyanakkor alapos kutatás ellenére sem találtam egykorú magyar nyelvű, vagy magyarországi ismertetést a könyvről.³¹ Ennek oka egyrészt a II. József kori

²⁵ Derek BEALES, *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*, London, L.B. Tauris & Co. Ltd, 2005, 227–255.

²⁶ Elisabeth KOVÁCS, *Neue Aspekte und Forschungen zur Reise Pius VI. nach Wien*, Das Achzehnte Jahrhundert, Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts, 1(1983), 31–43, itt: 40–41.

²⁷ III. Fach. Theologische Literatur, (III) Gesang und Gebetbücher, B. Von Katholiken, B. Besonders, B. Gebetbücher, I. Allgemeine und vermischte, nr. 4813.

²⁸ A tétel végén rövidített hivatkozás az A[llgemeine] L[iteratur] Z[eitung] [17]85. V. 77-re. Vö. 23. jegyzet

²⁹ Azaz, vagy „W. Hausen” lenne a művet olaszból németre fordító személy, vagy az olaszból németre fordított munka meghatározatlan módon szorosan kapcsolódna „W. Hausen”-hez.

³⁰ L. a 13. jegyzet.

³¹ Vö. pl. Magyar Hírmondó; RADÓ Antal, *A magyar műfordítás története (1772–1831)*, Bp., 1883.

cenzúra Magyarországra figyelő intenzív működésében kereshető.³² Másrészt a kiadvány tartalmával hallgatólagosan egyetértethetett a Magyarországon többségben lévő konzervatív, pápa-hű, jozefinizmus-ellenes püspöki kar, klérus és világi értelmiség.

A SZERZŐ MEGHATÁROZÁSA ÉS VI. PIUS PÁPA
NEVÉNEK AKTUALIZÁLÁSA

A *Die allerbesten Gebether* [...] címen 1782-től adatolható munkát és a különböző nyelvű fordításokat a bibliográfiák ma egységesen VI. Pius pápa szerzőségével, továbbá a fordító(k) megnevezésével regisztrálják. Ugyanakkor már egykorúan éppúgy nyilvánvaló lehetett, mint ma, hogy a 18. századi pápák nem írtak vagy szerkesztettek ilyen jellegű, rövid terjedelmű, igénytelen külsővel megjelent áhítati munkákat. Közvetve erre utal az is, hogy amikor a Helytartótanács 1784. január 26-i rendeletével kimutatást követelt a Landerer Katalin által vezetett budai nyomda termékeiről, hogy összevethesse azt a beszolgáltatott kötelempéldányokkal, az első magyarországi, német nyelven megjelent kiadást (1784) Landerer Katalin az állítólagos fordító és nem a pápa neve alatt vette jegyzékbe, a „Schmitz Simon: Die allerbesten Gebether” formában.³³ VI. Pius (Giovanni Angelo Braschi, 1717–1799) ugyanakkor – tudomásom szerint – nem tiltakozott nevének szerzői névvé emelése ellen, mivel – ha egyáltalán tudomást szerzett róla – feltehetően egyetértett a mű tartalmával.

A német nyelvű kiadások címében szinte kivétel nélkül olvasható Simeon Schmitz neve, mint aki a munkát olaszból németre fordította. A címadatok szerint Schmitz minorita szerzetes volt, s a római Szent Péter-bazilika német gyóntatójaként készítette a fordítást. Schmitzet a kölni minorita rendtartomány tagjaként, 1775-ben a harmadrendi ferencesek gyóntatójaként tartották számon. 1784-ben megfordult az itáliai Loretóban és valóban élt Rómában.³⁴ Írói

³² Vö. *Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*, vál., sajtó alá rend., ford., bev., jegyz. MÁLYUSZNE CSÁSZÁR Edit, Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1985.

³³ A jegyzéket közli: GÁRDONYI Albert, *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században, különös tekintettel Budára és Pestre*, Bp., Lantos A. Könyvkiadó-hivatala, 1917, 19–23.

³⁴ Konrad EUBEL, *Geschichte der Kölnischen Minoriten-Ordensprovinz*, Köln, J. W. Boisseree' Buchhandlung, 1906, 304.

munkásságát a bibliográfiák nem tartják számon, neve egyedül a *Die allerbesten Gebether* [...] állítólagos fordítójaként ismert. A fordítás alapjául szolgáló olasz nyelvű munka és annak eredeti címe ugyanakkor fellelhetetlen. Ennek ellenére Schmitz ismereteim nem tiltakozott fordítóvá minősítése miatt.

A művel összefüggésben – mint említettem – először 1793-ban, egy számomra jelenleg elérhetetlen 1783. évi Köln–Aachen impreszumú kiadás címleírása végén zárójelben olvasható a „W. Hausen” szerzői megjelölés. A névalak valóságos személyt takar: Wilhelm Hausen (Hauser) bajor jezsuita volt, aki Dillingenben született 1710-ben, s terjedelmes életművet hagyott maga után. Egy kanonoki alapítványnak köszönhetően az eichstätti püspökség utolsó jezsuita misszionáriusaként tevékenykedett harminc éven át az egyházmegye területén.³⁵ Amikor a *Die allerbesten Gebether* [...] 1783-ban Augsburgban tizenkettedrét formátumban megjelent,³⁶ már két éve halott volt († Eichstätt, 1781. november). Ugyanezt a munkáját korábban, így például 1779-ben Augsburgban más címen adták ki: *Das gemeinste, aber allerfürtrefflichste Gebet, erklärt und ausgelegt, samt Litaneyen*. A munka ezen a címen negyedik kiadásban ugyanitt 1782-ben látott napvilágot.³⁷ Jelenlegi ismereteink szerint tehát a *VI. Pius pápa imádságos könyvének* alapjául szolgáló mű valójában nem az olasz, hanem a felvilágosodás kori délnémet kegyességi irodalom egyik jellegzetes darabja.

Összeállítva a *Das gemeinste [...] Gebeth* [...] címen, Wilhelm Hausen szerzőségének feltüntetésével megjelent munka kiadástörténetét, a példányból számomra megismerhető kiadások közül egy 1774-ben Dillingenben megjelent bizonyult a legkorábbinak, mely a

³⁵ Birgit BOGE, *Der Bucherwerb der Fürstbischöflichen Hofbibliothek Eichstätt im Zeitraum 1750–1800 = Die Aufklärung in den deutschsprachigen katholischen Ländern 1750–1800: Kulturelle Ausgleichsprozesse im Spiegel von Bibliotheken in Luzern, Eichstätt und Klosterneuburg*, hrsg. Dieter BREUER, Paderborn–München–Wien–Zürich, Schöningh, 2001, 197–428, itt: 284.

³⁶ *Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen teutschen Schriftsteller*, ausgearbeitet von Johann Georg MEUSEL, V. Bd., Leipzig, Bey Gerhard Fleischer, dem Jüngern, 1805, 249.

³⁷ Címe ekkor: *Das gemeinste, aber allerfürtrefflichste Gebet, erklärt und ausgelegt, welches samt verschiedenen Litaneyen von den vornehmsten Tugenden zum allgemeinen Nutzen in Druck gegeben*. Vö. *Lexikon, i. m.* (36. jegyzet), 249; Joseph Georg SUTTNER, *Bibliotheca Eystettensis Dioecisana, Erste Abtheilung, Eichstätt, Karl Brönnner, 1866, 66.*

címlap szerint már a mű harmadik kiadása volt.³⁸ Ennek a 72 oldal terjedelmű összeállításnak a tartalma lényegében szó szerint megegyezik a *Die allerbesten Gebether [...]* című kiadványokéval: a szerzői előszót (3–8. p.) a *Miatyánk* (9–19. p.), az *Üdvözlégy Mária* (20–27. p.) és a *Hiszekegy* (28–42. p.) magyarázata követi, majd a hét, erényekről szóló litánia (43–72. p.) zárja a gyűjteményt.

A Hausen nevét feltüntetető, *Das gemeinste, aber aller fürtrefflichste Gebet [...]* címen megjelent negyedik és egyben utolsó kiadás 1782-ben látott napvilágot Augsburgban. Ez a szövegegyüttes jelent meg még ugyanebben az évben ugyanott *Die allerbesten Gebether [...]* címen, egy ismeretlen személy által „aktualizálva” és VI. Pius pápának tulajdonítva. Ezt az átalakítást VI. Pius sikertelen bécsi útja éppúgy ösztönözhetette, mint a Hausen halála után adódó alkalom a valódi szerző nevének elhallgatására. Simeon Schmitz nevének feltüntetését fordítóként és a mű olaszból történt fordításának állítását egyrészt a várható jozefinista kritika tudatos félrevezetésének szándéka magyarázza. Másrészt az is elképzelhető, hogy a kiadvány tartalmát kibővítő új áhítati szövegeket vagy ezek egyikét, talán éppen a Szent Péter-himnusz fordította olaszból németre Schmitz, s neve ezért olvasható a címlapokon. Úgy tűnik fel, a felvilágosult kritika figyelmének eltérése sikeres volt, mivel például Wittola a *Warnung [...]*-ban nem nevezi meg a szerzőt, s csupán a fordító nevét említi.³⁹

Nem tudtam kideríteni, ki lehetett az a feltehetően augsburgi illetőségű egyházi személy, aki új címet adott Hausen több kiadást megért munkájának. A megváltoztatott című munka tartalma – amint az az imádságoskönyvek történetében gyakran megfigyelhető⁴⁰ – újabb, ismeretlen szerzőjú részekkel bővült a további kiadásokban. Először a

³⁸ Ez minden valószínűség szerint a harmadik dillingeni kiadás, de az is elképzelhető, hogy a cenzúra megtévesztése érdekében utaltak a korábbi kiadásokra. Wilhelm HAUSEN, *Das gemeinste, aber allerfürtrefflichste Gebeth, erkläret und ausgelegt, welches sammt verschiednen Litanejen von den vornehmsten Tugenden zum allgemeinen Nutzen in Druck gegeben Guilielm Hausen, Priester und Bußprediger. Mit Erlaubniß der Oberrn. Dritte Auflage, Zu finden bey Maria Helena Schnablin, verwittibten Hofbuchbinderin zu Dillingen, 1774.*

³⁹ L. 20. jegyzet. Birgit Boge utal Marx Anton Wittola Hausen itt elemzett műve ellen irányuló kritikájára. BOGE, *i. m.* (35. jegyzet), 284.

⁴⁰ Vö. pl. *Officium Rákócziánium – KNAPP ÉVA, Officium Rákócziánium. Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai*, Bp., Borda Antikvárium, 2000; vagy Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve – KNAPP, *i. m.* (15. jegyzet).

szentmise alatt mondandó imádságokat és a VI. Pius pápától száz nap búcsúengedéllyel ellátott Szent Péter-verseket adták közre, később – így a németből más nyelvekre fordított kiadásokban – újabb áhítati részekkel egészítették ki az eredeti művet.

A továbbiakban kizárólag azokkal az 1782 után megjelent kiadásokkal foglalkozom, melyeknek a címe *Die allerbesten Gebether [...]*, illetőleg a címben és/vagy a keretszövegekben megtalálható VI. Pius neve. Ennek oka, hogy az 1782-ig megjelent kiadásoknak nem találtam magyar vonatkozását, s magyarul, illetve Magyarországon ez a változat nem jelent meg.

A KIADÁSTÖRTÉNET TANULSÁGAI

A kiadástörténet összeállításában a rendelkezésemre álló bibliográfiákon, elektronikus könyvtárakon és a szakirodalmon kívül a magyarországi könyvtárakban, magángyűjteményekben található példányokat használtam. Szembetűnő, hogy a magyar vonatkozású kiadások nem találhatók meg a külföldi bibliográfiákban és a nemzetközi elektronikus adatbázisokban.

A *Die allerbesten Gebether [...]* 1782–1856 közötti kiadásai

Magyarországon kívüli nem magyar nyelvű kiadások	Megjelenés ideje	Magyarországi és magyar nyelvű kiadások (a magyar nyelvű kiadásokat aláhúzás jelzi)
1	1782	0
10	1783	0
1	1784	1+ <u>1</u> =2
4	1785	1+ <u>1</u> =2
1	1786	<u>1</u>
0	1787	0
1	1788	1
0	1789	1 [1789 előtt]
1	1790	1 [?]
---	-----	-----
1	1796	0
1	1797	1
0	1798	0
0	1799	2
0	1800	1

Magyarországon kívüli nem magyar nyelvű kiadások	Megjelenés ideje	Magyarországi és magyar nyelvű kiadások (a magyar nyelvű kiadásokat aláhúzás jelzi)
1	é. n., 18. sz.	0
---	-----	-----
1	1802	0
0	1804	1
1	1805	0
1	1806	1+1=2
1	1810	0
1	1812	0
1	1821	1
0	1825	1
0	1831	1
1	1833	0
1	1837	0
2	1839	0
2	1856	0
---	-----	-----
34	Összesen	17

A táblázat szerint a kiadások Magyarországon kívül 1782–1856 között,⁴¹ Magyarországon, illetve magyar nyelven 1784–1831 között⁴² adathozható; azaz 74 évnyi európai kiadástörténetnek (összesen 34 kiadással)⁴³ 47 évi, összesen 17 magyar vonatkozású kiadást tartalmazó időszak feleltethető meg. Ez természetes jelenség, mivel egy korábban más címen, ismereteim szerint kizárólag Magyarországon kívül kinyomtatott, majd egy adott évtől új címen, a korábbtól eltérő szerzőséggel, németül, német nyelvterületen megjelent munka magyarországi kiadástörténetéről van szó.

A magyar vonatkozású kiadások mindössze kétéves késéssel követik a német nyelvterületen kinyomtatottakat, azaz a hazai recepció kezdeti szakasza viszonylag gyorsnak mondható. Ez minden valószínűség szerint a felvilágosult eszmék terjesztésének jozefinista politikájával és az ezekre megfogalmazódó válaszokkal függ össze. Az imádságoskönyv ismételt megjelentetése VI. Pius sikertelen bécsi útját követően

⁴¹ Az európai kiadástörténet csaknem hiánytalanul adathozható a Karlsruhei Virtueller Katalog segítségével. Külön összeállítást e kiadássorozatról nem készítettem.

⁴² A magyar nyelvű, illetve magyarországi kiadások bibliográfiája – az általam használt példányok leelőhelyeivel és jelzeteivel – a tanulmány végén található.

⁴³ Lehetséges újabb kiadások előkerülése.

– új címen, a pápa nevével – a II. József-féle felvilágosult eszmékkel szembeni konzervatív katolikus reakciók egyikeként is értékelhető.

A kiadástörténet két sorozatának időbeli dinamikája – valószínűleg az előbb leírtak miatt – egymáshoz hasonló módon alakult. 1782–1790 között, azaz a kiadástörténet II. József uralkodása alatti szakaszában a Magyarországon kívüli tizenkilenc kiadásnak⁴⁴ nyolc magyar vonatkozású kiadás⁴⁵ felel meg. Ez a kilenc év egyben az egész kiadástörténet legintenzívebb időszak. Egy-egy új kiadás megjelenésének már a pusztja ténye is szembenállást fejezett ki, és nyomatékosította az elhatárolódást a II. József-féle eszméktől. Nem véletlen, hogy a legkorábban, 1784-ben megjelent két budai kiadás egyaránt kihívta a Helytartótanács rosszallását. Landerer Katalin – ismereteim szerint Magyarországon elsőként – német nyelven adta ki a nyomtatványt. A Helytartótanács még ugyanebben az évben számon kérte a Landerer nyomdától, hogy miért jelentette meg ezt a birodalom területén éppen csak megtúrt munkát. A nyomda azzal védekezett, hogy a kiadás csupán utánnomás, s az eredeti mű „cum permissione superiorum” jelent meg. A Helytartótanács ennek ellenére megtiltotta a munka további kinyomtatását és árusítását, mert – az indoklás szerint – a birodalomban „megtúrt nyomtatványokat” nem szabad kiadni Magyarországon.⁴⁶

A másik budai kiadás a „Királyi Akadémia Betűivel” jelent meg magyar nyelven, a fordító nevének elhallgatásával. Ezért a kiadásért a Helytartótanács – a pannonhalmi főapát közvetítésével – a közismerten konzervatív elveket valló Vajda Sámuel tihanyi bencés apátot róttta meg.⁴⁷ A címlapon a „fordítottat a tihanyi klastromban” megjegyzéssel kinyomtatott könyvről a pannonhalmi főapát révén kérdezték meg Vajda Sámuel: ő fordította-e a könyvet, hol és milyen szándékkal nyomtatta ki és hány példányban készült el a munka. Vajdát arra kötelezték, hogy a kérdésekre írásban válaszoljon. 1784. október 19-én kelt válaszában Vajda elismeri, ő fordította a munkát, de – mentegetőzik – nem tudta, hogy a könyv kiadása tilalom alá esik, s ő gyakorlatlan az ilyen ügyekben. Indoklásában arról írt, látta, hogy németül már

⁴⁴ Ez a szám az összesen 34 kiadás 56 %-a.

⁴⁵ Ez az összesen 17 magyar vonatkozású kiadás 47 %-a.

⁴⁶ GÁRDONYI, *i. m.* (33. jegyzet), 19, 33. lap, 65. jegyzet.

⁴⁷ LUKÁCSI Márk, *Vajda Sámuel élete és irodalmi munkássága*, Pannonhalma, 1997, Pannonhalmi Füzetek 40, 110–114.

kapható a könyv, s úgy gondolta, jó lenne, ha magyarul is megjelenne. Vajda megnevezte a nyomdát, s leírta, a fordítást elküldte az egyetemi cenzúrához, hogy annak engedélyével jelenjen meg. Ezután arra hivatkozik, a budai egyetemen tudniuk kellett volna, hogy megjelenhet-e a mű a Királyi Akadémia betűivel. Ez az első magyar nyelvű kiadás – ugyancsak Vajda levele szerint – hatszáz példányban készült, de egyet sem adott el belőlük pénzért, hanem ingyen osztogatta a vendégeknek és az apátság alá tartozó népnek.⁴⁸ Vajda azt is közölte, hogy a kiadásból őriznek még harmincnégy példányt Tihanyban, s ezeket nem fogja szétoztani.⁴⁹

A mű magyarországi kinyomtatásának tilalma ellenére 1790-ig további hat kiadás jelent meg: magyarul Győrben (1785) és Bécsben (1786), németül Besztercebányán (1785), Pest-Budán (1788) és Sopronban (1789 előtt), továbbá egy példányból nem ismert, feltételezhető kiadás szlovákul Nagyszombatban (1790).⁵⁰ A példányból ismert kiadások egyikében sincs nyomtatási engedély, annak ellenére, hogy a német kiadások címlapján kivétel nélkül olvasható a „Mit Erlaubnis der Obern”, illetve a „Cum permissu superiorum” megjegyzés.

Magyarországon kívül 1791-től 1800-ig mindössze három további kiadás jelent meg; közülük egy németül, kettő pedig németből franciára fordítva, Belgium katolikus lakossága részére. Ugyanebben az időszakban eggyel több, négy volt a magyarországi kiadások száma, közülük kettő német, egy-egy szlovák és latin nyelvű.

1801–1825 között összesen hat külföldi és négy hazai kiadás hagyta el a sajtót. A magyarországi kiadások közül kettő 1806-ban, a szerzetesrendek magyarországi részleges visszaállításának évében látott napvilágot, az egyik magyarul, a másik németül jelent meg a pesti Trattner nyomdában. Trattner 1825-ben ismét megjelentette a munkát.⁵¹ Ez egyrészt bizonyítja Trattner Mátyás kiadvánnyal kapcsolatos ismereteit,

⁴⁸ Az általam használt gyűjtemények közül egyedül az Országos Széchényi Könyvtárban találtam példányt ebből a kiadásból, ennek címlapján a Somogy megyei segesdi ferences kolostor tulajdonosi bejegyzése olvasható a „Següdsi kolostoré” formában.

⁴⁹ LUKÁCSI, *i. m.* (47. jegyzet), 110–111.

⁵⁰ Lukácsi nem ismeri az imádságoskönyv magyarországi kiadásait. Szerinte a „titokzatos sorsú kis imakönyv-fordítás a sors szeszélyéből [...] nem válhatott széles körben ismertté”. *Uo.*, 110, 114.

⁵¹ A bibliográfiailag korábban ismeretlen unikum példány magántulajdonban.

másrészt jelzi az imádságos könyv szoros kapcsolatát az egyházpolitikai változásokkal.

A következő harminc évből (1826–1856) ugyancsak hat külföldi kiadást, de csupán egyetlen kivonatos magyarországi kiadást (1831) vettem számba, ami mutatja az összeállítás egyházi, politikai jelentőségének lassú háttérbe szorulását. Ebben az időszakban a Magyarországon kívüli kiadások kizárólag német nyelven jelentek meg, s részben új címeken, átszerkesztve kerültek ki a nyomdákból. A minorita Henricus Gossler által szerkesztett főcíme például a *Hirtenstimme* lett.⁵² A változatlan szövegű összeállítás két évvel később, 1839-ben a *Geistlicher Seelentrost [...]* című áhítati munka függelékeként jelent meg Augsburgban,⁵³ ezt 1856-ban követte a két utolsó, *Die allerbesten Gebethe [...]* című kiadás.

NYELV, MEGJELENÉSI HELY, FORDÍTÁS-CSALÁDOK

A magyar vonatkozású kiadástörténet, a kiadások nyelvét és a megjelenés időrendjét figyelembe véve, kilenc német (1784, 1785, 1788, 1789 előtt, 1797, 1800, 1806, 1825, 1831), négy magyar (1784, 1785, 1786, 1806), két szlovák (1790, 1799) és két latin nyelvű (1799, 1804) kiadásból áll. Bár a német kiadások címlapjain rendszerint ott található Simeon Schmitz (1784, 1785, 1788, 1789 előtt, 1806, 1825) neve, mint aki olaszból németre fordította a munkát, mindegyik kiadvány tartalmazza Wilhelm Hausen eredetileg is német nyelvű szövegeit. A magyar fordítások és a szlovák fordítás egyaránt németből készült. Ugyanakkor nem érzékelhető kapcsolat a magyar és a szlovák nyelvű fordítások között az adaptáció módja tekintetében.

A neolatin irodalom 18. századi történetének sajátos, kései jelenségeként a három nemzeti nyelvű kiadást követően latin nyelvre is lefordították az imádságoskönyvet. A korábbi fordításoktól eltérően nem egy német nyelvű kiadást ültettek át, hanem a kiadványban nevét eltitkoló, németül valószínűleg nem tudó szlovák anyanyelvű pi-

⁵² Ez a cím a VI. Pius pápának tulajdonított rövid bevezető, ajánló sorokra utal. A kiadvány alcíme a „Die allerbesten Gebethe” maradt. Münster, Verlag von Friedrich Regensberg, 1837. Vö. Der Katholik; eine religiöse Zeitschrift [...] herausgegeben von Dr. Weis [...]. Speyer, 70 (1838) 10. Heft, October, XLII.

⁵³ Druck und Verlag von Anton Herzog (Leonhard Doll).

arista szerzetes – némileg rendhagyó módon – szlovákból fordította latinra 1799-ben⁵⁴ a munkát, az első kiadásban egyszerűen *Orationes [...]* címen, VI. Pius nevének feltüntetése nélkül,⁵⁵ a diákság és a hívek számára („in usum juventutis scholasticae et aliorum fidelium”). A fordító kilétének meghatározását segítette – a latin nyelvű második kiadás címének ismeretében – Horányi Elek piarista írói bibliográfiája. Ebben a „Pii Pontificis M. huius nominis VI. Pater noster latine redditum precum typis edendum curavit in 8vo” szövegrésszel körülírt nyomtatvány VI. Pius pápa imádságos könyvével azonosítható. Ezt a latinul kiadott munkát Horányi Aloysius a S. Iosepho Calasantio (Mlinkay Alajos, Aloysius Mlinkai/Mlynkay) neve alatt közölte, azaz a piarista Mlinkay Alajos⁵⁶ fordította szlovákból latinra a könyvet.

A tizenhét magyar vonatkozású kiadásból álló sorozat a német nyelvű kiadások kivételével fordításokból áll. Az összesen nyolc fordításból négy magyar, kettő szlovák és kettő latin nyelvű. A megjelenési helyeket figyelembe véve a német kiadásokat Budán, Besztercebányán, Pesten, Sopronban és Nagyszombatban, a magyar fordításokat Budán, Győrben és Bécsben, a szlovákokat Nagyszombatban, a latint Pesten és Selmecbányán nyomtatták. Eszerint a munka az ország egy jól körülhatárolható, viszonylag szűk, észak-nyugati területén jelent meg, Pest-Buda és Sopron vonalától északra, illetve Pest-Buda, Selmecbánya és Besztercebánya vonalától nyugatra. A bécsi impresszummal megjelent magyar nyelvű kiadás a 18. század utolsó har-

⁵⁴ Az első latin nyelvű kiadás (Pest, M. Trattner, 1799) címlapján az „a presbytero Scholarum Piarum adornatae” kifejezés, a második latin nyelvű kiadás címlapján (Selmecbánya, F. J. Sulzer, 1804) a „per presbyterum Scholarum Piarum ex Slavonico in Latinum transpositae” olvasható.

⁵⁵ A példányból ismert magyar vonatkozású kiadások közül kizárólag az első latin nyelvű kiadás címéből hiányzik VI. Pius neve. Ebben a nyomtatványban nincs utalás sem az előzmény-kiadásokra, sem arra, hogy ez a kiadás fordítás lenne. A címlap szerint a kiadvány „egyszerűen” egy piarista pap munkája („A Presbytero Scholarum Piarum adornatae”).

⁵⁶ Aloysius a S. Iosepho Calasantio / Mlinkay Aloisius a S. Ioseph (1741–1810). Alexius HORÁNYI, *Scriptores Piarum Scholarum [...]*, Pars II, Buda, Typis Regiae Universitatis Hungariae, 1809, 346. Vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, IX, Bp., 1903, 56; MISKOLCZI István, *A kegyes-tanítórendiek privígyei kollégiumának története*, Vác, 1907; *A Magyar Piarista Rendtartomány történeti névtára 1666–1997*, Bp., Magyar piarista Tartományfőnökség, 1998, 259–260; Ladislav MIKULÍK, *Kuriózny preklad zo slovenčiny do latinčiny a jeho autor*, Bulletin Univerzitetnej Kniznice v Bratislave, 2000/1, 50–54.

madában Bécsben élő magyarok jelentős számával, illetőleg az ott élő katolikus magyar értelmiséggel hozható összefüggésbe. A nyomdahelyek közül feltűnően hiányzik Pozsony, s szembeötlő, hogy a közel fél évszázados kiadástörténet egyáltalán nem érinti az ország területének déli és keleti részét, valamint Erdélyt. Mindennek oka – véleményem szerint – egyrészt a munka megjelenésének állami tiltásában, az erre újabb és újabb kiadások megjelentetésével adott „válaszban”, továbbá politikai, egyházpolitikai összetevőkben kereshető. Másrészt úgy tűnik fel, Bécstől kelet felé távolodva a felvilágosodás eszméi egyre kevésbé jelentettek kihívást, nem váltottak ki számottevő reakciót, ezért itt a kiadvány valószínűleg nem jelentett volna határozott véleményformálást az államhatalommal szemben.⁵⁷

A képet tovább árnyalja, hogy a magyar nyelvű kiadások nem egyetlen fordítás ismételt megjelenései, hanem két, egymástól független, önálló magyar fordítás látott napvilágot 1784-ben és 1786-ban. Az 1784. évi fordítás egy további fordítás-változata 1785-ben jelent meg, majd az 1785-ös változatot ismét kiadták 1806-ban.

A magyar fordítások létrejöttének hátterét – a kiadvány magyarországi jozefinista tiltása és a birodalombeli megtúrt volta miatt – részben homály fedi. A címlapokon a fordítók neve egyszer sem jelent meg. Az 1784. évi budai kiadás címlapján olvasható körülírás, „magyarra fordítottat a tihanyi klastromban”, azonban egyértelműen Vajda Sámuel tihanyi bencés apátra utal. Lényegében az 1785. évi győri kiadás is Vajda fordítása, de az eredetit valaki némileg átalakította, nyelvileg egyszerűsítette, közelíteni igyekezett a beszélt nyelvhez, s mindezt valószínűleg Vajda tudta nélkül csinálta. Ez a nyelvi átformálás vagy a nyomdász Streibig József nevéhez kapcsolódik, vagy a kiadványt terjesztő „Miller Jakab maradéki”-nak köszönhető. Miller (Müller) Jakab győri származású pesti könyvkötő és könyvkereskedő volt 1752–1775 között. Gyermekai közül Gellért és Antal folytatták apjuk mestersé-

⁵⁷ Ugyanez a jelenség figyelhető meg például a laikus vallásos társulatokat feloszlato jozefinista rendeletek hatásmechanizmusában. A feloszlato társulatok feloszlata-suk után évekig tovább működtek az ország keleti felében és Erdélyben. Vö. Tüskés Gábor-KNAPP Éva, *Vallásos társulatok Magyarországon a XVII–XVIII. században*, Néprajzi Látóhatár, 1(1992), 3–4, 8–36; KNAPP Éva, *Pietás és literatúra: Irodalomkinálat és művelődési program a barokk társulati kiadványokban*, Bp., Universitas Kiadó, 2001 (Historia Litteraria, 9).

gét, s leszármazottaik kereskedhettek a győri kiadással.⁵⁸ Az 1786. évi Bécsben megjelent magyar nyelvű kiadás a *Die allerbesten Gebether [...]* teljesen új fordítása. A fordító kilétét ez ideig nem tudtam biztonságosan meghatározni. Ez a fordítás és egyetlen megjelenése szigetszerű a kiadástörténetben, mivel nem ért meg második kiadást, és nem lett alapja újabb fordításnak sem, mint például Ondrej Mésároš (Mészáros Ondreg/Mészáros András) szlovák fordítása. A szlovák nyelvű változatban nem találtam kézenfekvő magyarázatot arra sem, hogy miért ez a fordítás és annak jelenleg példányból is ismert egyetlen kiadása az, amelynek címlapján szerepel a németből szlovákra fordító Mészáros Ondreg (Ondrej Mésároš/Mészáros András) dubnicai plébános neve,⁵⁹ s miért ez az egész kiadástörténetben az egyetlen olyan kiadás, amelyben a nyomtatási engedélyek is megtalálhatók.

AZ IMÁDSÁGOSKÖNYV SZERKEZETE

A példányból általam ismert legkorábbi, Wilhelm Hausen nevének feltüntetésével 1774-ben Dillingenben megjelent *Das gemeinste aber allerfürtrefflichste Gebeth [...]* (3. kiadás) tartalommutató nélkül 72 oldal terjedelmű. A címlap hátoldala üres, a 3–8. oldalon a *Vorbericht des Verfassers* olvasható. A *Miatyánk* (*Auslegung des Vater Unsers*) magyarázatát (9–19. p.) az *Üdvözlégyé* (*Auslegung des Englischen Grußes*, 20–27. p.) és a *Hiszekegyé* (*Auslegung der Apostolischen Glaubensformel*, 28–42. p.), valamint a hét litánia (*Zerschiedne Litaneyen von den vornehmsten Tugenden*, 43–72. p.) követi. A litániák sorrendje a következő: *Von der guten Meynung* (43–47. p.), *Von dem Glauben* (48–52. p.), *Von der Hoffnung* (52–56. p.) *Von der Liebe Gottes* (56–60. p.), *Von der Liebesreue* (60–64. p.), *Von der Ergebung in den göttlichen Willen* (64–67. p.) és végül a némileg hosszabb *Von der Danksagung* (67–72. p.).

Ez a szerkezet – mint arról már szó esett – némileg módosult a megváltozott című (*Die allerbesten Gebether [...]*) 1782-es augsburgi kiadásban. A címlap után a szerzői előszót felváltotta a VI. Pius pá-

⁵⁸ GÁRDONYI Albert, *Régi magyar könyvkereskedők*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, 1930, 9–17.

⁵⁹ Mészáros András (1741–1812) 1776-tól volt Dubnicán plébános, 1800-ban tiszteletbeli, 1804-ben valóságos nyitrai kanonok lett. SZINYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, VIII, Bp., Hornyánszky Viktor, 1902, 1139–1142.

pának tulajdonított, az olvasót közvetlen hangon megszólító rövid bevezetés, melyet a korábban üres címlap hátoldalára nyomtattak. A 18. századi nyomtatványok jelentős részében a címlap hátoldala általában üres, ezen esetleg egy-egy mottó szokott megjelenni, s a *Kurzer Vorbericht, welchen Ihro* (más kiadásokban *Seine*) *päpstliche Heiligkeit über gegenwärtiges Büchlein ertheilet hat*⁶⁰ néhány soros szövege némileg hasonlít is ezekre a mottókra. Erről az „előszó”-ról azonban megállapítható, hogy – címének állításával ellentétben – nem VI. Pius készítette. A szöveg ugyanis azonos a Hausen-féle előszó egy részletével, melyet nyelvtanilag kissé módosítottak. Nem valószínű, hogy a pápának bármiféle köze lett volna ehhez.

<p><i>Vorbericht des Verfassers, 1774, 8.</i></p> <p>Lebe wohl! Geneigter Leser! Und bethe:</p> <p>Du wirst bald erfahren, daß dir ein einziges also ausgelegtes Vater Unser mehreren Trost, Verdienst und Gnade von Gott wird zuwegen bringen, als viele hundert andere dir zugezogen haben, die du nur geschwind und obenhin ohne Saft, ohne Kraft und Nachdruck herab gesprochen.</p>	<p><i>Kurze Vorrede, 1782, címlap hátoldala</i></p> <p>Liebe Schäflein! Gebrauchet fleißig gegenwärtige Gebether,</p> <p>ihr werdet erfahren, daß euch ein ein- ziges also ausgelegtes Vater unser mehreren Trost, Verdienste und Gnade wird zuwegen bringen, als viele tausend andere euch zugezogen haben, die ihr nur geschwind und obenhin ohne Kraft, ohne Saft und Nachdruck herab gesprochen habet.</p>
--	--

A magyarázattal ellátott, kötött szövegű imádságok azonosak Hausen szövegeivel. A hét litánia sorrendje és tartalma sem változott az egymást követő további kiadásokban, mindössze a Hausen-féle összefoglaló címük (*Verschiedne Litaneyen von den vornehmsten Tugenden*) lett egyszerűbb vagy maradt el.

⁶⁰ A 19. századi német nyelvterületen megjelent kiadások egy részében e szövegegyeségnek más címet adtak, például a *Geistliche Seelentrost* függelékeként megjelent kiadásban (Augsburg, 1839) a „Kurze Vorrede, welche S[eine] Heiligkeit Papst Pius VI. über folgende Gebete erlassen hat” cím olvasható.

Míg Hausen munkája a hetedik litánia után befejeződött, a megváltozott című 1782. évi kiadásban és annak további kiadás-sorozataiban a szerkezet kibővült a szentmise alatt mondható imádságokkal és a Szent Pétert dicsérő énekkel, melyhez a feltételek teljesítése esetén VI. Pius száz nap búcsút engedélyezett. Ez a szerkezet vált az alapjává a továbbiakban a német nyelvű és a németből más nyelvekre lefordított kiadásoknak, így a magyar változatoknak is.

Áttekintve a kiadásokat megállapítható, hogy a *Die allerbesten Gebether* [...] 1782. évi szerkezete nem rögzült oly mértékben, mint Hausen összeállításáé, s a kor szokásának megfelelően többször alakítottak rajta. Egyrészt a tartalom gazdagodott, általában miseénekekkel, imádságokkal, áldás-szövegekkel és a teológiai erények (hit, remény, szeretet) „indulati”-val. Másrészt több kiadásból kimaradtak bizonyos részek, így például a búcsúengedély, esetenként a Szent Péter-versek vagy a miseimádságok.

A magyar vonatkozású kiadások szerkezetében további sajátosságok figyelhetők meg. Az első magyarországi kiadás, mint említettem, németül jelent meg, és példány szerint ma ismeretlen. Erre a kiadásra hivatkozhatott Vajda Sámuel, amikor 1784. október 19-én kelt válaszlevelében azt írta: látta, hogy németül már kapható az imádságos könyv és úgy gondolta, jó lenne, ha magyarul is megjelenne.⁶¹ A Vajda-féle fordítás (1784) szerkezete hűen követi a *Die allerbesten Gebether* [...] 1782-es augsburgi kiadás felépítését, nem hagy el belőle és nem is ad hozzá újabb részeket. Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy a példányból számomra nem ismeretes első magyarországi kiadás szerkezete és tartalma sem különbözött ettől. Ez a két, 1784-ben Budán megjelent kiadvány – mint már utaltam rá – kihívta a Helytartótanács rosszállását. A további magyar vonatkozású, példányból ismert kiadások esetleges cenzúra-ügyei nem ismertek, szerkezetük azonban a legtöbb esetben némileg módosult az első két kiadáshoz képest – valószínűleg azért, mert a kiadók gondoltak a cenzúrára.

⁶¹ Vö. 47., 49. jegyzet

A kiadások szerkezetének alakulása (1785–1831)

Megjelenési hely, idő	A kiadvány nyelve	Szerkezeti módosulás
Győr 1785	magyar	nem tartalmazza VI. Pius „ajánlásá”-t nincs a Szent Péter-énekhez búcsúengedély a végén bővül a szentmise-énekekkel, a „Szent Írásból ki-szedett igazságok”-kal és a tartalommal
Besztercebánya 1785	német	ugyanaz, mint 1784-ben
Bécs 1786	magyar	nem tartalmazza a hét litániát nem tartalmazza a Szent Péter-éneket és a hozzá tartozó búcsúengedélyt a végén bővül a szentmise-énekekkel, a hit, remény, szeretet indulatival és a töredelmes bánat felindításával
Pest-Buda 1788	német	nincs a Szent Péter-énekhez búcsúengedély
Sopron [1789 előtt]	német	ugyanaz, mint 1784-ben
Nagyszombat 1797	német	nincs a Szent Péter-énekhez búcsúengedély
Nagyszombat 1799	szlovák	nem tartalmazza a Szent Péter-éneket és a hozzá tartozó búcsúengedélyt
Pest 1799	latin	nem tartalmazza VI. Pius „ajánlásá”-t nem tartalmazza a Szent Péter-éneket és a hozzá tartozó búcsúengedélyt
Buda 1800	német	a végén bővül egy verssel (Krisztus oldal-sebéről) és egy imádsággal (Jézus nevének erejéről)
Selmecbánya 1804	latin	nem tartalmazza VI. Pius „ajánlásá”-t nem tartalmazza a Szent Péter-éneket és a hozzá tartozó búcsúengedélyt
Pest 1806	latin	nem tartalmazza VI. Pius „ajánlásá”-t nincs a Szent Péter-énekhez búcsúengedély a végén bővül a „Szent Írásból ki-szedett igazságok”-kal és a tartalommal
Pest 1806	német	nincs a Szent Péter-énekhez búcsúengedély
Pest 1825	német	nincs a Szent Péter-énekhez búcsúengedély
(Pest 1831)	(német)	(a Miatyánk-rész átdolgozott kivonata)

Az elhagyott szerkezeti elemek leggyakrabban a címlap hátoldaláról a VI. Pius pápa „ajánlása” (1785, 1799, 1804, 1806), a Szent Péter-ének (1786, 1799, 1799, 1804) és az ehhez fűzött búcsúengedély (1785, 1786, 1788, 1797, 1799, 1799, 1800, 1804, 1806, 1806, 1825). Mindössze egyetlen olyan kiadás ismert, amelyikben jelentősen lerövidítették a Hausen-féle alapszöveget. Ez az 1786. évi bécsi kiadás, melyben nem található meg a hét litánia.

A magyar vonatkozású, példányból ismert kiadások szerkezetét kibővítő részek és az elhagyott szövegegységek egyaránt változatosak. Közös sajátosság, hogy az 1784. évi két budai kiadáshoz képest az összeállítások kivétel nélkül az utolsó részben bővültek; a korábbi szerkezetet meghagyva mintegy „tovább írták” a szövegeket. A bővülések lehetnek mise-énekek (1785, 1786), imádságok (1786,⁶² 1800),⁶³ valamint az egyébként üresen maradó lapokon helykitöltésként megjelenő szövegek (1785, 1806).⁶⁴ A bővítésekkel egyrészt meg kívánták újítani az imádságoskönyvet (szentmise-énekek, újabb imádságok). Másrészt ezek a részek esetenként helykitöltőként szolgálhattak („Szent Írásból ki-szedett igazságok,” azaz szólások, mondások, példa értékű kifejezések vagy a tartalommutató). A nyomdák mindkét megoldással elő kívánták segíteni kiadványaik mindennapi használhatóságát, s így vélték biztosítani a gyorsabb eladhatóságot.

A magyar vonatkozású kiadásokat a szövegek, szövegrészek tudatos elhagyása jellemzi elsősorban. Ezek lehetnek azok a szövegek, melyekről a fordítók, kiadók, szerkesztők, vagy a nyomdatulajdonosok tudták vagy tudni vélték, hogy kinyomtatásuk esetén a cenzúra veszélyeztetheti a kötetek terjesztését vagy magukra vonhatja a Helytartótanács rosszsallását. Így például az elhagyott részekben kereshető magyarázat arra, hogy miért egyedül a példányból ismert szlovák fordítás (1799) címlapján találjuk meg a fordító nevét, s miért egyedül ez a kiadás tartalmaz latin nyelvű *approbatiót* és *imprimaturt*: ez az a kiadás ugyanis, amelyből egyaránt hiányzik a Szent Péter-ének és a hozzá tar-

⁶² A „hit, remény, szeretet indulati”, és a „töredelmes bánat felindításá”-t célzó imádságok betoldását valószínűleg újításnak szánhatták, reform-katolikus meggondolásból.

⁶³ Verses imádság Krisztus oldalsebéhez és imádság Jézus nevének erejéről, melyek elmondásával, enyhíteni vélhették a mindennapi élet megpróbáltatásait.

⁶⁴ A rectón „Szent Írásból ki-szedett igazságok” cím alatt szólások, mondások, példa értékű kifejezések, a versón tartalommutató.

tozó búcsúengedély. A szlovák szöveg alapján készült két latin fordítás – ismét tekintettel a vélt vagy valós cenzúrára – tovább szűkítette a tartalmat; a fordító elhagyta a címlap hátoldaláról „VI. Pius pápa ajánlását”, s az első latin nyelvű kiadás (1799) címéből kimaradt a pápa neve.

Egyes esetekben megfigyelhető az elhagyások és a bővítések együttes alkalmazása. Az 1785-ös győri magyar kiadás például nem tartalmazza VI. Pius pápa „ajánlását”-t, a Szent Péter-himnuszhoz nem járul búcsúengedély, ugyanakkor a tartalom a kötet végén szentmise-énekekkel bővül, megjelennek egy-egy oldal terjedelemben a „Szent Írásból ki-szedett igazságok” és a tartalommutató. Az ugyancsak magyar nyelvű, 1786-ban Bécsben megjelent kiadás – bár az előbbitől eltérő fordítást ad – szintén nem tartalmazza a Szent Péter-éneket és az ahhoz kapcsolt búcsúengedélyt, továbbá a – kiadások között egyedülként – nem tartalmazza a Hausen-féle hét litániát. A tartalom ugyanakkor a kötet végén kibővül a győri kiadásban is megjelent miseénekekkel, a hit, remény, szeretet „indulati”-val és a töredelmes bánatra felindító szöveggel.

A gyűjteményben először 1785-ben Győrben, majd 1786-ban Bécsben⁶⁵ magyar nyelven jelentek meg a mise részeihez illeszkedő énekek. Újdonság voltukra a győri kiadás címlapján az „Ezekhez ragasztatik ama nem régen ki-nyomtattott új Ének, mely a Szent Misének minden részeihez alkalmaztatott” mondat hívja fel a figyelmet. Az énekek szövege („Im arcra borulunk” kezdettel) a két kiadásban csaknem teljesen azonos.⁶⁶ Ezek a reformkatolicizmus által kedvelt

⁶⁵ Érdekes, hogy az 1786. évi bécsi magyar nyelvű kiadásban a miseénekek elé a 42. és a 43. oldal közé a kiadványétől eltérő minőségű papíron vendéglevelet ragasztottak be, melynek rektóján *Ének* címmel a „Szent vagy Uram, Szent vagy” kezdetű ének három, négy soros szakasza olvasható, a végén az utasítás szerint kétszer megismétlődő két sorral („Úr Jézus el ne hagy, / Mert Ídvezétőnk vagy”). Az általam ismert egyetlen példány őrzőhelye és jelzete: OSZK Mor. 3161e.

⁶⁶ Az 1786. évi bécsi magyar kiadás címlapján „A’ Szent Miséhez tartozandó Énekkel edgyütt” mondat hívja fel rá a figyelmet. Jelentősebb eltérések: Introitus, IV, 5–6. sor, Győr, 1785, „Nem borjukat mutatunk- / Bé, mint rég Áron tett” – Bécs, 1786, „Nem Marha vért áldozunk, / Mint régen Áron tett”. Sanctus, II, 5–8. sor, Győr, 1785, „Uram! az áldott légyen, / A’ki nevedben jön, / Kherubok mondják: Amen! / Most és mind örökkön.” – Bécs, 1786, „Oh mondjuk: légyen Áldott / Ki Ur Nevében jön, / Egek! mondjátok: Áldott / Most, és mind örökkön.” Majd itt jelzi a bécsi kiadás a vendéglapon bekötött ‘Ének’ („Szent vagy Uram” kezdettel) helyét, mely teljesen hiányzik a győri kiadásból.

miseénekek egyaránt ismertek latin („Coram Te prosternimur” kezdettel) és német („Wir werfen uns darnieder” kezdettel) nyelven. Magyarországi terjesztésüket Szelestei Nagy László a székesfehérvári egyházmegye első püspökének, a reformoknak elkötelezett Nagy Ignác tevékenységéhez kapcsolta.⁶⁷ Az énekek magyar nyelvű fordítása feltételeesen Ányos Pál nevéhez köthető.⁶⁸ Ez a miseének-sorozat magyarul megtalálható Versegly Ferenc 1786. évi *Keresztény Ájzatosságok* című kéziratában is, ahol a címe „A’ Szent Misének Minden Reszeihez alkalmaztatott énekek”.⁶⁹

A magyar vonatkozású kiadássorozatban csak e két kiadásban megtalálható miseénekek az ugyanitt hiányzó részekkel együtt jelzik, hogy ezek az összeállítások részben már szakítottak a korábbi kiadások konzervatív vallásosságot őrző szemléletével, s érzékeltetik a tájékozódást a reformkatolicizmus eszméi iránt.

FORDÍTÁSTÖRTÉNETI TANULSÁGOK

Annak ellenére, hogy jelenleg nem ismerjük példányból azt az első német nyelvű kiadást (Buda, Landerer Katalin, 1784), amelyet Vajda Sámuel fordított magyarra és az 1786. évi bécsi magyar nyelvű kiadás német eredetijét sem tudjuk pontosan meghatározni, nyelvisztiztikai és funkcionális szempontból érdemesnek tűnt összevetni egymással egy korai hazai német kiadást és a magyar fordításokat. A Trattner Mátyás pesti nyomdájában megjelent 1806-os magyar kiadást azért hagytam ki a részletes összevetésből, mivel ennek szövege csaknem szó szerint megegyezik a Vajda-féle fordítás átalakított győri változatával (1785).

⁶⁷ SZELESTEI N. László, *Az Énekek könyve és Ányos Pál = „Édes érzékenység” Tanulmányok Ányos Pálról*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, Budapest-Veszprém, Gondolat-Pannon Egyetem, 2014, 68–78, itt: 70–71.

⁶⁸ TIMÁR Kálmán, *Versegly vagy Ányos miseéneke?* ItK, 50(1940), 391–392; SZELESTEI, *i. m.*, 71.

⁶⁹ VERSEGHY Ferenc, *Keresztény Ájzatosságok*, 1786, kézirat, BEK A 89, 56–66.

Az 1784-es nyomtatvány igényes kivitelezése⁷⁰ összhangban áll a konzervatív szemléletű,⁷¹ a hitélet erősítését és a katolikus hit védelmét mindennél fontosabbnak valló Vajda fordításának gondosságával. A fordító a hagyományos vallásosság elkötelezett híveként ügyelt a kifejezések megválogatására, a nyelvi pontosságra és a stílus következetes alakítására, csiszolására.

Az összevetésre az 1785-ben Besztercebányán megjelent német nyelvű kiadást választottam. Ennek oka elsősorban az, hogy e kiadvány szerkezete nem tér el a német alapkiadásától (Augsburg, 1782), és feltételezhető, hogy szövege azonos az 1784-es budai német kiadással. A Vajda-féle fordítást összeolvastam a Vajda szövege alapján készült győri (1785) fordításváltozattal⁷² és egybevettem az 1786-ban megjelent ismeretlen fordítójú másik magyar kiadással.

⁷⁰ A Vajda Sámuel által átültetett mű kiadása mind külsejében, mind tartalmában eltér a további, igénytelen külsejű, ponyvanyomtatványokra emlékeztető kiadásoktól. A nagy nyolcadrét formátumú kötet a rövid terjedelemhez és a populáris célzathoz képest meglepő igényességgel készült, ami – minden valószínűség szerint – egy, a nyomdai megrendeléshez mellékelt, pontosan körülírt elgondolásnak köszönhető. A jó minőségű papírra nyomott kiadvány kötése vékony fatábla, melyet sötétlila papírral vontak be. A címlap előtt szennycímlap található a „Hatodik Pius Romai Pápától” szöveggel. Minden szövegoldalt nyomdadarékból összeállított keretben helyeztek el, s e keretezésen belül az oldalszámozás a lapok tetején nem a megszokott arab, hanem római számozással fut. A szövegelhelyezés gondosnak mondható, harmonikusan illeszkedik a formátumhoz.

⁷¹ Közismert, hogy Vajda Sámuel ellenezte II. József Türelmi rendeletét.

⁷² Lukácsi Márk nem határozta meg a Vajda fordításához alapul szolgáló kiadványt. Szerinte az „imakönyv [...] korának tipikus terméke”. A győri kiadás szövegváltozat jellegét nem ismerte fel, így feltette a költői kérdést, hogy vajon ez Vajda „hallgatólagos beleegyezésével, vagy kifejezett kérésére készült-e.” Lukácsi dicséri Vajda fordítói tehetségét, jóllehet a német eredetivel nem végzett szövegösszevetéseket. A Szent Péter-versek fordítását tartja Vajda „legegényibb, legérdekesebb és a legjobban sikerült” teljesítményének. LUKÁCSI, *i. m.* (47. jegyzet), 110–114.

1. Jelzőhasználat.

Besztercebánya 1785	Buda, 1784	Győr, 1785	Bécs, 1786
<p>Kurzer Vorbericht, welchen Seine päbstliche Heiligkeit über gegenwärtiges Büchlein ertheilet hat.</p> <p>Liebe Schäflein! gerauchet fleißig gegenwärtige Gebether, ihr werdet erfahren, daß euch ein eiziges also ausgelegtes Vater Unser mehreren Trost, Verdienste und Gnade von Gott wird zuwegen bringen, als viele tausend andere euch zugezogen haben, die ihr nur geschwind und obenhin ohne Kraft, ohne Saft und Nachdruck herab gesprochen habet.</p>	<p>Intése a' Pápának: Édes Júhotskáim! Búzgón gyakoroljátok ezen imádságokat, és tapasztalva érezni fogjátok, hogy ekképpen meg-magyaráztatott egy Mi Atyánk imádság, több lelki vigasztalást, érdemet, és malasztot szerez néktek az Istennél, mint sem eddiglenszerzett vala ezerekenek immel ámmal való szapora el-mondása.</p>	0	<p>Rövid elől-járó intés, mellyet ö Szentsége a' Romai Pápa a' jelen-való magyarázatról kiadott.</p> <p>Kedves Júhotskáim! éljetez szorgalmassan e' jelen-való Imádságokkal, 's tapasztalni fogjátok, hogy e'féle meg-magyaráztatott egy Mi-Atyánk több vigasztalást, érdemet, és malasztot fog reátok Istentől árasztani, mintsem talám más ezerek szállítottak; mellyeket tsak szorva szaporva erő, velő, s' nyomozás nélkül mondottatok.</p>

Alapvető sajátosság, hogy míg az 1786. évi változat készítője szó szerinti fordításra törekedett, az 1784. évi kiadásban Vajda az értelem minél pontosabb közvetítése mellett igyekezett érzelmileg is megragadni és befolyásolni a kötet használóját. Ehhez olyan megoldásokat választott, amelyek az olvasó legszemélyesebb szféráját is megérintették. Így például a német „liebe” jelzőt nem a megszokott „kedves”,

hanem az „édes” szóval, a „fleißig”-et a „szorgalmas” helyett a „búzgó”-val, a „werdet erfahren”-t a „tapasztalni fogjátok” helyett a ma kissé körülményesnek hangzó „tapasztalva érezni fogjátok” kifejezéssel adta vissza. Míg az „ohne Kraft, ohne Saft” fordulatot 1786-ban a fordító „erő, velő [...] nélkül” formában ültette át, Vajda megtalálta a megfelelő idiomatikus kifejezést: „immell ámmal”.

A példák arra utalnak, hogy Vajda nem csupán egy szöveget fordított, és nem egyszerűen szó szerinti tolmácsolásra törekedett, hanem igyekezett érzellemmel telíteni és nyelvileg is vonzóbbá tenni a szövegeket. Ehhez eszközként késő barokk-rokoko stílusesszközöket választott, esetenként vállalva a már egykorúan is régiesnek ható kifejezéseket.

2. A mondat szerkezet (körmondat) egyszerűsítése. Az alárendelő mondat szerkezetek magyaráításakor Vajda és az 1786-os bécsi kiadás fordítója egyaránt gyakran élt a korban megszokott körmondatos megoldással. Ettől jelentős mértékben és rendszeresen eltért az a Vajda-féle fordítást közérthetőbb nyelvezetre hangolni igyekvő, ismeretlen sajtó alá rendező, aki a barokkos megoldások helyett törekedett a korabeli nyelvhasználathoz közelebb álló, tartalmilag hű, de nyelvileg egyszerűbb megoldásokra. A következő példa jelzi, hogy a mondat szerkezetek egyszerűsítése egyúttal a közérthetőséget is szolgálta.

Besztercebánya 1785	Buda 1784	Győr 1785	Bécs 1786
65–66. p.	CVII–CVIII. p.	87. p.	38. p.
Zur ewigen Gedächtniß des bittern Leidens und Ster- bens am Kreuze an welchem sich unser Herr Jesus zur Versöhnung für unsere Sünden hat geopfert, und in der heiligen Messe noch auf- geopfert.	annak a keserves kínzenvedésnek, és halálnak a ke- reszt-fán, mellyen magát a mi Urunk Jesus Krisztus engesztelő áldozat- túl a bünöknek botsánatjáért bé-mutatta, és most-is fel-áldozza a szent Misében.	Kristus Jésum ke- serves kínzenvedésének, és halálának örök emlékezetére, a’ki magát a’ kereszt-fán en- gesztelő áldozatúl a’ bünöknek bot- sánatjáért bému- tatta, és most-is fel-áldozza a’ szent Misében.	azon kinszenve- désnek, ‘s halálnak emlékezetére, mellyel a’ mi Urunk Jésum Kris- tus a’ keresztfán, hogy érettünk meg-en- gesztelné sz. Attyát, magát fel-áldozta, ‘s még most-is a’ Sz. Misé- ben fel-áldozza

3. Kihagyással, a némettől eltérő szórend alkalmazásával viszonylag gyakran éltek a fordítók. Ez a sajátosság a két nyelv elté-

résein kívül utal a tudatos változtatás szándékára is. A jelzős szerkezeteket például leegyszerűsítik és a németnél közvetlenebb módon igés szerkezettel adják vissza. Sikerültnek tűnik például a „Die starke-Hülfe in Versuchung und Anfechtung zur Sünde” magyarítása a „Hogy a’ kísértetekben és bűnre ingerlésekben meg-erősítesz,” illetve a „Hogy a kísértetekben meg-erősítesz” formában. Ebben az esetben annál hatásosabbá válik a magyar szöveg, minél rövidebb.

Besztercebánya 1785	Buda, 1784	Győr, 1785	Bécs, 1786
14. p.	XVIII. p.	18. p.	15. p.
Dein verehrungs- würdigster Name Maria erwecket in mir schon	A te szentséges Mária neved, már maga-is [...] fel- indítengem	Már maga-is a te szentséges Mária neved, hoz- zád való [...] fel-indít en- gem	Már a’ Te nagy tiszteletre méltó Neved <i>Mária</i> [...] gerjeszt bennem
19. p.	XXIV. p.	24. p.	19–20. p.
Ob ich dich aber schon als Mutter des Allerhöchsten verehre, so bist du	De noha én a’ felséges Isten’ Anyjának hiszlek is lenni tégedet, te mind- azonáltal közönséges Anyja is vagy minden igaz hitű keresztényeknek;	De noha én a’ felséges Isten’ Anyjának hiszlek lenni tégedet, te mind- azonáltal minden igaz hitű keresztényeknek-is közönséges Anyja vagy;	Noha pedig én Téged mint a’ Felségesnek Annyát tisztellek, mind- azonáltal a’ keresztény hivek- nek-is közönséges Annya vagy
46. p.	LXI. p.	60. p.	0
Die starke-Hülfe in Versuchung und Anfechtung zur Sünde,	Hogy a’ kísérte- tekben és bűnre ingerlések- ben meg- erősítesz.	Hogy a kísértetek- ben meg-erősítesz.	

4. Körülírásos bővítés az érzelmileg meghatározott részekben.

Besztercebánya 1785	Buda, 1784	Győr, 1785	Bécs, 1786
59. p.	LXXIX. p.	79. p.	0
in und von mir auf das vollkommenste vollzogen werde	én bennem, és én általam mindenkoron, és mentül leg-jobb módjával, bé-tellyesedjék.	én bennem, és én általam mindenkoron, bé-tellyesedjék.	

A fenti példában a német szöveg az egyszerűbb. A fordításokban – eltérően az eredetitől – ismétlések, fokozások és nyomatékosító körülírások találhatók. Ezek a megoldások érzelemgazdagabbá teszik a szöveget.

5. Nyelvi egyszerűsítés, tömörítés. Ezek némelyike régies, ugyanakkor a szöveg egészéhez stílárisan jól illeszkedő kifejezés („veszsződnek alatta”). A Vajda-féle magyarítást átalakító győri kiadásban van példa arra is, hogy a három tagból álló szókapcsolatot egyetlen érzékletes kifejezéssel adta vissza a fordító: „an mein Lebensende” – „életem végeiglen” – „hólttig”.

Besztercebánya 1785	Buda, 1784	Győr, 1785	Bécs, 1786
[3]. p.	[3]. p.	[3]. p.	[3]. p.
Diener zu seyn	Szolgájidnak kö- zikben	szolgáid közzé	szolgád lenni
12. p.	XVI. p.	16. p.	13. p.
unterwerfe mich deiner Ruthe	veszsződnek alatta	veszszöd alatt	veszszöd alá
15. p.	XX. p.	20. p.	16. p.
an mein Leben- sende	életem végeiglen	hólttig	életem fogytaig
55–56. p.	LXXIV. p.	74. p.	0

Züchtige mich, o von mir so oft, so schwer beleidigter Gott und Herr!	Feddj-meg engemet, oh én tőlem annyiszor, és olly nehezen megbántódott Uram, és Istenem!	Feddj-meg oh én Uram 's én Istenem engemet, a' ki tégedet annyiszor, és olly nagyon megbántottalak!	
---	--	---	--

6. A szöveg lényegi értelmének visszaadására törekvő megoldások jelzik a fordítók biztos német és magyar nyelvtudását.

Besztercebánya 1785	Buda, 1784	Győr, 1785	Bécs, 1786
66. p.	CIX. p.	88. p.	39. p.
Unter der heiligen Messe bethe das Vater unser. Den englischen Gruß. S. 14. Den apostolischen Glaubens S. 22. – Bey den drey Theilen des heiligen Opfers versammle dich aufs neue, und bethe folgendes.	A Sz. Mise alatt mond-el a Mi Atyánkot, Idvözletet s at. mint oda fellyebb. A Sz. Misének három jelesebb részein pedig, szedjed öszve újra elmédet, és mond el e következő imádságokat:	Intés. Ez után mond-el a' fellyebb irt imádságokból egy részt a' kenyernek és bornak bé-mutatásáig; akkor szedjed-öszve újra elmédet, és mond e' következő imádságot.	A' szent Mise alatt imádkozzad a' Miatyánkat, (pag.3) az Üdvözletet, és a' Híszek egy Istent; A' Mise három részeinél ujjonnan egybe foglalván gondolatidat mondjad a' mi következnek.
70. p.	CXIV. p.	93. p.	0
Nach diesen drey Theilen der heiligen Messe wird eine Litaney, wie oben, gebethet, welche in einer Pfarrmesse auch öffentlich kann vorgebethet werden. Hernach bethe folgendes.	A Sz. Misének ezen három részei után, el-mondhatsz egyet, a' fen megirt Létániák közzül: az után e következő imádságot:	Intés. Most el-mondhatsz egyet, a' fen megirt Létániák közzül: az után e' következő imádságot:	

A két példa jól érzékelteti, hogy az 1785-ös győri kiadás átdolgozója nem egyszerűen a németből fordított, hanem Vajda fordítását alakította tovább úgy, hogy közelítette azt az egykorúan beszélt nyelvhez.

7. Törekvés a németnél közvetlenebb kifejezőmódra, ami gyakran együtt járt az érzelmi telítettség fokozásával. Ez elsősorban Vajda fordításában mérhető le (például „Szent Szeretetedtől meg-emésztetvén”). Ugyanakkor a Vajda-féle szöveg túlzottnak ítélt érzelmi töltését a győri kiadás átdolgozója tudatosan mérsékelte, mintegy „viszsa”-közelítette a német eredetihez.

Besztercebánya 1785	Buda, 1784	Győr, 1785	Bécs, 1786
51–52. p.	LXX. p.	69. p.	0
dort anfang zu leben, wo ich dich mit allen Auserwählten auf das vollkommenste genießen, besitzen, und ohne alles Ende lieben werde.	valamígen a' te Szent Szeretetedtől meg-emésztetvén, ott nem kezdek élni, a' hol tégedet Választott-iddal egyetemben legtekéltebb módon bírjalak, és minden vég nélkül szeresselek.	hogy így méltó lehessen valaha ott élni, a'hol tégedet a' te Választottid legtekéltebb módon bírnak, és minden vég nélkül szeretnek.	

8. Egyéni nyelvi és stílári megoldások. Ilyenek bőségesen találhatók a négy összevetett kiadásban. Ezek aláhúzzák a fordítók / átdolgozók stílust alakító törekvéseit, nyelvi leleményeit és változatosságra törekvését. A „mit verknirschtem Herzen” nehezen lefordítható régies, ugyanakkor érzékletes jelzős szerkezet például így vált Vajdánál a „törődött lélekből” kifejezéssé, amit a győri kiadás átdolgozója és a bécsi kiadás fordítója a „töredelmes szívvel” formában igyekezett közelíteni a német eredetihez.

Besztercebánya 1785	Buda, 1784	Győr, 1785	Bécs, 1786
10. p. mit verknirschtem Herzen	XIII. p. törődött lélekből	13. p. töredelmes szívvel	11. p. töredelmes szízzel
20. p. welchen Anfechtungen, Gefahren, Gelegenheiten ich ausgesetzt sey.	XXVI. p. minémü kísértectől, és a bűnöknek minémü alkalmatosságától ostromlatom?	26. p. minémü kísértetekben, és veszedelmes alkalmatosságokban forgódom?	21. p. minémü kísértectől, veszedelmektől, és alkalmatosságoktól környékeztetem?
27. p. Ich glaube, daß du am dritten Tage durch eigene Kraft mit Leib und Seele ganz glorreich aus dem verschlossenen Grabe erstanden seyest.	XXXV–XXXVI. p. Hiszem, hogy tulajdon erőddel, és zárott koporsónak sérelme nélkül ditsőséges testben fel-támadtál harmad napon.	35. p. Hiszem hogy harmad napon bé zárott koporsóból tulajdon erőddel, ditsőséges testben fel-támadtál.	27. p. hiszem, hogy harmad napon a' zárt koporsóból testestől, 's lelkéstől tulajdon ereid által ditsőségessen fel-támadtál.
30. p. durch jenes unge-rechteste Todesurtheil, welches du einst mir zu lieb von denen gottlosen Richtern hast anhören	XXXIX. p. hogy azért az hamis Bíróktól ellened ki-mondatott törvénytelen halálos szententziáért, mellyet	39. p. ama' törvénytelen halálos szententzia által, mellyet az hamis Bírók ellened ki-mondottak	30. p. azon leg-igazságtalanabb halálos ítélet által, mellyet egykor hozzám való szeretetedből a' gonosz Biráktól hallottál

9. Régies kifejezés(ek) használata és törekvés az átalakításukra. A jóval 1774 előtt keletkezett Hausen-féle német alapszövegben⁷³ nagy számban található régies kifejezések. Ezeket Vajda – minden bizonynyal egyéni ízlésétől és konzervatív meggyőződésétől is motiválva

⁷³ Az általam használt, a címlapon Hausen nevének feltüntetésével 1774-ben Dillingenben kiadott *Das gemeinste, aber allerfürtrefflichste Gebeth* című munka harmadik kiadásaként jelent meg a címlap szerint.

– ugyancsak régiesen, saját szóhasználatában azonban megszokott⁷⁴ módon ültette át. Ezek a kifejezések a további magyar kiadásokban leegyszerűsödtek, a beszélt nyelvhez közelítve általában lerövidültek. A magyar kifejezések egymáshoz viszonyított egykori stiláris értékét ma nehéz meghatározni. Vajda kifejezései esetenként mesterkéltnak („idegenséges útálattal”), önkényesen körülményeskedőnek („hitemnek nyilvánvaló fel-vallására”), illetve egyénieskedőnek tűnnek fel, melyeket utódai a szóhasználat és a stiláris érték tekintetében egyaránt átalakítottak („különös útálattal”, „hitemnek nyilvánvaló meg-vallására”, illetve „nyilván való hit-vallásomra”). Megfigyelhető az is, hogy a bécsi kiadás (1786) fordítója nagy mértékben törekedett a tükörfordításra, s a győri átdolgozó (1785) stiláris tekintetben mintegy félúton helyezkedik el Vajda Sámuel és a bécsi kiadás ismeretlen fordítójának teljesítménye között.

Besztercebánya 1785	Buda, 1784	Győr, 1785	Bécs, 1786
36. p.	XLVII. p.	47. p.	36. p.
meine öffentliche Glaubensbekenntniß	hitemnek nyilvánvaló fel-vallására	hitemnek nyilvánvaló meg-vallására	nyilván való hit-vallásomra
55. p.	LXXIV. p.	73. p.	0
In Vereinigung mit jenem äußerlichsten Abscheuen	Öszve-kapsolván azzal az idegenséges útálattal,	Öszve-kapsolván ama különös útálattal,	
62. p.	LXXXII-LXXXIII. p.	82-83. p.	0
Für alle natürliche und übernatürliche Gaben und Wohlthaten, [...] welche ich noch memal erkennet habe,	Minden természeti, és természetnek felelté való malasztidért, és jótéteményidért. [...] mellyeket ekkoráiglan meg-se ismértem.	Minden természeti, és természet felett való malasztidért, és jótéteményidért. [...] mellyeket eddig meg-se ismértem.	

⁷⁴ Vö. például Vajda főműve, *A' mi urunk Jésus Kristusnak élete* (I–III, Pozsony, Landerer Mihály János, 1772–1774) szövegét.

10. Bővítéses fordítás és bővítéses fordítás nyelvi átalakítással. A Szent Péter-versből vett két példa segítségével valamelyest lemérhető az átültetők versfordítói képességei.

Besztercebánya 1785	Buda, 1784	Győr, 1785	Bécs, 1786
74. p.	CVII. p.	96. p.	0
6. Beschütze doch die Christenheit, Die dich als Schützer ehret; Damit sie nicht durch List und Neid Des Satans wird verehret.	Őriz'd a' kereszténységet, Mutass hozzá kegyességet, Mert tisztel 's kér szívéből. Hogy az ördög' irigysége, Avas álnok mestersége Ki ne ejtse hitéből.	Őriz'd a' kereszténységet, Mutass hozzá kegyességet, Mert tisztel 's kér szívéből. Hogy az ördög' irigysége, Régi álnok mestersége Ki ne ejtse hitéből.	
75. p.	CVIII. p.	97. p.	0
Ehre sei dem Vater, und dem Sohn, und dem heiligen Geist.	Ditsőség légyen Atyának, Ő egyetlen egy Fijának Ditsőség szent Léleknek. Kezdetől fogva végiglen, Egy Isten' örökéiglen És három személyeknek	Ditsőség légyen Atyának, Ő egyetlen egy Fijának Ditsőség szent Léleknek. Miképpen vala kezdetben, Mostan és minden időben, És örökkön örökké.	

A kötött szövegek visszaadása a prózafordításnál pontosabban megvilágítja a fordító nyelvi tehetségét. A vizsgálatra csupán Vajda egyetlen versfordítása esetében van lehetőség, mivel Győrben ennek csupán nyelvi változata, nem új fordítása jelent meg. Az eddigiekhez képest itt még nyilvánvalóbb Vajda egyéni írói, fordítói leleménye. A korábban arab számozással nyolc részre elkülönített Szent Péter-verset Vajda egyetlen verssé olvasztotta össze. A refrén nélkül mindössze négy, illetve két soros strófákat Vajda egyaránt hat-hat sorossá bővítette 8-8-7/8-8-7 szótagszámú sorokban, aab/ccb rímeléssel. Ehhez

illesztette az eredetileg négy soros refrént, amelyet hat sorban fordított le, azonos szótagszámmal és rímeléssel. A vers így egységessé, lendületessé, adott esetben énekelhetővé vált. A szóhasználat és a stílus jellegzetességeinek kialakításában ugyanazokat az eszközöket használta, mint a prózai részek magyarításában. Néhány Vajdára sajátosan jellemző kifejezés is belekerült a versbe, mint például a „régí” helyett az „avas” jelző következetes használata, amit a győri kiadásban „régí”-re „javítottak”.

ÖSSZEGZÉS

A vizsgálatot ezen a ponton folytatni lehetne a magyarországi nem magyar nyelvű – német, szlovák és latin – kiadások összevetésével. A németből szlovákra és a szlovákból latinra fordított szöveg-együttes elemzése azonban meghaladja a dolgozat kereteit, e feladat elvégzésére egy másik tanulmány hivatott.

Megvizsgálva a munka eredetét, fogadtatását, egykorú kritikáját, s meghatározva a szerzőt és a fordítók egy részét, nyilvánvalóak a kiadvány aktuális egyházpolitikai vonatkozásai. A magyar vonatkozású kiadástörténet ráirányítja a figyelmet arra, hogy a kötet valójában a II. József elképzeléseivel történt tudatos szembehelyezkedés kifejezéseként értékelhető. A birodalomban megűrt mű Magyarországon üldözött és tiltott kiadványnak számított, ennek ellenére újra és újra nyomdafestéket látott különféle szövegváltozatokban. A többször módosított szerkezettel a kiadók igyekeztek mintegy „megszelídíteni” a kötetet várhatóan elutasító jozefinista fogadtatást. Tekintetbe véve a jozefinizmus búcsúkkal szembehelyezkedő álláspontját, elsősorban VI. Pius Szent Péter-versekhez kapcsolt búcsúengedélyét hagyták ki, esetenként magát a verset is, továbbá azokat a részeket, melyek valamiképpen a pápa személyéhez kapcsolódtak.

A kutatás által eddig nem vizsgált magyarországi és magyar vonatkozású kiadásokat az európai szakirodalom mindeddig nem tartotta számon. E kiadások nyelvi-stilisztikai és funkcionális vizsgálata ráirányítja a figyelmet arra, milyen apró nyelvi, stílusbeli eltérésekben ragadhatók meg az ideológiai, egyházpolitikai különbségek a konzeratív, a reformkatolikus és a jozefinista elveket vallók tábora között.

A MAGYARORSZÁGI ÉS A MAGYAR NYELVŰ KÜLFÖLDI KIADÁSOK
BIBLIOGRÁFIÁJA

1

[Wilhelm Hausen]:

„Schmitz Simon: Die allerbesten Gebether

Buda, Landerer Katalin, 1784.”

Landerer Katalin kimutatásában, melyet a Helytartótanács követelésére állított össze az 1774–1784 között megjelent nyomdatermékeiről (Buda, 1784. IX. 10.) a kiadvány ‘Schmitz Simon’ nevével szerepel. A kimutatást a Helytartótanács összevetette a nyomda által beküldött köteles példányokkal és elfogadta.

A jegyzéket kiadta: Gárdonyi, 19–23.

Bibliográfiailag és példány szerint nem ismert kiadás

2

[Wilhelm Hausen – Vajda Sámuel ford.]:

Hatodik Pius Romai Pápatúl ki adattatott imádságos könyvetske magyarra fordítottat a tihanyi klostromban. És annak költséggével ki nyomtattatott.

Budán, Királyi Akademiának Betűivel, 1784.

[]², A⁸–G⁸, H⁶ = CXXII, [2] lap, utolsó két lap üres – 8°

Petrik III 101 (leírás „Pius VI” néven)

Holl2/129; vö. Holl1/1784

OSZK 808.950 („Següsdí kolostoré”)

3

[Wilhelm Hausen – Vajda Sámuel ford. – Névtelen átdolg.]:

Hatodik Pius Romai Pápatól ki-adattatott imádságos könyvetske, Mellyben Az Ur Imádságának, Angyali Idvözletnek, [!] és az Apostoli Hit-Vallásnak magyarázaja [!] foglaltatik, ez után a Fő Jóságokról egynéhány Litániák, az Oltári Szent Áldozat előtt, alatt, és után mondanó buzgó Könyörgések; a Szent Péterhez való ahitatos Ének, és Imádság következnek.

Ezekhez ragasztatik ama nem régen ki-nyomtatott új Ének, mely a Szent Misének minden részeihez alkalmaztatott.

Magyarra fordítatott a tihanyi klostromban.

Találtatik Miller Jakab maradékinál.

Győrben, Streibig József által, 1785.

A⁸-G⁸ = 111, [1] lap – 8°

Petrik V 395 (leírás „Pius VI” néven)

OSZK 319.342 („Josephi Saghy constat 12 grossis”) • BEK Ad3765

4

[Wilhelm Hausen]:

Die allerbesten Gebether,

welche von Seiner päbstlichen Heiligkeit Pius VI. erklärt und ausgelegt worden sind. Zum nützlichen Gebrauche bey der heil[igen] Messe und bey Empfangung der heiligen Sakramenten.

aus dem Italiänischen übersetzt von P. Simeon Schmitz, aus dem Orden, der mindern Brüder Conventualen und deutschem Beichtvater zu Rom bey St. Peter im Vatican.

Mit Erlaubniss der Obern.

Neusohl, gedruckt bey Johann Joseph Tumler, 1785.

A⁸ - E⁸ = 77, [3] lap, az utolsó 3 lap üres – 8°

Petrik VII 409 (leírás „Pius VI” néven)

OSZK Mor. 5105

A címben jelzett nyomtatási engedélyt nem tartalmazza.

5

[Wilhelm Hausen – Névtelen ford.]:

A leg-fogatosbb imádságok,

Mellyeket Hatodik Pius, romai pápa ö szentsége meg-magyarázott.

A Szent Miséhez tartozandó Énekkel edgyütt.

Bécs, [ny. n.], 1786.

A¹², B¹²1-9, []¹, B¹²10-12, C⁶ = 1-42, [2], 43-59, [1] lap, (a []¹ = beraasztott vendéglevél) – 12°

Petrik II 211 (leírás „Imádságok” címen)

Holl2/132; vö. Holl1/1786

OSZK Mor. 3161e

6

[Wilhelm Hausen]:

Die allerbesten Gebether,

welche von Ihro päbstlichen Heiligkeit Pius VI. erklärt und ausgelegt worden, zum nützlichen Gebrauch bey der heiligen Messe, und bey Empfangung der heiligen Sakramenten.

Aus dem Italienischen übersetzt von R. P. Simeon Schmitz O. S. F. Minor. Convent. deutschen Beichtvater zu Rom bey St. Peter im Vatican. Mit Erlaubnis der Obern.

Pest - Ofen, bey Johann Michael Weingand, 1788.

A¹²-B¹², C¹¹= 70 lap - 12°

Petrik V 394-395 (leírás „Pius VI” néven)

OSZK 318.177 • BEK 08332

A címben jelzett nyomtatási engedélyt nem tartalmazza.

7

[Wilhelm Hausen]:

Die allerbesten Gebether, welche von Ihro päbstlichen Heiligkeit Pius VI. erklärt, und ausgelegt worden,

zum nützlichen Gebrauch bey der heiligen Mess, und bey Empfangung der heiligen Sakramenten, aus dem Italienischen übersetzt von Simon [!] Schmitz, O. S. F. Minor. Convent. Deutschen Beichtvater zu Rom bey St. Peter im Vatican.

Cum Permissu Superiorum.

Oedenburg, Johann Joseph Sieß, [1789 előtt].

A¹²-D¹² = 93, [3] lap, az utolsó 3 lap üres - 12°

Petrik I 875 (leírás „Gebether ...” címen)

BEK Ad 976

A címben jelzett nyomtatási engedélyt nem tartalmazza.

8

[Wilhelm Hausen – Mészáros Ondreg ford., előszó]:

„Modlitbi nagznamegšé, a nagpeknegešé, které nagswategeši otec rims-
kí pápež Pius VI. wiložil ...

Nagyszombat, 1790. (VI. Pius pápa imái, németből ford.)”

Példányból nem ismert, feltételezett kiadás Szinnyei VIII, 1140.(1)
alapján. Vö. Petrik III 101 és a *Bibliográfia* 10. tételét.

9

[Wilhelm Hausen]:

Die allerbesten Gebether,

Welche von Ihre päbstlichen Heiligkeit Pius VI. erklärt und ausgelegt
worden, zum nützlichen Gebrauch bey der heiligen Messe, und bey
Empfangung der heiligen Sakramenten.

Aus dem Italienischen übersetzt von R. P. Simeon Schmitz.

Tyrnau, Wenzel Jelinek, 1797.

A¹²-C¹² = 70, [2] lap, az utolsó 2 lap üres – 12°

Petrik VII 409 (leírás „Pius VI” néven)

BEK Ad 11324 (címlap sérült, „Joseph Engelhart 1810”)

10

[Wilhelm Hausen] – Mészáros Ondreg ford., előszó:

Modlitbi nagznamegšé, a nagpeknegešé, které nagswategeši Otec Rím-
skí pápež VI. Pius wiložil.

W reči talianskégešé widané, s teg preložené na nemecku a z nemeckégešé
na slowensku, k osožnému Potrebowani Wericich pri Msi swatégešé, a
Užiwani Swatostí, skrze Mészáros Ondrega Nitránskégešé Kapitulni-
ka, a Dubnickégešé Farára.

S Dowokenim Wrchnosti duchownégešé.

W Trnawe, 1799. Witlačené a Wáclawa Gelinka.

A¹²-C¹², C⁶ = 83, [1] lap, utolsó lap üres – 12°

Petrik V 395 (Petrik III 101: „1790”) (leírás „Pius VI” néven)

OSZK 319.038 („Biblioth. N.Kanisiensi Schol. Piar. 1828. E.3.b.”) •

OSZK Mor 4642 (a címlap alsó részét a bekötéskor megcsonkították, a

latin nyelvű nyomtatási engedélyeket figyelmen kívül hagyták, ezért ezt a példányt tévesen „1790”-ben megjelent nyomtatványként írta le Petrik III 101) • Bp Piar 2/4/18

Latin nyelvű nyomtatási engedélyeket (approbatio, „Nitriae 18 Martii 1799”; imprimatur „Tyrnaviae, 19 Martii 1799”) tartalmaz.

11

[Wilhelm Hausen – Mészáros Ondreg ford. – Aloysius Mlinkay ford.]:
Orationes in usum Jvventvtis Scholasticae et aliorum fidelium A Presbytero Scholarum Piarum adornatae.

Pesthini, Typis Matthiae Trattner, 1799.

A¹², B⁶, C¹², D⁶, E⁸ = 87, [1] lap, az utolsó lap üres – 12°

Petrik V 364 (leírás „Orationes” címen)

FSzEK BV 655/122 („Ex libris Coloma Hindy de Kishind” bepecsételt exlibris-szel a címlapon)

12

[Wilhelm Hausen]:

Die allerbesten Gebether,

Welche von Ihre päpstlichen Heiligkeit Pius VI erklärt und ausgelegt worden sind zum nützlichen Gebrauche bei der heiligen Messe, und den Empfangung der heiligen Sakramenten.

Ofen, Katharina Landererin, 1800.

[]¹, A⁸-C⁸ = 48 lap, 1 rézmetszetes címlapelőzők tábla (Krisztus a kereszten, német felirattal) – 8°

Petrik V 395 (leírás „Pius VI” néven)

OSZK XII. Mor 5104

13

[Wilhelm Hausen – Mészáros Ondreg ford. – Aloysius Mlinkay ford.]:
Orationes P. VI. P. M. in usum juventutis scholasticae et aliorum fidelium.

Per Presbyterum Scholarum Piarum ex Slavonico in Latinum transpositae.
Editio Altera.

Schemnicii, typis F. J. Sulzer, 1804.

A⁸-F⁸ = 96 lap – 8°

Petrik III 101 (leírás „Pius VI” néven)

OSZK Mor 4639 • Bp Piar P 6/5/35 („Ernesti Poleretzy e Pius m.pria”)

14

[Wilhelm Hausen – Vajda Sámuel ford. – Névtelen átdolg.]:

Hatodik Pius római pápától kiadatott imádságos könyvetske, melyben Az Úr Imádságának, Angyali Üdvözetnek, és az Apostoli Hit-Vallásnak magyarázatja foglaltatik, ezután a Fő Jóságokról egynéhány Litaniák, az Oltári Szent Áldozat előtt, alatt, és után mondandó buzgó Könyörgések; a Szent Péterhez való áhitatos Ének, és Imádság következnek.

Magyarra fordíttatott a tihanyi klastromban.

Pesten, Trattner Mátyás betűivel, 1806.

A⁸-E⁸, F⁴ = 87, [1] lap – 8°

Petrik III 101 (leírás „Pius VI” néven)

Holl2/129; vö. Holl1/1806

OSZK 327.263 (a példány végén 19 lap terjedelemben kéziratos magyar nyelvű imádságok és énekek, e példány elé kötve: Külömbféle Isteni szolgálatok idején ének-szóval gyakoroltatni szokott ájtatosság [...], Kalocsa, Tomentsek János, 1808 c. nyomtatvány; „Ezen könyvetske tartozando Balassy Imréhez Weprovátzon Böjtmás Havának 8dikán 1827ik eszt.”) • OSZK 808.960

15

[Wilhelm Hausen]:

Die allerbesten Gebether,

welche von Ihro Päbstlichen Heiligkeit VI. Pius erklärt und ausgelegt worden

zum nützlichen Gebrauch bey der heiligen Messe, und bey Empfangung der heiligen Sakramenten.

Aus dem Italienischen übersetzt von R. P. Simeon Schmitz O. S. F. Minor. Convent. deutschen Beichtvater zu Rom bey St. Peter im Vatikan. Mit Erlaubniß der Obern.

Pesth, Mathias Trattner, 1806.

A¹²-C¹² = 71, [1] lap, utolsó lap üres - 12°

Petrik I 875 (leírás „Gebether ...” címen)

OSZK 306.864

A címben jelzett nyomtatási engedélyt nem tartalmazza.

16

[Wilhelm Hausen]:

Die allerbesten Gebether,

welche von Ihro päpstlichen Heiligkeit Pius VI. erklärt und ausgeleget worden,

zum nützlichen Gebrauch bey der heiligen Messe, und bey Empfangung der heiligen Sakramenten.

Aus dem Italienischen übersetzt von R. P. Simeon Schmitz O. S. F. Minor. Convent. deutschen Beichtvater zu Rom bey St. Peter im Vatikan. Mit Erlaubniß der Oberrn.

Pesth, gedruckt bey Mathias v. Trattner k. k. priv. Buchdr., 1825.

A¹²-C¹² = 70, [2] lap, utolsó két lap üres - 12°

Bibliográfiailag ismeretlen kiadás

Magántulajdon

A címben jelzett nyomtatási engedélyt nem tartalmazza.

17

[Wilhelm Hausen] – Wenzeslav Johann Nepom. Plahha (átdolg.):

Erklärtes Gebeth des Herrn mittelst neun Abtheilungen Geist erhebender Verse. Grösstentheils nach Erklärung und Auslegung Seiner päpstlichen Heiligkeit Pius VI. erklärt und herausgegeben für römisch katholische Christen und die liebe Schul-Jugend.

Pesth, Friedrich Rupp Buchbindermeister in der Herrengasse neben dem k. k. Postamte, (gedruckt bei Landerer in Pesth), 1831.

[]⁸ = 13, [3] lap, utolsó 3 lap üres - 8°

Petrik III 104 (leírás „Plahha” néven)

OSZK Mor 4667

Az áhítati mű *Miatyánk* részének átdolgozott kivonata.

Rövidítések

BEK	Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár
Bp Piar	Budapest, Piarista Rend Központi Könyvtára
FSzEK	Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest
Gárdonyi	GÁRDONYI Albert, <i>Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században, különös tekintettel Budára és Pestre</i> , Bp., Lantos A. Könyvkiadóhivatala, 1917.
Holl1	HOLL Béla, <i>A XVIII. századi magyarnyelvű imádságos könyveink bibliográfiája</i> , Pestújhely, 1955 (Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, Holl Béla hagyatéka, saját kéziratok, 120. tétel)
Holl2	HOLL Béla, <i>A magyarnyelvű nyomtatott katolikus imádságoskönyveink bibliográfiája</i> , Bp., 1958 (Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, Holl Béla hagyatéka, saját kéziratok, 121. tétel)
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
Petrik	PETRIK Géza, <i>Magyarország bibliographiája 1712–1860</i> , I–IV, Bp., 1888–1892; <i>Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művéhez, 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok</i> , V–VIII, Bp., 1971–1991.
Szinnyei	SZINNYEI József, <i>Magyar írók élete és munkái</i> , I–XIV, Bp., Hornyánszky Viktor, 1891–1914.

„ÚGY BÁNTAM AKÁRMELLY IDEGEN GONDOLATTAL, MINTHA SAJÁTOM LETT VOLNA”

VERSEGHY FERENC EGYHÁZI TÉMÁJÚ
MUNKÁINAK MINTÁI¹

DONCSE CZ ÉTELKA

A címben idézett szavak Verseghy Ferenc *Mi a Poézis?*² című munkájában olvashatók: a szerző a *Költeményes Enyelgések* születéséről nyilatkozván vallott így arról, miként alkalmazta idegen nyelvű alkotásokból merített inspirációit saját műveinek létrehozásánál. Jóllehet számos kortársának gyakran követett eljárása volt más nyelveken íródott szövegekből töltekezni, Verseghy esetében különösen meghatározónak mutatkozik ez a jellemző: versei, drámái, regényei, esztétikai művei javarésze nyilatkozik erről. Fogság előtti pályaszakaszáról szólván mind az egykorú szemlélők, mind az irodalomtörténet-írás véleménye alapján állítható, hogy annak legnagyobb hangsúlyt kapott momentuma ugyancsak egy fordításhoz kötődik. A hosszú évek óta szorgalmazott feladatra – Claude François Xavier Millot, a korban népszerű történet-

¹ A dolgozat az MTA – DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport munkálatainak keretén belül készült. A kutatócsoport vezetője Dr. Debreczeni Attila.

² [VERSEGHY Ferenc,] *Mi a Poézis? és ki az igaz poéta? egy rövid elmélkedés, Mellyben a' Költésnek mivolta, eszközei, tzéllya és tárgya, a' Magyar Rythmisták' hangeggyeztetésének helytelenségével' együütt előállítatnak. Megtöldva: Horátziusnak Pízóhoz és ennek Fiaihoz írtt Levelével melly Költőmesterségnek is neveztetik, és egynéhány Költeményes Enyelgésekkel,* Buda, Landerer, 1793, oldalszám nélkül.

író³ világtörténeti munkájának magyarra ültetésére – Batsányi János buzdítására vállalkozott. Az első, 1790-ben megjelent kötethez tíz értekezést fűzött, amelyekben kétségbe vonja a Biblia történeti hitelét, elítéli a babonákat, valamint szót emel a papság hatalma ellen. Noha a kötet a bécsi cenzúra engedélyével megjelenhetett, két év múltán bírálatok érték. A Helytartótanács vizsgálata, majd a Kancellária elmarasztaló véleménye után a prímás a szerzőt háromhavi papi áristombban letöltendő fogságra ítélte.⁴ Az ügy pro és kontra számos literátort bírt megszólalásra, s még vármegyei beadványoknak is témát is adott. Ez a körülmény a tekintetben is figyelemreméltó, mivel néhány, folyóiratokban napvilágot látott közleménytől eltekintve Verseghy első nyomtatásban megjelent önálló művéről van szó.⁵ A hozzászólók köreinek, kapcsolati hálóiknak vizsgálata azonban arra mutat, hogy azok nem a kilencvenes években kerültek először érintkezésbe egymással: Verseghyt jól ismerték még a nyolcvanas évekből. Tudatában voltak, hogy a fordító az egykor Pesten szolgált pálos szerzetesek egyike, és nem csupán „A’ józan és természeti tudományok doktora”, amint *Értekezéseit* aláírta.⁶ Többen közülük bizonyára nem megjelent kéziratait is olvashatták, s tudhatták, hogy nem járatlan az idegen nyelvekben. Legalábbis erre utal az a névtelen, a Millot-fordítás kapcsán íródott, s a fordítót védelmébe vevő beadvány, amely 1793 nyarán érkezett a rendőrminisztériumhoz:

Verseghy Ferenc Jenő, a felozlatott pálos rendből való magyarországi pap, a megboldogult II. József császár uralkodása alatt a legfenségesebb udvar előtt azzal szerzett érdemet, hogy honfitársait anyanyel-

³ PENKE Olga, *Millot abbé munkássága és világtörténetének magyarországi hatása*, ItK, 88(1984), 90–108.

⁴ Az ügy háttéréről: DONCSEZ Etelka, *Verseghy Ferenc retractatiója: Dokumentumok a Millot-fordításhoz fűzött Értekezések visszavonásáról*, Sic Itur ad Astra, 59 (2009), 201–251. Az Értekezésekről újabban: BALÁZS Péter, *Biblia, história és bölcsélet a felvilágosodás korában*, Bp., L’Harmattan, 137–145

⁵ Vö. RÉKASY Ildikó, *Verseghy Ferenc-bibliográfia*, Szolnok, Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 1994, 27–29.

⁶ VERSEGI Ferencz, *A’ magyar fordítónak értekezései a’ régi nemzetekről = A’ világnak közönséges történetei*, írta Frantzia nyelven Abbás MILLÓT úr a’ Lugdúnumi (Lioni) Académiának Tagja, Első kötet, A’ régi nemzetek, Pest, Buda, Weingand, 1790, 183–288. A kötet címlapja nem tünteti fel a fordító nevét, az csak az *Értekezések* utolsó lapján szerepel: „Versegi Ferencz A’ józan és a’ természeti tudományok doktora.”

vükön bírta arra, hogy készségesek s hajlandóak legyenek a legfensé-
gebb parancsokat és reformokat elfogadni és követni.⁷

Olyan nyomtatványról, amelyre illene a beadvány ismeretlen szerzőjének jellemzése, nem tudunk. Verseghy kézirat hagyatékában ellenben több olyan írás is található, amelyre az utalás vonatkozhat.⁸ Két nyomdakész, ámde végül meg nem jelent mű is szóba jöhet: fordítása, a *Fontos Intés a Kereszténységhez a Tíz Garasos Mise és a Papi Bérlés ellen*, valamint prédikációgyűjteménye, *A Mostani Derülésnek Fontosabb kérdéseiről*.⁹ Mindkét munka cenzúrapéldányként maradt fent 1786-os dátummal, bécsi cenzoroktól származó *imprimatur*ral. Utóbb említett jellemzőjük több vonatkozásban is árulkodó: mind a kéziratok benyújtójának tájékozottságát illetően a cenzúra működési mechanizmusaira nézvést, mind az átvizsgálásra átadott munkák szemléletét tekintve – e két említett szempont egymással szorosan összefügg. Az

⁷ „Franz Eugen Versegi, Priester des aufgehobenen Paulinenordens in Hungarn, hat sich unter der Regierung des verewigten Kaiser Joseph II. um den a. h. Hof dadurch verdient gemacht, dass er seine Landesleute in ihrer Muttersprache zur Annahme und Befolgung der a. h. Befehle und Reformen geneigt und willfährig machte.” *A magyar jakobinusok iratai*, s. a. r. BENDA Kálmán, I. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1957 (Magyarország újabkkori történetének forrásai), 891.

⁸ A citált leírás ugyan nem mondja, hogy az említett nézetek népszerűsítését kizárólag írásban végezte volna. Császár Elemér egykorú forrásokra hivatkozva állítja, hogy Verseghy szószéken elhangzott prédikációi is hasonló szellemiségűek lehetek. CSÁSZÁR Elemér, *Verseghy Ferencz élete és művei*, Bp., MTA, 1903, 19–20.

⁹ *Fontos Intés a Kereszténységhez a Tíz Garasos Mise és a Papi Bérlés ellen... Irta Frantzia nyelven Don Guyard Antal... Az Osztriai Anyaszentegyházra alkalmaztatta Huber Károl Josef... Magyarázta Versegi Egyenes Ferentz*. Jelzete: OSZK Kt Quart. Hung. 3352. (Cenzúra példány, autográf. 1786.) *A Mostani Derülésnek Fontosabb kérdéseiről VI. Predikátziók mellyeket mondott Versegi Egyenes Ferentz*. Jelzete: OSZK Kt Quart. Hung. 3369. (Cenzúra példány, autográf. 1786.) Ismert még egy hasonló tematikájú kéziratban maradt töredéke, amely a *Második Józsefnek, most országló német császárnak történetei és ama foglalatosságai, melyek vélünk az ő szívét kiváltképpen megismertethetik* címet viseli. A kéziratot az ELTE Egyetemi Könyvtárának Kézirattára őrzi. A nyomtatott katalógus a negyedrés nagyságú kötetet 1786-os dátummal említi, Fried István azonban megállapította, hogy a mű fordítása, amelynek mintája a *Leben und Geschichte Kaiser Joseph des Zweiten* című ötkötetes sorozat első darabja (Amsterdam, 1790). Vö. *Catalogus librorum manuscriptorum bibliothecae reg. scient. universitatis Budapestiensis*, Tomus II, Pars I, Bp., 1889, 171. FRIED István, *Megjegyzések Verseghy Ferenc kiadatlan írásai I. kötethez*, It, 66(1984), 2, 759. Valamennyi említett kézirat elérhető modern kiadásban: VERSEGHY Ferenc *Kiadatlan írásai, I*, gond., jegyz. DEME Zoltán, szerk., előszó SZURMAY Ernő, Szolnok, Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 1982.

engedélyért folyamodó tökéletesen tisztában lehetett tudniillik a döntéshozók attitűdjével, s a fent említett esetekben a tapasztalat szerint enyhébben ítélő könyvvizsgálókhoz fordult, szemben az ugyanebben az évben ellenőriztetett, s ugyancsak megjelentetni kívánt imádságoskönyvével, amelyet Budára küldött, s amely egyébiránt a szigorúbb tekintetű bírálók hozzájárulását el is nyerte.

Jelen dolgozat a szerző-fordító e tettének hátterét is megvilágítja a *Fontos Intés a Kereszténységhez* című szöveg körül vizsgálódik, keresve a választ a kérdésekre: miféle irányokból tájékozódhatott a nyolcvanas évek derekán olvasó és író Verseggy, és összefüggésbe hozhatók-e ez idő tájt szerzett olvasmányélményei az *Értekezések* megszületésével.

„MAGYARÁZTA VERSEGI EGYENES FERENTZ”
– VERSEGGY FERENC MINT FORDÍTÓ

A negyvenöt lap terjedelmű, negyedrért nagyságú kéziratot az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi. Noha készült modern kiadása, mindeddig teljesen érintetlenül hagyta a recepció, annak ellenére, hogy kulcsfontosságúnak mutatkozik mind Verseggy egyházzal való nézetei, mind tájékozódási irányai, mind személyes kapcsolathálója vizsgálata tekintetében. Ahogy a címlap is rögzíti, a mű fordítás: Karl Joseph Huber *Dringende Vorstellung an die Religion wider Halbguldenmesse, und Priestermieth*e című műve alapján készült. Huber azonban szintén nem saját kútfőből dolgozott, ahogy maga utal rá, egy francia bencés szerzetes, Antoine Guyard (1692–1770) munkáját¹⁰ idomította saját korának osztrák viszonyaihoz.¹¹ Mind Huber, mind Verseggy választását tekintve sokatmondó, hogy Guyard szövegét XIV. Benedek pápa 1750-ben indexre tette. A kötet a stipendium, azaz a miseadomány, avagy korabeli magyar szóhasználat szerint „mise bér”,

¹⁰ Antoine GUYARD, *Dissertation sur l'honneur des Messes*, s. I., 1748. René Prosper TASSIN, *Histoire littéraire de la congrégation de Saint-Maur, ordre de S. Benoît*, Paris, Humblot, 1770, 739–740.

¹¹ Eljárására már a címlapon utal: *Dringende Vorstellung an die Religion wider Halbguldenmesse, und Priestermieth: Eine französische Abhandlung des berühmten Don Anton Guyard Benediktiner der Kongregation des H. Maurus, Auf die österreichische Kirche angewendet von Karl Joseph HUBER, Pfarrer zu Sindelburg, Sr. hochfürstl. Eminenz des Fürstbischofs zu Passau geistlichen Rathe, [Wien], Sonnleithner, 1783.*

„mise jutalom”, „mise taksa” problematikájával foglalkozik. A gyakorlattal, amely szerint a szentmisét bemutató pap pénzbeli adományért cserébe a szentmisét az adományozó által meghatározott szándékra ajánlja fel.¹² Már a cím elárulja: a szerző felfogása szerint ez az eljárás hibás s elítélendő. A kérdést három fejezet járja körül. Az első azt a folyamatot mutatja be, miként vált az első keresztény közösségek hozzájárulása a bemutatott áldozathoz, kenyér, bor vagy liszt formájában nyújtott adományból fokozatosan pénzbeli támogatássá. Majd e károsnak ítélt gyakorlat még károsabb következményeit vázolja: a papság kapzsiságát, valamint a hívek tévedését arra vonatkozóan, hogy a pénzért, saját szándékra bemutatott mise pusztán önmagában eredményt hozhat, őszinte hit és Isten kegyelme nélkül. A második fejezet a misebér eltörlésének szükségességét szorgalmazza, s ezzel áttér az egyházszervezet kérdéseire: e törekvés megvalósításához ugyanis az uralkodótól és a püspököktől vár segítséget. Az egyház működésében kulcsszerepet szán a püspököknek, akik az itt felvázolt rendszerben gyűléseik, a zsinatok által tevékenykednének, hangsúlyozottan mentesen a Rómától való függéstől. A harmadik fejezet végül amellet sorakoztat fel érveket, hogy nem a fizetett mise ténye, illetve a fizetett misék száma, hanem egyedül Isten irgalma a fontos: Ő dönti el, ki méltó a kegyelemre. Verseyhy szövegét Huberével összevetve kiténik, hogy szó szerinti fordítás készült, a magyar nyelvre ültetés folyamata azonban semmiképp sem tekinthető mechanikusan végzett eljárásnak: a fordító tudatosan nyúlt a szöveghez, s első lépésként nem az egészet, csak az első fejezetet tolmácsolta. A munka során alkalmazott módszeről részletesen nyilatkozik a magyar változat elé illesztett előszóban:

Ugy tetszik énnékem, hogy a' bal ítéleteknek, bal szokásoknak, és a' babonáságoknak leg-nagyobb része a' Mise pénzből eredett, vagy attól leg-alább mindenkor erősen oszlopoltatott. [...] Ez adott egy szóval alkalmatosságot a' szakadásokra, a' belső romlásokra, a' Keresztény tudománynak, és erköltsnek homályosítására. Ugyan erre nézve méltónak ítéltém, hogy a' Misepénznek törvénytelenységét Nemzetem elejébe terjeszszem; Nemzetem elejébe, melly a' Papságtól mái napig annál erő-

¹² *Magyar katolikus lexikon*, IX, főszerk. Diós István, Bp., Szent István Társulat, 2004, 204–205. ERDŐ Péter, *Egyházjog*, Bp., 2003 (Szent István Kézikönyvek, 7), 465–467.

sebb zabolával tartatik a’ setéségben, mennél szerentsésebben terjed az értelemnek, és az igaz hitnek derülése a’ Szomszéd Nemzetekre. El-jutok pedig reménylem, fel-tett tzelomhoz, ha Don Guyardnak ez-iránt ki-botsájtott Értekezését, Tisztelendő Urnak vezérlése után Magyar nyelven ki-eresztem. Igaz ugyan, hogy itt ezen Értekezésnek tsak felét adom elő magyarul, de nem ok nélkül: Másik fele ama’ módokrol szoll, mellyekkel a’ Béres Misét ki lehetne avítani az Anyaszentegyházból; mivel pedig voltak, a’ kik Huber Urnak alkalmaztatására gyáva ugyan, de még-is feleleteket írtak, ő pedig ezeket ama’ híres bölts, és mulatságos esti beszélgetései által földig meg-alázta, el-tökéltemem, hogy előre ki-adom az említett Beszélgetéseket részenkint, és ha ezek által a’ Mise pénznek törvénytensége untig meg-bizonyittatik, az ahhoz tartozandó Egyházi állapotok pedig (:mert a’ Beszélgetésekben nem magarúl értekezik egyedül a’ Mise pénzről:) elegendő világoosságra hozattatnak, be-fejézem a’ munkát az első Értekezésnek második Részével.¹³

A témaválasztásra tehát az a szándék indította, hogy a kulcsfontosságúnak ítélt misebér kérdésére irányítsa a figyelmet, a problémára, amelyre e narratíva szerint a katolikus egyháznak a korban tapasztalható válságjelenségei visszavezethetők. Gondolatait meghatározott koncepció szerint kívánja az olvasók elé tárni: Huber hivatkozott munkájának fejezeteiből első lépésként az elsőt kívánja megjelentetni, s mivel a német nyelvű munkát utóbb támadások érték, a vonatkozó írások ismeretében úgy látja célszerűnek, ha a többi fejezet előtt a szerző védekezését adja közre, s csak ezt követően illeszti be a megkezdet munká befejezését. Az idézetben „*esti beszélgetések*”-ként emlegetett munka Huber három részből álló könyvsorozata, amely az *Abendgespräche* címet viseli.¹⁴ Ennek tartalmáról – hogy Verseyhy elgondolásá-

¹³ *Fontos intéés..., i. m., 2r–2v.*

¹⁴ Karl Joseph HUBER, Pfarrrers zu Sindelburg, weiland des Kardinals von Firmian geistlichen Raths, *Abendgespräche über die Miethmesse, und andere kirchliche Gegenstände zur Fortsetzung der dringende Vorstellung an die Religion wider die Halbguldenmesse und Pristermieth*, [Erster Teil], Regensburg, 1784. Karl Joseph HUBER, Pfarrrers zu Sindelburg, weiland des Kardinals von Firmian geistlichen Raths, *Abendgespräche über die Miethmesse, und andere kirchliche Gegenstände zur Fortsetzung der dringende Vorstellung an die Religion wider die Halbguldenmesse und Pristermieth*, Zweiter Theil, Regensburg, 1784. Karl Joseph HUBER, Pfarrrers zu Sindelburg, weiland des Kardinals von Firmian geistlichen Raths, *Abendgespräche über die Miethmesse, und andere kirchliche Gegenstände*

nak üzenetére fény derüljön – nem közismert múról lévén szó, legalább főbb vonalaiban szükséges szót ejteni. A kötetek 1784–1785-ben láttak napvilágot, s a védekezés terjedelmesre sikeredett, közel ötszáz oldalt tölt ki. Véleményét a szerző dialógusok formájában tárta az olvasók elé.¹⁵ Döntését az első rész elé illesztett bevezetőben indokolja:

Mivel nem tudósok számára – akiknek nincs szükségük arra, hogy munkáimat olvassák – írok, hanem közönséges emberek részére, a gyakorlatiasság szempontjait szem előtt tartva, e célra a dialógus műfaját választottam, úgy, ahogy szándékosan döntött emellett több szentatya, különösen Justinus, a mártír, Athanasius és Augustinus, hogy a nehéz kérdéseket otthonos stílus által tegye érthetővé. A dialógus szabályaihoz nem alkalmazkodtam szorosan, annál inkább az idő, a hely, a személyek és a mai körülmények viszonyaihoz.¹⁶

A kerettörténetet egy vidéken élő plébánosnál tett látogatások szervezik: ismerősei tizenegy alkalommal, esténként látogatnak el hozzá, az összejövetelek pedig hosszú eszmecserekbe torkollanak. Az első est amolyan vitaindító beszélgetése a plébános egy nagy vi-

*de zur Fortsetzung der dringende Vorstellung an die Religion wider die Halbguldenmesse und Priestermie the, Mit Nachrichten von den merkwürdigsten Lebensumständen und Tode des sel. Hrn. Verfassers, Dritter und letzter Theil, Regensburg, 1785. A hivatkozásokban a továbbiakban: *Abendgespräche* 1., *Abendgespräche* 2., *Abendgespräche* 3.*

¹⁵ A műfajválasztás több vonatkozásban is eltalálnak tekinthető, elég, ha csak a hitvitázó, vagy ismeretterjesztő irodalom tradícióira gondolunk. *Világirodalmi lexikon*, II. kötet, főszerk. KIRÁLY István, Bp., Akadémiai, 1972, 698–703. TOMBI Beáta, *Az ismeretterjesztő diskurzus működése Eusebio Sguario Az elektromosságról című írásában*, Újlatin filológia 5, Újlatin kultúrakonvulziójában, szerk. OSZETZKY ÉVA, BENE Krisztián, Pécs, MTA Pécsi Területi Bizottsága Romanisztikai Munkacsoport, Pécsi Tudományegyetem, Francia Tanszék, 2012, 127–136.

¹⁶ „Weil ich nicht für Gelehrte, die meiner nicht bedürfen, sondern für den gemeinen Mann praktisch schreibe, hab in dessen Behuf den Dialog gewählt, welches mehrere heilige Väter, besonders Justin der Martyrer, Athanas, und Augustin in der Absicht gethan haben, schwere Fragen durch den häuslichen Ton begreiflich zu machen. An die Kunstregeln des Dialogs hab ich mich nicht gebunden, wohl aber an die Umstände der Zeit, des Orts, der Personen, der Gelegenheit, und der heutigen Gemüths lag.“ Karl Joseph HUBER, *Vorrede* = Uő, Pfarrers zu Sindelburg, weiland des Kardinals von Firmian geistlichen Raths, *Abendgespräche über die Miethmesse und andere kirchliche Gegenstände zur Fortsetzung der dringenden Vorstellung an die Religion wider die Halbguldenmesse und Priestermie the*, [Erster Teil], Regensburg, 1784, 6.

hart keltett írása körül forog, amely a miseadományról szól. A mű szereplői közül a plébános (Pfarrer) alakja mögött tehát Huber rejtőzik, aki estéről estére lehetőséget kap arra, hogy könyvében kifejtett tételei igaz voltáról meggyőzze napról napra gyarapodó létszámban jelenlévő, s különböző kérdéseket és ellenvetéseket megfogalmazó beszélgetőtársait. A találkozók résztvevői: egy protestáns Oberster és katolikus felesége, egy kapucinus barát (Pater Loratus), egy evangélikus lelkész (Pastor) és egy szerzetes (Pater Saft), aki egyszersmind a legnyakasabbnak mutatkozik a társaság tagjai közül, s az elhangzott érvek elégtelennek bizonyulnak meggyőzésére. Az érintett témák kapcsán az *Abendgespräche* – miként Verseghy utal is rá idézett előszavában – valóban túlmutat a misebér kérdéskörén, s abból kiindulva számos más problémát jár körül. A felvetett kérdések közvetve vagy közvetlenül mind egy irányba, a keresztény felekezetek álláspontjainak a tolerancia jegyében való közelítése felé mutatnak, hangsúlyozva a különböző meglátások között megragadható közös elemeket. A miseadományról a *Dringende Vorstellung*ban elmondottak összefoglalása olvasható itt, sommázat gyanánt kiemelve, hogy az őskeresztények gyakorlata szerint kizárólag Krisztus tanítása követendő: ez az, amely minden keresztény hitének alapja. A diszkurzusokban egyik leggyakrabban szót kérő szereplő, az Oberster és katolikus felesége vegyesházasságban él, a beszélgetéseket összefűző történet hangsúlyos szála a várakozás a gyermekeivel távollévő asszony megérkezésére, hogy vallását gyakorló, hívő katolikusként meghallgattassék az ő véleménye is. A látogatókat sorra véve nemcsak az egyházi személyek dominanciája szembeűnő, hanem a köztük felrajzolható kapcsolatrendszer azon sajátága is, miszerint a Hubert megszemélyesítő plébános gondolkodásában, megfogalmazott véleményében nem a katolikusokhoz – azaz a kapucinus Pater Loratushoz, vagy Pater Saffhoz – áll közel, hanem a lelkészhez. Kettejük viszonyáról – amely voltaképpen az egész szöveg vonatkozásában kulcsfontosságú – legmélyrehatóbban a második este leírása vall. Az Oberster ezen a napon vendéggel, egy lutheránus lelkésszel érkezik katolikus pap vendéglátójához, s legnagyobb meglepetésére ismerősei régi barátokként köszöntik egymást. Nem csupán a váratlan ráismerés, hanem a különböző vallású papi személyek között fennálló baráti viszony is csodálkozásra készíti. Invenciózus szerzői megoldásával Huber az Oberster szájába

adja azokat a kérdéseket, amelyekre válaszolván a beszélgetőtársak vallhatnak egymás felekezetéhez fűződő attitűdjükről. Ilyen módon nyílik alkalmuk kifejtetni, hogy nem tekintik egymást eretneknek, s felfogásuk szerint hitük alapjai közösek. Jóllehet léteznek kérdések, amelyekről másképp vélekednek, képesek megbékélni a látásmódok különbözőségének lehetőségével: nem céljuk meggyőzni egymást a maguk igazáról. Az elmúlt idők helytelennek ítélt gyakorlatáról, s az üdvösnek vélt kölcsönös elfogadás szükségességéről a plébános nyilatkozik:

A felekezetek túlságosan egymás ellen ingereltettek, forrongó hévvel, ellenségként harcoltak egymással, nem annyira az igazságért, inkább a győzelemért. Csalma és kópé módjára fogtak ki a másikon. [...] Párbeszédet, kedves lelkész uram, párbeszédet, s nem vitákat folytatni: ez lenne az egyetértés felé vezető út.¹⁷

Az összejöveteleken körbejárt témákat áttekintve feltűnő, hogy a beszélgető felek által, a katolikus egyházzal szemben megfogalmazott valamennyi kritika olyan pontokra mutat, amelyek a keresztény felekezeteket elválasztják egymástól. Beszédes a misebér kapcsán nem egyszer felbukkanó *simonia* terminus is. Szóba kerül továbbá a búcsúk, a papi nőtlenség, a csodatévő képek, s az ünnepek számának kérdése; a tisztítóhely létezése, a pokolbéli szenvedés időtartama; valamint az említettek mellett az egyházon belüli hierarchia, a püspökök hatalma, továbbá az uralkodó jogai egyházi kérdésekben. A konklúziót az utolsó oldalakon a szerző – ez alkalommal is – a plébános és a lelkész dialógusába rejtí:

PLÉBÁNOS: [...] De képzelje csak el, ha a papi bérlés véget érne; ha többé nem üznének ipart a misemondásból; [...] ha többé egy papot sem szentelnének fel csupán azért, hogy misét mondjon; ha a misét a nép nyelvén közösen imádkozva és énekelve még inkább olyan gyakran

¹⁷ „Die Partheien waren zu sehr gegeneinander aufgebracht, stritten gegeneinander in einer wallenden Hitze wie Feinde, nicht so viel um die Wahrheit, als um den Sieg. Jede Parthei hab die andere für türkisch, und schelmisch an. [...] Conferiren, lieber Herr Pastor, conferiren, nicht disputiren wäre der Weg zur Eintracht.“ *Abendgespräche* 1., 42; 45.

tartanák, amint a keresztények a szent úrvacsorát magukhoz kívánják venni. – Nem lenne-e a mise így még az átlagos protestánsok szemében is éppoly tisztetreméltó, mint amennyire számukra annak előtte viszatartó volt?

LELKÉSZ: Ó! Szép óhajok, plébános uram, szép óhajok! Mit gondol, mikor teljesülnek majd?

PLÉBÁNOS: Az után ítélve, amit a katolikus egyházban a reformok kapcsán tapasztaltam, teljesülésüket sem lehetetlennek, sem túl távolinak nem tartom. [...]

LELKÉSZ: Igaz, hogy a katolikusok körében tapasztalható általános ébredés sokat hat, s még többet ígér. Szükséges, hogy aki pártolja a keresztény békét, óhajtsa annak tartósságát és az abban való előrehaladást, s ugyanígy a keresztény fejedelmek állhatatosságát. Ha a miséhez kapcsolódva szinte csak a legfontosabb kérdés körül születik meg a meggyezés, hogy az egyházak újraegyesítése ne hátráltassék, úgy is marad még akadály, nem is kevés, amely annak útját állja.¹⁸

Ha tehát a katolikusok megtisztítanák vallásukat az idők során ráakódott számos, a krisztusi tanítástól eltérő torzulástól – különös tekintettel a miseadományra –, csökkennének a felekezetek nézetkülönbségei. A tolerancia első beszélgetésekben megfogalmazott, s a plébános és a lelkész barátsága által gyakorlati példával bemutatott

¹⁸ PFARRER: [...] Stellen sie sich aber vor, daß die Priestermiethe aufhöre, daß man aus der Messe kein Gewerbe mehr mache, keine Testamente für Meßgelder erschleiche, keine Priester mehr bloß um Messe zu lesen ordinire. Daß man die Messe in der Volkssprache unter gemeinsamen Beten und Singen nur mehr so oft halte, als Christen das heilige Abendmahl zu empfangen verlangen. – Sollte alles das sogar in den Augen gemeiner Protestanten die Messe nicht eben so ehrwürdig machen, als sie ihnen bisher widerwärtig gewesen ist? PASTOR: O! schöne Wünsche! mein Hr. Pfarrer! schöne Wünsche! Wann glauben Sie wohl, daß sie in Erfüllung gehen werden? PFARRER: Nach dem zu urtheilen, was ich an Reformation in der katholischen Kirche erlebt habe, halte ich derselben Erfüllung weder für unmöglich, noch für sehr entfernt. [...] PASTOR: Wahr ist es, daß die Erweckung unter den Katholiken allgemein ist, vieles leiste, und noch mehr verspreche. Der Liebhaber des christlichen Friedens muß ihr Dauer und Fortgang, und katholischen Fürsten Standhaftigkeit wünschen. Allein gesetzt auch der wichtige Punkt von der Messe ließe sich so ausgleichen, daß er die Widervereinigung der Kirchen nicht hinderte, so liegt ihr ja noch so manches grosses Hinderniß im Wege. *Abendgespräche* 3., 90–92.

elve az utolsó összejövetelekre tovább fejlődik, s a megvalósulni remélt keresztény unió alapjává válik.¹⁹

Verseghy, noha végül nem hajtotta végre tervét, s nem fordította le az *Abendgespräche* darabjait, az abban megjelenő témák hasonló szemléletben felfedezhetők egy más műfajú, ám ugyanebben az időszakban keletkezett munkájában. Nem más ez, mint már említett prédikációgyűjteménye, *A mostani derülésnek fontosabb kérdéseiről*. A gyűjtemény hat prédikációt tartalmaz, az alábbi címekkel: *A toleranciáról, A papi hivatalról, Az emberi törvényekről, A világi fejedelmek hatalma, A búcsúról, A B. Szűznek tiszteletéről*.²⁰ Nem kizárt tehát, hogy beszédeihez Huber szövegeiből merített ihletet. A kapcsolatra a „*Kegyess Publikum!*”-hoz intézett előszavában maga utal.²¹ Az egymásra hatás lehetőségét erősítik a dátumok is: a beszédek 1785 táján hangozhattak el, s kerülhettek papírra, épp abban az időben, amikor leírójuk a *Fontos intést* fordította. Szó esett róla, hogy a megjelenésre előkészített szövegek végül nem láttak nyomdafestéket. Ennek oka vonatkozó források híján alighanem homályban marad. Annyi bizonyos csupán, hogy az önálló kötetet eddig még nem publikált szerző 1786-ban, jobban mondva 1786-os dátummal egyszerre négy művét szándékozott sajtó alá küldeni.²² A könyvvizsgálat oldaláról emelt kifogásról nem tudunk. Dusch-fordítása megjelenését egy – Verseghy tervei vonatkozásában – szerencsétlen párhuzamosság hiúsította meg: a mű első részét lefordító Báróczi Verseghyvel egy időben ültette magyarrá a másodikat, s Trattner kiadói megfontolásokból az előbbit választotta.²³ A többi kézirat esetében nincs ismeretünk hasonló jelenségről. A szerző-fordító személyén túl egyetlen jellemző kapcsolja őket össze: a keltezés, amely egybeesik a pálosok abolíciójának évével. Meglévő szövegeit a felosztatás esztendejében gyűjtötte össze, s tervezte nyilvánosságra hozni a címlapok tanú-

¹⁹ Vö. BALÁZS László, *A felekezetek egymáshoz való viszonya 1792–1830: Különös tekintettel az egykorú nyomtatványokra*, Bp., 1935. KIRÁLY Kelemen O. F. M., *Katolikus-protestáns egységtörekvés története Magyarországon*, 364 Somerset Street, New Brunswick, New Jersey, Standard Press, 1965.

²⁰ VERSEGHY Ferenc, *A mostani derülésnek fontosabb kérdéseiről* = VERSEGHY Ferenc *Kiadatlan...*, i. m., 41–120.

²¹ Uo., 41.

²² Lásd fent.

²³ *Erköltési levelek*, fordította BÁRÓCZI Sándor magyar nemes testőröz, Pest, Trattner, 1786.

sága szerint Trattnernél. Rendjét veszett szerzetesként a következő években tábori papként talált boldogulást, majd II. József török elleni hadjáratában megbetegedvén egy időre távol került Pesttől. Ebben az időszakban ismerkedett meg Millot könyvével, s korrektorként, majd szerzőként a Magyar Museum körül munkálkodott.²⁴ Időközben talán a kiadó állt el szándékától, talán maga a szerző, talán mecénást nem sikerült találni a kéziratok megjelentetésére: a kérdés megválaszolatlanul marad. Mindenesetre jó okkal sejthető, hogy a Verseghy számára korábban egzisztenciát (is) biztosító szerzetesi közeg elvesztése közrejátszhatott a terv be nem teljesülésében. Ha e feltételezés helytálló, itt keresendő annak oka is, miért nem készült el sem a *Fontos intézés* folytatása, sem az *Abendgespräche* lefordítása.²⁵ A *Fontos intézéshez* írt előszóból, s a rendelkezésre álló kéziratokból egy könyvsorozat terve látszik kirajzolódni.²⁶

Verseghy tervezett vagy elkészült műve	Dátum	Megjelenés	Forrás
<i>Fontos intézés a kereszténységhez...</i> (1. fejezet)	1786.	-	Karl Joseph Huber: Dringende Vorstellung
Esti beszélgetések 1. rész.	-	-	Karl Joseph Huber: Abendgespräche 1.
Esti beszélgetések 2. rész.	-	-	Karl Joseph Huber: Abendgespräche 2.
Esti beszélgetések 3. rész.	-	-	Karl Joseph Huber: Abendgespräche 3.
Fontos intézés a kereszténységhez (2 – 3. fejezet)	-	-	Karl Joseph Huber: Dringende Vorstellung
<i>A mostani derülésnek fontosabb kérdéseiről</i>	1786.	-	Karl Joseph Huber: Abendgespräche (?)

²⁴ CSÁSZÁR, i. m., 28–37.

²⁵ Végző soron tehát II. József egyházpolitikájának gyakorlati intézkedései hiúsíthaták meg, hogy ugyanezen egyházpolitika elméleti népszerűsítése magyar nyelven megvalósuljon.

²⁶ Az elkészült munkák vastagon és kurzívan szedve szerepelnek. A hivatkozott szövegek pontos könyvészeti leírását, illetve kéziratári jelzeteit lásd fent.

A lajstrom – elkészült és elgondolt elemeivel együtt – egyértelműen olyan művek füzérét mutatja, amelyek aktuálpolitikai olvasatukat tekintve a jozefinizmus céljait támogatják. Hogy milyen elméleti háttérrel, pontosabban szólva, hogy melyik szellemi irányzathoz csatlakozva, arra a kérdésre nehéz pontos feleletet adni. Episzkopalizmus? Febronianizmus? Reformkatolicizmus? Kizárólagosan és vegytisztán nem dönthető el, melyik eszmerendszer dominál. A 18. század második felében a katolikus egyház általuk problematikusnak ítélt jelenségeit középpontba állító, s egymással párhuzamosan terjedő és ható áramlatok között számos átfedés érzékelhető.²⁷ Jelen esetben is csupán annyi bizonyos, hogy Verseggy Hubert olvas, Huber pedig egyszerre, egy szövegen belül hivatkozik a janzenista Van Espenre és Muratorira, akit a reformkatolicizmus emblematikus alakjának szokás tartani. Ha ez a kérdés nyitva is marad, akad egy másik, amelyre nagyobb eséllyel lehet választ találni: mit jelent voltaképpen a tény, hogy Verseggy Hubert olvas? Merthogy Verseggy választása, és egész feltárló koncepciója információkat hordoz. Hogy fény derüljön rá, miféleképpen, ahhoz a kontextusok, német és magyar nyelvű kontextusok feltárásán át vezet az út.

„AZ OSZTRIAI ANYASZENTEGYHÁZRA ALKALMAZTATTA HUBER KÁROL JOSEF” – KARL JOSEPH HUBER ÉS BÉCSI KÖRNYEZETE

A Guyard művét németre átültető Karl Joseph Hubert a jozefinista egyházpolitika feltétlen híveként és pártolójaként szokás számon tartani.²⁸ Bécsben végzett teológiai tanulmányai után Sindelburgba helyezték: itt teljesített plébánosi szolgálatot csaknem három évtizeden át, egészen haláláig. Terjedelmében is jelentékeny életművet hagyott maga után, tizenegy kötetet, igaz műveit életének utolsó éveiben, 1782 és 1784 között publikálta. Szövegei nem maradtak visszhangtalanul: rögtön megjelenésük után a *Wiener Realzeitung* és a *Wienerische Kirchenzeitung* hasábjain megjelenő recenziók sorának adtak témát, s

²⁷ LUKÁCSI Zoltán, *Szószerk és világhosság: A magyar katolikus prédikáció a felvilágosodás korában*, Győr, 2013 (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai: Források, feldolgozások), 9–12, 15–16.

²⁸ Manfred BRANDL, *Die deutschen katholischen Theologen der Neuzeit: Ein Repertorium*, Band 2. : Aufklärung, Salzburg, 1978, 116.

ahogy az *Abendgespräche* keletkezési körülményei, valamint Verseghy a *Fontos intéshöz* írt előszava utal rá, vitákat is kiváltottak. Az utóbb említettnek mintát adó *Dringende Vorstellung*ra két válasz is született, amelyek a műben kifejtett tézisek cáfolatait adják.²⁹ Az első munka szerzőjének neve ismeretlen, a másodiké azonban annál többet mond: Patricius Fastról (1726–1790) van szó.³⁰ Migazzi bíboros bizalmasáról, a katolikus egyházat kritikával illető új irányzatok egyik legharcosabb ellenfeléről, aki írásban és szóban hírhedt vitapartnerre volt az új eszmék hirdetőinek. Huberrel már korábban összetűzésbe került, annak *Herzjesuandacht* című könyvét³¹ támadta, amely a Jézus szíve-tisztelet³² ellen íródott. Fast a jezsuiták által kedvelt Jézus szíve-tisztelet társulatának támogatói közé tartozott, amelyet – akárcsak a jezsuitákat – fel is oszlattak, Fastot pedig börtönbe zárták a pártolás miatt, s csak Migazzi befolyásának köszönhetően szabadulhatott.³³ Huber tehát régi vitapartnerével újra szembekerülvén, annak ismételt, ezúttal a *Dringende Vorstellung*ot ért támadására reagált az *Abendgespräch*-ben, s szövegében meg is jelenítette: a már emlegetett nyakas, megyőzőhetetlen „*Pater Saft*” alakjában, személyére egy anagrammával is utalván. Mindez Verseghy döntésének újabb aspektusára világít rá, hiszen amikor Huber művei mellett határozott, akkor egyértelműen állást foglalt: nem egyszerűen Huber mellett, hanem Fast ellenében. Vállalkozása voltaképpen programnak tekinthető: a közeli múlt német nyelvű, osztrák gondolkodóinak eszmecseréjét, pontosabban szólva abból egy álláspontot kíván a magyar(ul) olvasókkal megismertetni, biztos kézzel válogatván a szerzők között, s választásával nagyfokú forrásismeretről tanúskodván: pontosan tudja, milyen szövegeket, milyen sorrendben áll szándékában megismertetni, de azt

²⁹ *Freundschaftliche Erinnerungen an den Hochwürdigen Herrn Karl Joseph Huber, Pfarrer zu Sindelburg*, s. I., s. a.; Patricius FAST, *Abfertigung der dringenden Vorstellung an die Religion des Hrn. Pfarrers von Sindelburg über die Messe*, Wien, 1783.

³⁰ BRANDL, *Die deutschen...*, i. m., 60. MEDVIGY Mihály, P. Fast emlékezete (Egy Kazinczy-kérdés), *Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolciensis*, 1992, 97–103.

³¹ *Die Herzjesuandacht*, nach theologischen und historischen Gründen geprüft von Karl Joseph HUBER, Pfarrer zu Sindelburg, hochfürstl. Passauischen geistlichen Rath, Wien, Sonnleithner, 1782.

³² *Magyar katolikus lexikon*, V, főszerk. DIÓS István, Bp., Szent István Társulat, 2000, 817–819.

³³ MEDVIGY, i. m., 100.

is, melyeket, s miért mellőzne. Prédikációgyűjteményének előszava e tekintetben különösen sokatmondó:

Midőn Istenben boldogult Huber Károly, Szindelburgi plébános a tizgarasos misék ellen kiadta dicséretes értekezését, a Bécsi Recensio 1783. 18. február. ily jövendölést tett iránta: E férfi, úgymond, magára fogja vonni valamint ama nagy csoportnak, mely írása által felingereltetett, gyűlölségét, úgy a derülés barátainak csudálkozását. Ő pedig erre az Esti beszélgetéseknek első részében így felel. Eszelős lettem volna, ha magamnak avval hízelkedtem volna, hogy munkámmal dicséretet, és hálálást fogok azoknál érdemelni, kik agyvelőjük a nyereségnek szeretete által az igazságnak minden nyomási ellen meg van páncélozva. Ilyen emberekből áll ama csoport, melyet én felingerelttem, s melynek zűrzavar kiáltásait, minekelőtte író tollamat kezembe vettem, előre láttam. [...] Én ezekhez azt adom végtére: mocsokoltasson bár általuk nevem a világ szegleteiben: forgattassanak balra akár a nagyok, akár a kicsinyek előtt cselekedeteim: tapodtasson botorkázó lábok által személyem földig, elég lesz nékem, ha szíves igyekezetimmel az igazságnak derülését csak egy garádicsockával előbbre mozgathatom nemzetemnél.³⁴

A kiemelt szakasz két – egymásétól eltérő nézeteket valló – csoport létéről számol be az olvasóknak: az egyik, „a derülést barátai”-t magában foglaló, Huber körül tömörül, a másik ezzel szemben áll. Az idézet utolsó sorai rávilágítanak, hogy Verseghy az először említettekkel vállal közösséget. Az 1780-as évek egyházi kérdésekben nyilatkozó osztrák szerzői Rómához való lojalitásuk tekintetében valóban két – bár korántsem homogén – táborba sorolhatók. A hivatalos katolikus álláspontot képviselők közé tartozik – a már említett Patricius Faston túl – az augsburgi Aloysius Merz (1727–1792), a leginkább prédikációról ismert Joseph Schneller (1734–1802), valamint az egyháztörténész Antoine-Henri-Jean-François de Berault-Bercastel (1720–1794).³⁵ A reformokat szorgalmazók körének emblematikus alakjai: Joseph Valen-

³⁴ VERSEGHY FERENC, *A mostani derülésnek fontosabb kérdéseiről* = VERSEGHY FERENC *Kiadatlan...*, i. m., 41–42.

³⁵ Manfred BRANDL, *Marx Anton Wittola: Seine Bedeutung für den Jansenismus in deutschen Landen*, Steyr, Verlag Wilhelm Ennsthaler, 1974, 70.

tin Eybel (1741–1805), Marx Anton Wittola (1736–1797), Petrus Maria Gazzaniga (1722–1799), Johann Rautenstrauch (1746–1808).

E bécsi köröknek azonban a kortárs magyar literátorok közül nem Versegghy volt az egyetlen ismerője. Írásaik magyar recepciójának vizsgálata közelebb vihet ahhoz, hogy megbecsüljük, milyen fogadtatásra számíthatott a magyar közönség egyes rétegeitől fordítóként, amikor szándéka megfogant. A *Wienerische Kirchenzeitung* maga utal az osztrák szerzők műveinek magyar olvasókra tett hatására, amikor 1786-ban Szaicz Leót, az *Igaz Magyar* szerzőjét emlegeti, mint Wittola és Rautenstrauch bírálóját.³⁶ A tudósítás érdekessége, hogy kiemeli, s különös jelenségnek ítéli, hogy az éles hangú kritika nem egy jezsuita, hanem egy szervita szerző tollából ered. Hangsúlyozandó: a tudósítás írójában a rendi hovatartozás kérdése okoz megütközést, nem pedig a kurrens német nyelvű szövegek mélyreható ismeretének ténye egy magyar olvasótól. Szaicz Leó esetében – ahogy ez bizonyosan számos szerzetestársára is igaz – az osztrák kötődések szerzetesi szolgáltatásával állnak összefüggésben: Egerbe kerülését megelőzően hosszabb időt töltött el Langeckben és Bécsben.³⁷ Bizonyos összekötései fennmaradhattak, hiszen egész életműve arra utal, hogy első kézből ismerhette azt az osztrák irodalmat, amely Ausztriában, illetve Bécsben viták alapját jelentette. *Magyar és Erdélyország ismérte* című kötetében maga vall arról,³⁸ hogy tulajdonképpen hivatásszerűen olvassa is ezeket a szövegeket: egyházi feljebbvalójától kért és kapott ugyanis engedélyt erre. Saját szövegeit teletűzdeli a bécsi apologétáktól kölcsönzött érvelésekkel, legszívesebben Aloysius Merzre hivatkozik mintaként.³⁹ Legveszedelmesebb ellenfeleinek szinte rögzült szófordulatként gyakran elismételve a „Wittola, Eybel, Rautenstrauch”

³⁶ BRANDL, *Marx Anton Wittola...*, i. m., 82.

³⁷ Lásd: LESKÓ József, *A katolikus újságírás magyar úttörője: Első közlemény*, *Katholikus Szemle*, 12(1898), 594–595. *Magyar katolikus lexikon*, főszerk., Diós István, XII, Bp., Szent István Társulat, 2007, 510.

³⁸ „Meg-vallom sok rossz könyveket láttam, olvastam, Eretnek könyveket is, a’ mint-hogy különösen szabadságot is kértem, és nyertem két Püspököktül az Eretnek könyvek’ olvasására, de ennél mérgessebbet, ’s veszedelmesebbet, kivált Magyar nyelven, még nem olvastam; [...] [SZAICZ Leó], *Magyar és Erdély-országnak rövid ismérte mely e’ két országnak mind világi mind egyházi állapottyát szem eleibe állíttya*, Pest, Lindauer, 1791, 244–245.

³⁹ Kazinczy Szaiczot „egri Fast”-nak nevezi. Vö. MEDVIGY, i. m., 97.

szerzőhármast tartja. Akkor is a bécsi vitákra reagál, amikor létrehozza a bécsi *Prediger und Phantasten almanach* magyar változatát. Az emlegetett mű voltaképpen egy katalógus: az új eszméket valló szerzők állították össze az általuk megrögzötten konzervatívnak minősített egyházi személyekről.⁴⁰ Szaicz épp ellenkező céllal hozta létre saját listáját, melyet a *Más-is Igaz Magyarba* illesztve közölt.⁴¹ Mivel ez a mű egy időben⁴² keletkezett Verseghy fordításával, alkalmas rá, hogy képet adjon arról, mit és miképpen látott egy másik katolikus szerző ugyanabból a közezből, amelyet Verseghy is ismert. Szembeötlő, hogy a listán nem szerepel sem Huber, sem Verseghy neve. Huber nevének hiányát magyarázhatja a feltételezés: Verseghy nem a leg-hírhedtebb „*Aufklärungsfantasztát*” választotta. A Verseghy név fel-tüntetésének elmaradását érthetővé teheti a körülmény, hogy szóban forgó kéziratai nem jelentek meg, azt csak a hozzá közel állók ismerhették, ahogy formálódó koncepcióját is. Attitűdje azonban közismert lehetett, s eljuthatott híre Egerbe, Szaicz Leó füléig is.⁴³ A lista ugyanis jóllehet nem hozza a Verseghy nevet, de tartalmaz egy elgondolkodtató utalást: „*Frenrajsz és az ő tanítványa.*” A két említett személy közül az első minden bizonnyal Frenreisz Ernő pálos szerzetes. Az Ausztriában született, s a Pozsony vármegyei Dévényben nevelkedett⁴⁴ egyházfit Szaicz még korábról ismeri, amikor Pápán teljesített német hitszónoki feladatokat, s megjegyzi róla, hogy Bécsből, ahogy ő fogalmaz, „*sok ollyas bolondságot hozott-bé*”, ami a katolikus egyház

⁴⁰ Erről bővebben: PAVERCSIK Ilona, *Szaicz Leó a felvilágosodás irodalmáról*, MKsz, 113(1997), 2, 171.

⁴¹ KALAPÁTSITS György, *Más-is igaz magyar*, Mohilóban [Eger], 1789, 69–72.

⁴² Szaicz maga nyilatkozik erről: „P. o. Vitolát, Ejbelt, Rautenstraukot, 's a' kik ezeknek nyálát nyallyák, minémük nem rég' Magyar-Országban is támadtak kivált Budán, és Pesten, kik most minket is meg akarnak világosítani. Ezek ellen én egy különös könyvetskét készítettem illy név alatt: *Más is Igaz Magyar*, és még Februáriusban 1787 E. a' Bétsi könyv-rostába küldöttem, de ott megakadt.” [SZAICZ Leó], *Igaz Magyar, vagy is: az Igaz Magyaroknak Máriához az ő Nagyaszszonyokhoz és nagy pátrónájokhoz-való különös áhétatosságárúl, és a' mostani újságokrúl*. II. rész, melly szóll Sz. Istvánrúl, és egy kitsíny a' régi, 's-mostani Sz. István-tagadókrúl is, Páris, Berlin, 1788, 140.

⁴³ Hírből ebben az időben már Verseghy is ismerte Szaiczot: „*Igaz Magyar*. A magyar nemzetnek vigasztalására mondom, hogy ezen könyvecskének atyja se nem igaz magyar, se nem igaz német.” VERSEGHY Ferenc, *A mostani, i. m.*, 43.

⁴⁴ VERSEGHY Ferenc *Kiadatlan ..., i. m.*, 265.

hivatalos álláspontjával szemben áll.⁴⁵ A *Más is igaz magyar* és a *Fontos Intés* keletkezésének idején Frenreisz már a pesti pálosoknál teljesített szolgálatot, éppúgy, mint Verseggy. Közeli személyes ismeretségben álltak tehát, s Verseggy valószínűleg az ő csatornáin keresztül juthatott olvasmányokhoz, Szaicz pedig Verseggyt érthette Frenreisz tanítványán, akit ekkor – kiadott művek híján – vélhetően csak hírből ismerhetett, s tőle néhány év múlva először a Millot-hoz fűzött *Értekezéseket* olvassa majd, azokról pedig így nyilatkozik: „*de ennél mérgessebbet, 's veszedelmesebbet, kivált Magyar nyelven, még nem olvastam;*”⁴⁶

Érdekes és izgalmas kérdés merül fel ezen a ponton: vajon feltelezhető-e mindezek alapján a pesti pálosoknál egy hasonló gondolati bázison álló közösség, mint a piaristáknál.⁴⁷ Tudható, főként Szauder József kutatásaiból,⁴⁸ hogy a pesti pálos rendház világiakat is gyakran vendégül látó szellemi találkozóhelyként működött, s bejáratos volt ide Bessenyei, Orczy Lőrinc, s rajta keresztül Batsányi. Jelen ismereteink szerint a rend feloszlataása idején a pesti közösség cseppet sem mondható egységesnek, legalább két szárnya mutatható ki a csoportnak: egy szélsőségesen a konzervatív katolikus irányzatot követő, Alexovics Vazul nevével fémjelezve, és egy ezzel szemben álló, a jozefinus egyházpolitikát egyértelműen támogató ágazat Frenreisz és Verseggy dominanciájával. Az egyházi kérdésekben renitensnek mutakozó szárnyra erős németes tájékozódás jellemző, személyes kapcsolati hálóknak köszönhetően nagyon gyorsan juthattak a Bécsben, német nyelvterületen megjelent és forgatott olvasmányokhoz, s nemcsak egyházi témájú szövegekhez.

A recepció által eleddig mellőzött *Fontos intés* szemügyre vétele megkerülhetetlennek látszik Verseggy korai pályaszakaszának kutatása kapcsán. A tanulságok nyomán új értelmet nyerhet a gesztus, amint a pesti pálosokkal kapcsolatban álló Batsányi 1787 táján épp Verseggy kezébe adja Millot világtörténetét, valamint az, hogy Verse-

⁴⁵ KALAPÁTSITS, *i. m.*, 85.

⁴⁶ [SZAICZ Leó], *Magyar és Erdély-országnak ...*, *i. m.*, 245.

⁴⁷ FORGÓ András, *Katolikus felvilágosodás és politikai reformmozgalom: Szerzetesek a megújulás szolgálatában = Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*, szerk. SZIJÁRTÓ M. István, SZÜCS Zoltán Gábor, Bp., ELTE, Eötvös Kiadó (Talentum, 8), 120–146.

⁴⁸ SZAUDER József, *Verseggy pályakezdése* = SZAUDER József, *A romantika útján: Tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 50–89.

ghy ezt a felkérést elfogadja, s a műnek német, Ernst Christiani által evangélikus szempontból átdolgozott verzióját használja.⁴⁹ A vizsgálat fényt vet az *Értekezések* keltette vihar hátterére, hiszen annak ürügyén Verseggy, valamint az őt bíráló Szaicz és Alexovics személyében olyan egyháziak feszültek egymásnak, akik már az előző évtizedben alapvetően másképp gondolkodtak az egyházat érintő kérdésekről, noha nézeteltéréseikre, azok mibenlétére írásos források csak közvetve utalnak.

⁴⁹ Des Herrn Abt MILLOT *Universalhistorie alter, mittler und neuer Zeiten*, Mit Zusätzen und Berichtigungen von W. E. CHRISTIANI, I–XII, Leipzig, 1778–1793.

FONTENELLE ISMERETÉNEK KÉZIRATOS NYOMAI A MAGYAR FELVILÁGOSODÁSBAN

BALÁZS PÉTER

Bernard le Bovier de Fontenelle (1657–1757) emblemikus alakja a korai francia felvilágosodásnak, ám kivételesen hosszú életének köszönhetően a század felezőjét követően tevékenykedő nagy nemzedéknek is kortársa. Sok kortársához hasonlóan a még osztatlan, tudományközpontú literatúra számos ágában és műfajában kipróbálta képességeit, természettudományi, történeti és szépírói munkák is kikerültek tolla alól. Az utókor számára legérdekesebbnek tűnő műveit az 1680-as és az 1690-es években írta. Ezt követően némileg beszippantották a tudományszervezési feladatok, hiszen majdnem fél évszázadon keresztül – 1697 és 1740 között – a francia Tudományos Akadémia titkári posztját töltötte be. Az utóbbi évtizedekben óriási fellendülésnek induló és irigylésre méltó anyagi háttérrel rendelkező Fontenelle-kutatás legfontosabb fóruma a 2000-ben alakult *Société Fontenelle* 2003 óta évente megjelenő folyóirata, a roueni egyetemen szerkesztett *Revue Fontenelle*. Az író életéről és művéről magyar nyelven a *Beszélgetések a világok sokaságáról* modern kiadásának¹ utószava tartalmaz hasznos információkat, a jeles tudománytörténész, Fehér Márta tollából. A közelmúltban megjelent az *Orákulumok történetének* magyar fordítása is.² A következőkben Fontenelle nagy

¹ FONTENELLE, *Beszélgetések a világok sokaságáról*, Bp., Helikon, 1979¹, 2005². (A fordítás Lakatos Mária munkája.)

² Bernard le Bovier de FONTENELLE, *A Jósda-história: Értekezés az orákulumok természetéről és történetéről*, Bp., Pont Kiadó, 2014. A kiadványban maga a fordítás (Kozma Tamás

korszakában született műveinek eddig többé-kevésbé ismeretlen magyarországi fortunáját mutatom be.

A francia felvilágosodás nagyjainak magyarországi recepciója igen jól feldolgozott fejezete eszmetörténet-írásunknak. Ha esetenként fel is merülnek új adatok, például új kéziratok kerülnek elő, akkor ezeket általában jól be lehet illeszteni abba az értelmezési keretbe, amelyet különböző munkáiban Eckhardt Sándor, Ferenczi László, Szilágyi Ferenc, Bíró Ferenc, Penke Olga és Vörös Imre hívott életre. Fontenelle az igazán nagyokhoz, Voltaire-hez, Rousseau-hoz, Diderot-hoz, sőt, akár még Raynalhoz képest is nyilvánvalóan kismesternek számít, bár a könyvtárak katalógusainak vizsgálata arról árulkodik, hogy műveinek egy része elérhető volt Magyarországon, franciául vagy német fordításban; így például megtalálhatóak voltak Teleki József gyűjteményében is. Penke Olga különböző műveiben³ ugyan gyakran hivatkozik Fontenelle írásaira, ám szinte kizárólag mint az általa tárgyalt felvilágosult történetfilozófiák fontos előzményére, esetleg mint Bessenyei némely dialógusának távoli mintájára. Tudomásom szerint a francia bölcse-lő munkásságának ennél kézzelfoghatóbb nyomáról eddig nem esett szó a szakirodalomban. Eckhardt például különböző felsorolásokban megemlíti szerzőnk nevét, ám árulkodó, hogy könyve névmutatójának összeállítói már összekeverik a kvietista bölcse-lővel, Fénelonnal, a *Télé-makhosz utazásának szerzőjével*.⁴ Penke Olgának köszönhetően szereztem tudomást egy fontos adatról: a francia kultúrában igen tájékozott Péczeli József a Minden Gyűjtemény lapjain idézi a világok sokaságáról szóló beszélgetés egy rövid részletét. Nyomatásban megjelent fordítása ezen kívül nincsen, más a helyzet azonban, ha a kéziratokat is vizsgálat alá vesszük.

munkája) igen jó színvonalú ugyan, ám komolyan vehető utószó nélkül az olvasókat semmi sem segíti a szöveg értelmezésében és kontextualizálásában. Találunk persze a kötet végére biggyeszítve egy másfél oldalas szösszenetet, melynek kulcsmondata a következő: „Fontenelle nem szereti az ókort, a görög játékoságot, a mitológiát olykor durva szemfényvesztésnek tekinti, s buzgó keresztényként irtózik a jósdaügytől, az orákulumoktól, a pogány praktikáktól”. Ennek az állításnak ma már gyakorlatilag egy eleme sem tartható, ami nem is csoda, hiszen szerzője Émile Faguet, a 19. és a 20. század fordulóján aktív irodalomtörténész. Véleményünk szerint nem sok értelme van így, jegyzetapparátus és utószó nélkül kiadni egy efféle munkát.

³ Elsősorban a *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák* c. munkában (Bp., Balassi, 2000).

⁴ ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, Bp., Lucidus Kiadó, 2001.

Az Országos Széchényi Könyvtárban a Quart. Hung 111-es szám alatt található egy terjedelmes, összesen 316 lapnyi kézirat, melynek címe: *Együtt való beszélgetés az egynél több világról*. Ez Fontenelle *Entretiens sur la pluralité des mondes* című, a korban igen népszerű dialógusának fordítása. A kopernikuszi világgépet és a karteziánus örvényelméletet pertraktáló és a Halley-üstökös felbukkanására reagáló munkát Buda felszabadulásának évében, 1686-ban adta ki szerzője, s bár tartalmilag igen gyorsan elavult – hiszen a korszerűséget ekkoriban már a Descartes nézeteivel vitába szálló newtoni fizika képviselte – a tudományos ismeretterjesztésnek (*vulgarisation scientifique*) e jellegzetes megnyilvánulása kifejezetten műfajteremtőnek bizonyult. Gondoljunk például a *D’Alembert álmára* vagy más, bölcséleti és tudományos ismereteket közvetítő dialógusokra. Az OSzK-ban található fordítás az íráskép és a fordító szóhasználata alapján a 18. század utolsó harmadából származik. A jól olvasható, minimális mennyiségű áthúzást és javítást tartalmazó kéziratban semmiféle olyan nevet vagy bejegyzést nem találunk, amely a fordító kilétére utalna. Ebből a szempontból a kötetben található *Ex Museo Hungarico. Jankovich Miklós Gyűjteménye 1830* pecsét sem ad támpontot. A fordítás teljes, azaz mind a hat este beszélgetéseit tartalmazza. Mivel az eredeti Fontenelle-mű tökéletesen stabil szöveghagyományú, s nem ismeretesek különböző szövegváltozatai, kijelenthetjük, hogy teljességgel szövegű fordításról van szó. Más kérdés, hogy a magyar nyelv természettudományos és bölcséleti szókincsének viszonylagos fejletlensége néha igen mosolyogtató megoldásokhoz vezet a fordítót, aki komolyabb ügyetlenségeket nem is ebben, hanem inkább némely finom (hogy azt ne mondjam: *précieux*) kifejezés átültetésében követ el.

Mielőtt némely konkrét fordítási kérdéseket tárgyalnék, hadd hívjam fel a figyelmet a munka két jellegzetes vonására. Először is: gyakran megesik a fordítóval, hogy lefordít egy kifejezést, azután zárójelben alternatív javaslatot ad, egy-két esetben kettőt is. Ez nyilván a bizonytalanság jele, esetleg arra is utalhat, hogy valamiféle korrekciót vár el egy esetleges második, harmadik olvasótól. A másik, formai érdekesség a fordítással kapcsolatban az, hogy az átültetés készítője rendszeresen kiemeli a sor elejére, nagybetűvel és aláhúzva, hogy éppen ki beszél: Fontenelle vagy a grófnő. Olyan szöveggépet kapunk ezáltal, mintha színdarabot olvasnánk, némileg terjedelmes didaszkáliákkal, hiszen vannak olyan részek, amikor a narrátor belső monológját olvashatjuk.

Talán még ennél is érdekesebb, egyben problematikusabb – és a francia eredeti szellemétől alapvetően idegen – elem, hogy a fordító a szöveg első személyű narrátorát minden további nélkül azonosítja Fontenelle-lel. Ami a fordítás közvetlen forrását illeti, már első közelítésben úgy tűnt, hogy a szöveg nem a francia eredetiből, hanem egy német fordítás alapján készült. Erről árulkodnak egyfelől a németes mondat szerkezetek, másfelől pedig némely kifejezés használata, pl. az *irokézek* szó *irokézerek* formában történő fordítása. A munkának több német kiadása van a 18. századból. Közülük egy kései kiadvány címe *Dialogen über die Mehrheit der Welten* (Berlin, Himburg, 1789). Ennek fordítója nem ismeretes, van azonban egy korábbi változat is, Johann Christoph Gottsched átültetése. A kéziratot magyar fordítás talán kissé ügyetlenül magyarított címe nyilvánvalóan ennek a Gottsched-féle német címnek a szolgai változata: *Gesprache von mehr als einer Welt zwischen einem Frauenzimmer und einem Gelehrten* (Leipzig, Breitkopf, 1726).⁵ Méltó a figyelmünkre az 1780-as Bode-féle fordítás is, amely elképesztő mennyiségű magyarázó lábjegyzetet és függelékben közölt csillagászati ábrákat tartalmaz.⁶ Ebben a kiadásban a fentebb tárgyalt dramatizálást megtalálhatjuk ugyan, a márkinő beszélgetőpartnere azonban nem „Fontenelle”, hanem „Ich”.

Érdemes kiemelni a szövegből néhány fordítási, terminológiai érdekességet. Az ismeretlen fordító a *bolygó* kifejezést, a korabeli szóhasználatnak megfelelően, a *bújdosó Tsillag* szókapcsolattal adja vissza. Descartes-ot *Cartesiusnak* nevezi, ahogyan a német nyelvű munkákban szokás. Természetesen itt-ott hibát is vét, így például a „la philosophie est devenue bien mécanique” mondatot helytelenül ülteti át: „a filozófia igen csak külső mesterséggé vált”. A szabadgondolkodás magyarországi történetének kutatói számára érdekes lehet, hogy a *Libertin* kifejezést *istentelennek* fordítja. A *Guerre civile (polgárháború)* nála *Haza-Fijjak között lévő Hartz*; az *un corps dur et solide – temérdek test*. Ebből kiderül, hogy a szöveg tanulmányozása a nyelv- és tudománytörténészek számára is hasznos lehet, hiszen szóhasználata jól mutatja a századvég magyar nyelvének állapotát, tudományos diskurzusra való alkalmasságának fokát.

⁵ Ennek későbbi kiadásai: *Herrn Bernhards von Fontenelle Auserlesen Schriften: namlich von mehr als einer Welt, Gespräche der Todten und die Historie des Heydnischen Orakel*, Johann Christoph GOTTSCHED, Leipzig, 1751, 1760.

⁶ *Dialogen über die Mehrheit der Welten mit Anmerkungen und Kupfertafeln* von Johann E. BODE, Astronom der Königl. Akademie de Wissenschaften zu Berlin, 1780.

A másik ismertető szöveg esetében nem egy Fontenelle-mű teljes fordításáról van szó, hanem egy viszonylag rövid töredékről, amely az OSzK-ban Koppi Károly iratai között található (Fol. Lat. 168). Balogh Piroska baráti közlése szerint a szöveg valószínűleg Koppi kézírásában maradt ránk. Az *Histoire des Oracles* című, a korban igen népszerű munka első öt fejezetének – pontosabban az első négy fejezetnek és az ötödik címének – átültetéséről van szó, ám nem magyar, hanem latin nyelvre, *Historia Oraculorum* címmel. A Koppi lefordította fejezetek arról szólnak, miért hihették a régi keresztények, hogy az orákulumok létezését természetfeletti okokkal kell magyarázni, jelesül, hogy démonoknak kell tulajdonítani őket. Fontenelle szerint az orákulumokról szóló beszámolók nem hitelt érdemlőek, továbbá nem egyeztethetők össze olyan könnyen a keresztény hit tanításaival, mint az látszik. A francia szöveg keletkezéstörténetének és eszmetörténeti jelentőségének óriási szakirodalma van. Itt elegendő röviden összefoglalni a fontosabb adatokat. Egy Antonie van Dale nevű holland anabaptista orvos 1683-ban közzétette *De Oraculis Ethnicorum Dissertationes* című latin nyelvű értekezését. E munka legfontosabb üzenete az, hogy a pogány orákulumok nem a sátán művei, hanem sokkal inkább szélhámósoknak az emberi tudatlanságot kihasználó trükkjei vagy hazug beszámolók. A műre nagyban támaszkodott Van Dale barátja, a szabadgondolkodók körébe sorolt Balthasar Bekker is a varázstalanított világról szóló művében, amely sok 18. századi valláskritikai értekezésnek szolgált forrásául. A tézis az ortodoxia szempontjából egyáltalán nem problémátlan, hiszen a sátán és a démonok létezésének tagadása alapjaiban kérdőjelezi meg a keresztény vallás némely tradícióját, másfelől pedig a tudatlanok becsapásán fáradozó pogány papok szélhámosságait leleplező eszme-futtatások igen áthallásosak, s kimondatlanul is könnyen érvényesíthetők a keresztényekre is egyaránt. A felvilágosult bölcselek mindenestre az emberi hiszékenység kritikájaként tekintettek a szövegre. A művet Fontenelle 1685-ben részben átdolgozva lefordította franciára; életművében az *Origine des fables* irányába mutató kiadványról van szó. A Fontenelle-munka korabeli kiadásaiban olvasható bevezetők általában kontextusba szokták állítani a kiadványt, utalva a holland előzményre, a kéziratban azonban *in medias res* a mű szövegét kapjuk.

Az itt tárgyalt fordítástöredék jelentőségének felmérésekor figyelembe kell vennünk, hogy Koppi Károly 1788-ban kiadott történelem-

tudományi kézikönyvében⁷ külön fejezetet szentelt az orákulumok kérdésének. A *De oraculis* című fejezet gyakorlatilag egyetlen forrásra, a fent említett munkára támaszkodik (a szerző „gallice et germanice” is elérhetőnek mondja a könyvet).⁸ A latin nyelvű kézikönyvben felhozott példák nem meglepő módon a madárjósítás, a béljósítás és a tenyérjósítás nevetséges voltát, illetve a később évszázados hagyományokat megalapozó csodás történetek igencsak ingatag eredetét hangsúlyozzák ki (emlékezetes példa az aranyfog története). Koppi a könyvben olyan példákat is felhoz, amelyekig – mivel Fontenelle szövegében később szerepelnek – a latin fordítás nem jut el. A franciául és németül is elérhető munkát Koppi feltehetően azért tervezte latinra fordítani, hogy a szöveget oktatási célokra használhassa. Nagyon valószínűnek tartom továbbá, hogy Koppit valóban érdekelhette Fontenelle műve, hiszen egy kicsit utána is olvasott a dolgoknak: az 1788-as munkában ugyanis egy olyan Horatius-idézzettel ütközteti a francia bölcselet, amely nem az eredeti kiadványban, hanem a francia író egy bírálójának szövegében olvasható. Fontenelle ugyanis azt állítja: a bölcsebb pogány gondolkodóknak volt annyi eszük, hogy ne higgyenek a fák és más természeti tárgyak isteni voltában, és ennek megfelelően ne is részesítsék őket isteneknek kijáró tiszteletben. A Fontenelle-nek 1707-ben (majd egy második részben 1708-ban) választ író jezsuita atya, bizonyos Jean-François Baltus Horatiusra⁹ és Senecára támaszkodva azonban – egyébként nem túl meggyőző módon – amellett érvel, hogy a pogányok bizony hitték a természeti tárgyak isteni vagy éppen démoni voltát.¹⁰ Mindez nyilvánvalóan bizonyítja, hogy Koppi nemcsak Fontenelle művét, hanem a rá adott választ is olvasta.

Ha alaposan megvizsgáljuk a fentebb említett, *Praelectionum historicarum* című munkáját,¹¹ azt láthatjuk, hogy Koppi, aki szemlato-

⁷ KOPPI Károly, *Praelectionum historicarum*, Pest, 1788.

⁸ Uo., 105–108.

⁹ „Olim Truncus erat ficulus, inutile lignum, cum faber, incertus scamnum faceretne Priapum, maluit esse deum.” HORATIUS, *Szatírák*, I, 8, 1–3.

¹⁰ Jean-François BALTUS, *Réponse à l’Histoire des Oracles de M. Fontenelle; Suite à la réponse à l’Histoire des Oracles*, Strasbourg, Jean-Renaud Doulssecker, 1707, 1708.

¹¹ A műből szemelvények olvashatók (Balogh Piroska fordításában és kommentárjaival) a 18. századi magyar filozófiának szentelt szöveggyűjteményben: *Magyarországi gondolkodók, Bölcsészettudományok*, I, szerk. TŰSKÉS Gábor, munkatárs LENGYEL Réka, Bp., Kortárs Kiadó, 2010.

mást hajlamos a különböző – akár heterodox – vélekedések kritikus, ám elfogulatlan bemutatására, nyíltan beismeri annak lehetetlenségét, hogy egyértelmű számadattal datálja a világ teremtését és a vízözönt. Tankönyvében említést tesz a Mózes öt könyvére épülő különböző kalkulációkról: a héber változatban szereplő 1656 (3983) év mellett egy táblázatban feltünteti a szamaritánus biblia, Josephus Flavius és végül a Septuaginta adatait is (ismeretes módon ez utóbbi a vízözönt 2256 évvel, míg Krisztus születését 5423 évvel a világ teremtése utánra teszi).¹² Koppi lábjegyzetben felsorolja azokat a természettudósokat és filozófusokat is, akik a Szentírástól részben vagy egészében elütő módon rekonstruálják a világ keletkezését – leírásukat merész és alaptalan találgatásoknak bélyegzi.¹³ Ha végigtekintünk forrásain (Schlözer, Spittler, Robertson, Meiners, Schmidt, illetve Semler és Fontenelle), azt látjuk, hogy olyan szerzőkre is utal, akik implicit vagy explicit módon, de már mindenképpen szakítottak az Ószövetséggel mint történeti forrással.¹⁴

Koppi művei nemcsak életpályájának későbbi alakulása okán érdekeseek (itt elsősorban arra célok, hogy bár nem vonták be a jakobinusok elleni perbe, az összeesküvésben valamilyen mértékben nyilvánvalóan érintett volt), hanem azért is, mert az ő esetében bírunk olyan további forrásokkal, melyek arra utalnak, hogy bár nyomtatásban megjelent tankönyvének lapjain igen óvatosan fogalmaz, valójában már maga sem veszi túl komolyan a bibliát mint történeti forrást. Bécsi barátjától, Palásthy Mártontól kapott levelei közül emeljük ki az 1781. december 18-i keltezésűt, amelyben az ifjú kancelláriai fogalmazó egyértelműen megkérdőjelezi Mózes beszámolójának hitelességét, és arról ír, hogy a tudományosság legmodernebb képviselői – Bonnet, Buffon és Linné – szerint a világ, ha nem is örök idők óta, de legalábbis a bibliai kronológia által megengedettnél jóval régebben fennáll (amit a különböző pogány népek történeti emlékezete is alátámasz-

¹² KOPPI, *i. m.*, 40.

¹³ „Burneti, Voodvardi, Linaei, Vhistonis, Cartesii, Leibnitii, de Mailetti, Hooki, Moori et Buffonis.” KOPPI, *i. m.*, 42.

¹⁴ Ez a forráslista még akkor is problematikus, ha Koppi minden történeti művében következetesen érvényesít egy olyan világtörténeti korszakbeosztást, amelynek első szakasza: „ab orbe condito ad migrationem Babyloniam, seu 1809”. L. BALOGH Piroska, ...*ut nulla historiarum vos unquam satietas capiat. Koppi Károly történészprofesszori székfoglaló előadása*, Sic itur ad astra (2000), 16–19.

tani látszik).¹⁵ Mózes próféta státságát megkérdőjelezhetőnek látja, s helyét inkább az ókori világ nagy törvényhozói között jelöli ki; az eredendő bűnt nem misztériumként, hanem az ember erkölcsi tökéletlenségének allegóriájaként értelmezi; s végül a Szentháromságban csak a túlhaladott skolasztikus filozófia megőrzésre nem méltó termékét látja. A Koppival közeli barátságban álló Palásthy tehát – sok más kortársához hasonlóan – úgy látja, hogy a történeti és természettudományos eredetű nehézségekkel szembesülő keresztény vallás csak oly módon őrizheti meg hitelét a jövőben, ha „szocinianizálódik” (a kifejezést maga Palásthy használja), azaz tarthatatlan dogmáitól megszabadulva etikai jellegű észvallássá alakul.¹⁶ Ezt persze nem Koppi mondja, hanem bécsi levelezőpartnere, a két férfiú között azonban nemcsak személyes barátság, hanem szemlátomást valamiféle szellemi közösség is fennáll. A bécsi ifjú eszméi mindenesetre jól felismerhetően visszaköszönnek Koppi 1787-ben latin nyelven megjelent vallástörténeti-vallásfilozófiai értekezésében, amely a *Praenotationes ad historiam ecclesiae Christiani* címet viseli. Már a munka első sorában merész véleménynek ad hangot: lényegileg minden vallás egyforma („omnem religionem in Substantia eandem esse”),¹⁷ a zsidóságot és a kereszténységet csak külsődleges, rítusbéli eltérések különböztetik meg egymástól. Forgó András – véleményem szerint helyesen – húzza alá, hogy ez jóval több, mint jozefinus reformkatolicizmus,¹⁸ színtiszta deizmusról van itt szó. Ebből egyértelműen az következik, hogy Koppit jóval bátrabban kellene felvilágosultnak tekinteni, mint azt az óvatos Horváth Ambrus tette, különösen akkor, ha összevetjük tankönyvét azzal a Bolla Mártonéval, aki 1784-től Koppi helyébe lépett a kolozsvári akadémián.¹⁹

¹⁵ BALOGH Piroska, *Fejezetek egy leveleskönyvből: Palásthy Márton levelei Koppi Károlyhoz 1780–83*, Szeged, 2008 (Fiatall Filológusok Füzetei, XVIII–XIX. század, 3), 143–148.

¹⁶ *Uo.*, 148.

¹⁷ FORGÓ András, *Koppi Károly szerepe a 18. század végi nemesi-értelmiségi reformmozgalomban = A Piarista Rend Magyarországon*, szerk. FORGÓ András, Bp., Szent István Társulat, 2010, 127–148.

¹⁸ *Uo.*, 133.

¹⁹ L. BENDA Kálmán, *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*, Bp., Gondolat, 1978, 125–127.

FELTÁRATLAN KÉZIRATOS MAGYAR VOLTAIRE-FORDÍTÁSOK

A *DICIONNAIRE PHILOSOPHIQUE* MAGYARUL

PENKE OLGA

Úgy gondolom, hogy mostantól kezdve szótár formájában kellene írni mindenről. Az élet túl rövid ahhoz, hogy a terjedelmes könyveket elejétől végig elolvassuk [...]. Egy szótár segítségével minden könnyen megtalálható, amire szükség van.
(*Voltaire levele Elie Bertrand-hoz, 1763. január 9.*)

Voltaire filozófiai prózájának kevés és töredékes magyar fordításáról van tudomásunk, *Filozófiai szótárának* 18. századi magyar fordítása eddig nem volt ismert. A tanulmány a műből készült, terjedelmében és minőségében egyaránt jelentős, eddig feltáratlan, kivonatos kéziratos fordítás bemutatására vállalkozik. A *Dictionnaire philosophique* címre a fordítás bevezetője utal, a címlap hiányzik, a kézirat nincs datálva, és a fordító személye ismeretlen, a kézirat-kötet a korra jellemző (félbőr) kötést kapott, gerincén a „Magyar Voltaire 2” cím olvasható. 1966-ban került az Országos Széchényi Könyvtárba, jelzete Oct. Hung. 1787 (2-90fol.). Az írás célja bemutatni, hogyan tolmácsolja a magyar fordító az eredeti művet, és beilleszteni a fordítást a korszak magyar kultúrtörténetébe, valamint Voltaire műveinek 18. század végi magyar recepciótörténetébe.

Voltaire *Dictionnaire philosophique* című művét mai kutatói filozófiája összegzésének tekintik. Engedély nélkül adják ki 1764-ben

Genfben, azonnal betiltják, nemcsak a kiadás helyén, hanem több országban, mint a vallás alapjait romboló írást. Ennek ellenére nagy közönséghez jut el, zajos francia és jelentős európai visszhangot vált ki, és számos kiadása jelenik meg. Az első kiadás 73 szócikke közben 118-ra bővül, de Voltaire nem elégszik meg a kiegészítésekkel, hanem új szótárt jelentet meg *Questions sur l'Encyclopédie* címmel 1770-72-ben, amelyben 420 szócikk található. A halálát követően, 1784-ben megjelent első jelentős, „Összes műveit” közlő kiadás *Dictionnaire philosophique* címmel összevonja a két szótárt, és a szócikkek közé beleveszi a filozófus más enciklopédiákba írt szövegeit, valamint néhány, korábban „vegyes” (*Mélanges*) címet viselő kötetben megjelent rövid írását is, így a „szótár” mintegy 600 szócikkre duzzad.¹ Az ismeretlen magyar fordító ilyen kiadást használ, 46 szócikket kiválasztva, amelyek a kézirat forrását jelentik.²

A *Dictionnaire philosophique* című műből a 18. században néhány részlet megjelent ugyan magyarul, de a forrásra való utalás nélkül. Bessenyei György fordítástörredéke *A Holmiban olvasható 1779-ben a „Kínai katekizmus” („Catéchisme chinois”)* című szócikkből, amelynek egyik jegyzetét fordította le.³ A „Vagyonelkobzás” (*„Confiscation”*) című szócikk fordítása *Az igazság ki-szolgáltatásának és a' felebaráti szeretetnek jutalma* című műben látott napvilágot 1791-ben, ismeretlen fordító munkájaként.⁴ A mű áttételes hatásaként megemlíthető

¹ *Ceuvres complètes de VOLTAIRE*, Imprimerie de la Société Littéraire Typographique, [Kehl], 1784–1785. 70 kötet, a *Dictionnaire philosophique* a 37-43. kötetekben. Ezt a kiadási gyakorlatot követik a huszadik század közepéig. Lásd Jerome VERCRUYSE, *Ceuvres complètes = Dictionnaire général de Voltaire*, szerk. R. TROUSSON, J. VERCRUYSE, Paris, Champion, 2003, 885-889. (A továbbiakban: DGV).

² A lefordított szócikkek francia eredetijének felleléséhez és azonosításához felhasználtam a kritikai kiadásokat, amelyek helyreállítják az eredeti szövegkiadásokat, de a később megjelent szövegvariánsokat is közlik: *Ceuvres complètes de VOLTAIRE*, t. 35–36, *Dictionnaire philosophique*, kiadja Christiane MERVAUD, Oxford, Voltaire Foundation, 1994. A továbbiakban Oc. 35 ill. 36, DP rövidítéssel; *Ceuvres complètes de VOLTAIRE*, t. 39, 40, 41, 42A, 42B, 43, *Questions sur l'Encyclopédie*, kiadja Christiane MERVAUD, Oxford, Voltaire Foundation, 2008–2013. A továbbiakban: Oc. kötetszám, QE rövidítéssel.

³ BESSENYEI György *Összes Művei* (BGYÖM rövidítéssel), *A Holmi*, s. a r. BIRÓ Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983, 350-351. Időskori prózájában az „Angyal” („Ange”) és az „Álom” („Songe”) gondolatmenetére látszik utalni néhány szövegrész. Vö. BGYÖM, *Prózai munkák, 1802-1804*, s. a r. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1986, 341, 516.

⁴ *Voltaire Prix de la justice et de l'humanité* (1777) c. művének csak bizonyos kiadásaiban szerepel az említett szövegrész. A szócikknek megfelelő rész címe a fordításban: A

Galánthai Fekete János eredeti, német nyelvű „szótára”, amelynek tematikája és módszerei a francia mintára emlékeztetnek.⁵

A *Dictionnaire philosophique*-ből készült fordítások részletesebb bemutatása előtt a kéziratos fordítás szöveggörnyezetét érdemes megvizsgálni. A „Magyar Voltaire 2” című kötetben a szócikkek fordítását követően Voltaire *Saül* című drámája található.⁶ Az azonos kézzel írt másik kötetbe, amelynek címe „Magyar Voltaire 4”, a francia író három meséjének fordítása került: *Amabéd levelei, Egy jó francia Bramin históriája, Scármentádó utazásbéli Történetei*.⁷ Valamennyi lefordított szöveg rövid prózai írás, Voltaire azonos alkotói periódusában készültek, és erős valláskritika jellemzi őket.

A *Saül* (1763) különleges helyet foglal el Voltaire színházában. A prózában írt darab Calas pere idején a *Traité sur la tolérance* című művel és a filozófiai szótárral párhuzamosan készül. Voltaire biblikritikai jellegű propagandájában ezt a tragikomédiát, amely irodalmi műfaja és témája feldolgozása szempontjából teljesen formabontó, filozófiai pamfletnek is tekintik, és feltételezik, hogy forrása egy angol klandesztinus írás, és hogy színdarabjával ennek a műnek a gondolatait kívánta nagyobb közönség felé terjeszteni.⁸ A másik kötetben található írások is jelentősen eltérnek az ismertebb filozofikus meséktől: egyes szám első személyű elbeszélési módot alkalmaznak és nincs bennük mindentudó narrátor, mint a *Memnon*, a *Zadig*, a *Candide*

meg-büntetett személy jószágának Bírói kéz által-való el-foglalásáról = Az igazság ki-szolgáztatásának és a' felebaráti szeretetnek jutalma, Irta a Hannriásnak szerzője. Francából fordította egy M^{XX}, (h. n.), 1791, 133-136. Voltaire munkásságában gyakori, hogy korábban már megjelent műveinek szövegét ismételten felhasználja. Ld. a témáról: Copier/Collier. *Écriture et réécriture chez Voltaire*, szerk. Olivier FERRET, Gianluigi GOGGI, Catherine VOLPILHAC-AUGER, Pisa, 2007.

⁵ János FEKETE, *Die Buchstaben: Bruchstücke über was Sie wollen; kein A,B,C, weder für kleine noch für grosse Kinder; keine Wochenschrift, auch nicht ganz eine Satire, gewiss kein Libell, ex omnibus aliquid*, [Dessau], Auf Kosten der Verlagskasse, 1782–1784, 427p.

⁶ Oct. Hung. 1787. 91–127 fol.

⁷ Oct. Hung. 1788. 76 fol. A két kézirat a könyvtárba antikváriumi vásárlásból került – Hoffman Gizella szíves közlése, akinek a kéziratok tanulmányozásában nyújtott rendkívül értékes segítségét ezúton köszönöm. A gerince nyomtatott cím a 18. század vége fordításainak jellegzetes címadására emlékeztet pl. Zechenter Antal, *Magyar Anakreon* (1785); Molnár Ferenc, *Magyar Kátó*, (1789); Kis János, *Magyar Pamela* (1803).

⁸ Vö.: Christiane MERVAUD, *Dictionnaire philosophique* = DGV 333-341; V. van CRUGTEN-ANDRÉ, *Saül* = DGV 1091; Alain SANDRIER, *Si j'avais écrit L'Embrasement de Sodome: Voltaire et le théâtre manuscrit de la philosophie clandestine*, *Revue Voltaire*, 8(2008), 49–66.

vagy az *Ingénu* esetében. A *Lettres d'Amabed* (1769) és az *Histoire des voyages de Scarmentado* (1756) cselekménye Voltaire legszemélyesebb élményeit transzponálja, életének legkeserűbb csalódását, amikor II. Frigyesnél kegyvesztett lett, aki letartóztatta országa határán, több napig fogva tartotta, meghurcolta. A levélformában előadott történet és az „utazási regény” ugyanakkor a világi és az egyházi hatalom önkényességéről, az inkvizícióról, a jogról és a jogtalanságról formál keserű kritikát, történeti keretben, számos utalással és jegyzettel (amelyek a magyar fordításban is olvashatók). Az *Histoire d'un bon Bramin* (1760) nem mutat be történetet, rövid parabolája a boldogság elérésének lehetetlenségét jeleníti meg: a bölcs indiai filozófus boldogtalan a világ abszurditása miatt, csak a vele szembe állított ostoba, semmivel nem törődő öregasszony elégedett. Mindhárom mese hátttere a „mesés” Kelet, és mindegyik Voltaire életfilozófiáját, kritikus, pesszimizista világképét tükrözi.⁹

A FORDÍTÓ ELŐSZAVA, A FORRÁSSZÖVEG, A FORDÍTÓ MÓDSZEREI,
A LEFORDÍTOTT SZÓCIKKEK

Az első kéziratkötet a „Kedves olvasó Barátom” megszólítással kezdődik, és a rövid bevezetésben a fordító kizárólag a *Dictionnaire philosophique* című művet említi meg. Tudatja, hogy nem szándékozik megjelentetni a kéziratot („ezen egész fordítás, koránt sem nyomtató Prés alá készült”), fő elvét, amelyet a francia szerzőtől kölcsönöz: „mindeneket meg vizsgálni s itélni tudni helyesen”. Jellemzi elképzelt olvasóit: „szabad ízlésű jó Lelkű keresztyének”. Leszűkíti lehetséges közönségének táborát, véleménye szerint az ostoba, maradi, a régihez csökönnyösen ragaszkodó olvasóknak, akiket „ortodoxabb andalgóknak” nevez, a fordítás megismerése kifejezetten „kárhozatos” lenne. Megemlíti, hogy különösen a Voltaire-szövegek „gyermeki játékát” élvezi. Miben állhat ez a játék? Voltaire már komoly gyakorlatlan rendelkezett, amikor saját „szótárait” megalkotta, a Diderot-féle *Enciklopédiában* és az akadémiai szótárban egyaránt közreműködött szócikkek írásával, és „játszik” a műfaj adta lehetőségekkel: a címek

⁹ Az első kéziratkötet végén, eltérő kézírással olvasható Domy Zoltán neve (127v), valamint egy vers „*Élet philosophiám*” címmel (128r), mindkettő feltehetően egy késői tulajdonos bejegyzése.

nem mindig utalnak a valóságos tartalomra, meghatározásai ellentmondásosak, nagy részükben különböző típusú szövegeket olvaszt egybe – dialógusokat, idézeteket és anekdotákat –, amelyekben az olvasónak kell a rejtett jelentéseket rekonstruálni.¹⁰ A magyar fordító azonban minden bizonnyal másra gondol, amikor „játékról” beszél, elsősorban az ironikus megfogalmazásra. Érdeemes összehasonlítani az 1793-ban megjelent magyar *Candide*-fordítás „Előljáró Beszédével” a kézirat bevezetőjét.¹¹ A szerző eszközei közül leghatékonyabbnak a *Kándid* ismeretlen fordítója „tréfában öltözött Ostorját” ítéli – ez a kifejezés ugyancsak az irónia magyar megfelelője lehet.¹² A két fordítás bevezetője abban is hasonlít, hogy készítőjük úgy vélekedik (a francia szerzőhöz hasonlóan), hogy kevesen olvashatják „haszonnal” a „megrögzött rossz szokásokat, bal vélekedéseket” bíráló írásokat.

A bevezetés a forrásszövegre vonatkozóan is informál: „a 8 Tomusú *Dictionnaire Philosophique*”-ról beszél, nyolc kötetben pedig csak 1789-ben jelent meg a mű, amely az 1784-től bevezetett gyakorlatra hivatkozva vegyítette az idézett cím alatt Voltaire rövid írásait.¹³

A fordító így jellemzi módszerét: „a figyelmet érdemlő darabok” „synoptice vagynak ki szedegetve.” A rövidítés módja többféle: a szócikkek teljes lefordítása ritkább, leggyakrabban a fő gondolatot tömören összefoglalja, majd szó szerint lefordít egy-két mondatot. Terjedelem szempontjából már az eredetiben nagyok az eltérések, de a fordító is jelentősen átalakítja forrását. Bizonyos szócikkeket láthatóan témájuk miatt választ. A több részre osztott írások esetében sokszor csak egy egységet fordít le. Előnyben részesíti a dialógust és közli a szócikkekben található latin idézeteket.

¹⁰ Oct. Hung. 1787, 1r. Vö.: Barbara de NEGRONI, *Le genre de dictionnaire = Histoire de la France Littéraire. Classicisme. XVIIIe siècle*, szerk. Jean-Charles DARMON, Michel DELON, Paris, PUF, 2006, 807–809.

¹¹ [Voltaire] *Kándid avagy a leg-jobbik világ*, [Wien] Eldorádóban, 1793, VIII.

¹² Kazinczy ezt írja Voltaire *Candide*-ban alkalmazott írásmódjáról: „szabadon de igen sósan katzag’”: KAZINCZY Ferenc, *Skizzek a’ Voltaire életéből = Orpheus: Első magyar folyóirataink*, s. a r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 2001, 209.

¹³ *Dictionnaire philosophique dans lequel sont réunis les Questions sur l’Encyclopédie, la Raison par alphabet, les articles dans l’Encyclopédie, et plusieurs destinés pour le Dictionnaire de l’académie française*, Amsterdam, réimpression de l’édition de Kehl, chez Marc-Michel Rey, 1789. 8 vol. In-12. Második kiadás: 1795.

A magyar fordítás sajátos szöveg-együttest alkot. A lefordított szócikkek nem a magyar ábécét követik. Ha a forrás szócikkeinek betűrendjét vesszük figyelembe, úgy tűnik, mintha a fordító négyyszer újrakezdené a válogatást, és még ez a logika sem érvényesül következetesen.¹⁴ A részletesebb bemutatás előtt a lefordított szócikkeket a kéziratban található sorrendben felsoroljuk, megadva a magyar fordító által adott címet, a kivonatos fordítás lapszámát, és annak a Voltaire-írásnak a címét, amelyből a kivonat vagy fordítástöredék származik.¹⁵

„A régi Philosophiának foglalattya” [3r-7v] – „Précis de la philosophie ancienne”. Eredetijét Voltaire önálló írásként jelentette meg, kiadói a *Dictionnaire philosophique* „Philosophie” szócikkének negyedik részeként közlik.

„Tisztelendő Pater Bouvet, Jesus mezejébéli missionariusnak Camhi császárral Attiret Jezsuita Fráternek jelen létében tett beszélgetése, melly 1772^{ik} esztendőbéli titkos jegyzőkönyvébe vétetett” [7v-10r] – „Conversation du révérend P. Bouvet, missionnaire de la compagnie de Jésus, avec l’empereur Camhi, en présence du frère Attiret, jésuite, tirée des mémoires secrets de la mission, en 1772”. A *Dictionnaire philosophique* „Puissance. Les deux puissances” című szócikkének második része.

„Conciliumok” [10v-16r] – „Conciles”

„Atheus” [16r-17r] – „Athée”

„Bála, Fattyú gyermekek” [17r-18r] – „Bala, bâtarde”

„Minden jól van” [18v-19r] – „Bien (Tout est bien)”

„Bábel” [19r-20r] – „Babel”

¹⁴ A műből csak a 20. század közepén jelent meg magyar fordítás, 1944-ben és 1983-ban (utóbbi második kiadása: 1996), mindegyik a *Filozófiai ábécé* cím alatt, a magyar ábécét követve rendezti a közölt írásokat.

¹⁵ A lapszámokat és a forrást jelentő francia szócikkek címét csak itt közlöm. A fordítás tartalomjegyzéke: „Foglalattya ezen daraboknak” a bevezetőt követően olvasható [2r-2v]. A szócikkek sorrendje és címe a tartalomjegyzékben és a szövegben megegyezik (kivéve néhány rövidítést), egy eltérést leszámítva: a „Droit. Droit canonique” szócikk címének fordítását, ahol a fordító a deákos terminus mellett egyik esetben a szó magyar, a másik esetben a német megfelelőjét alkalmazza: „Jus. = Jog.” [2v], illetve „Jus. = Recht.” [68r], amely azért figyelemre méltó, mivel a 18. század végén a magyar terminus használata ritka. A nyelvújítók járultak hozzá a szó magyar változatának elterjesztéséhez. Vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, II. köt. Bp., Akadémiai Kiadó, 1970. 277.

- „Jobbágy” [20r-21r] – „Esclaves”
 „Fanatismus vagy a’ Vak Buzgóság” [21r-21v] – „Fanatisme”
 „Genealógia” [21v-25r] – „Généalogie”
 „Nemződés” [25r-25v] – „Génération”
 „Falusi Plébános” [25v-30v] – „Curé de campagne” című szócikk második része.
 „Istenek” [30v-34r] – „Dieu, Dieux”
 „Tehetlenség” [34r-35r] – „Impuissance”
 „Messiás” [35r-36r] – „Messie”
 „Csudák” [36r-36v] – „Miracles”
 „Missionarius” [36v-38v] – „Missions”
 „A Brachmanoknál magok meg égető Asszonyokról” [38v-40r] –
 „Brachmans, Brames”, „Des hommes et des femmes qui se brûlent
 chez les brachmans” című rész
 „Bulla” [40v-42v] – „Bulle”
 „Böjt” [42v-43r] – „Carême” (néhány mondat fordítása az utolsó be-
 kezdésből)
 „Természet” [43r-46v] – „Nature” (teljes fordítás)
 „Donatioja Angliáról és Irlandiáról a Pápák részekre János Királynak”
 és „Angliáról Donatio a Pápának” [46v-48v] – a „Donation” című szó-
 cikk két része: „Donation de l’Angleterre et de l’Irlande au pape, par
 le roi Jean” és „Des donations faites par les papes”
 „Bálvány imádás” [48v] – „Idole”
 „Adó” [49r-50r] – „Impôt”
 „Víz ki öntés” [50r-52r] – „Inondation”
 „Inquisitio” [52r-54v] – „Inquisition”
 „Mária Magdolna” [54v] – „Marie Magdelaine”
 „Ujjság” [55r] – „Nouveau, nouveauté”
 „Gyónás” [55r-57r] – „Confession”
 „A vétekről, időről, ’s helyről, melyet tudni nem kell” [57r-62v] –
 „Des crimes de temps et de lieu qu’on doit ignorer”
 „Dávid” [62v-65v] – „David”
 „Has menés” [66r-67v] – „Déjection”
 „A Helyhez köttetett gonosz” [67v] – „Délits locaux”
 „Jus.=Recht.” [68r-70r] – a „Droit. Droit canonique” című szócikk első
 és hatodik része: „Du ministère ecclésiastique” és „Inspection des ma-
 gistrats sur l’administration des sacrements”.

„Tudatlanság” [70r-74v] – „Les Ignorances” (teljes fordítás)
 „Istentelen” [74v-76v] – „Impie”
 „Könyv nyomtatás szabadsága” [76v-78r] – Eredetileg önálló írás.
 A *Dictionnaire philosophique*-ban: „De la liberté d’imprimer”
 „Lock” [78r-78v] – „Locke”
 „Mózsés” [79r-80v] – „Moise”
 „Türelmetlenség” [81r-82v] – „Intolérance”
 „Ispotályok” [82v-83v] – „Charité (Maison de charité, de bienfaisance, hôpitaux, Hotel-Dieu)”
 „Cirus” [83v-84v] – „Cyrus”
 „Szeg” [84v-85v] – „Clou”
 „Lelki esméret” [86r-86v] – „Conscience”
 „Királyi tanácsos” [86v-88v] – „Conseiller ou juge”
 „Constantinus” [89r-90r] – „Constantin”

KITÜNETETT TÉMÁK ÉS SAJÁTOS DISKURZUSFORMÁK

A szócikkek azonosítását követően a fordításokban fellelhető legfontosabb tendenciákat kerestem. Jelen tanulmány csak a mű domináns témájának: Voltaire vallásfilozófiája tolmácsolásának bemutatására ad keretet. A tematikus elemzéssel párhuzamosan vizsgáltam azokat a diskurzus-formákat, amelyeket a francia eredeti alkalmaz a téma kifejtéséhez, illetve azokat, amelyeket a magyar fordító részesít előnyben a rövidítés, illetve tömörítés során.

A fordító a kézirat élére emel három szócikket, feltehetően fontosságukat kívánva hangsúlyozni. Az első írás témája a voltaire-i filozófia egyik alapkérdése: Isten és az anyagi világ kapcsolata, a második különlegessége a párbeszédés írásmód, a harmadik jellegzetessége a történeti érvekkel alátámasztott egyházkritika.

A világ anyagságának összegeztetése Isten létezésével – a „Philosophiai kő”.¹⁶ A kézirat első szócikke Isten létezését kívánja bizonyítani és az anyag keletkezésének lehetséges magyarázatait keresi („*A régi Philosophianak foglalattya*”). Voltaire számot vet írásában azzal, hogy a világ létrejött és fennmaradása okának és magyarázatának keresése

¹⁶ Bessenyei György *A Holmiban* egész fejezetet szentel a kérdésnek, nála a „titkos életető erő” megfogalmazás olvasható, érdemes odafigyelni a fejezet címére: „Bölcsességnek köve vagy Lapis Philosoph.” BGYÖM, i. m., 230.

során nem talált választ kérdéseire, sem a görögöknél, sem a későbbi filozófusoknál. Az írás a francia filozófus vallomásának fordításával kezdődik: „Körülbelül negyven esztendő töltem el az én szarandokságomba, e' Világnak két vagy három szegletében, azon Philosophiai kőnek keresése végett, a melyet igazságnak neveznek...” Az érvelés értekezés-jellegű: egy állításból kiindulva jut el a kizárásos következtetéshez. A görög filozófiára támaszkodva két tézist fogalmaz meg. Az első Isten létezésének szükségszerűsége: „lehetetlen, hogy a világ Isten nélkül legyen”.¹⁷ A második tézis így hangzik magyarul: „tsak két rész mellé kell állani vagy az önnön magától való örökös matériát meg kell engedni – vagy azt hogy a materia örökösön jön a hatalmas értelmes, és örökös valóságtól”. A fordító láthatóan megküzd a nehéz filozófiai szöveggel. A *valóság* szóval fordítja a *l'être* (*lény*) terminust, legyen szó emberekről (vagy állatokról), vagy a legfelsőbb lényről, azaz Istenről.¹⁸ Mai kutatói „emanáció” elvnek nevezik azt az elképzelést, amely az öröktől fogva létező anyagot megkísérelti Isten létezésével összeegyeztetni (az eredetiben az *émanation* szó is olvasható, a lefordított részt követően). Voltaire ezzel a koncepciójával egyszerre száll vitába a hittudósokkal, a spinozizmussal és a materialista ateizmussal.

A témához szorosan kapcsolódik az „Atheus” és a „Tudatlanság” című írás. Az első kétféle „vallást” különböztet meg: a filozófusét, aki deista, és a népét, mivel az előbbi ésszerűbbnek látszik, de a társadalom megfelelő működéséhez szükség van a jutalmazó és büntető Isten képzetére is. A magyar fordítás hűségesen követi a francia szöveget: „Én láttam olyan Embereket, a' kik bámultak azon, hogy egy olyan mérséklett vallás mint a' Deistáké s a mely a józan okossággal annyira meg egyezik soha a népek közt el nem terjedjen.” A második Voltaire szkepszisét tolmácsolja: az ember „véghetetlen kitsinysége” miatt a tudományok fejlődése ellenére képtelen megérteni az anyagi világ jelenségeit.

¹⁷ A fordítás pontos, a szócikkben Voltaire az idézett gondolatnak más megfogalmazást is ad: „Si Dieu n'existait pas, il faudrait l'inventer” – „Ha Isten nem lenne, ki kellene találni.” (Oc. 42B, QE 418.)

¹⁸ Bessenyei György hasonló jelentésben a „lét” szót javasolja, így magyarázva: „Nagy lét – mikor e szót írom, értsed rajta a Teremtőt és a Teremtet dolgokat együt.” BGYÖM, *A Holmi*, 217. A 18. század végén a *valóság* terminus használatos ebben a jelentésben, a *lény* szót a nyelvújítás vezeti be (1815. körül keletkezik): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, II, 752.

Milyen az Isten? Voltaire valláskritikája egyszerre vonatkozik az antropomorf Istenképre és a különböző vallások isteneire, a dogmákra és a kultuszokra. A témával összefüggő szócikkek közül négyet idézünk.

Az első fordítás forrása Voltaire párbeszédre épített szócikkeinek egyike („Istenek”). A „katekizmusban” a kizárólag saját Isten-magyarázatát elfogadó teológus vizsgáztatja a legfelsőbb lény létezését elismerő „szkítát”. Meggyőzni azonban nem tudja, mivel csak elvont elveit ismételteti, miközben a természetvallást követő vitapartner hitének társadalmi hasznosságát bizonyítja, mivel őt vallása segíti abban, hogy jó férj, apa, gazdálkodó és alattvaló legyen.

Az „Istentelen” című szócikkben jól megkülönböztethető Voltaire gúnyos megfogalmazása a primitív, antropomorf gondolkodású emberrel szemben, aki „menthető, gyáva, szegény Istentelen”, és kemény ítélete a bigottság erőszakos terjesztőiről, őket tartja igazán istentagadóknak, mivel egy „Tirannus Istent” akarnak a többiekre rákényszeríteni, és a vallás nevében gyilkolnak.

A fordító merész gondolkodását tükrözi, hogy vállalkozik a „Déjection” című írás magyar tolmácsolására, amelynek címe pontos fordítás: „Has menés”. Jól közvetíti Voltaire gondolatát, aki meglepő megfogalmazással teszi elfogadhatatlanná az antropomorf Istenképet: „az ember ne tekintse magát Isten képének,” „nincs benne semmi, ami a többi állat fölé emelné”, fizikai szükségletei nagyon is meghatározzák földi mivoltát, esendőségét. Nem riad vissza a szócikkben előforduló, meglepően durva szavak lefordításától sem.

Érdeemes itt újra felidézni a „Tudatlanság” című szócikket, amelyben provokatív kérdések sorával, szenvedélyes hangvétellel ösztönzi gondolkodásra a személyes stílusban megszólított olvasót, akitől elvárja annak belátását is, hogy az égető kérdéseket (amelyek a hit alapját képezik, és amelyek a vallás gyakorlásával vannak kapcsolatban) nem lehet és nem szükséges azonnal bizonyítani és megoldani:

Ki vagy Te, Te két lábú tollatlan állat, mint én magam ... közönséges árnyék székre jársz [...] miért vagyunk mink? Miért vagynak a Valóságok? [...] mi a gondolat? Hol van néki lakhelye? [...] miért akar az ember uralkodni? [...] Honnan jön a gonosz? [...] a mi Lelkeink Tirannusai kívántok 's akartok lenni.

Fanatizmus, vallási türelem. A fordító több szócikket tolmácsol a témakörben, amelyekben történelmi példák sora szolgál a vallási türelem fontosságának bizonyítására. Hangneme a forrást követve szenvedélyes, ugyanakkor az érvelés hitelességének megőrzése érdekében pontosan idézi a neveket és a műcímeket. Két szócikk kapcsolódik szorosán ide. A „Türelmetlenség” („Intolérance”) című írás fordításában azt a részt is olvashatjuk, ahol Voltaire utal *Traité sur la tolérance*¹⁹ című művére és a példák között megemlíti az *Értekezésben* részletesen leírt esetek közül a legismertebb kivégzett áldozat (Jean Calas), illetve fanatikus gyilkos (Ravaillac) sorsát. Annak a szövegrésznek a fordításában is megőrzi a felháborodást kifejező stílust, ahol Voltaire a „szabad gondolkodású” írók műveinek betiltása miatt tiltakozik. A „Fanatizmus vagy a Vak Buzgóság” című írásban konkrét eseteket sorol, amikor embereket kínoztak és gyilkoltak meg, Isten szeretetére hivatkozva.

A tolerancia pozitív példája sem hiányzik azonban, a jó pap ideálja, aki „az imádságot és a munkát” összeegyezteti, és a vallási viták helyett hívei gyámolításával foglalkozik. A „Falusi Plébános” azok közé a szócikkek közé tartozik, ahol a fordító kizárólag azt a részt tolmácsolja az eredetiből, amelyben Voltaire a dialógus műfaját alkalmazta.

A természet, az ember és az Isten. A teljes fordításra talán legérdekesebb példa a „Természet” című párbeszéd. Ebben a dialógusban nem ellentétes nézetek csapnak össze, hanem a gondolatok megszületését, egymásba kapcsolódását, láncolatát ismerjük meg. A „Filozófus” kérdéseire a „Természet” válaszol: „Mi vagy te Természet [...] Én a nagy minden vagyok”.²⁰ Az ember törpeségének gondolatával folytatódik a beszélgetés: „Minek utána én mind az vagyok a’ mi van, hogy foghatna meg engemet egy olyan valóság, mint te, egy olyan kis része magamnak?” Lezárás helyett megválaszolhatatlan kérdések sorával fejeződik be a párbeszéd a világ végső okairól, és Isten létezésének szükségességéről:

¹⁹ A cím fordítása itt: „a türelem kidolgozott alkubeli munkája”

²⁰ Bessenyei is használja a „Nagy Minden” terminust, így magyarázva: „Hasonlóul Istent Világot téznek egybe foglalva. Mivel még a dolgok Magyarba nintsenek meg határozva, tehát kéntelen vagyok őket határozni a mint tudom...” BGYÖM, *A Holmi*, 217.

Filozófus: A semmiség nem jobb volna-é? Mind ezen valóságok sokasága, a mellyek azért lettek, hogy szüntelen széllyel bontassanak [...] 's ezen más sokasága az értelemnek, a melly olyan ritkán tudja az igazságot, mire jők mind ezek – Természet? / Természet: Oh eregy kérdezd azt a' ki engemet tsinált.

Az ember a világban – a „rossz” létezése. Az erőteljes és mégis jól érthető kivonatolásra a „rossz” („mal”) létezésének szükségességéről írt szócikket lehet példaként idézni, ahol Voltaire egy feltételezett állítást cáfol hosszasan, amelyet a fordító két rövid mondattal foglal össze és mindössze egy részt fordít le szó szerint („Minden jól van”). A kiinduló gondolatot idézem, ahol azt a voltaire-i módszert látjuk, amikor beszélgetőtársainak tulajdonít egy abszurd kérdést vagy állítást, amelyet aztán egyszerűen cáfolhat, illetve tagadhat: „Az Urak vélekedése talán az, hogy a nyomorúságos élet veszedelmei mellyek a Földet kínozzák, jők az Istenre nézve? És hogy azok meg vigasztalnak? Én ezen borzasztó dolgot nem hiszem.”

Az egyházi és a világi hatalom szétválasztása. Voltaire történeti munkáiban minduntalan visszatér annak a gyakorlatnak az elítéléséhez, mely szerint a királyi korona adományozása a pápa privilégiuma, aki így a királyokat az egyház vazallusává teszi. A *Dictionnaire philosophique* írásai között ez a téma kivételesen erőteljesen jelenik meg a „Donation” című szócikkben, több ország történelmének példáján keresztül, évszámokkal és nevekkal. A fordító a különböző nemzetek közül az angol példát emeli ki, ezen kívül azt az általános gyakorlatot bírálja (egy másik, rövid részt lefordítva), hogy a pápa elvárja a rendszeres adományokat. Ez a fordítás azért is érdekes, mert találunk benne egy jegyzetet Swift *Hordómeséje* kapcsán, amely a fordító kivételes tájékozottságát mutatja, ahol jól értelmezi az angol íróat arra vonatkozóan, hogy milyen értelmetlenek a különböző vallások vezetői közötti viták.

Voltaire „Droit. Droit canonique” kettős című szócikkéből a fordításban „Jus.=Recht.” cím alatt két rész olvasható. Az elsőben egy állítást követően – mely szerint a vallás az emberi társadalom rendjének biztosítására jött létre –, érvek következnek annak bizonyítására, hogy a polgári törvényeknek kell a társadalmat szabályozni. Ennek megfelelően elfogadhatatlan, hogy a pápa legyen a „világ feje” és hogy a fejedelem neki legyen alárendelve. A másodikban „barbarizmusnak”

nevezi azt a hétköznapi gyakorlatot, amikor a papok a szentségek feladását megtagadják, „*amellytől a' pogány meg borzadna!*”

A pápa világi hatalmát több szócikkben elítéli, köztük a kézirat második helyére kiemelt fordításban, amelynek címe nem követi az eredetit („*Puissance. Les deux puissances*” azaz „*Kettős hatalom*”). Mivel csak a dialógus kerül lefordításra, a fordító az eredeti szócikk második részének terjedelmes alcímét használja címként: „*Tisztelendő Pater Bouvet, Jesus mezejebéli missionariusnak Camhi császárral Attiret Jezsuita Fráternek jelen létében tett beszélgetése...*”. Egy jezsuita erőszakosságát állítja szembe a szöveg a kínai császár toleranciájával. A vita feltárja, hogy a jezsuita atya azért akarja a kínai császárt megtéríteni és a keresztény vallás felvételére rávenni, mert így a pápa hatalma kiterjedne az ő országára is („*Két hatalom fog lenni országokban*”). Álszentségét és anyagi érveit a császár leleplezi, és (a vita végén) elkergeti a jezsuita papot: „*Lóduly szaporán, én igen békeségtűrő voltam!*” A beszélgetés végén a dialógus harmadik szereplője, a szintén jezsuita Attiret elismeri a császár szellemi fölényét. A párbeszéd részletesebb ismertetése 18. századvégi magyar visszhangja miatt érdekes. Pater Bouvet és Camhi császár történelmi alakok. A nevezetes vitája feltűnik Voltaire *Relation du bannissement des jésuites de la Chine, par l'auteur du Compère Matthieu* című 1768-ban kiadott művében is, amelyből Laczkovics János készített fordítást 1791-ben *A Jézus társaságbeli szerzeteseinek Khínából való kiűztetése* címmel. A nyomtatásban is megjelent fordítás vitapartnerei történelmi alakok: a jezsuitákat befogadó Camhi császár utódja, Vont Khin, aki apjához hasonló helyzetbe kerül, amikor Bouvet tanítványával, a jezsuita Rigolet atyával vitáznak.²¹ A pamflet szereplői a szótárban olvasható dialógushoz hasonló álláspontot képviselnek, a császár toleráns, míg Rigolet atya erőszakosságát nem is titkolja: „*A fejedelmet a pápának jobbágyává tévén kényszeríthessük az örök életnek el-nyerésére*”. Beszélgetésük témái is hasonlóak: a biblia, a szentháromság, a vallási rítusok. Az

²¹ Kang-Hi vagy K'ang-hsi császár, fia Yong Ching vagy Yongzheng és Joachim Bouvet. A kínai civilizáció idealizálása Voltaire munkáira általában jellemző, a terjeszkedő, hatalomvágyó, más vallásokat üldöző katolikus vallással szemben gyakran idézi ellenpólusként toleranciájukat. Lásd: V. van CRUGTEN-ANDRÉ, *Relation du bannissement des jésuites de la Chine, par l'auteur du compère Matthieu* = DGV, 1040-1041; Oc., 43, QE, 52.

utóbbi mű dialógusába bekapcsolódó harmadik személy a kínai császár „titoknoka”, aki a császárnak beszámol a jezsuiták átkos európai szerepéről és figyelmezteti arra, hogy saját országa rendjére nézve veszélyt jelentenek a szerzetesek. Nemcsak a vita lezárása – itt is elúszik a jezsuitákat –, hanem még az utolsó mondat megfogalmazása is hasonló: „Takarodgyatok, ’s vigyétek máshova fene esztelenségteket!” Laczkovics fordítása a szerző és a fordító neve, a kiadás éve nélkül, hamis kiadási hellyel jelent meg, a fordítást Benda Kálmán azonosította a fordító stílusa alapján. Ma a kiadvány egy példánya ismert.²²

Egyházkritika, bibliakritika. A kézirat élére emelt szövegek közül a harmadik a zsinatokról szól. Maró iróniája a fordításban jól tükröződik, és pontosan közli az egyháztörténet eseményeinek dátumait is („Conciliumok”). Ezzel szemben a csodatételekről szóló írást a fordító nagyon lerövidíti („Csudák”). Elmaradnak a részletesebb érvelések, így például a csodák abszurdításának bírálata, a következtetést azonban a fordítás pontosan adja vissza: „hinni a tsudákat, az annyi mint az Istenséget bizonyos részbe meg gyalázni.”

A „Dávid” című szócikk a bibliai alak deheroizálása. Az írás a szócikkek fordítását követően a magyar kéziratban található *Saül* c. drámával mutat szoros tematikus összefüggést.

Kizárólag a szerzetesek életmódja bírálatának fordítását olvashatjuk Voltaire rabszolgaságról írt hosszú szócikkéből, vagyis hogy a szerzetesek szolgákat tartanak, pedig ez fogadalmakkal ellenkezik, miközben a történeti rész teljesen elmarad („Jobbágý” – „Esclave”).

A könyvek és a kultúra jelentősége. Erről a témáról Voltaire szótárában gyakran beszél, egyes szócikkei kizárólag az irodalom és az esztétika kérdéseit tárgyalják. A magyar fordító azonban ebből a témakörből mindössze két írást választ. Az „Ujjság” című fordításba csak a latin nyelvű idézet kerül, míg az eredetiben Voltaire az újdonságok

²² BENDA Kálmán, *A magyar jakobinusok iratai*, I. Bp., Akadémiai Kiadó, 422–432. Közli Laczkovics fordításának szövegét, ismerteti a kiadás körülményeit, megadja a lehetséges német közvetítő szöveget, és feltárja, miért semmisítették meg a példányok nagy részét. BALÁZS Péter összevetette a francia és a német szöveget Laczkovics fordításával, és több szövegeltérés alapján megállapította, hogy a fordítás francia forrás alapján készült (a forrásszöveget azonban nem Voltaire-nek tulajdonítja): *Laczkovics János 1791-ben írott valláskritikai pamfletjeiről*, ItK, 2008/1, 61–70.

jelentőségét hangsúlyozza az ízlés változásában.²³ A „Könyv nyomtatás szabadságáról” szóló írás több szempontból érdekes. Példa arra, hogy Voltaire önálló írása, amely 1765-ben „De la liberté d’imprimer” címmel jelent meg egyik vegyes kötetében 1784-ben a *Dictionnaire philosophique* darabjává válik. Érdeemes odafigyelni a rövidítés módjára is. A fordító Voltaire szócikkéből, amely egyfajta áldialógus, ahol a maga elé képzel, meggyőzendő olvasóval vitázik, nem vesz át mindent, de logikáját hűségesen követi. Jól érezhető egyetértése a francia filozófussal, hogy a könyvek sokat tettek az emberek haladása érdekében. A befejezés költőisége is érezhető a fordításban: „Ti úgy féltetek a könyvektől, mint bizonyos faluk félnek a hegedűtől, engedjétek meg az olvasást, és a tántzot, ezen két multságok soha nem tettek rosszat a világnak.”

SAJÁTOS FORDÍTÓI MEGOLDÁSOK

A kéziratos magyar fordítás nyelve érthető, stílusa néhol kifejezetten élvezetes, Voltaire gondolatait jó érzékkel válogatja és közvetíti. Különleges kihívást jelenthet a fordító számára, hogy változatos szókincset igényel a rövid szócikkek fordítása. Az érzelmes, szenvedélyes részek fordításában hűséges, a magyar szövegben is gyakoriak a felkiáltások és a kérdések. A fordító remekül érti Voltaire „játékát”, „kettős diskurzusát”,²⁴ amelynek egyik jelentése mindenki számára nyilvánvaló, míg a másik csak keveseknek, az értő olvasóknak tárul fel. A „játékok” több változata előfordul: amikor az író ellenkezőjét mondja, vagy mondatja valakivel, mint amit valójában gondol, úgy tesz, mintha a nevetséges állásponttal azonosulna és csak fokozatosan tárja fel gondolatát, vagy amikor önmagát naivnak álcázva tesz fel kérdéseket. Láthatóan élvezi a dialógusok lefordítását, hat szócikket választ, amelyeket ez a diskurzus-forma jellemez, ezeket nem vonja össze és nem rövidíti meg. Meggyőződéssel tolmácsolja az olvasóval folytatott párbeszédet, amelyekben megszólítja őket, bizalmasan társalog velük, azonosul, vagy éppen nevetségessé teszi

²³ A kritikai kiadás jegyzete szerint Calpurnius Siculus pásztorköltevényéből származó idézet. Oc. 42B, QE, 297.

²⁴ A „double discours” kifejezést Sylvain MENANT használja: *L’Esthétique de Voltaire*, Paris, SEDES, 1995, 58.

elképzelte álláspontjukat. Amikor viszont nem szellemi „játék”, hanem inkább erőteljes támadás van a megfogalmazás háttérében, gyakran lemond a fordításról. Lehetőleg keresi a magyar nyelvű megfogalmazást (*esclave-jobbágy*), de nem mindenáron, és a deákos megoldás is gyakran előfordul (*szentségek-sacramentumok*). Ritkán alkalmazza a korra jellemző kettős szóhasználatot (*fanatizmus vagy a vak buzgóság*). A Voltaire-nél előforduló neveket szinte soha nem hagyja ki, néhol változatlan formában maradnak, másutt kiejtéskövetően átírja őket, a keresztneveket általában magyarul adja meg.

A DICTIONNAIRE PHILOSOPHIQUE FORDÍTÁSTÖREDÉKE
A SÁROSPATAKI KÉZIRATTÁRBAN

A Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagykönyvtárának kézirat-katalógusa „Voltaire egy kisregényének s egy drámájának fordítása” címmel két szöveget említ: „A Nyílt szívű. Valóságos történet” (vagyis az *Ingénu*) és a *Saül* című írásokat.²⁵ A két fordítás minősége jelentősen eltér. Ugyanakkor az azonos kézírással lejegyzett filozofikus mese és a dráma együttes előfordulása az eddig elemzett kézirat-kötetekre emlékeztet. Emiatt a két különböző kéziratban található *Saül*-fordítást összehasonlítottam. Kiderült, hogy a két szöveg pontosan egyezik, leszámítva a sárospataki kéziratban néhány helyesírási eltérést,²⁶ javítást, figyelmetlenségből eredő sorkihagyást, amelyek alapján még arra is lehet következtetni, hogy ez a szöveg későbbi, és vagy a „Magyar Voltaire 2” című kötetben található fordítás másolata, vagy közös forrásról készült másolatokról van szó.²⁷ A *Saül*-fordítás

²⁵ Jelzete: Kt.a. 565. „A Nyílt Szívű” fordításának címlapján: „Frantziából fordítottat Tokajban 1821^{ik} Esztendőben Május Hónapban.” (245p.) A kötet gerincén: „Voltaire”. A kézirat Pécsi Sándor színész és műgyűjtő ajándékaént került a könyvtárba, aki maga is a sárospataki kollégium diákja volt.

²⁶ Eltérnek a kisbetűs-nagybetűs szókezdések, bizonyos betűk formálása. A „Magyar Voltaire”-ben még az „ly”-os szavak is előfordulnak „j” betűs írással (pl. *Föld gojóbis*), míg a *Saül* sárospataki kéziratában megtalálható az észak-magyarországi nyelvjárás egyik sajátja: a „j” helyett gyakori az „ly” (pl. *Fejedelmek - Felyedelmek*). Ezek az eltérések a kéziratok datálásában és keletkezési helyének megállapításában támpontot adhatnak.

²⁷ Ezúton köszönöm meg Kiss Endre Józsefnek, a Tiszáninneri Református Nagykönyvtár könyvtárnokának kutatásaimhoz nyújtott segítségét.

két, szinte teljesen megegyező szövegének felbukkanása példa arra, hogy ezek a fordítások másolás útján terjedtek.

A sárospataki kézirat meglepetést is tartogatott, amelyre a katalógus adatai alapján nem lehetett számítani. A kötet két utolsó lapján rövid magyar és latin nyelvű szövegrészek olvashatók (241-242p), amelyekről megállapítottam, hogy Voltaire *Dictionnaire philosophique* című művéből származnak, beleértve a latin idézeteket, amelyeket minden változtatás nélkül másolt át a kézirat írója (nem tesz hozzá, nem rövidít, nem változtat). A két kéziratlap forrása öt különböző szócikk, az írások sorrendben: „Art dramatique” [A drámaköltészet-ről], „Astrologie” [Csillagjóslás], „Amour” [Szerelem], „Ane” [Szamár] és „Ange” [Angyal]. Érdekes, hogy az eredetiben mindegyik az ábécé első betűjével kezdődik. A kéziratban semmilyen utalást nem találunk a forrásokra vonatkozóan, felfedezésükre az előző kézirat ismerete vezetett. A latin idézetek forrása változatos: Giovanni Delfini, 17. századi olasz érsek tragédiája, Lucretius *De rerum natura* című műve, Horatius egyik episztolája és egy középkori, a „szamárunnepeken” előadott latin vers, amelyek Voltaire idézett szócikkeinek gondolatmenetébe illeszkednek, míg a másolatban a szöveggörnyezetet nem ismerjük meg. Csak a csillagjóslásról írt szócikk egyes szövegrészeinek fordítását olvashatjuk, ahol a francia író azon gúnyolódik, hogy meghíúsította a jóvendöléseket, amelyek szerint már régen meg kellett volna halnia.

A sárospataki kéziratban követett eljárás a „Magyar Voltaire 2” „Ujjság” című írására emlékeztet. Talán a második és a negyedik kötetén kívül az első és a harmadik is létezett, és a sárospataki másoló ezekből szemelgetett?

KONKLÚZIÓ

A tanulmány több kérdést megoldatlanul hagyott, hiszen nem ismerjük a fordítás időpontját és a fordító (másoló) személyét. Leszűkített témakört mutatott be, későbbi munkákra hagyva ezek kiegészítését az általánosabb természet- és társadalomfilozófiai kérdések területével.²⁸

²⁸ Jelen tanulmány kiegészítésének tekinthető időközben megjelent írásom: „Szökevény tünemények”: Voltaire természetfilozófiájának néhány kérdése = *Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára*, főszerk. LENGYEL Réka, Bp., reciti, 2015, 304–319.

A Voltaire egész filozófiáját sokoldalúan tükröző műből készült, a valláskritika szempontjából fontos magyar fordítások elemzése ugyanakkor a fordítástörténet vonatkozásában lehetőséget adott néhány lényeges összefüggés megmutatására és több következtetés levonására. A *Dictionnaire philosophique* fordítása jelentős szöveg-együttes, amelynek megismerése hozzájárul ahhoz, hogy megtudjuk, hogyan használták a magyar olvasók a 18. században alapvető szerepet betöltő francia nyelvű enciklopédiákat, korabeli szóhasználatlaltal: szótárakat (lásd Voltaire-től idézett mottókat). Ezeknek a könyveknek a 18. századi magyarországi gyűjteményekben jelentős az arányuk, de kevésbé ismerjük őket. A bemutatott fordítások jól mutatják a francia filozófus valláskritikájának erőteljes hatását, és fontos kiegészítést jelentenek az eddig ismert magyar Voltaire-fordításokhoz. Bizonyítják azoknak a diskurzus-formáknak a jelentőségét, amelyek a racionális meggyőzésen túlmenően érzelmileg is megragadják az olvasót, főleg olyan kényes, vitatható és nehezen bizonyítható kérdésekben, mint Isten és az anyag, az állam és az egyház kapcsolata, vagy a vallás gyakorlása.

FORDÍTÁS, ÁTDOLGOZÁS ÉS KOMPILÁCIÓ PÉCZELI JÓZSEF HASZONNAL MULATTATÓ MESÉIBEN

VÖRÖS IMRE

Péczei József *Haszonnal mulattató mesék* című, ötvenöt fabulát tartalmazó gyűjteménye 1788 tavaszán jelent meg Győrben, „Streibig József betűivel”.¹ Az egyes mesék forrásaival a 19. és a 20. század fordulója körüli évtizedekben több kutató, Barbarics L. Róbert, Takáts Sándor, Katona Lajos, Gulyás Pál, Kálmán Sámuel, Ember Nándor foglalkozott.² Szerény vizsgálódásunknak nem az a célja, hogy eggyel szaporítsuk ezeknek a hasznos tanulmányoknak a számát. Azt a folyamatot szeretnénk megvizsgálni, amelynek során Péczei a forrásként felhasznált műveket sokszor nem egyszerűen lefordítja, hanem páros rímű, tizenkét szótagú sorokból álló verses formában átdolgozza, kiegészíti, esetleg az egyazon mesét különböző eltérésekkel közlő forrásainak elemeit a maga szempontjainak megfelelően válogatja össze.

¹ *Haszonnal mulattató mesék melyeket rész-szerint É'sópusból vett, rész-szerint maga tsinált, 's az olvasásban gyönyörködő ifjaknak kedvéért könnyen érthető versekbe foglalt Péczei Jó'sef R. Komáromi ref. prédikátor, Győrben, Streibig Jó'sef betűivel, 1788.*

² BARBARICS L. R[óbert], *Péczei J. mint meseíró*, EPhK, 5(1881), 659–698; TAKÁTS Sándor, *Péczei József élete*, Bp., 1887; KATONA Lajos, *A tejes köcsög meséje Pelbártnál és Péczeinél*, Ethnographia, 9(1898), 425–428; GULYÁS Pál, *Id. Péczei József élete és jellemzése*, Bp., 1902; KÁLMÁN Sámuel, *A magyar fabula története*, Bp., é. n. [1910]; EMBER Nándor, *A magyar oktató mese története 1786-tól 1807-ig*, ItK, 28(1918), benne Péczeiiről: 277–283.

Ami az ezópusi mesét mint műfajt illeti, ennek „általánosan érvényes meghatározása – Tüskés Gábor szerint – ma is hiányzik.”³ A *Világirodalmi Lexikon* első kötetében olvasható, *Állatirodalom* című, gazdag anyagot összefoglaló cikk⁴ is inkább a műfaj több évezredre visszanyúló történetét ismerteti. A La Fontaine-re, Péczeli egyik fő forrására vonatkozó újabb francia szakirodalomból egyértelműen kiviláglik, miért nehéz definiálni a műfajt. Jean Dominique Biard La Fontaine meséinek „composite”, azaz heterogén jellegéről beszél, ahol az emberek, növények és állatok változatos, néha egy művön belül is egymással ellentétes tónusban előadott történetei összekapcsolódnak a didaktikus szándékkal, a filozófiai reflexióval és a személyes lírai vallomással.⁵ Olivier Leplatre a La Fontaine-i fabulát polifonikus műfajnak („genre polyphonique”) nevezi, amelyben a különböző regiszterek és nyelvi sajátosságok több irányban is szétfeszítik a szöveget („font éclater le texte, multiplie ses directions”), így az irodalom legkülönbözőbb műfajait fogadják be, váratlan módon kombinálva őket.⁶

Péczeli kötetének címe – *Haszonnal mulattató mesék* – kettős célt fogalmaz meg: az erkölcsi haszon és a gyönyörködtetés szándékát. A La Fontaine-ről írt újabb monográfiák, például Isabelle Guillot 2004-ben megjelent elemzése szerint a francia költő meséiben ennek a két célnak a viszonya a gyönyörködtetés irányába tolódik el, s háttérbe szorul az erkölcsi nevelés szempontja.⁷ Ugyanezt a jelenséget három évszázaddal ezelőtt, 1707-ben még szemrehányásként fogalmazta meg La Fontaine-nel szemben egy L. S. Du Ruisseau nevű meseíró

³ *Luther fabulái és közmondásai = Uő, Hagymány és kritika: Könyvek, könyvőrálatok a kora újkori európai irodalom és művelődés történetéhez*, Bp., MTA BTK, 2013, 28–30, itt: 28.

⁴ *Világirodalmi Lexikon*, I. kötet, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 209–212. A cikk szerzői: HERCZEG Gyula, IMRE Katalin, KAPITÁNYFfy István, ZSOLT Angéla.

⁵ Jean Dominique BIARD, *Le Style des fables de Jean de La Fontaine*, Paris, Nizet, 1992, 53. (Első kiadás: 1969.)

⁶ Olivier LEPLATRE présente *FABLES de Jean de La Fontaine*, Gallimard, Paris, 1998, 67: „La Fable, genre polyphonique pour tout dire. [...] toutes les voix à l’œuvre, les registres et les qualités du langage font éclater le texte, multiplient ses directions, finalement l’empêchent de fonder un genre. La fable préfère recevoir toutes les écritures et participer de tous les genres qui se donnent, en littérature, comme des réceptacles infinis de signes, et de possibilités de combinaisons inédites, audacieuses et joyeuses.”

⁷ Isabelle GUILLOT, *Fables de La Fontaine*, Paris, Presses Universitaires de France, 2004, 28.

saját fabuláinak előszavában.⁸ Péczeli nyilván ismerte a szóban forgó, elmarasztaló kritikát, hiszen könyvtárában megvolt Du Ruisseau könyvének 1714-es kiadása.⁹ Lelkipásztori hivatása mellett talán ez a bírálat is közrejátszhatott abban, hogy kiemelt helyen, már könyvének címében hangsúlyozza meséinek *haszonnal* mulattató voltát. Mindez ugyanakkor, mint látni fogjuk, nem zárta ki azt, hogy a maga eszközeivel szövegeinek gyönyörködtető jellegét is fokozza.

A címlapon Péczeli azt írja, hogy meséit „rész-szerínt É'sópusból” vette, „rész-szerínt maga tsinált[a].” A kutatók munkáját alaposan megnehezíti, hogy nem jelölte meg, melyek ezek a saját, önálló alkotásai. Valószínűleg eredeti a *Juhász, Bakok, Juhok* című (XVIII.) történet arról, hogy a gonosz bakok elúzik a nyáját szerető, derék juhászt, ahogy – a meséhez fűzött „jegyzés” szerint – néhány református gyülekezet is, hitelt adva egyesek gonosz rágalmainak, nem alkalmazza tovább lelkipásztorát. Mindmáig nem sikerült megtalálni a következő mesék forrását, így – óvatosan fogalmazva – lehet, hogy ezek is eredetiek: *Egy pár Papagály Kalitkában* (I.), *Vad Kotza, és Malattzai* (IV.), *Bagoly, Héjja* (VI.), *Oroszlány 's Társai* (XXII.), *Pap, 's Nap-számok* (XXIX.), *Útazó, és Hóltt ember* (L.), *Tengeri Hajós, Vad Népek* (LI.).

Azzal kapcsolatban egyébként, hogy a meséket „rész-szerínt É'sópusból” vette, már a bevezetésünkben említett kutatók kimutatták: valójában ennél több forrásból dolgozott. Az ókoriak közül Aiszóposzon kívül Phaedrusból, az újkoriak közül főleg La Fontaine-ből, de a *Két hív Barát*, valamint a *Hím, és Nőstény Galamb* című (harmadik, illetve ötvenharmadik) mese Bidpai és Lokman *Indiai históriáira*,¹⁰ az utolsó (ötvenötödik) mese, a *Király, és Kapás* pedig a középkori *Gesta*

⁸ *Fables nouvelles*, par L. S. DU RUISSEAU, à la Haye, chez la Veuve Troyel, 1707, *2 verso: „On a remarqué de plus, que Mr. de la Fontaine a encore négligé la Moralité dans quelques-unes de ses Fables, quoique ce soit uniquement par cet endroit qu'elles contribuent le plus à l'instruction de la jeunesse.”

⁹ L. könyvhagyatékának jegyzékét: *Catalogus librorum venalium Josephi Péczeli*, Typis Simonis Petri Weber, Pozsony, 1793, 31. lap, 303. tétel. (A könyvhagyatékot őrző Akadémiai Könyvtárban nem találtam; a párizsi Bibliothèque de l'Arsenalban jelzete: 8°-B-L. 16933.)

¹⁰ Magyarul megjelent: *Bidpai és Lokman Indiai históriái és költött beszédei*, ZOLTÁN József és TSEHI András ford., Kolozsvár, a Ref. Kollégium betűivel, 1783, 402–403., ill. 47–63. lap.

*Romanorumra*¹¹ megy vissza. Többen feltételezik a 18. század második felében rendkívül kedvelt Christian Fürchtegott Gellert meséinek hatását is, bár ez inkább az erkölcsi szemléletben mutatkozik meg, konkrét szövegszerű összefüggést nehezen lehetne kimutatni.

Forrásait Péczeli meglehetősen szabadon kezeli. Tekintve, hogy ugyanazt a mesét gyakran mind Aiszóposz, mind Phaedrus, mind La Fontaine megfogalmazta, a komáromi lelkész sokszor nem a mai értelemben vett fordítást készít valamelyikük szövegéből, hanem az egyik forrást nagyjából követve, szívesen kiegészíti azt egy másikból vett motívummal. A *Ló, Ember, Vad Disznó* című (XXXIII.) mesében például a két ókori szerzőt követi, amikor a patakából ivó ló vizét megzavaró *vaddisznóról*, a műve által megcélzott olvasóközönség képzeletvilágához közelebbi állatról beszél, és nem a nyilván nemesebbnek érzett *szarvasról*, mint La Fontaine, ugyanakkor az emberiség ősi életmódjának leírásában – és a vers legnagyobb részében – a francia költőt követi, például:

Lorsque le genre humain de gland se contentait,
Âne, cheval et mule aux forêts habitait [...].¹²

Víg éltét az ember bikk-makkal tartotta,
A' szamarat, lovat, 's öszvért nem bántotta.

A *Nap, 's Békák* történetében (XLI.) szinte mozaikszerűen rakja össze a phaedrus-i és a La Fontaine-i elemeket.¹³ A sokaság, amelynek a költemény szerint Aiszóposz a mesét elmondja, nem egy *zsarnok* lakodalmára („aux nocés d'un tyran”) gyűlik össze: egy nősülő *tolvaj* (Péczelinél: „egy fő tolvaj”) szomszédai ók, mint Phaedrus versében

¹¹ *Gesta Romanorum*, 57. történet: *De perfectione vitae*. Haller János fordításában (Kolozsvár, 1695): *Az életnek tökéletességéről*, 59–61. lap.

¹² LA FONTAINE, *Le cheval s'étant voulu venger du cerf* (IV. 13.) = LA FONTAINE, *Ceuvres complètes*, Paris, SEUIL, 1965, 101. La Fontaine-től vett idézeteinket a továbbiakban is ebből a kiadásból vesszük.

¹³ LA FONTAINE, *Le soleil et les grenouilles* (VI. 12.) = LA FONTAINE, *Ceuvres...*, 114. PHAEDRUS, *Ranae ad solem* (I. 6.) = *Fabulae Aesopiae: Phaedrus, Augusti Libertus*, L. MUELLER, B. G. Teubner, Leipzig, 1876, az interneten: www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0118 – Phaedrus meséiből vett idézeteinket a továbbiakban is ebből az internetes kiadásból vesszük.

(„vicini furis”). A latin költő azzal folytatja, hogy a jelenetet látva Aiszóposz mesélni kezd („narrare incipit”), La Fontaine viszont azt is megjegyzi, hogy Aiszóposz azért szólal meg, mert ostobának tartja a lakodalom miatt örvendező népet („Ésope seul trouvait que les gens étaient sots”). Péczeli ezúttal a francia szöveget követi:

Ésópus, ezt látván, egy mesét beszéle,
E' balgatag népet hogy intené vélle.

Phaedrus költeményében Aiszóposz arról mesél, hogy a Nap lakodalmát látva, a békák rettegnek, mert ha a Napnak fiai születnek majd, lehetetlenné válik az élet, hiszen már egyetlen Nap is felperzsel, kiszárait minden tavat („omnes unus exurit lacus”). Péczeli ezúttal viszszatér Phaedrushoz: „Ki-apad minden tó.” A magyar változatban szó sincs tengerről és annak kiszáradásáról a fél tucat új Nap miatt, mint La Fontaine-nél („Une demi-douzaine / Mettra la mer à sec [...]”). A francia vers szerint a békák ráadásul attól félnek, hogy pusztulásuk után számukra csak a Styx, az alvilági folyó vize marad. Péczeli ezt a tudós mitológiai motívumot sem tartja szükségesnek olvasói számára. A befejező soroknak viszont ismét La Fontaine a forrása, aki a békák okosságának dicséretével toldja meg példázatát:

Pour un pauvre animal,
Grenouilles, à mon sens, ne raisonnaient pas mal –
vagyis:
Jobban okoskodtak a' tóknak lakosi,
Mint a' bölts Áthénás Városa okosi.

Természetesen nem lehet mindig ilyen látványosan és hosszan illusztrálni a kompiláció folyamatát, de két további esetet érdemes felidézni. Az első a félelmetesen vajúdjó, majd csupán egy nevetséges kis egeret szülő hegyről szóló, *Hegy, Egér* című mese (XLVI.), amelynek szövege nagyjából La Fontaine-t követi, a történetből levont tanulság azonban már nem. A francia költő ugyanis a példázat kapcsán azokat a szerzőket gúnyolja ki, akik grandiózus művek megírását ígérik, például a villámok urának, Zeusznak és a titánoknak harcáról, ám

a nagy tervekből semmi sem lesz.¹⁴ Péczeli nyilván nem kívánja olvasóit a természetlen költő alkotói problémájával, még kevésbé a mitológiával terhelni, s mint a békák és a Nap történetéből a Styxet, úgy itt is elhagyja az egész okfejtést: helyette inkább a kérkedőkre vonatkozó általános erkölcsi tanulság megfogalmazására törekszik. Ez utóbbit Phaedrusnál találja meg:

Hoc scriptum est tibi,
Qui, magna cum minaris, extricas nihil.¹⁵

Péczeli megoldása:

Ne hidj hát azoknak, kik sokat ígérnek,
Mert kiknek szájok nagy, azok kitsit érnek.

A másik példa érdekességére már Gulyás Pál felhívta a figyelmet.¹⁶ A *Szántó-vető*, 's *Fijai* című mesében (XXIV.) a haldokló paraszt elhiteti fiaival, hogy földjében kincset ásott el. Az örökösök mélyen felássák az egész földet, s kincset ugyan nem találnak, de az alaposan fölászott talaj minden addiginál bővebb termést hoz: ez az igazi, a munkával megszerzett kincs. Aiszóposz földművese azt állítja, hogy a *szőlejtében* ásta el a vagyont, La Fontaine-é pedig azt, hogy a *szántóföldben*. Péczeli a két forrásmunka ismeretében salamoni megoldást alkalmaz, az ő parasztja így végrendelkezik:

A' mi pénzetském vólt, felét a' szőlőben,
Más felét rejtettem ott kin a' mezőben.¹⁷

¹⁴ A hasonlatot már Horatius is ebben az értelemben alkalmazta *De arte poetica* címen emlegetett levelében (*Epistulae*, II, 3, 139): „Parturient montes, nascetur ridiculus mus.” Lásd: HORATIUS, *Epistulae*, a szöveget gondozta BORZSÁK István, Bp., Tankönyvkiadó, 1969, 194. (Novák József fordításában: „Szül a hegy és nevetést keltő kis egér születik meg.” HORATIUS, *Versek*, válogatta RÉVAY József, Bp., Európa Könyvkiadó, 1959, 145.)

¹⁵ „Terólad szól ez, kérkedő, / Ki szádat jártatod, de tettet nem mutatsz.” PHAEDRUS, *Mons parturiens* (IV. 23.) = *Fabulae Aesopiae*, i. m., Magyarul: PHAEDRUS, *Mesék*, Terényi István ford., Bp., Európa Könyvkiadó, 1961, 84.

¹⁶ GULYÁS PÁL, i. m., 14–15.

¹⁷ Úgy tűnik, hogy két, a fentiekben az ismeretlen eredetűek között említett mese a *Szántó-vető*, 's *Fijai* alapötletét variálja, így lehetséges, hogy Péczelinek a szóban for-

A fordítói változtatásoknak egy másik csoportja pedagógiai-erkölcsi megfontolásokból ered. Péczeli ugyanis, mint a címlapon írja, gyűjteményét „az olvasásban gyönyörködő iffjaknak” szánja. Erről tanúskodik például a *Két hív Barát* című (III.) mese, amelynek La Fontaine-i eredetijében (*Les deux amis*) – és Bidpai hasonló témájú, *A két Barátok* című történetében¹⁸ – az éjszaka hozzá bezörgető barátjának a házigazda följajánlja pénzét, kardját és (hogy élvezetről is gondoskodik számára) szép rabszolganőjét. Péczeli szerint:

[...] nyújtja néki pénzel tólt ‘satskóját,
‘S hogy őt’ oltalmazza, kötözi szablyáját.

Amint látjuk, a nő odakölcsonzéséről nincs szó, nehogy túlságosan meglóduljon „az olvasásban gyönyörködő iffjak” fantáziája...

A *Nyúl, Taksás, Vadász* (XXX.) francia mintájában (*Le jardinier et son seigneur*) az uraság nemcsak jól eszik-iszik kíséretével a paraszt konyhájában, hanem közben a gazda lányát is cirógatja. A magyar változatból még azt sem tudjuk meg, hogy az uraság földjét bérlő (azaz „taksás”) parasztnak egyáltalán van-e lánya.

Más jellegű pedagógiai célzat érvényesül a *Nyúl, Veréb, Ölyű* című (XXXVIII.) mese szövegének megváltoztatásában. La Fontaine-nél (*Le lièvre et la perdrix*) a vadászkutyáktól halálra sebzett nyúl a vackára menekülve pusztul el:

Le pauvre malheureux vient mourir à son gîte.¹⁹

Péczelinél a nyúl ide-oda szaladva megtéveszti a kutyákat, és sikerül elmenekülnie:

‘S majd fél-hóltan szegény egy helyen meg-lapúlt.

gő mese által ihletett, saját alkotásai. A *Pap, 's Nap-számosok* (XXIX.) egy szorgalmas napszámosról szól, aki, míg a többiek henyélni mennek, tovább dolgozik, s a földben kincset talál. Az *Útazó, és Hóltt ember* című történetben egy vándor holttestre bukkan, azt könyörületből eltemeti, s a kiásott földben csillogó, gyémántos gyűrűre talál.

¹⁸ L. fent a 10. jegyzetet.

¹⁹ LA FONTAINE, *Ceuvres...*, 109.

A történethez fűzött jegyzetében a fordító elmagyarázza, hogy a vadászok

nem győzik tsudálni azokat a' sok-féle ravaszságokat, mellyeket elől-vészen a' nyúl, hogy magát meg-menthesse. — A' melly bölts Isteni gondviselés a' szaglásnak erejét plántálta a' kopók' orrába, ugyan a' tanítja a' nyulat-is a' módokra, mellyekkel magát óltalmazza. (170–171. lap)

Nem ez az egyetlen jegyzete Péczelinek, amelyben Isten bölcsességének a természetben való megnyilvánulásából von le fizikoteológiai következtetést.²⁰ Ám ha a szegény nyúl elpusztulna, odalenne a fizikoteológiai konklúzió, így hát a nyuszinak életben kell maradnia.

Az előadott történeteket Péczeli azáltal is igyekszik közelebb hozni olvasóihoz, hogy a szövegbe magyar helyneveket csempész, illetve magyar társadalmi körülményekre utal. Az *Egy szegény Házas Párban* (XXIII. mese) az asszony arról álmodozik, hogy ha majd meggazdagodnak, lovuk és szekerek is lesz, s akkor, mint lelkesen mondja:

Vásárra nyargalunk Váradra 's Budára,
Így víg lesz' életünk, 's megjó lovunk ára.

A vajúdo hegyről (*La montagne qui accouche*) a francia mese szerint mindenki azt képzei, hogy Párizsnál is nagyobb várost fog szülni („une ville plus grosse que Paris”), ami a magyar változatban (*Hegy, Egér*, XLVI. mese) így alakul:

Szül, mondják olly Várost, mint Béts, Pest vagy Eger.

A *Nyúl, Taksás, Vadász* című (XXX.) fabula La Fontaine-i szövegében az uraság és emberei bort isznak, Péczelinél pálinkát. A *Szarkák és Szajkó* (VIII. mese) idegen tollakkal ékeskedő madarában Horatius és La Fontaine²¹ a plagizálást ítéli el, az öntudatos komáromi lelkész

²⁰ Könyvtárában megvolt William Derham *Fiziko-teológiája és Asztró-teológiája*; könyvhagyatékának katalógusában (l. fent a 9. jegyzetet) a 10. és 16. lapon.

²¹ HORATIUS, *Epistulae*, I, 3, 15–20. LA FONTAINE, *Le geai paré des plumes de paon* = LA FONTAINE, *Ceuvres...*, 99.

viszont azokat az idegenmajmoló nemeseket, akik megvetik a magyar nyelvet, táncot és öltözetet. Legérdekesebb az a mód, ahogy Péczeli Phaedrus *A hangya és a légy* című meséjének a légy restségét elítélő, általános erkölcsi szinten maradó tanulságát helyettesíti (*Légy, Hangya*, XL. mese):

Az láthatja magát a' rest légy' képében,
Ki ditsekszik tsupán nemes Levelében,
Melly mint a' név régi ősiről maradtot,
Kiknek virtusokhoz ő semmit sem adott,
Ki egy rongyos mentét ha vethet előre,
Útálva néz alá a' szántó-vetőre.

Ezeket a sorokat talán Phaedrus szövegének az a részlete ihlette, amelyben a légy így gúnyolja a szorgos hangyát:

Quid horum simile tibi contingit, rustica?²²

A hangyát *rusticának*, parasztnak minősítő légy szavaiból Péczeli tolla alatt a tunya, rongyos mentéjű, de őseitől maradt nemesi címére dőlyfös nemesnek olyan – eredeti! – portréja bontakozik ki, amilyent közel hatvan évvel később majd Petőfi rajzol meg a *Pató Pál* úrban és *A magyar nemesben*.

La Fontaine meséinek vizuális hatására több francia kutató (újabbban Olivier Leplatre,²³ majd Isabelle Guillot²⁴) is fölhívja a figyelmet. Péczeli stílusáról Bíró Ferenc tesz hasonló megállapítást: „[...] az érzékekre gyakorolt hatással igyekszik megragadni olvasóit.”²⁵ Számos példát idézhetnénk arra, hogy a szövegek magyar változatában még az eredetihez képest is erősödik a vizualitás. Kettőt ragadjunk ki kö-

²² PHAEDRUS, *Formica et musca* (IV. 24.) = *Fabulae Aesopiae*, i. m.; *Mesék* (I. fent a 15. jegyzetben), 84: „Ilyesmiből ugyan mi jut neked, paraszt?”

²³ LEPLATRE, i. m., 13.

²⁴ Vö. „L'iconographie de la fable est particulièrement riche et ancienne; de même, l'histoire des illustrateurs de La Fontaine, qui comprend les plus illustres peintres et graveurs, montre à quel point ce genre entretient avec l'image un rapport étroit et quelle fortune remarquable l'œuvre de La Fontaine connaît du point de vue de la représentation artistique.” GUILLOT, i. m., 36.

²⁵ BÍRÓ FERENC, *Péczeli József*, ItK, 69(1965), 576.

zülük. Az *Ember, Vízi-kígyó* című (XIV.) fabula La Fontaine-i megfogalmazásában (*L'homme et la couleuvre*) a vitatkozó két címszereplő bíráskodásra odahívja a tehenet, s az jön is:

[...] l'on l'appelle, elle vient.²⁶

Péczelinél:

Lassú lépésekkel oda mász a' tehen,
Alig tudott járni, vak volt szegény és vén.

A *Jobbágy, Halál* című (X.) mesének megfelelő történet Aiszóposznál még rendkívül tömör. Első mondata, Sarkady János fordításában:

Egyszer egy öregember fát vágott,
és azt a vállán cipelte a hosszú úton.²⁷

A teher cipelésének nehézségét La Fontaine (*La mort et le bûcheron*) már két sorban részletezi, bemutatva, hogy az öregember a rőzseköteg és az évek súlya alatt, nyögve és görnyedten haladt, nehéz lépetekkel:

Sous le faix du fagot aussi bien que des ans
Gémissant et courbé marchait à pas pesants.²⁸

Péczeli még ennél is érzékletesebben jeleníti meg a jobbágy alakját:

'S bajos vénségének nyögött súlya alatt,
Sárga mint a' halál, fonnyadt, száraz, görbe,
'S kinek tsipás szeme esett mély gödörbe.

Érzékletesen, egyúttal olyan mély együttérzéssel rajzolja meg, mint majd Arany János *A szegény jobbágyot*.

²⁶ LA FONTAINE, *Ceuvres...*, 149.

²⁷ Az interneten: dydudu.hu/konyv/mese/aisz/aisz.html – A görög eredetit lásd: *Corpus fabularum Aesopiarum*, vol. I, edidit August HAUSRATH, Teubner, Leipzig, 1970, 83, I. változat.

²⁸ LA FONTAINE, *Ceuvres...*, 80.

Ehhez hasonlóan többször előfordul, hogy a magyar szöveg olyan, érzelmi hatást keltő elemet tartalmaz, amelyent az eredetiben nem találhatunk. La Fontaine *Le cerf malade* című meséjében a beteg szarvasnak nincsenek kicsinyei, s végül azért pusztul el, mert a betegápolás ürügyén összegyűlő barátai mindenéből kieszik, s ő nyomorultul éhen hal. Péczeli szarvasának (*Szarvas és Borjai*, VII. mese) két borja van. A költemény tíz soron keresztül ecseteli az anya gyengédségét kicsinyei iránt. A betegségbe belehalt anyaszarvast az állítólagos ápolók egy gödörbe földelik el, majd az éléstárat kiürítve, eltávoznak.

Más nap vírradóra, hogy meg-ürült hasok,
A' jászolra mentek az árva szarvasok:
De fájdalmok' után melyly nagy lett félelmek,
Látván, hogy nints többé egy szálnyi élelmek.
Az éhség' foga közt még két nap gyötrődtek,
Azután mind ketten éhen meg-döglöttek.

A másik iránt önmagát feláldozni kész *Két hív Barát* (III. mese) már idézett történetében a két férfi párbeszédének végén az alábbi, sem La Fontaine-nél, sem Bidpainál nem található sorok olvashatók:

E' szók' után egymás' nyakára borúlnak,
'S az öröm' könyvei szemeikből hullnak.

A *Galamb, Hangya* című (XXXVII.) fabulában a galamb, miután egy életmentő szalmaszálat a patakba dobva, jószívűen megmentette a fuldokló hangyát, a magyar szöveg – és csak a magyar szöveg! – szerint

[...] egy fára ült-fel tollászkodni,
'S Kedves Párja után kezdett fohászkodni.

Péczelinek az érzelmi hatásokra való fogékonysága nyilván nem független a szentimentalizmus kibontakozásától a kor magyar irodalmában. Young *Éjszakáit* egyébként, francia közvetítő szöveg alap-

ján, éppen ő fordította le és publikálta egy évvel korábban, 1787-ben, Hervey *Sírhalmait* pedig két évvel a *Mesék* után, 1790-ben.²⁹

A fabulák rövid terjedelmének, a történet többé-kevésbé gyors lefolyásának egyik következménye az igék statisztikai szempontból viszonylag nagy száma. A stílusnak ebből fakadó dinamizmusára La Fontaine kapcsán is rámutat a kritika.³⁰ S hogy a meseíró Péczelit La Fontaine-től függetlenül is jellemzi ez a tendencia, azt legjobban egy olyan szövegrészen tudjuk érzékeltetni, amelyet más szerzőtől dolgoz át. A *Pujka és Tsirkéi* című (V.) mesének azt a részletét, amelyben az anyapulyka figyelmezteti kicsinyeit egy ragadozó madár feltűnésére, Buffon hatalmas – és Péczeli könyvtárában is meglevő³¹ – *Természetrajzának* (*Histoire Naturelle*) a pulykáról szóló fejezetéből veszi át:

[...] elle [= la mère dinde] découvre l’oiseau de proie d’une distance prodigieuse ; et lorsqu’il est encore invisible à tous les autres yeux ; dès qu’elle l’a aperçu, elle jette un cri d’effroi qui répand la consternation dans toute la couvée ; chaque dindonneau se réfugie dans les buissons ou se tapit dans l’herbe [...].³²

Az idézett részlet alapján, a mondatokat kissé átcsoportosítva, Péczeli a következőket írja a meséhez kapcsolt jegyzetében („Jegyzések”):

[...] mikor a’ Pujka a’ sík mezőn tsirkéit legelteti, gyakorta el-kezd keservesen nyögni. Ezen nyögésére hirtelen a’ fűbe búnak minden tsirkéi, vagy ha fű nints, le-lapúlnak a’ földre, mint a’ holtak. [...] Maga az ember néz minden-felé, mitsoda rémíthette-meg ezeket ? de semmit sem lát, míg sokára valamely fekete motskot vesz észre az égen.

²⁹ Vö. VÖRÖS Imre, *Péczeli József, Young és Hervey fordítója*, ItK, 105(2011), 27–42.

³⁰ BIARD, *i. m.*, 105-106: „Les verbes sont extrêmement nombreux dans les *Fables* et leur fréquence constitue l’une des caractéristiques les plus importantes de la langue de notre poète. [...] Son style est dynamique et il y a peu de fables dans lesquelles le premier verbe se fait attendre au-delà du second vers [...]”

³¹ L. a fenti 9. jegyzetünkben említett katalógus 21. lapján.

³² BUFFON [Georges Louis Leclerc, comte de Buffon], *Histoire Naturelle*, 17. kötet, 1771, 142.

A költemény szövegében ezt így fogalmazza meg:

Egyszer hogy szökdöstek a' híves térségen,
 Vigyázó annyok lát egy motskot az égen.
 Fel-sem vette vólna azt más állat' szeme,
 De ő tudta, hogy az nem jó felleg neme,
 Sír, fut, nyög, le-sippad,³³ fűbe dugja fejét,
 Hogy ki-ki keresse ott menedék-helyét.
 Az el-rémült pujkák erre hasra húllnak,
 A' hol leg-sűrűbb vólt a' fű, meg-lapulnak [...].

Az utolsó négy sorban nem kevesebb, mint nyolc ige van; Péczeli különösen a gondoskodó anya izgatott tevékenységét ábrázolja még Buffonhoz képest is dinamikusabb igealmozással.

A stílus dinamizmusa iránt való érzékenysége teszi lehetővé számára, hogy például az *Oroszlán, Légy, Pók* című (II.) mesében La Fontaine szövegéhez (*Le lion et le moucheron*) hasonló szemléletességgel tudja bemutatni azt a jelenetet, amelyben a légy az oroszlán orrába bújva kínozza a dühösen vergődő, hatalmas állatot.

Péczeli mesefordításaiban (illetve átdolgozásaiban) gyakran figyelhető meg a dialógusoknak az eredeti műhöz képest megnövekedett aránya. La Fontaine *Les membres et l'estomac* című, a test különböző részeinek a gyomorral való konfliktusáról szóló (az ókorban Aiszóposz, majd Livius könyve szerint Menenius Agrippa által megfogalmazott³⁴) meséjében a 44 sorból mindössze 5 sor az úgynevezett egyenes beszéd, amelyben a testrészek közösen fogalmazzák meg elégedetlenségüket az őket kihasználó gyomorral szemben: ez a teljes szövegnek mindössze 11,36 %-a. Péczelinél (*A' Has és a' Tagok*, XXVI. mese) a szem, a száj, a fül, a láb külön-külön is megszólal, mielőtt a közös vélemény kimondására kerülne sor, a has pedig válaszol nekik: mindez a 68 sorból 28 sor egyenes beszédet jelent, vagyis 41,17 %-ot. *A Jupiter 's minden állatok* (XXXVI. mese) francia megfelelőjében (*La besace*) a költő Jupiteren kívül csak a majmot szólaltatja meg egyenes beszédben, a többi állat és az ember szavait függő beszédben közli, a

³³ Értsd: 'lesüllyed', 'lelapul'.

³⁴ Vö. AISZÓPOSZ, *A gyomor és a lábak*; TITUS LIVIUS, *A római nép története a város alapításától*, II. könyv, 32.

35 sorból 13 az egyenes beszéd, vagyis 37,1 %, a magyar változatban a majom, a medve, az elefánt, az ember és Jupiter is egyenes beszédben szólal meg, ez Péczeli 60 sorából 32, azaz 53,3 %. (Aiszóposz, majd Phaedrus azonos témájú, de jóval rövidebb fabulájában – *A két tarisznya*, illetve *Az emberi vétkekről* – a mesemondón kívül nem szólal meg senki!)

Három évvel a *Haszonnal mulattató mesék* publikálása után, 1791-ben, a *Mindenes Gyűjtemény* „V.-dik negyed”-ének 353. lapján Péczeli, franciából fordítva,³⁵ a következőket írja:

Vagynak olyan Mesék, mellyek tsak valamelly történetnek elő-beszélésében állanak, de leg-tökéletesebbek azok, mellyek némelly rövid víg-játékokhoz hasonlítanak, mellyekben különböző állatok a' jádzó személyek.

La Fontaine meséinek teatralitására Marc Fumaroli 1997-es monográfiája is rámutat,³⁶ s ahogyan már utaltunk rá, Leplatre, az epikai, a lírai és a drámai elemek harmóniáját hangsúlyozva, a La Fontaine-i fabulát „polifonikus műfaj”-nak (genre polyphonique”) nevezi.³⁷ 2004-ben a neves rendező, Robert Wilson vitte színre a Comédie-Française-ben *Fables de La Fontaine* című, tizenkilenc állatmesét tartalmazó összeállítását, amely bekerült a színház repertoárjába.

Mindaz, ami a La Fontaine-i mese teatralitásáról elmondható, Péczeli meséire is igaz: a pontosan körülhatárolható térben lejátszódó, tömör, kevés szereplőt bemutató, erős vizuális effektust kiváltó, a konfliktust gyakran dialógus formájában megjelenítő, dinamikus stílusú, sokszor váratlan fordulattal záruló történetek valóban képesek színházi hatást kelteni. Egyúttal arról is tanúskodnak, hogy a fordítás, az átdolgozás és a különböző források kombinálása révén Péczelinek sikerült állatmeséit hitelesen a saját életművébe és a műfaj magyar hagyományába integrálnia.

³⁵ L. PENKE Olga, *A Mindenes Gyűjtemény egyik forrása, az Esprit des Journalistes de Trévoux*, MKSzle, 106(1988), 248–273.

³⁶ Marc FUMAROLI, *Le Poète et le Roi. Jean de La Fontaine en son siècle*, Paris, Éditions de Fallois, 1997, 182: „Et bon nombre de ses fables seront autant de scènes de comédie à la Térence et à la Molière [...]”

³⁷ L. fent a 6. jegyzetet.

VERSENGÉS ÉS INTERAKCIÓ FÖLDI JÁNOS ÉS KAZINCZY FERENC CATULLUS-FORDÍTÁSAIBAN

POLGÁR ANIKÓ

Fried István a fordításban rejlő irodalomteremtési lehetőségeket vizsgálva megállapítja, hogy „a költő(k) fordításról kialakított nézetei és gyakorlata(-uk) az irodalomrendszerben szerzett tapasztalatoktól is függ”, „az irodalmi élet reagálását figyelve a fordítók »eltéréseik« befogadásának eshetőségeit latolgatták”.¹ Az interakció, a fordításokról mondott vélemény, vagy éppen az elkészült fordításokkal való versengés a fordítástörténet minden korszakában jelentős mértékben alakítja a költők fordításszemléletét. Fokozott mértékben igaz ez a 18. századra, amikor a fordítás nemcsak az egyéni költői stílus fejlesztésének, hanem a nyelvteremtésnek és a verstani kísérletezésnek is az eszköze.

Írásomban ezt a kérdést néhány korai Catullus-fordítás kapcsán vizsgálom. A 18. század sok tekintetben fordulópontnak számít a magyar fordítástörténetben, hiszen ekkor alakult ki (természetesen a fordítói elvek korabeli pluralizmusának keretei között) az a szemlélet, melyhez az antik költészet fordítását megújító 20. századi fordítók (pl. Babits Mihály, Devecseri Gábor) kapcsolódni tudtak. Lényeges különbség persze, hogy a 18. században még nem beszélhetünk a fordítás önálló diszciplínává válásáról, a költők többsége számára ekkor a fordítás

¹ Vö. FRIED István, *Irodalomteremt(őd)és és/vagy (mű)fordítás. Fordítói kétségek és bizonyosságok a 18–19. század fordulóján a magyar irodalomban = A fordítás és az intertextualitás alakzatai*, Bp., Anonymus, 1998, 17–36. Az idézet helye: 24.

„önmagában nem jelent értéket, csupán hozzájárulhat saját nemzete irodalmának fejlesztéséhez az értékes külföldi példák felmutatásával”.²

Kétségtelen, hogy a római költők közül a korszak kedvence Horatius: „e korban alig van költőnk, ki ne foglalkoznék Horatiusszal, olyan is kevés, ki ne próbálná meg erejét és ügyességét fordításával”, ahogy azt a költő magyar befogadástörténetét összegző Trencsényi-Waldapfel Imre megállapítja.³ Catullus fordítása ehhez képest alkalmi jelenség, s csupán az életmű néhány darabjára terjed ki (tudomásom szerint például a következőkre: 3., 5., 13., 14., 67., 92. carmen).⁴ Catullus magyar hatástörténetének szempontjából azonban ezek a kezdeményezések kiemelkedő fontosságúak, hiszen ezek az első kísérletek a későbbiekben is irányadóak maradtak. A költő magyar fordítástörténete a 18. század második felében egy-egy kiválasztott versnek a fordításával kezdődik, ekkor születnek többek között Földi János, Kazinczy Ferenc, Révai Miklós, Rájnis József, Csokonai Vitéz Mihály és Aranka György Catullus-magyarításai.⁵

A fordítás a korban versengés is (aemulatio), s nemcsak olyan értelemben, hogy a költők az eredetnél jobbat igyekeznek létrehozni, hanem hogy versenyre kelnek egymás kísérleteivel is. Bizonyos értelemben az *aemulatio*hoz kötődik az a törekvés is, melynek során a fordítók saját korábbi változataikat próbálják meg felülmúlni. Földi János és Kazinczy Ferenc fordításainak genezise jól szemlélteti, hogy a Catullus-versek kiválasztása, illetve az alkalmazott fordítói módszerek gyakran nem függetlenek egymástól. Catullus 5. carmenjének Földi Jánostól (1788)⁶ és Kazinczy Ferenctől származó fordítása (1788)⁷ egy interaktív

² SZAJBÉLY Mihály, *Fordításméleti megfontolások a 18. század második felének magyar irodalmában*, Irodalomtörténet, 1988/1, 139–158. Az idézet helye: 142.

³ TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, „Magyar Horatius” = *Horatius Noster*, 3. kiadás, Budapest, Officina, 1943, 177–198. Az idézet helye: 186.

⁴ Természetesen biztosan akadnak még fordítások, melyek elkerülték a figyelmemet, annál is inkább, mert a korra jellemző „eredetit játszó” fordítás (FRIED, *i. m.*, 20.) módszere gyakran elfedi előlünk a tulajdonképpeni forrásokat.

⁵ Vö. HOMÉR és OSSZIÁN: *Versfordítások Faluditól Arany utáinig (1750–1900)*, szerk. VARGHA Balázs, Bp., Magvető, 1957, 140–144.

⁶ Vö. RÁDAY Gedeon és FÖLDI János összes versei, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, Bp., Universitas, 2009 (RMKT, XVIII. század, 9), 257–258; *Első folyóirataink: Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 184. (A továbbiakban: *Orpheus*.)

⁷ *Orpheus*, *i. m.*, 184–185.

folyamat része: az Orpheusban egymás párjaként, ugyanazon érme két oldalaként jelentek meg. Álljon itt mindkét vers teljes szövege.

XI.

LESBIÁHOZ.

Szorossan a' Deák szerént.

Éljünk Lesbia Lelkem! és szeressünk,
És a' mord Öregék' komor beszédit
Eggy fél pénzre betsűljük öszveséggel.
Lám a' Nap le-mégyen, meg' újra fel-nő.
Nékünk egyszer enyész rövid világunk.
'S hosszú éjet örökre kell alunnunk.
Adj tsókot nékem ezret, újra százat,
Osztán adj ezeret, meg' újra százat,
Osztán más ezeret, meg' újra százat;
Osztán majd ha sok ezreket vejéndünk
Tévesszük mi is öszve, hogy ne tudjuk
Vagy hogy meg ne sokalja más irígy szem,
Számát tudva mi ennyi tsókjainknak.

XII.

UGYAN-AZ.

Szabadon. Kassán, Octobr. 9dik 1790.

Üss' a' kő dudogó Napádat, édes
Erzsim, hadd haragudjon, hadd eméssze
Dünnögésivel hectikás tüdőjét.
Ne gondolj vele mit lotsog felőlünk
Ha Vendégeivel guzsalynak ülvén
Minket 's másokat ízre porrá nyelvel.
Tsússz hozzám tsak-azért is; ő moroghat!
'S nyomd bátran ajakomra gyenge szátskád'.
Adj egy tsókot - hamar! - meg' egyet - újra.
Nem lát most - hamar egyet! - ah ne rettegj
Nyomd jobban! szaporázd! 's ne kapd-el ajkad'.
Adj százat! - hamar, - ezret! - újra százat;

Ismét más ezerét; meg' újra százat
 Adj adj harmadik ezret; – újra százat:
 Add számláltalan'; hogy se mí ne tudjuk
 Számban tartani mennyi tsókot adtál,
 Sem zsoldára szorúltt Napád ne győzze
 Édes vétkeimet rovásra róvni.

Földi János műve a szoros fordítás szabályait meglehetősen következetességgel alkalmazza, s a rekonstrukció korai példájának, illetve a 20. századi rekonstrukció előzményének tekinthető. Földi János formahűen fordít, licentiák nélkül. Az Orpheusban megjelent változatban vannak ugyan metrikailag hibás sorok, ezek azonban sajtóhibák. Az elkészült fordítást Földi nem tekintette befejezettnek, folyamatosan javított, a lehető legideálisabb megoldást tartva szem előtt, több párhuzamos szövegváltozatot hozva így létre. Fordításából a kritikai kiadás⁸ két főszöveget is közöl egymás mellett. A két változat abból fakad, hogy Földi fordítását kétszer is elküldte Kazinczynak, s mindkét változat a Kazinczy-levelezésben maradt fenn. Az Orpheus-beli közlés⁹ Kazinczy saját döntésén alapszik, a szövegben szereplő „fel-nő” azonban sajtóhiba „fel jó” helyett (erre Földi levélben figyelmeztette Kazinczyt¹⁰), akárcsak a „le mégyen” alak, mely metrikai szempontból hibás: „ez nekem: megyen, úgy kívánja a' vers” – írja a fordító.¹¹

Földi szándéka szerint szoros fordítást készít, csak azt sajnálja, hogy az egyik sort nem tudja kellő pontossággal leképezni. A 10. sor változatait az egyre szorosabb fordításra törekvés igazolja. A „majd így ha sok ezerre pótolándjuk” sorváltozattal azért nem elégedett a fordító, mert metrikai licentia van benne, a ha szótag hosszúnak számít. Földi levelében idézi Losonczy István szabályát: „Voces monosyllabae breves [...] possunt esse communes.”¹² Ennek a szabálynak az értelmében szeretné az egy szótagú szavak közül a ha és de szavakat *communes*eknek tekinteni (melyek szükség szerint vehetők hosszúaknak vagy rövideknek), megoldásával azonban mégsem elégedett. A

⁸ RÁDAY és FÖLDI, *i. m.*, 257–258.

⁹ *Orpheus. i. m.*, 184.

Uo., 491–492.

¹¹ RÁDAY és FÖLDI, *i. m.*, 474.

¹² *Uo.*, 475.

javított változatot viszont („Osztán majd ha sokakra pótolándjuk”), mely metrikailag kifogástalan, azért nem tartja megfelelőnek, mert hiányzik az *ezer* szó. „Ha valaki jobban tanátsolná, szeretném. Mert egyebekben az egész munka ugyan szorosán ejtett fordítás.”¹³ Egy további változatban („Osztán majd ha sok ezreket veéndekek”) az ige a latin többes szám első személyvel szemben egyes számú, a szoros fordítás ideájának azonban megfelel az Orpheusban közölt variáns adott szakasza: „Osztán majd ha sok ezreket vejéndekek”.

Földi a nyelvtani szerkezeteket is leképezi:

„rumoresque senum severiorum
omnes unius aestimemus assis.” (2-3. sor)

„És a' mord Öregek' komor beszédt
Egy fél Pénzre betsüljük öszvességel.” (Földi)

Kazinczy fordítása a transzpozíció módszerét alkalmazza. A transzpozíció nem a verstani helyettesítésre, hanem a valóságanyag cseréjére épít. Kazinczy hendecasyllabusokban fordít, az általa megszokott, részben a latin metrikából eredő licentiákkal, pl. a h nála nem számít mássalhangzónak:

„Erzsim hadd haragudjon, hadd eméssze”
- - - v v - v - v - -

Az antik versforma és a latinos licentiák révén a versnek bizonyos szintű idegensége megmarad, ám a reáliák magyarok. A *Lesbia* neve helyett álló *Erzsi* név magyar környezetbe helyezi át a szituációt. A *catullusi*, közelebről nem behatárolt nyitó *vershelyzet* Kazinczynál konkretizálódik. *Catullus* „a szigorú öregek mormogásai”-ról beszél („rumoresque senum severiorum”), Kazinczynál az öregek azok a vendégek, akik a napa (anyós) dünnögéseit és locsogásait hallgatják. Kazinczy a nyitó részt invektivikussá alakítja át, és az *Erzsikét* és szerelmesét, illetve másokat is megszóló anyós durva támadásává bővíti. A fordítás első hat sorához tehát *Catullus* versének 2-3. sora szolgált

¹³ *Uo.*, 475.

ugródeszkeként. A guzsaly mellett szidalmazott Erzsike esete hasonlít ugyan Lesbiáéhoz (aki feltehetőleg szintén férjes asszony volt), ám erre a latin versben célzás sem történik, ott az öregek rosszallását nem a házasságtörés váltja ki, inkább irigységről, a fiatalág szertelenségének meg nem értéséről, az életet mohón habzsoló fiataloknak a meggondolatlan cselekedetektől való óvásáról, a túlzásoktól való tartózkodás szükségességéről van szó. Catullus verse, bár konkrét megszólítottja van, általánosságban beszél az élet és halál, a szerelem és a pillanatnyi öröm, a múlt idő és az elszalasztott lehetőségek kérdéseiről, a fiatalok és az idősek temperamentumának különbségeiről, a számító racionalizmus és a szerelmi ekstázis ellentétéről. A vers nem ad fogódzót az azzal kapcsolatban, hogy városi vagy falusi környezetbe képzeljük-e el a csókjelenetet (bár a Lesbia-regény kontextusában, a Lesbia-Clodia azonosításban gondolkodó filológusok nyilván Rómához kötik), mondani-valója sokkal általánosabb ennél. Kazinczy azonban nemcsak a guzsaly mellett ülő falusi asszonyok közé helyezi és konkrét jelenetté, életképpé kerekíti a catullusi vershelyzetet, hanem azt is jelzi, hogy keresztény közegről van szó („zsóltárra szorultt Napád”). A filozofikus, gnómaszerű 4–6. sorokat el is hagyja, s a verset az ugyanabban az időpontban játszódó két ellentétes jelenet ütközésére építi: az egyik helyszínen az anyósnak és vendégeinek a guzsaly melletti munkája és zsörtölődése, a másikon az öregek morgása ellenére az erkölcsi szabályokat „tsak-azért is” felrúgó szerelmesek összebújása. A középpontba az izgatott csókolózás és a szerelmi zaklatottságból adódóan racionálisan követhetetlen csókszámolás kerül.

A kor fordításelméleti pluralizmusának tudható be, hogy ugyanabban az évben született Földi szoros és Kazinczy ellentétes előjelű, a rekonstrukció provokációjának tartható fordítása is. A rekonstrukció jellemzői a verstani következetesség, a szavak, mondatstruktúrák leképezése, valamint a csiszolgatás állandó kényszere. Az 5. carmen példája, s általában Földi fordítói munkássága is igazolja, hogy Devecseri fejlődéselvű fordítástörténeti elképzelése,¹⁴ mely szerint minden nemzet fordításirodalma átköltésekkel kezdődik, s csak a fordításfelfogás egy magasabb fokán jut el a rekonstrukció szintjére, nem fogadható el, legalábbis akkor, ha a felvilágosodás korától tekintjük át a folyamatot.

¹⁴ DEVECSERI GÁBOR, *Levél Vas Istvánhoz: A kétnyelvű Horatius-kötet vitája* = *Uó, Műhely és varázs: Görög-római tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 354–355.

„...LE FORDÍTOTTA ÉS KI IS
NYOMTATTATTA ... DE A MELYBE SOK
KÁRT VALLOTT...”

SZALAY PÁL FORDÍTÁSAI
ÉS A 18. SZÁZADI KÖNYVKIADÁS¹

HEGYI ÁDÁM

A magyarországi és a nemzetközi könyvkereskedelem történetét tárgyaló kézikönyvekből jól ismert tény, hogy a könyvkiadásban a 18. században is jelentős szerepet játszott a minél nagyobb anyagi haszon megszerzése. II. József könyvpiaci liberalizációjának köszönhetően a hazai könyvkereskedelem forgalma az előző évtizedekhez képest hatalmasat ugrott. A francia forradalom radikalizálódása és a magyar jakobinusok mozgalma ezt részben visszavetette, mégsem süppedtek vissza a könyvpiac mutatói a Mária Terézia uralkodása alatti szintre.² Természetesen a könyvkiadást nemcsak a pénzszerzés mozgatta, hiszen a szerzők számára erkölcsi megbecsülést és elismerést jelentett ismertségüknek, népszerűségüknek a megnövekedése. Az irodalmi életben jól ismert ez a jelenség, mivel Csokonai a saját hírnevére alapozva kívánta felépíteni könyvkiadói politikáját.³

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² KÓKAY György, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, Bp., Balassi, 1997, 49–65. FRÉDÉRIC BARBIER, *A könyv története*, Bp., Osiris, 2005 (Osiris kézikönyvek), 237–263; PAVERCSIK Ilona, *A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig* = V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999, 321–337.

³ SZILÁGYI Márton, *Irodalom és üzlet*, Korall 43(2011), 107–121.

II. József trónra lépésével újra virágzásnak indult a magyar nyelvű protestáns kegyességi irodalom: a korabeli nyomdák számára az ilyen jellegű kiadványok stabil anyagi bevételt biztosítottak. Közismert, hogy ezek jelentős hányada nem önálló mű, hanem fordítás vagy átdolgozás volt. Szalay Pál szentesi református lelkész is kiadott egy fordítást *Jakab és Péter sz. apostolok közönséges leveleiknek [...] rövid világosítása* címmel.⁴ Az egyháztörténeti szakirodalom röviden említi a cenzúrával vívott harcát, amelynek során hónapokig megakadályozták a könyv megjelenését.⁵ Erről a legtömörebb és egyben legjobb összefoglalást a szentesi református egyház egykorú krónikája adta, amely szerint Szalay „sok kárt vallott” ezzel a munkájával.⁶ Az alábbiakban azt vizsgálom, milyen kiadói stratégiát épített fel a vidéki református lelkész, és mit gondolt a korabeli fordításokról és az említett kiadványról maga Szalay és olvasóközönsége általában.

Szalay közvetlen környezetében több más lelképásztor is rendszeresen publikált, mint például Szőnyi Benjámín hódmezővásárhelyi és Ecsedi Miklós makói lelkészek. Szőnyi egyházi íróként országos ismeretségre tett szert, a *Szentek hegedűje* című művét a 18. században tizenhatszor nyomtatták ki, s Szőnyi hét alkalommal nem is tudott könyvének újabb kiadásairól.⁷ Ecsedi szintén nagy népszerűségnek örvendett: *Bágyadt lelkeket élesztgető csendes muzsika* című munkája 1794-ben jelent meg, s még a 19. század végén is többször kiadták.⁸ A Békési Református Egyházmegyében több egyházközség előszeretettel hívott meg olyan lelképásztorokat, akik külföldi egyetemeken pallérozták tudásukat. Szalay Pált 1787-ben Szentesre hívták meg lelkésznek.⁹ A városban a 18. század végén szolgáló lelkészek a debreceni kollégium elvégzése

⁴ William BURKITT, *Jakab és Péter szent apostolok közönséges leveleiknek a keresztyéni jó életre oktató tanúságokkal és intésekkel tellyes rövid világosítása*, ford. SZALAY Pál, Pestenn, Patzkó Ferentz' bet., 1792.

⁵ SIMA László, *Szentes város története*, Szentes, Szentes város közönsége, 1914, I. BARCSA János, *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, Debrecen, Faragó György, 1908, II., 78.

⁶ *A szentesi református ekklezsia története 1700-1825: forráskiadvány*, közread., bev. TAKÁCS Edit, Szentes, Szentesi Levéltár, 2001 (elektronikus kiadás) <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/322.JPG>.

⁷ IMRE Mihály, *A város művelődéstörténete a XVIII. századig = Hódmezővásárhely története*, főszerk. NAGY István, I., Hódmezővásárhely, Városi Tanács, 1984, 650.

⁸ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 164.

⁹ SIMA, i. m., 334, 378.

után néhány évig mindannyian svájci vagy német református egyetemeken tanultak: Szentmiklósi Sebők Sámuel Bernben, Szőnyi Pál Bázelen, Kis Bálint Jénában.¹⁰

Szalay képzettsége teljesen beleillett ebbe a környezetbe, műfordítói tevékenységét széles nyelvtudása szinte predesztinálta. Életéről viszonylag sokat tudunk: 1756-ban született Nagykőrösön lelkészcsaládban. Édesapja Szalay György helybéli lelkipásztor, édesanyja, Komáromi Krisztina az egykori debreceni prédikátor, Komáromi H. Mihály lánya volt. Szülei tisztában voltak a nyelvtudás hasznával, ezért a német nyelv megtanulásának érdekében Késmárkra küldték, de elvárták tőle a szlovák nyelv elsajátítását is. A debreceni kollégiumban természetesen megfelelő latin nyelvtudás birtokába is jutott, majd Lausanne-ban a francia nyelvet ismerhette meg, és Bázelen gyakorolhatta a fiatal korában megtanult németet. A szentesi református egyház korabeli krónikája szerint a román nyelv megértése sem okozott számára gondot, mert egy „nyáronn senkinek szándékát tudtára nem adván elment Otlakára, és ott az Oláh Paptól írni, olvasni, beszélni oláhuul 2 hónap alatt meg tanult.”¹¹ Svájci peregrinációja befejezése után 1785-től egy évig báró Beleznay Miklós udvari papja volt, miközben meghívták tanítani Pápára, de ezt az állást nem fogadta el. 1786-ban a balatonfüredi gyülekezet fogadta meg lelkipásztornak, ahonnan 1787-ben a szentesiek jobb fizetést ígérve elcsábították. A tiszántúli egyházkerület és az egyházmegye sokáig nem akarta beiktatni állásába, mert a részeges Szőnyi Pál helyére hívott Szalay felkérését nem tartották szabályosnak, de végül elsimult az ügy. Szalay sikeresen beilleszkedett Szentes és az egyházmegye életébe, néhány év múlva már assessori megbízást nyert el. Élete végéig Szentesen maradt, 1802. november 10-én gyermektelesen halt meg.¹²

¹⁰ HEGYI Ádám, *Magyarországi diákok Svájci egyetemeken és akadémiákon, 1526–1798*, Bp., ELTE Levéltára, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 6), nr. 212, 361, 431, 554. SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1789–1919*, Bp., ELTE Levéltára, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 5), nr. 6090. LABÁDI Lajos, *Szentes története évszámokban*, Szentes, Szentes Város Önkormányzata, 2003, 32. SIMA, i. m., 296–297, 333–334, 362, 378.

¹¹ TAKÁCS, A szentesi..., i. m., <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/322.JPG>

¹² ZOVÁNYI, i. m., 567. KIS Bálint, *A szentesi reformáta eklklésia állapotja, nevezetesebb tagjainak élete, emlékezetet érdemlő dolgaik, változásai* = Uő, *A Békési-Bánáti Református Egy-*

Fontos megjegyezni, hogy a 18. század végén alkotott egy másik Szalay Pál is, aki szintén nagykőrösi születésű volt, de néhány évvel a szentesi lelkipásztor születése után, 1764-ben látta meg a napvilágot. Érdekes, hogy a névrokon Szalay szintén eljutott Bázalbe, mert 1790-ben ösztöndíjat kapott tanulmányai támogatására, majd 1793-ban a pesti egyetemre is beiratkozott, és 1797-től Nagykőrösön tanított.¹³ A források alapján egyértelműen két különböző személyről van szó, mert életútjaik soha sem keresztezték egymást. Így például biztosan nem a szentesi lelkész tért vissza 1790-ben Bázalbe, mert az egyházmegyei közgyűlések anyagaiból és egyéb egyház-igazgatási iratokból kiderül, hogy ekkor folyamatosan a békési egyházmegyében tartózkodott.¹⁴ Sőt, *A Jakab és Péter szent apostolok...* című könyvében is szentesi lelkipásztornak tüntette föl magát, miközben druszája *A léleknek elragadtatásai* címmel 1794-ben adott ki egy kötetet.¹⁵

Szalay kiadói stratégiájáról csak közvetett adatok állnak a rendelkezésünkre, mert eddig nem került elő olyan levelezése, kiadói szerződése, naplója vagy valamilyen más személyes jellegű kézírata, amelyből egyes szám első személyből értesülnénk terveiről. Ezért kénytelenek vagyunk a cenzúra, a budai református ágens, a tiszántúli református püspök, valamint a szentesi egyházközség iratanyagára támaszkodni.

A szentesi presbiteri jegyzőkönyvben és a szintén szentesi egyházi krónikában 1802-ben, Szalay halálakor feljegyezték fordítói tevékenységét is. Majd 1836-ban az egyházmegye történetét tárgyaló kötetben ismét bemutatták élete folyását. Ezekből a forrásokból nemcsak arról értesülünk, hogy nyomtatásban megjelent Jakab és Péter apostolok leveleihez írt kommentárja, hanem arról is, hogy az eredeti angol szerzőnek, William Burkittnek további bibliakommentárjait, valamint

házmegye története, közread. GILICZE László, KORMOS László, Békéscsaba-Szeged, 1992 (Dél-alföldi évszázadok), 224. TAKÁCS, *A szentesi...*, i. m., <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/322.JPG> Hegyi, 2015.

¹³ ZOVÁNYI, i. m., 567: „1790. ... Extraordinarius. Die Marc. 23. nou. Dnus. Paulus Szalai, Hungarus, impetravit ab ampl. Senatu hospitium extraordinarium ad sex menses, computanelos a die 26ta eiusd. mensis Rediit in patriam d. 17. Maii.” *Liber alumnorum Collegii Superioris 1782–1797*, Universitätsbibliothek Basel, Mscr. AN II 16 101.

¹⁴ *Egyházmegyei közgyűlés, Békés, 1789. március 12.* = *Békés-Bánáti Református Egyházmegyei iratai: Jegyzőkönyvek, 1696–1959*, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Debrecen) (Továbbiakban: TtREL) I.29.a.2.

¹⁵ „Magyarra fordította, s köz haszonra ki botsátotta Szalai Pál, a’ szentesi, helv. conf. ában edjik predikátor” BURKITT, i. m., címlap

Christian Gotthilf Salzmann német evangélikus lelkész és pedagógus Sebastian Kluge című könyvét is lefordította. Sajnos fordításainak kéziratok eddig nem kerültek elő. Mind a presbiteri jegyzőkönyvet, mind az egyházi krónikát, valamint az egyházmegye történetét lelkésztársa, Kis Bálint vezette, mégis vannak a két dokumentumban tartalmi eltérések azzal kapcsolatban, pontosan mit fordított le Szalay, és mi lett a kéziratok sorsa:¹⁶

Presbiteri jegyzőkönyv, 1802. november 10.	Egyháztörténeti krónika, 1802	Békési-Bánáti Református Egyházmegye története, 1836
Hivatalbeli munkái közt lefordította a Burkit Sz. Jakab, Sz. Péter igaz B(ecses?) leveleire s a Judáséra írt világoztatásait. A két elsőt kiadta, de sokkint vallott benne. A két utolsóm(anu)script várja a kinyomtatást az öcsénél Györgynél. Úgy s mint Saltzmannak ugynev(e)zet Sebastian Kluge nevű koldus betjár illy titulus alatt: Eszes Peter élete folyása vagy egy olyan példa a mellyből a köznép sokat tanulhat, de még e sints ki nyomtatva. Ez egy szép együgyű magyarsággal írt okos hasznos könyv. Ezeket tolba írásba kívánta hagyni egy 3 1/2 esztendeig volt collegaja, barattya s attyafia. K(is) B(álint) ¹⁷	Hivatalos foglalatossági mellett lefordította és ki is nyomtattatta a maga költségén Burkitnak a Jakab és Péter Ap(osto)loknek leveleire írt világoztatását, arról de a mellybe sok kárt vallott, nagy részént rajta maradvánn – annálfogva a Sz. János Ap(osto)l 3 leveleire írt világoztatását; valamint szinte Saltzmannak: „Sebastián Kluge” titulusú könyvét, mellyet illyenn nevezet alatt akart kiadni “Eszes Péter élete fojása” sajtó alá nem bocsátotta. ¹⁸	...s itt fordította német nyelvből magyarra Burkit Wilhelmnek Péter és Jakab Apostolok leveleire tett magyarázatját, s kinyomtatatta 1792-ben, mely rajta veszvén, benne sok kárt vallott. Lefordította ezen kívül Sebastian Kluge nevű munkáját Saltzmannak, illy titulus alatt: Eszes Péter, úgy szinté Szent János Apostol leveleit Burkit után, de amelyek írásban maradtak, s György testvérenek kezébe kerültek. ¹⁹

¹⁶ Kis Bálint szerzőségéről lásd BAGI Zoltán, *Szentes város református közössége a 18. században a Béládi István, Gál István és a Kiss Bálint által írt ekléziatörténet alapján* = *Mezőváros, reformáció és irodalom*, szerk. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2005 (Historia Litteraria, 18), 185–186.

¹⁷ *Jegyzőkönyv omniáriummal, 1798–1816* = *Szentesi egyházközség iratai*, TtREL I.375.b.2.

¹⁸ TAKÁCS, A szentesi..., i. m., <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/322.JPG>

¹⁹ Kis, A Békési-Bánáti..., i. m., 224.

Mivel a nyomtatásban megjelent kötet ma is a rendelkezésünkre áll, ennek előszavából megállapítható, hogy Szalay valóban William Burkitt 17. századi anglikán lelkipásztor Újtestamentumhoz írt kommentárjának egy részét fordította le: a Jakab és Péter apostolok leveleihez készített magyarázatait. A nyomtatványból azt is megtudjuk, hogy Szalay nem az eredeti angol kiadásból dolgozott, hanem Friedrich Eberhard Rambach evangélikus lelkész és porosz királyi tanácsos német nyelvű fordításából. A szentesi lelkipásztor feltehetően arra alapozott, hogy Burkitt műve nagyon népszerű volt Nyugat-Európában; nem véletlenül utalhatott arra a magyar nyelvű előszóban, hogy Rambach is a 12. angol nyelvű kiadásból készítette el a saját fordítását.²⁰ Ha valaki az előszóban felhívja erre az olvasó figyelmét, akkor abból arra következtethetünk, hogy bízik könyvének sikerében. Lehetett is oka ezt feltételezni, mert a Rambach által készített német nyelvű verzió a 18. század második felében bizonyíthatóan eljutott Magyarországra, mint például Balog Péter 1773-as possessorbejegyzése is ezt mutatja.²¹

A források eltérnek abban, hogy Szalay a Júdás vagy János apostolok leveleihez fűzött további kommentárokat fordította le. Az azonban mindhárom szövegvariánsból megállapítható tény, hogy Szalay elkészítette munkájának folytatását is. Vagyis nemcsak könyve előszavában tett arról tanúbizonyosságot, hogy nagy érdeklődésre számított, hanem készült a további publikálásra is. A biztos olvasóközönség megszerzését azzal is biztosítani akarta, hogy a Magyar Kurírban 1792-ben fizetési felhívást tett közzé.²² Ráadásul olyan művek közreadásán is gondolkodott, amelyek népfelvilágosí-

²⁰ BURKITT, *i. m.*, előszó, Rambachról: *Neue Deutsche Biographie*, <http://www.deutsche-biographie.de/sfz104267.html>. Burkitt munkásságának legújabb feldolgozása: Gerard G. MOATE, *The 'Lost' Library of William Burkitt 1650–1703*, *The Library*, 12(2011), 2, 119–141.

²¹ „Petri Balog comp. Marburgi 1773.” William BURKITT, *Praktische Erklärung des Neuen Testaments*, übers. Friedrich Eberhard RAMBACH, Halle, Johann Immanuel Gebauer, 1763–1768, I–IV. Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára B 157.

²² „Mind az, hogy én a munkát 3a Septbr 1792 költ Magyar Kurírban ki hirdtettem, és azon Jelentés ott, nevem nélkül jövé ki, a Kurirt az eránt, hogy nevemet ki írja, meg-szólítottam, a melyet ők 82dik Ujság levélb(en) az 1298. pag. ki is tett...” *Szalay Pál levele Hunyadi Ferencnek, Szentes, 1793. április 3.* = *Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Szalai Pál, szentesi prédikátor előzetes cenzúra nélkül kiad egy könyvet*, TtREL I.1.b.32.520. nr. 1.

tó céllal a keresztény kegyesség jegyében gazdálkodási és nevelési tanácsokat adtak volna a társadalom alsóbb rétegei számára. Választása Saltzmann *Sebastian Kluge* című művére esett. Nem tudjuk, hogy publikálását az akadályozta-e meg, hogy Igaz Sámuel 1797-ben *Okosdi Sebestyén* címmel lefordította és ki is adta Kassán ezt a művet, de a presbiteri jegyzőkönyv fogalmazásából úgy tűnik, hogy 1802-ben Kis Bálint még nem hallott erről a kiadásról.²³ Igaz Sámuel könyvének címlap-verzóján a református cenzor, Tasnádi Székely István engedélye található, viszont Szalay könyvén sem református, sem katolikus, sem világi cenzori engedély nem szerepel.²⁴ Vajon miért nem?

Az 1791. évi 26. törvény a protestánsoknak lehetővé tette, hogy hitéleti könyveiket a saját cenzoraik ellenőrizték, de a helytartótanács továbbra is felülbírálhatta a protestáns revizorok döntését, ha az a katolikus felekezet számára sértő volt. A református egyház a törvény értelmében elkezdte a cenzori hivatalt kiépíteni, de Szalay munkája éppen egy köztes időpontban jelent meg: a helytartótanács már nem volt illetékes az ügyben, de Debrecenben még nem működött a könyvellenzés.²⁵ Szalay ennek az átmeneti időszaknak lett az áldozata.

A helytartótanács cenzorai felfigyeltek arra, hogy Patzkó Ferenc Ágoston pesti nyomdájában egy protestáns kegyességi munka jelent meg, és az 1791. évi 26. törvény alapján hiányolták az egyházkerület bejelentését a kötettel kapcsolatban, ezért nem engedélyezték annak terjesztését. (Az új törvények szerint a református egyház belső cenzorai döntöttek a kiadás engedélyezéséről, vagy tiltásáról, de erről értesíteniük kellett a helytartótanácsot.)²⁶ Patzkó egyébként Pozsony-

²³ Vö. RADÓ Antal, *A magyar műfordítás története 1772–1831*, Bp., Révai, 1883, 54.

²⁴ „Ki-nyomtathatik, Sepsi, 20. April. 1797. Eszt. Tasnádi Székely István, S. P. Abaújv. Helv. Vall. tartó Esperest. és Könyvek-Vizsgálója.” Christian Gotthilf SALZMANN, *Okosdi Sebestyén*, ford. IGAZ Sámuel Kassa, Ellinger János, 1797. Vö. BURKITT, *i. m.*

²⁵ FELHŐ Ibolya-VÖRÖS Antal, *A helytartótanácsi levéltár*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961 (Magyar Országos Levéltár Kiadványai: Levéltári leltárak, 3), 223. SASHEGYI Oszkár, *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830*, Bp., Dunántúl Pécsi Egyetemi Kiadó, 1938 (Minerva-könyvtár), 14–15. SCHERMANN Egyed, *A protestáns cenzúra teljes kialakulása*, Pannonhalmi Szemle, 1931, 220.

²⁶ *Protocolla 1793*. Helytartótanácsi Levéltár. Departementum revisionis librorum, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (Továbbiakban: MNL OL) C 60 10. kötet nr. 11996.

ból irányította pesti vállalkozását, pesti üzleti tevékenysége alapvetően megbízható felvevő piaccal rendelkező kiadványok előállítására korlátozódott, de ez nem jelentette azt, hogy csak kegyességi művek nyomtatásával foglalkozott.²⁷ Amint Szalayhoz eljutott a könyvek visszatartásának híre, azonnal lépéseket tett a terjesztés elé gördített akadályok elhárítására.

Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a szentesi református egyház vezetői kellően tájékozottak voltak a hatályos jogszabályok tartalmával kapcsolatban, mert a presbiteri jegyzőkönyv mellett ún. leirati jegyzőkönyvet is vezettek, amelyekbe a püspöki körleveleket és a helytartótanácsi rendeleteket gyűjtötték össze. Ebben a jegyzőkönyvben II. József 1784-es cenzori rendelete is megtalálható volt.²⁸ 1790-ben már Szalay tulajdonában voltak az 1790/91-es országgyűlés végzései.²⁹ A törvényekhez kapcsolódó rendeletek valahogy mégsem jutottak el időben Szalayhoz, pedig Hunyadi Ferenc püspök 1792. augusztus 20-án kelt levelében arról értesítette Szőnyi Benjámin esperest, hogy az egyházmegyében senki se nyomtattasson ki addig könyvet, amíg az új cenzorok hivatalba nem lépnek:

Ambar az 1791dik eszt(endő)b(en) hozott ország törvénye is azt parantsolja, hogy senki közzülünk, akár a külső, akár a belső rendben légyen, sem az erköltsre, sem a vallásra tartozó munkáját nyomtatás alá addig ne adja, míg az a magunk közzül rendelendő censorok által meg nem vizsgáltatik: ezt mindazáltal a Superintendentia is a maga részéről mindeneknek tudtára adja, ezt hozzá tévén hogy már censorokat nem tsak

²⁷ V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999, 214, 216, 220, 222, 276, 325. Szilágyi Márton részletesen bemutatta a pesti Patzkó nyomda szerepét az *Uránia* című folyóirat kiadásában. SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998 (Csokonai könyvtár, 16), 343.

²⁸ *Állami és egyházi hatóságok leiratok másolatai 1786–1811*, Szentes Nagytemplomi Református Gyülekezet levéltára, jelzet nélkül, 95–97. lap.

²⁹ A kötetben található tulajdonosi bejegyzésből egyértelműen kiderül, hogy Szalay a törvények elfogadásával egy időben szerezte meg azok szövegét: „Paulli Szalai mp. VDMri Szentes d. 27a Junii 1790.” *Extractus articulorum et diplomatum super religionis negotio in inclyto Regno Hungariae conditorum*, [S. l.], [S. n.], 1790. Horváth Mihály Gimnázium könyvtára I.86.2684.86. A vallásyagkorlással foglalkozó 1791. évi 26. törvény magyar fordítását utólag kötötték a könyvhöz.

rendelt, hanem azokat nevek szerint is a Fels(éges) Heljrtartó Tanátsnak régen be jelentette, és Fő Tiszt(eletű) Superintendens Uram a kezéhez küldendő írásokat azoknak fogja által adni.³⁰

Az információ elakadása összefügghet azzal, hogy Szőnyit ekkor már el akarták távolítani hódmezővásárhelyi lelkészi állásából, ami kihatással volt esperesi működésére is. Nem véletlen, hogy az egyházmege ügyeit 1787-től kezdve alesperesként Szentmiklósi Sebók Sámuel intézte.³¹ Mivel a levelet Szőnyinek címezték, feltételezhetjük, hogy az nem jutott el Szentmiklósi kezéhez, ezért nem szerzett tudomást Szalay annak tartalmáról. Ezt erősíti meg az is, hogy a kutatások szerint Szőnyi igyekezett a kezelésében lévő iratokat minél később átadni az illetékesek kezébe.³² Szalay is erről számol be 1793-ban keltezett levelében, amelyben leírja, hogy Szentmiklósi a püspöki utasítást csak 1792. szeptember 28-án közölte vele, miközben a nyomdakész kéziratot már augusztus 15-én átadta a nyomdásznak.³³

A jogi helyzet megértése után Szalay 1793 áprilisában két levelet is írt Hunyadi Ferenc püspöknek. Ezekben leírta, hogy a jogszabály ismeretének hiányában eredetileg Bécsbe küldték cenzúrára a próbanyomatot, de most már tisztában van a helyzettel, és kéri, hogy az egyházkerület minél előbb vizsgálja meg a mű tartalmát.³⁴ Az egyházkerület meglepően gyorsan kézbe vette az ügyet, mert még áprilisban hivatalosan igazolta a helytartótanács felé, hogy Szalay fordítását az egyházkerületi cenzor rendben találta, és elnézést kértek a

³⁰ Hunyadi Szabó Ferenc utasítása Szőnyi Benjámín esperes számára, Debrecen, 1792. augusztus 20. = *Békés-Bánáti Református Egyházmegei iratai: Felsőbb hatóságí körlevelek 1600–1948*, TtREL I.29.f.3.

³¹ Az egyházmegei közgyűléseken Szentmiklósit már 1787-től kezdve proseniorként tüntették fel. *Egyházmegei közgyűlés, Gyoma, 1787. február 28.* = *Békés-Bánáti Református Egyházmegei iratai: Jegyzőkönyvek 1696–1959*, TtREL I. 29.a.2.

³² *IMRE, i. m.*, 666.

³³ „Mert a V. Superintendentiának azt illető, a mint az után láttam, 20a August 1792 költ rendelését, én velem Tiszteletes Pro Senior Sz. Miklósi S. Sámuel Úr 28a Septbr. közölte, úgy de én a fenn forgó munkát még 15a Aug. adtam által a Typographusnak...” Szalay Pál levele Hunyadi Ferencnek, Szentes, 1793. április 3. = *Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Szalay Pál szentesi prédikátor előzetes cenzúra nélkül kiad egy könyvet*, TtREL I.1.b.32.520. nr. 1.

³⁴ *Uo.*, TtREL I.1.b.32.520. nr. 2.

késői bejelentés miatt.³⁵ A püspök 1793. július 9-én kelt levelében a budai ágens közbenjárását is kérte a könyv terjesztési tilalmának feloldása érdekében.³⁶ Ez valószínűleg nem mehetett túl gyorsan, mert 1793. augusztus 6-án kelt kérvényében maga Szalay is a terjesztés minél előbbi engedélyezését sürgette meg.³⁷

Sajnos nem ismerjük a Patzkó nyomda üzleti könyveit, és Szalay megmaradt kézírataiban semmi nyomát nem találjuk annak, hogyan alakult a könyv terjesztésének további sorsa, két apró jeltől mégis arra következtethetünk, hogy a református értelmiség kedvelt olvasmányai közé tartozhatott a könyv. Az első jelnek egy possessorbejegyzést tekinthetünk, amelyet 1797-ben egy Arad vármegyei faluban, Borossebesen kelteztek. A bejegyzést a helybeli tanító írta, amelyből megtudhatjuk, hogy rektori működése idején 1 forint 8 krajcárét vette meg Burkitt művét: „Ez könyvet vettem 1 Rf. 8xr. 1797ben. B(oros) Sebesi Rector koromb(an).”³⁸ A 18–19. század fordulóján a Békési református Egyházmegyében a borossebesi gyülekezet a kicsiny egyházközségek közé tartozott.³⁹ Nem tudjuk, milyen fizetése volt a rektornak, de azt igen, hogy Szentesen 1797-ben a lányok tanítója – a természetbeni járandóságokon kívül – készpénzben évi hat forintot kapott az egyházközségtől.⁴⁰ Szentes anyagi forrásait tekintve sokkal gazdagabb egyházközség volt, mint Borossebes, mégis csak 6 forintot fizetett a lánytanítónak. Sebesi kollégája valószínűleg ennél jóval kevesebbet kaphatott kézhez. Ennek ellenére a borossebesi rektor évi fizetésének – feltételezhetően – igen nagy arányú részét Szalay for-

³⁵ Hunyadi Ferenc püspök levele helytartótanácsnak, Debrecen, 1793. április 25. = *Helytartótanácsi Levéltár. Departementum revisioinis librorum*, Vallási tárgyú könyvek nyomtatásával és terjesztésével kapcsolatos ügyek (az alábbiakban: HL Vallási tárgyú...), MNL OL C 60 84. csomó 1793 F. 20.

³⁶ Hunyadi Ferenc püspök levele az ágensnek, Debrecen, 1793. július 9. = HL Vallási tárgyú..., MNL OL C 60 84. csomó 1793 F. 20.

³⁷ Szalay Pál kérvénye a helytartótanáchoz, Szentes, 1793. augusztus 6. = HL Vallási tárgyú..., MNL OL C 60 84. csomó 1793 F. 20.

³⁸ BURKITT, i. m. Békési Református Egyházközség könyvtára, jelzet nélkül.

³⁹ BARCSA, i. m., II. 213. BALLA Sándor, *A borossebesi református egyház története = Képek és szemelvények Borossebes város múltjából*, szerk. Kiss László, Bp., 2014, Kölcsey Egyesület, 281–282.

⁴⁰ Számadó lajstrom 1797/1798, Szentes-Nagytemplomi Református Gyülekezet levéltára, jelzet nélkül.

dításának megvásárlására költötte, vagyis hasznos olvasmánynak tekintette Burkitt bibliakommentárját.

A második jel arra enged következtetni, hogy a békési egyházmegyében közismert volt Szalay fordítása, mert 1800-ban Béládi István erdőhegyi rektor elvállalta, hogy Lázár Pál assessor számára beköti Burkitt egyik művét. A forrásból ugyan nem derül ki, hogy a Szalay által készített fordításról van-e szó, de joggal feltételezhetjük, hogy nem az angol eredeti vagy esetleg a német változat jutott el Délkelet-Magyarországra nem sokkal Szalay munkájának napvilágra kerülése után:

Béládi István az Ágyai Oskolához készítendő lajstromra fel vett 51 xr lefizetése, v(agy) a diariumnak a Gy(ula) Vári gyűlésben lett végzés szerent való el-készítése eránt meg szállíttatván, T. Lázár Pál Urra utalt, hogy azt az 51 xrt Ő Kegyelme vette-fel. Béládi Istvánnál az 51 xr maradjon Burkittnak azon exemplárja, mellyet néki T. Lázár Pál Úr bé-kö-tésre által adott. Ő pedig az ágyai ekklesiának tégyen eleget.⁴¹

Miért szerepel mégis az egyházi krónikában Szalay könyvkiadása úgy, hogy [ezen] „sok kárt vallott, nagy részént rajta maradván...”?⁴² Feltételezhetjük, hogy a bürokratikus útvesztő mind a nyomdásznak, mind Szalaynak kedvét szegte, és a szentesi lelkész nem tudott (vagy nem akart) újabb nyomdással üzleti kapcsolatba lépni. A nyomdász és a fordító közötti hűvös viszonyt jól mutatja a megjelent könyv előszava, mert ebben a fordító azért mentegetőzik, hogy olyan helyesírási hibák is bekerültek a kötetbe, amelyek az eredeti kéziratban biztosan nem szerepeltek. Ezek alapján egész biztosan volt a nyomdász és a fordító között szakmai konfliktus is, bár ennek mértékét nehéz megállapítani:

A' nyomtatásban esett némelly hibákról mind én mind a' Typographus, reményljük, hogy a' jó szivű Olvasó meg-enged: - sok okokra nézve majd lehetetlen, hogy az ilyen módon való nyomtatás hibáktól üres lehessen - azt mind az-által jelentem, hogy ez az írás, - adgya, - mondgya

⁴¹ Egyházmegyei közgyűlés, Békés, 1800. március 28. = Békés-Bánáti Református Egyházmegye iratai: Jegyzőkönyvek 1696–1959, TtREL I.29.a.2.

⁴² TAKÁCS, A szentesi..., i. m., <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/322.JPG>

1s több e' fél. nem az enyim: hogy ezt meg-láttam a' két első árkusokon, irtam eránta a' Typographusnak, a' honnan, ez az írásmódja a C. betűn tul nem is fordul elő.⁴³

Annak ellenére, hogy Szalay nagy valószínűséggel kudarcnak könyvelte el fordításának kinyomtatását, közvetlen környezetében és az egyházmegyéjében nagy hasznát vette nyelvtudásának. Ennek megvizsgálása kapcsán rá is térünk második kérdésünk megválaszolására: arra, hogy mit gondolt maga a fordító és olvasóközönsége általában a korabeli fordításokról és magáról Szalay munkájáról.

A Békési Református Egyházmegyében a 18. század végi betelepítéseknek köszönhetően német nyelvű egyházközségek is létrejöttek. Ezek a falvak a Bánátban veszélyes környékeken helyezkedtek el, mert előfordult, hogy a telepeseket román parasztok erőszakkal elkergették. Ilyen körülmények közé nyelveket beszélő, külföldi egyetemeket megjárta lelkipásztort nehéz volt meghívni. Így nem meglepő, hogy a magyar anyanyelvű végvári prédikátor képtelen volt a szomszédos lieblingi német reformátusok számára a szentségeket kiszolgálni:

Ilyenkor is pedig a tolmácsok tsak olyanok vóltak, a micsodásokat hamarjába kaphattunk, néhányszor tsak ott szolgáló rittbergi gyermekek, a kik vagy a magyar, vagy a német nyelvet tsak felényire is alig értették. Könnyen meg eshetett azért, hogy sem az én kérdésemet, sem az ő feleleteket nem a maga igaz értelmébe adták által.⁴⁴

Az egyház élete mégsem állhatott meg. A katonai határőrvidéken megalapított Debelliács színtiszta magyar lakossággal jött létre, de a Pancsován található katonai parancsnoksággal németül kellett a kapcsolatot tartani. 1795-ben Szentmiklósi Sebők Sámuel esperes utasította Szalay Pált, hogy személyesen látogassa meg ezt a községet. Szalay

⁴³ BURKITT, *i. m.*, előszó.

⁴⁴ Boros István jelentése a rittbergi kivizsgálásról, Rittberg, 1805. március 7. = Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980: Hermán János lieblingi lelkész fejelemije, 1804, TtREL I.1.b.44.849. nr. 5.

ezt a feladatot kitűnően megoldotta, hiszen folyékonyan beszélt németül, ezért tudott közvetíteni a lakosság és a katonaság között.⁴⁵

Bizonyos esetekben a nyelvtudás és a könyvek fordítása finoman szólva is komoly ellenérzést váltott ki a gyülekezeti tagokból. Így járt Fábíán János békési rektor-tanító 1795-ben, aki ellen Barkó Mihály preceptor azt vallotta, hogy „...estvénként széjjel járt, reggel sokaig szeretett aludni. Könyveket fordított, s akart kiadni.”⁴⁶ Bányai Mihály szintén ezzel vádolta Fábíánt: „akárhányszor kaptam 9 s 10 orakor az ágyába délelőtt. Találtam a Klassisába is többször a kementzére borulva, Claudius életet fordítván versekre.”⁴⁷ Miért terhelő bizonyíték ez egy vidéki tanító ellen? Szalay valószínűleg rendezettebb életet élt, nem mulatott éjszakánként, de ő is könyveket akart kiadni. A válasz nagyon egyszerű: Fábíán radikális deista volt, a vallást emberi kitalációnak tekintette, a keresztény hitelveket nem tartotta bebizonyíthatónak, a Bibliát csak emberi kezek művének vallotta, a szentháromság-tagadókat tartotta a természeti valláshoz legközelebb állóknak, valamint tagadta a túlvilág létezését, és nem hitt a feltámadásban.⁴⁸ Ilyen nézetek hirdetése mellett nem meglepő, ha fordítói tevékenysége is gyűlöletet ébresztett ellene az egyháztagok között.

A Szalay által képviselt fordítói tevékenység viszont keresztény szellemű művek fordítását jelentette, amely egyáltalán nem zavarta Szentest, illetve az egyházmegye lakosságát. Tudjuk, hogy a 18. századi paraszti műveltség még erősen a szóbeliségen alapult. Az olvasás a paraszti világban gyakran az imádkozás szinonimáját jelentette, amelyből az következik, hogy bonyolultabb írott szöveget csak kevesen tudtak megérteni.⁴⁹ Ez Kis Bálint jellemzése alapján érvényesnek

⁴⁵ *A debellatsi ref. ekklesiának 1795diki vagyis felállásakori állapotja = Egyházközségekre vonatkozó iratok: Debelliács 1794–1867, TtREL I.29.i.33. Vö. CSETE-SZEMESI István, A debeljácsei (torontálvásárhelyi) református egyház gyökerei, 200 éves múltja és jelene, Bp., Márton Áron Kiadó, 1994, 41–43.*

⁴⁶ *Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, Békés, 1796. december 9. = Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980: Fábíán János békési iskolamester fejegyelmiye 1797, TtREL I.1.b.37.658. nr. 5.*

⁴⁷ *Uo. (Szőnyi Benjámin 1794-ben meghalt, ezért ekkor már ténylegesen Szentmiklósi vezette az egyházmegyét.)*

⁴⁸ *A békési egyházmegye sententiája Fábíán Jánosra nézve, Öcsöd, 1796. = Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980: Fábíán János békési iskolamester fejegyelmiye, 1796, TtREL I.1.b.36.644. nr. 1.*

⁴⁹ *TÓTH István György, Mivelhog magad írást nem tudsz..., Bp., MTA TTI, 1996 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17), 80–82, 87–90. G. SZABÓ Botond,*

tekinthető a szentesiekre is, mert szerinte „A Könyveknek meg szerzését ‘s olvasását meg mind eddig általjában vévénny úgy nézik embe-reink mint könnyen elhagyható dolgot.”⁵⁰ Csoó István helybeli tanító például csak „keze kereszt vonásával” tudta hitelesíteni a korábban már említett részeges Szőnyi Pál ellen készített tanúkihallgatási jegyzőkönyvet.⁵¹

Mégis találunk arra utaló jeleket, hogy Szalay környezetében volt igény a felvilágosodás műveinek magyar nyelvű fordításaira. Domokos Lőrinc egyházmegyei főgondnok 1795-ben írt levelében a szentesi főbíró, Dobosi Mihályt a komolyabb olvasmányok iránt érdeklődő személyek közé sorolta, mert szerinte a Debrecenben megjelenő Milton-fordítás iránt Dobosi biztosan érdeklődni fog. Rajta kívül még Szalay Pált tekintette olyan szentesi értelmiséginek, akit érdekelhetnek az ilyen típusú olvasmányok.⁵² Lelkész társa, Kis Bálint szintén úgy vélekedett róla, hogy olvasott ember volt, így például megemlítette, hogy „Unalmas óráiban végig olvasta a Ladovocat Históriai Lexiconát.”⁵³

A fentebb bemutatott források alapján a következő rövid összegezést tehetjük: Szalay Pál nagy reményeket fűzött nyomtatásban megjelent fordításához, amely bürokratikus hibák miatt sok bosszúságot okozhatott neki, de nem biztos, hogy anyagi haszonra nem tett szert belőle. További fordítások megjelentetésére viszont nem tudott vagy nem akart vállalkozni. A Dél-Alföld református lakossága csak akkor figyelt fel élenken egy-egy fordítás készítésére, ha az vagy annak készítője súlyosan megsértette a kereszténység alaptételeit. Egyébként a fordításhoz, tolmácsoláshoz pozitívan viszonyultak, hiszen a napi munkájukat könnyítette meg ez a fajta tevékenység.

Vallás és felvilágosodás = Egyház és művelődés, szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BERECZKI Lajos, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, 2000, 400–402, 404.

⁵⁰ TAKÁCS, A szentesi..., i. m., <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/594.JPG>; KIS, A szentesi..., i. m., 359

⁵¹ Szőnyi Pál elleni tanúvallomások jegyzőkönyve, 1788. május 28. = *Egyházközségre vonatkozó iratok: Hódmezővásárhely 1765–1841*, TtREL I.29.i.67

⁵² Domokos Lőrinc levele Szentmiklósi Sebők Sámuelnek, Gyula, 1795. december 19. = *Egyházközségre vonatkozó iratok: Hódmezővásárhely 1765–1841*, TtREL I.29.i.67. Dobosit a levélben a keresztnéve nélkül említik, de a városi és egyházi tisztségviselők között nem volt ekkor más Dobosi nevű. Vö. LABÁDI, i. m., 287–288.

⁵³ TAKÁCS, A szentesi..., i. m., <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/326.JPG>

FORDÍTÁS ÉS ÉRZÉKENYSÉG

HEGEDÜS BÉLA

Véleményem szerint túlzás nélkül állítható, hogy a 18. századi magyar irodalom kutatói számára a 2014-es év egyik legfontosabb és legörömtelibb eseménye a *Német Máté koma* című regény megjelenése volt.¹ Ahogy a sajtó alá rendezők az utószóban említik, rendkívül csekély a 1792 és 1800 között született magyar nyelvű (fordított vagy eredeti) regények száma, s azok nagy része sem nevezhető igazán élvezetes és kiemelkedő alkotásnak, fordításnak. Ennek fényében határozottan kijelenthető, hogy a *Német Máté koma* kivételt jelent: rendkívül szórakoztató, elgondolkodtató, gördülékeny, jól fordított, letehetően mű.

Írásomban vállaltan törekszem a regény népszerűsítésére, s külön felhívom a figyelmet annak bizonyos szempontból kiemelten érdekes részleteire. S mivel a műnek mindeddig csupán egy kimerítő, a sajtó alá rendezőktől származó elemzése olvasható, ehhez is szeretnék hozzátenni valamit, néhol kiegészítve, néhol másképp értelmezve a szöveget.

Két dolgot fogok vizsgálni: egyrészt egy bizonyos fogalom-csoport, ti. az *érzékeny* és az *érzékenység* kifejezések megjelenését és jelentésváltozatait, illetve azok német megfelelőit az eredetiben és a magyar fordításban, másrészt a *testiség* versus a *kortárs európai értelemben vett szerelem* fogalmainak a történeten belüli többértelműségét, és az abból következő, a történet egészét érintő, azt szervező szöveghelyeket.

¹ *Német Máté koma* (1792), s. a. r. LABÁDI Gergely, BALÁZS Péter, Bp., Balassi, 2014. Az Országos Széchényi Könyvtárban található egyetlen kéziratról l. az *Utószót*.

ELÖLJÁRÓ LEVELE A SZERZŐNEK

Joseph Richter eredeti regényében² a narrátor szabadkodik ugyan, hogy jó esetben nincs szükség a regények elé írt előszókra, mert magának a szövegnek kellene a szerző mellett szólni, és nem fordítva, most azonban mégis szükségesnek tartja annak megírását. Ugyanis a cím alapján az olvasó azt gondolhatja, hogy ez a könyv a „példázatja” („Nachahmung”) vagy fordítása Dulaurens *Le compere Matthieu* című regényének,³ miközben, ahogy a szerző fogalmaz: „saját találmánynak szüleménye” („das Kind meiner Erfindung ist”). A francia és a német változat címe *szinte* azonos, de ennek okáról Richter csak annyit mond, hogy az apát sem kérdezik a gyereke nevééről. Nyilvánvalóan azonban van jelentősége a címadásnak, s ha nem így lenne, nem hangsúlyozná azt sem, hogy ez a *Máté koma* a német *Máté koma*, tehát *Máté koma*, de valahogy másképpen, és németül.⁴

A TÖRTÉNET

A történet maga a szokásos, Európa-szerte, de különösen francia nyelvterületen elterjedt alapmotívumra épül, a *távoli romlatlan vidékről érkezett vadember szembesül az európai keresztény kultúrával*. Egy Diego nevű spanyol szerzetes hajótörést szenved egy csendes-óceáni szigeten. A bennszülöttek megmentik az életét, de mivel mindenáron téríteni akar köztük, ennek következményeként felborul a sziget megszkott életének rendje, s az egyik, közvetve Diego miatt gyilkossá vált bennszülöttel, aki később a keresztségben a Domingo nevet kapja, örökre el kell hagyniuk azt. Batáviai, algériai, spanyol- és franciaországi, angliai kalandok után az eredetileg lelkes Domingo kereszténységbe vetett hitének mértéke egyre csökken, de egy belga-németalföldi kitérőt követően úgy tűnik, hogy Svájcban, egy rejtett kis völgyben, Fernando nevű öreg barátja mellett megállapodik végre, sőt később

² Az eredeti mű: Joseph RICHTER, *Der deutsche Gevatter Matthies*, Leipzig, 1791–1792. Köszönettel tartozom Labádi Gergelynek, amiért rendelkezésemre bocsátotta az eredeti német nyelvű regény mikrofilme-felvételeit.

³ Henri-Joseph DULAURENS, *Le compère Mathieu ou les bigarrures de l'Esprit humain*, Londres, 1766. A francia regényről l. az *Utószót*.

⁴ Mindebből az is következik, hogy *egy* következetes fordító akkor járt volna el helyesen, ha fordításának a *Magyar német Máté koma* címet adja.

kötendő házasságában boldogságra is talál. A szigetihez hasonló idilli állapot azonban nem tart soká: Fernando meghal, Domingót neje megcsalja, ezért újra útra kel. Egy korábbi angol ismerősének lesz útitársa, akit egészen Rómáig – utolsó reménységéig – kísér, ahol viszont angol barátját megölik, Domingo pedig egy félreértés miatt börtönbe kerül. Szabadulása után összetalálkozik az időközben halálosan megbetegedett feleségével, és nem sokkal később egy időben halnak meg. Összes, gyakran életveszélyes kalandja és veszte is annak köszönhető, hogy útja során csak nagyon kevesekkel képes a kölcsönös megértésen alapuló kommunikációra, aminek egyik oka a szigetről hozott, a szerelemről vallott sajátos felfogása.

érzékeny – érzékenység

Összegyűjtöttem a magyar fordításban az *érzékeny* és az *érzékenység* kifejezések összes előfordulását, majd megkerestem azok német eredetijét. Természetesen már csak a magyar szöveg ismeretében is látszott, figyelembe véve a szövegkörnyezetet, hogy a kifejezések homonimákként több, egymástól eltérő jelentésben állnak, de valójában a német eredetivel való összevetés vezetett arra a felismerésre, hogy milyen könnyen félreérthetővé tud válni egy – az irodalomtudományban – különösen sok jelentéssel terhelt fogalom. Előzetesen négy és egy további főbb jelentésmezőt lehet megkülönböztetni a szövegkörnyezet és a német szöveg ismerete alapján. Továbbá megállapítható, hogy a magyar szöveg nagyon gyakran akkor is vagy az *érzékeny* vagy az *érzékenység* kifejezést használja, amikor a német nem az *empfinden* ige valamelyik főnévi vagy melléknévi alakját. Az *érzékenység* kifejezés jelentésbővülésének legjobb példája, ha azt olyan helyen is használják a fordítás során, ahol az eredetiben valami más szerepel, illetve ha homonimaként eleve több jelentésben szerepel a műben.

1. jelentésmező: érzékenység = érzékszervi érzékelés vagy érzékelő képesség, tudatnál levés, tudat

Ahogy arra már felhívtam a figyelmet,⁵ a magyar kifejezésnek ez az eredeti jelentése, és ez a jelentés egészen a 19. század első feléig fennmarad, mindenekeelőtt filozófiai-ismeretelméleti terminusként. A szó első előfordulása a regény 2. cikkelyében található, ahol a hajótörött Diegóról a következőt olvassuk: „sokáig **érezékenység** nélkül feküdt a földön...” (17), ami az eredetiben így hangzik: „Er lag lange wie todt da.” (7) Ugyanebben a jelentésben szerepel a szó a 23. cikkelyben is, ti. akkor, amikor Diego a spanyolországi hazatérés öröme miatt öntudatlanra issza magát: „oly számos poharakat ürtett ki egymás után, hogy végtére minden **érezékenység** nélkül a székekből a földre került.” (46), ami az eredetiben így hangzik: „...und er leerte der Gläser so viele, daß er endlich sprach- und sinnlos vom Stuhle sank.” (128) A tudatát s egyúttal érzékelő képességét elvesztő ember tehát „érezékenység nélküli”. E két szöveghely esetében az olvasó rájön arra, hogy az *érezékenység* kifejezésnek a mai megszokottól valamiképp eltérő jelentésével van dolga. Egy másik esetben első olvasásra már nem ennyire egyértelmű a helyzet. A 2. könyv 7. cikkelyében az idős Fernando meséli el meglehetősen kalandos élettörténetét Domingónak. A bonyolult eseménysor lényeges pontja, hogy Fernando közvetve és az adott pillanatban akaratlanul oka lesz egy Karlos nevezetű ifjú halálának. A sajnálatos eset után vezeklésképpen felkeresi Karlos anyját, akinek otthonában történik a következő: „Ősz fejét [mármint az anya] egy gyenge leányzónak kebelében nyugtatta, melynek kellemetességei úgy elfoglalák minden **érezékenységeimet**, hogy látogatásomnak céljáról majdan megfeledkeztem.” (133) Persze az *érezékenységek* többes számú alakja már eleve utal az érzékszervekre, s az azokon keresztüli megismerésre, de egyértelművé a szituáció a német szöveg ismeretében válik: „Sie hatte ihr graues Haupt an den Busen eines jungen Frauenzimmers gestützt, dessen Reitze mich so überraschten, daß ich darüber fast die Absicht meines Besuches vergaß.” (64). A *Reiz* jelentése: *inger, kecs*, tehát a szöveg nem mond mást, mint hogy a bűnbánó Fernando a gyenge leányzó kebelének látványától a meglepő gyönyörködés oly állapotába kerül, ami

⁵ Vö. HEGEDÜS Béla, *Érzékeny érzékenység: Eszme- és fogalomtörténeti vizsgálat*, 1, ItK, 119(2015), 2, 181-196.

során jövetelének céljáról is megfelelkeznek. A magyar szövegben ez a jelentés nem teljesen egyértelmű, viszont fontos ennek tisztázása, mert éppen a bölcs öreg Fernando lesz az, aki felhívja a figyelmet Domingo és az európaiak szerelemkoncepciója közti kulturális és klimatikus alapú különbségekre. Ti. a *vadember* Domingo szerint a szerelem nagyjából a felszerkenő nemi váagnak feleltethető meg, s mint láthatjuk, a fiatal Fernando reakciója egy amúgy meglehetősen szomorú szituációban ettől éppen nem túl távol eső.

Ugyanebben a történetben értesül Fernando anyja fia sebesüléséről, s a hír és az eset körülménye „...oly erőszakosan érdeklette az ő **érzékeny ereit...**” (133), hogy meghal. Az eredeti szöveget nem ismerve ez a hely teljesen félreérthető. Ott az szerepel, hogy az eset „...so gewaltsam auf ihre Nerven...” (63) hatott: tehát „az idegeire hatott erőszakosan”. A nem sokkal korábban felfedezett idegrendszerre még nem a mai kifejezés a használatos, hanem leggyakrabban az *érzőin*, vagy mint a regényben, az *érzékeny ér*, ami tehát nem más, mint az *ideg*, az érzékelés médiuma.

2. jelentésmező: érzékenység = érzés/érzet (Empfindung - 1. kellemes vagy kellemetlen benyomások érzékelésének állapota; 2. a dolgok jelenvalóként történő érzékelésének képessége; 3. belső vagy külső hatás érzékelése: érzemény; 4. a belső érzés kifejeződése)

Ha az előző jelentésmező *érzékenység* kifejezését időben lezajló eseményként fogjuk fel, akkor ezen második jelentésmezőt annak eredményeként kell értelmeznünk. Ebben segítségünkre lehet, hogy az így felfogott *érzékenység* majdnem minden esetben az *Empfindung* vagy annak többes számú alakjában szerepel a fordítás alapjául szolgáló műben. A kortárs ismeretelméleti szakirodalmat segítségül hívva, ez az elménkben vagy lelkünkben a valamilyen módon odakerült ideákat, illetve azok memória által az értelem számára újra elérhetővé tett, s a megismerés szempontjából minőségileg igen csak eltérő felidőződéseit – valójában nyelvi megvalósulásait – jelenti.

Például amikor a 2. könyv 3. cikkelyében az öreg Fernando azt taglalja, hogy amúgy megalapozott tapasztalata szerint a spanyolok és általában a pallérozott európaiak „másféle **érzékenységekkel** viseltettek az asszonyi nemhez”, mint a déltengeri szigetek bennszülöttei, és

erre válaszul Domingo azt mondja, hogy „nem lehetnek az asszonyi nem iránt különböző **érzékenységeink**” (125), akkor valójában két teljesen különböző dolgot próbálnak összehasonlítani, és érvényességük mellett érvelni, azt feltételezve, hogy ugyanannak a dolognak az ideájáról vitatkoznak. De valójában a szerelem ideájának „érzékenységével” a nemi vágy ideájának „érzékenysége” kerül szembe egy közös, a szerelem kifejezés alatt, s ha rejtett utalásként is, de éppen Fernando élet-történetét bemutatva derül ki, hogy a szerelem európai ideájának „érzékenysége” csak kulturális okok miatt állítható a nemi vágy megélésén alapuló boldogság, a paradicsomi állapotokat tükröző déltengeri sziget nyújtotta tapasztalat elé. Sőt, a szerelem ebben az európai értelemben nem lesz más, mint a testi ellenállás leküzdésének eszköze, amint az a 2. könyv 4. cikkelyében, a Fernando hódításának ellenálló Karolina történetéből kiderül: „– Ezen szokatlan ellentállás [...] egy még akkoriban előttem esméretlen **érzékenységet** (az eredetiben: Empfindung) ébresztett fel énbennem...” (128), mondja Fernando. S ugyanígy, az európai szerelem ellentettje (vagy bizonyos körülmények velejárója) lesz a boszszú és a féltékenység érzete: „...ahol pedig ezen fúria uralkodik, ottan mindenféle **érzékenységek** elfojtódnak” (129), mondja Fernando, de valójában az eredeti kizárólag a jó „érzékenységekről” szól („...ersticken alle guten Empfindungen”, 47).

Azt, hogy az *érzékenység*-fogalomnak ez a jelentésmezeje leginkább ismeretelméleti terminusként tételezhető fel, bizonyítja az is, hogy a magyar fordítás ezekben az esetekben – mint épp az előbb is – nem mindig egészen pontos. A 2. könyv 17. cikkelyében az áll, hogy „Haboznak **érzékenységeim...**” (148), miközben a német eredeti megfogalmazása éppen arról szól, hogy valami miatt nem vagyok képes az amúgy rendelkezésemre álló, felidézhető érzetek rendes, alapos megértésére, ti. felfogására: „Ich kann mir meine Empfindungen nicht erklären...” (132).

A SZERELEM

Ezen a ponton, megszakítva az *érzékenység* kifejezés jelentéseinek sorba vételét, érdemesnek tűnik kitérni a már sokat emlegetett sajátos szerelem-konceptióra, mivel – mint említettem – annak a történet szerkezete szempontjából is kiemelt fontossága van.

Diego atya még a szigeten próbál egy öreg szigetlakóval eszmecserébe bonyolódni a dologról, miután legnagyobb megrökönyödésére az egyik éjjel egy ifjút két nővel látott a kunyhójában együtt hálni. Meghökkenve kérdezi az öreget: „Hát elöttetek talán még a szent házasságnak kötelei is eszméletlenek, és az asszonyokkal talán közönségesen éltek?” Az öreg válasza, ti. „Úgy, mint a kókuszdiókkal” (23) nem azt jelenti, hogy a nőket a kókuszdióhoz hasonlíttaná, hanem azt, hogy mint a kókuszdiók, úgy a nők sem lehetnek kizárólagos tulajdonai senkinek. Domingo még őszinte és a maga módján mélyen átélt megtérése után is – a regény gyakori eufemizmusával – minden neki tetsző nőt „a keblére akar ölelni”. Valójában a megértett felebaráti szeretet egy sajátos értelmezéséről van szó, amelyről úgy véli, hogy az egybeesik az ő szigeten folytatott életmódjával. Mindazonáltal hamar rájön, hogy ez az ő sajátos értelmezése a kereszténységről és a dolgok valósága a keresztény Európában egymással szemben áll. Ezt leginkább abból lehet leszűrni, hogy a regény előrehaladtával egyre többször vágyakozik vissza az elvesztett paradicsomi körülmények közé, s egyre többször hasonlítja a végül testileg meghódított vagy még meghódítandó nőket (általában kurtizánokat) az ő régi kedveséhez. Igazi típus–antitípus viszony kezd kirajzolódni a közvetlen valóság és az elvesztett szigeti körülmények között.

Ezt figyelembe véve erősödik az érzés, hogy az első néhány fejezet-cikkely valójában a bűnbeesés történetének allegóriája. Gondoljunk csak a regényben gyakran felbukkanó kígyó-szimbólika működtetésére, illetve arra a tényre, hogy Diego atya (aki ekként értelmezve maga a kísértő, a sátán), a nők feltételezett kevélységére alapozva kezd bele térítő munkájába, ami végül egy gyilkossághoz (v. ö. Káin történetével) és a Paradicsomból (a szigetről) való kiűzetéshez vezet.⁶

S mindezek miatt nem találhatja meg végül a boldogságot főhősünk az egyébként idilli svájci völgyben sem. (Itt jegyzem meg, hogy ezen a ponton nem értek egyet a sajtó alá rendezők eszmetörténeti háttérrel feltáró elemzésének egy következtetésével: nem látom be, hogy ha

⁶ A narrátor kifakadása ezzel kapcsolatban a 8. cikkelyben: „Te szerencsétlen Diego! Te szerencsétlen skapulér! Te vagy az oka, hogy ezen ártatlan nemzet vészes lett legelsőre a ragadományban. Te hintetted ezen sziget szépeinek szíveibe a hívságot, és felserkentetted az ő kebeleikben az irigységnek kígyóját... Már az ő ártatlanságoknak s megelégedéseknek talán örökre vége szakadt.” (26)

Joseph Richter regénye valóban a jozefinista államelvek hirdetője volna, akkor a bolyongások során miért nem jut el Domingo az időközben lipóti Ausztriába, ill. azt gondolom, hogy nem azért villan fel a boldog élet lehetősége éppen Svájcban, mert az ottani államrendet kiválóbbnak tartaná,⁷ hanem azért, mert az eldugott kis völgy lehetőséget nyújt a korabeli Európától való elvonulásra, és ezáltal a paradicsomi állapotok újra megteremtésére, tehát eleve nem a tökéletes államrend megtalálása a cél.) A bölcs, öreg Fernandóval a körülmények adottak lennének a szigetihez hasonló boldog viszonyok megéléséhez (leszámítva a szabad szexualitást). A svájci völgyet a narrátor a 2. könyv 13. cikkelyében nyíltan a paradicsomi állapotokhoz hasonlítja: „Egy hónapig ismét oly gyönyörűségben élt a szerelmespár, amelyhez talán az Ádám és Éva paradicsomi életjüket sem lehetne hasonlítani.” (142) A bibliai hasonlat azonban egy merész allúzióval (és a rendelkezésre álló időtartam megadásával) egyben utalás arra is, hogy miért nem lesz a szigeti állapotokhoz hasonló ez a paradicsomi állapot: Domingónak Luisével kötött házassága az, ami miatt ez nem valósulhat meg, hiszen az ellentmond az állandó nyugalmat végtére is fenntartó – nevezzük így – kókuszdió-elv érvényesülésének, amit a regény egy pontján egyébként maga a bölcs európai Fernando is természetesebbnek tart.

A 2. könyvben a bukás tehát szükségszerű: elkötelezve, megházasodva nem lehet a regény logikája szerint megtelepedni boldogan a svájci völgyben. A cikkely címe: *Ó, asszonyok!* is visszautal arra, hogy a szigeten is a nők miatt tört ki az ellentét, és rendült meg rövid időre a boldogság állapota, s itt egy udvarló ravaszkodása újra a „rágalmazás kigyóforma csavargásához” hasonlíttatik (146). De ezzel az utalással lesz érthető és következetes Domingo furcsa reakciója a megcsalása felfedezésekor: „Nem szükséges elájulnod [...] Ha te ezen idegennel szerencésebbnek gondolod lenni magadat, mint énvélem, tartsd meg ötöd magadnak. De engem többé nem fogsz látni.” (145) Reakciója nem várt, de logikus, valójában csupán az elképzelt és vágyott jövődő (ami tkp. a szigeti étellel azonos) be nem teljesedését bánja.

A regényt záró utolsó cikkelyben a nagybeteg Domingo és Luise a következő szavakkal hagyják el Rómát: „...hagyjuk el ezen szent vá-

⁷ Bár erre is van példa a 2. könyv 1. cikkelyében: „– Szerencsénk, hogy Helvetiában vagyunk! – mondá az öreg spanyol. – Más tartományokban az ilyen szabad beszédeket rosszra magyaráznák.” (120)

rost, aholott irgalmatlanság és haszonkeresés uralkodik. Egy szegény falucska van itt a szomszédban, hamarébb befogadnak ott bennünket.” (187) Figyelembe véve az eddigi bibliai utalásokat, Róma és a falucska párhuzamában nem nehéz a Jeruzsálem-Betlehem párhuzamot felfedezni, csakhogy most ez a falu éppen a megváltás lehetetlenségét szimbolizálja. Még akkor is, ha a regény szerint Santa Lucia, Szent Luca a neve, aki a bűnbánó kurtizánok, a vakok és betegek szentje.

3. jelentésmező: **érzékeny = részesülő, részes, osztozó [együttérző]; megérintő**

A következő jelentésmezőben jórészt a melléknévi *érzékeny* alak szerepel, de nem kizárólagosan. A magyar kifejezés ilyen jelentésben való előfordulására viszont minden esetben érvényes, hogy a német eredeti szövegben – tulajdonképpen várakozásainkkal ellentétben – továbbra sem szerepel sem az *empfindlich*, sem az *empfindsam* alak.

A derék Diego atya a 2. cikkelyben, miután túléli a hajótörést, meggyőződve arról, hogy az őt megmentő őslakosok nem kannibálok, a következő megállapításra jut: „...beszédeiket pedig jó akaratúak és **érzékeny** örömmel teljesnek találta...” (17). Itt már nem elég a magyar szövegkörnyezet, itt bizony már szükséges a német szöveg ismerete, amely így hangzik: „...und in ihren Reden die Sprache von Wohlwollen und theilnehmender Freude fand...” (8), tehát beszédükben – amúgy érti a nyelvüket – az együttérző örömet fedezi fel, a fordító ezt fordítja „érzékeny örömmel”. Hasonló jelentés figyelhető meg a 22. cikkely elé írt összefoglalóban: „Jeles cselekedet; és a könyv író ítélete szerint **érzékeny** cikkely”, aminek helyes értelmezéséhez szintén szükséges a német szöveg: „Eine schöne Handlung [ami ugye nem egészen jeles cselekedetet jelent], und, wie der Autor glaubt, ein rührendes Kapitel.” (118), tehát *megérintő, megrázó* fejezet.

Mint fentebb többször említettem, a dolgok, különösen a szerelem dolgának félreértelmezése Domingo részéről a regény cselekményvezetésének egyik legbiztosabb forrása. A 32. cikkelyben Madrid felé utazván, s megállván megpihenni, tulajdonképpen megtámadja kereskedő útítársuk szépséges leányát (mai fogalmaink szerint megpróbálja megerősokolni), aki cselekedetében annak bizonyítékát látja, hogy Domingo valójában nem szereti őt. Szegény értetlen insu-

lánus reakciója (amellett, hogy azt gondolja, hogy a kisasszony megőrült): „Nékem azt szememre hányni, hogy nem szeretem, minékutána szerelmemnek **legérzékenyebb** bizonyosságát [ti. a nemi vágyat] nyilatkoztattam előtte...” (58). Nos, itt különösen érdekes a „legérzékenyebb bizonyosság” eredetije: „...nachdem ich ihr die zärtlichsten Beweise meiner Liebe gab...” (176). A *zärtlich* vagy *zart* melléknév jelentése nagyjából ‘gyengéd’, ‘finoman ható, kifejező’, ami nem jelent mást, mint hogy Domingo szerint a szerelem mértékét éppen a felgerjedő nemi vágy intenzitásával lehet a legteljesebben érzékeltetni.

Domingót az 56. cikkelyben felakasztják (később kiderül: sikertelenül), majd a következő cikkelyben társalgás közben látjuk újra egy angollal. A narrátor a szokatlan helyzetben közvetlenül szól az olvasónékhoz (ezzel a fogással egyébként többször él, s a sajtó alá rendezők ezt hasonlítják a fieldingi narrációs technikához): „Kevésbé kellene nékem a magok jószívúségeket esmérnem, ha azt tennem fel, hogy az én insulánusomnak szomorú állapotja semmi **érzékenységet** nem gerjesztett volna magokban...” (92). A német szöveg ismeretében (*érzékenység* = *Eindruck*, 315), a kifejezés itt egyértelműen ‘(a szöveg által kiváltott hatás keltette) együttérzés’ jelentésben áll. Végül a 2. könyv utolsó cikkelyében is az olvasókhoz szól a narrátor, miután az előzőt gondolatjelekkel, vagyis elhallgatással fejezi be: „...amennyiben ti. nagyobb vagy kisebb mértékre hág az ő képzelődő tehetsége [mármint az olvasóé], vagy amennyiben könnyebben vagy nehezebben indul fel az ő szívének **érzékenysége**, magának ezen szcénát [Domingo és felesége, Luise egymásratalálása] lefesthesse.” (186). Nos, a „szívnek érzékenysége”, az eredeti szöveg ismeretében semmi mást nem takar (305), minthogy az a szív könnyen vagy nehezebben együttérző a végtelenül szerencsétlen házaspárral, tehát nincs szó a morálisan kifinomult érzékenység szívben – hol máshol – lakozó voltáról.

4. jelentésmező: érzékeny = empfindlich, az érzésbe nagyon behatódó, keserves (v. ö.: érzékenyen érint valami)

A 4. jelentésmező esetében végre felbukkan a magyar szövegben *érzékeny*ként szereplő alak német megfelelőjeként az *empfindlich* (de még nem az *empfindsam*) jelző. Sőt, nem hogy felbukkan: ezt a jelentésmezőt a homonímia miatt csak a német kifejezés alapján lehet elkülö-

níteni. Előzetesen kijelenthetem, hogy ahol a német szöveg *empfindlich* szava helyén, de csak ott, a magyar *érzékeny* kifejezés áll, akkor az minden esetben valamilyen negatív, kellemetlen benyomást közvetít. A következő példákban így a német eredetit nem is közlöm.

A 3. cikkelyben Diego páter történetét olvashatjuk, akinek térítési tervei ellenére idő előtt kihajóznak Haitiről, ami őt így érinti: „Semmi sem eshetett volna **érzékenyebben** a mi vastag atyánknak.” (18), tehát legkellemetlenebbül esett a tény az atyának. A 18. cikkelyben Domingónak a verések a török fogságban „...nem estek olyan **érzékenyen**, melyeket Batáviában egy rút és szép dáamáért kapott volt.” (40). Érdekesebb példa a 20. cikkely jelenete, még szintén a török rabságban, ahol angol rabtársa látszólag nem értékeli Domingó iránta tett igyekezeteit: „Ezen durva magaviselete az angolynak gyakorta ugyan **érzékenyen** esett insulánus jó szívének...” (41), ami nem jelent mást, mint hogy rosszul esett neki. A 21. cikkelyben „[I]gér**érzékenyebben** esett...” Domingónak, hogy nem láthatta Diegót (42). A 35. cikkely „Ezen véletlen változás igen **érzékenyen** esett nékie...” szöveghelye sem arra utal, hogy valami „érzékenységét”, érzéseit felcsigázta, hanem csupán annyit, hogy rosszul esett neki, hogy a madridiak már nem nagyon érdeklődtek iránta (63). A 2. könyv 3. cikkelyében Domingo joggal feltételezi, hogy Fernando élettörténetének elmesélése, újra felidézése „**érzékenyen** eshet”, tehát kellemetlen lehet az öregnek (125). A svájci völgyben megtalált látszólagos, és a történet logikájából következően ideiglenes boldogság elvesztése a 2. könyv 13. cikkelye szerint „**érzékenyen** találák a mi szegény insulánusunkat” (143), magyarul kellemetlenül, amennyiben ez a határozó kifejezi azt, hogy a kereszténységbe vetett hit tapasztalat általi elvesztése immár a teljes testi megsemmisüléssel is együtt járt.

Megjegyzendő, hogy az *érzékeny* kifejezés jelentésmezői közül ez a negatív konnotációjú ma is él a köznyelvben az 'érzékenyen érint valakit valami' kifejezésben.

+ 1 jelentésmező: a kakukktojás *empfindsam*

A magyar *érzékeny* kifejezés mindössze kétszer szerepel a regényben a német nyelvben a 18. század során megalkotott *empfindsam* kifejezés helyén, s mind a két alkalommal az *érzékeny szív* kifejezésként.

Luise – aki a svájci völgyben az insulánus felesége lesz –, jellemzése a következő a 2. könyv 9. cikkelyében: „...egész gazdagsága abból állott, hogy nagy kék szemekkel, oly kiseded lábocskákkal, mint a tánc mesterségének műzsáié, kebelének oly hódító halmocskái, valamint a gráciáké és egy **érzékeny szív**vel ékeskedett.” (137). A 37. cikkelyben ugyanebben a könyvben – tehát a regény végén – Domingo így panaszkodik: „A szeretet megfosztott füleimtől, a barátság a jobbik szememtől, s az én **érzékeny szívem** a fenyítőházba hozott engem.” (184). S habár én egyelőre nem vagyok tisztában ennek a mindössze kétszer előforduló kifejezésnek a pontos jelentésével, fontos megjegyezni, hogy az *érzékeny szív* mindkét esetben a főhős sorsára negatív következményekkel járó esemény oka lesz.

KONKLÚZIÓ

A regény fordítása 1792 és 1800 között keletkezett. A gördülékeny stílus, a könnyed nyelvhasználat arra enged következtetni, hogy a fordító tanult, olvasott s gyakorló író kellett legyen. Ezt a következtetést, illetve azt figyelembe véve, hogy a kor irodalma szempontjából oly fontos *érzékeny-érzékenység* kifejezéseket egymástól eltérő jelentésben, de nagy kedvvel használja a fordító, arra a következtetésre juthatunk, hogy más irodalmi szövegekben azok pontos jelentésével az esetek többségében egyáltalán nem lehetünk tisztában, mivel azt gyakran még a szöveggörnyezet alapján sem lehet eldönteni. Egy fordítás esetében természetesen könnyebb a helyzet.

Fernando problémái a történet során legtöbbször abból fakadnak, hogy még a közös nyelv ismerete esetében is a kulturális és egyéb különbségek a félreértések állandó forrásává lesznek, hasonlóan a régi művek kései befogadóinak esetéhez: „–Te ugyan az én nyelvemen szólasz – mondá az insulánus –, de én nem értem beszédedet.”⁸

⁸ 1. könyv, 6. cikkely (22)

AZ ELSŐ SZLOVÁK *HAMLET*-FORDÍTÁS ÉS A KAZINCZY-FÉLE FORDÍTÁS METSZÉSPONTJAI¹

BRUTOVSZKY GABRIELLA

Kevesen tudják, hogy az első szlovák nyelvű *Hamlet*-fordítás anonim fordítója számára közvetlen forrásként részben Kazinczy Ferencnek a hamburgi színingazgató F. L. Schröder nyomán készült magyar nyelvű átültetése szolgálhatott.² A *Hamlet, syn denemarskeho krále (Hamlet, a dán király fia, szomorújáték VI felvonásban)* című szlovák fordítás feltehetően 1790 után keletkezett. Az eddig ismert egyetlen kéziratra, mely a tanárként tevékenykedő Klein János (1813–1875) Liptószentpéteren lévő könyvtári gyűjteményében található, csupán 1959-ben hívta fel a figyelmet Vočadlo Otakar, a Shakespeare-életmű cseh fordításainak sorozatszerkesztője. Otakar szerint a fordítás szerzője egy vidéki írnok lehetett, aki kedvtelésből készítette el a szöveget, míg más drámatörténészek szerint a fordítás keletkezése a liptói ré-

¹ A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2- 11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

² Az eredeti Shakespeare-színművet Wieland ültette át németre 1766-ban. (Modern kiadását lásd: William SHAKESPEARE, *Hamlet, Prinz von Dänemark*, übersetzt von Christoph Martin WIELAND, Zürich, Haffmans Verlag, 1995.) Ezt a változatot dolgozta át Franz Heufeld, majd Schröder. Lásd erről: Simon WILLIAMS, *Shakespeare in the German Stage, Vol. 1: 1586–1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, 67–87.

gióban működő műkedvelő színjátszó tevékenységgel hozható összefüggésbe, bár arra nincs bizonyíték, hogy a *Hamletet* itt valamikor is játszották volna.³ A szöveget eddig egyszer adták közre 1964-ben a Slovenské divadlo (Szlovák Színház) című folyóirat hasábjain.⁴ A fordítás a szlovák köztudatban mindmáig nagy jelentőséggel bír, a szlovák kulturális örökség része, amit a nyelvezetének köszönhet, hiszen anonim fordítója a *Hamletet* a szlovakizált bibliai cseh nyelvre ültette át. Bár a szlovák nyelvterületeken 1787-ben megjelent a kodifikált irodalmi nyelv, amelyet Anton Bernolák a főleg katolikusok által beszélt nyugat-szlovák nyelvjárásra épített, az értelmiség evangélikus része továbbra is hű maradt a huszita vagy králicei biblia (*bibličtina, čtina*) elavult cseh nyelvéhez, amelyet már a hitviták idején elkezdtek szlovákosítani. Ez a törekvés, amelyben a mai történészek a szlovák nemzetiségi tudat fejlődésének egyik bizonyítékát vélik felfedezni, a 17. század második felétől annyira előrehaladt, hogy evangélikus és katolikus használói kezdték *lingua vernaculának* tekinteni. Ez a bibliai cseh nyelvet azonban a szlovákok a kezdetektől fogva többnyire csak írott formájában használták, beszélt nyelvként nem terjedt el.

A SZLOVÁK FORDÍTÁS TARTALMI ÉS NYELVI JEGYEI

A szlovák fordítás szövege a történet logikai felépítésére összpontosít, az eredetiből, rövidített formában, csak néhány monologikus, reflexív rész őrződik meg, miközben a frivol káromkodások és a nyelvi játékok kimaradnak, ahogyan az már Wielandnál is megfigyelhető.⁵ A kompozíció a Schröder-féle első változaton (1777) alapszik, csak néhány részben tér el tőle, a komédiások fellépése például verses formában van megfogalmazva. A fordító átvett néhány elemet a második Schröder-fordításból is, és de megfigyelhetőek olyan eltérések is, melyek lehetnek akár saját szerzői kezdeményezések, vagy éppen más fordítóktól átvett megoldások.

A shakespeare-i életmű szlovák adaptációinak kutatója, Jana Bžochová-Wild hívta fel a figyelmet arra a tényre, hogy a műben két

³ Lásd erről: Jana BŽOCHOVÁ-WILD, *Hamlet: Dobrodružstvo textu*, Bratislava, L.C. A., 1998, 79–81.

⁴ William SHAKESPEARE, *Hamlet, Syn denemarského krále*, Slovenské divadlo [poradie 903], 12, 1964, č. 1.

⁵ Wieland a sírásók fellépését is lerövidíti.

helyen figyelhető meg jelentős eltérés a három német változathoz képest. Bžochová-Wild szerint ezeket a változtatásokat vagy maga a szlovák fordító iktatta be a történetbe, vagy pedig más forrásból merített. Ennek kapcsán felveti annak lehetőségét, hogy ez a forrás Kazinczy szövege volt, ezt azonban nem tudja megerősíteni.

Érdeemes tehát megvizsgálni a szlovák fordítást ebből a szempontból, s összevetni a Kazinczy-féle fordítással, hogy megtaláljuk a lehetséges metszéspontokat. Bžochová-Wild megállapítása szerint a szlovák változatban a német fordításokhoz képest egyértelműen kifejezésre jut az a tény, hogy a tragédiák okozója maga a királyné, mint egy olyan patriarchális szemléletű magyarázat, amely szerint a nő a káosz és a rossz forrása. Az egyik ilyen rész a drámában, amikor az elhunyt király lelke elmeséli Hamletnek, hogy a mostohaapa öntötte bele a fülébe a mérget. A szlovák fordításban ez kétféleképpen értelmezhető, hiszen a „macocha” szó szerepel a szövegben, melynek jelentése ‘mostoha’ vagy ‘rossz erkölcsű nő’ (aki jelen esetben a szexuális transzgresszió jelképe). Bžochová-Wild szerint ez a szövegrész ellentétben áll a királynénak azzal a mű végén elhangzó kijelentésével, mely szerint a férje a gyilkos, valamint Hamlet is többször utal a gyilkos (a mostohaapa) kiletére. A szlovák kutató úgy véli, ez a patriarchális olvasattal magyarázható, melyben a nő rossz erkölcsű magatartása vezet a tragédiához.

A szövegnek ezen a pontján az anonim szlovák fordító – Bžochová-Wild feltételezése szerint – tudatosan játszik el a magyar ‘mostoha’ és a rokon szlovák ‘macocha’ szavakkal. Ezzel kiaknázza a kifejezés adta lehetőségeket, és módosítva az alaptörténeten, a patriarchális szálat erősíti, a nőt állítja be a bűnök tényleges okozójának. A szövegrészlet következő mondata mindezt már kioltja, hiszen hímnemű ragozást használ a fordító. Ugyanezt láthatjuk a magyar szövegben is, amíg nem olvassuk tovább a részletet, addig (a ‘mostoha’ szó alapján) számunkra sem lehet egyértelmű, hogy a tett elkövetője férfi volt-e vagy nő, viszont a következő sorban ez is egyértelművé válik:

jedenkrát po polední, když vedle mého obyčeje v ovocní zahradě, o ničem takovem se nĕnadajíce, sem sobe zesnul, tvá macocha z jednou číši z jedem naplnĕnou ku mnĕ pospíšila, a do ušu mych vlíla. Jedu toho taková moc byla, že já v sne ještě bdíci, skrz bratra mého vlastní ruku, z mého života, kráľovství, a manželky mé sprostĕn, jsa, a u

prostréd' mych hríchuv, bez pokání, bez spovedi, a bez apolucie svaté zamordovan byvše, pred trún Boží sem postaviti se musil. Strašivost', a ukrutnosť bylo to, c0 on se mnou cinil...⁶

Egy dél-után mid0n szokásom szerint a' gyüm0lts0s kertben minden gyanakodó tartalék nélkül aludtam, a' Mostohád egy tsésze méreggel mellém lopakodott, és azt fülembé töltötte. Olyan ereje v0lt annak, hogy én még aludtomban, egy testvérnek keze által, életemt0l, koronántól, feleségemt0l meg-fosztva, b0neimnek közepette, meg-térés, magammal való szám-vétel, utolsó kenet, szentség, s b0neimtb0l való fel-0ldoztatás nélkül meg-ölve, az ítél0 szék elibe küldettem. Irtóztatóság, iszonyúság az , a' mit velem tselekedett!⁷

A királyné tettesként való megjelölése els0sorban a h0ltlenséggel azonosítható, így lesz a királyné az események (a gyilkosság) implicit mozgatórugója is. Ez a sz0vegben is tetten érhető, amikor az elhunyt király lelkének monológja utána Hamlet legel0sz0r csak az anyja felé fordul szemrehányással. Ez a sz0vegrész a Kazinczy-féle és a szlovák fordítás közös metszéspontja (a német változatokban nincs jelen):

Ó, chlipná ženo! Ó bohoprázně, proklatě, a tejně se usmívající, něrozumně stvorení. Kdě jest má tabule! Něpotřebují jí více: než predce toho na ní poznamenám zajistě z některě částky mohu vesel byti, predce ale bohoprázdny, a prokletý z její těla vypryskuje se doch...⁸

O fertelmes Asszony! O istentelen, istentelen, átkozott, mosolygó barom-teremtés! – Hol az ír0 táblám! nints rá szükség: de le-írom még is: Lehet mosolygani, - édesen mosolygani - 's még is istentelen gonosz lehet bel0l a' szív...⁹

⁶ SHAKESPEARE, *Hamlet, Syn denemarského krále, i. m.*, 84.

⁷ KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeit0l Pyrkerig*, s. a. r. BODROGI Ferenc Máté, BORBÉLY Szilárd, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc művei, Második osztály, Fordítások), 211.

⁸ SHAKESPEARE, *Hamlet, Syn denemarského krále, i. m.*, 85.

⁹ KAZINCZY, *Fordítások...*, i. m., 212.

A másik elem, amire Bžochová-Wild a szlovák szövegben aktuális változtatásként mutat rá,¹⁰ a mű végén a királyné beszédében megjelenő vallomás, ahol a német változatokban ez olvasható: „beleegyezett a gyilkosságba”. A szlovák fordításban ezen a helyen a következő áll: „a gyilkosság idején ment férjhez” („vdala se čas té vraždy”). Bžochová-Wild ezt szintén a patriarchális olvasat bizonyítékaként tartja számon. Ezt az elemet a szlovák fordító bizonyosan nem Kazinczytól vette át, nála ugyanis a királyné szájából a német verziót halljuk: „meg-egyezett Férje meg-öletésében”. Ez azt valószínűsíti, hogy a szlovák változatban a fordító saját leleményéről van szó (más eddig ismert fordításban nem találtuk meg).

A másik egyéni jegy a sírásók monológiájának egyedi adaptációja, amely a német változatoktól leginkább abban különbözik, hogy a sírásók dala a szlovák fordításban terjedelmileg körülbelül fele az eredetinek (a három nyolcsoros helyett három négyesoros versszak), a dalból hiányzik az összes autoritásra való utalás (törvény, Ádám, a nemes, felügyelő stb.), valamint a szójátékok, a világi értékek hiúságáról való elmélkedés is, helyette a moralitás kerül előtérbe. Ezek a jegyek jól mutatják a színjátszás helyi tradícióit, hiszen míg a Schröder-féle fordításban a sírásók fellépésében hangsúlyosan mutatkozik a lecsúszott vásári mutatványosok német hagyománya, addig a szlovák fordítás a melodramatikus jelleget és a szentimentalizmust emeli ki. A sírásók nézőpontjából megfogalmazott kritikát azonosíthatjuk a társadalmilag kiszabott öncenzúrával, vagyis a dalban jól mutatkozik a társadalmi stabilitás értékvesztésének potenciális forrása. Kazinczynál ez hasonlóképpen van jelen, a sírásók dala tartalmilag teljesen megegyezik a szlovák fordítással, hasonlóképpen hiányzik belőle a nyelvi játék, a frivol megnyilatkozások, és itt is a moralitás kerül előtérbe. Mindez jól mutatja a kor közös társadalmi kritikájának igényét.

A szlovák fordításban:

DRUHÝ: No tehdy vás o něm poučí! Zeptali by se kdo, tehdy odpovectě, že hrobár, néli ten dum, jež hrobár staví, do soudneho dně zetr-

¹⁰ BŽOCHOVÁ-WILD, *i. m.*, 81.

vá. – Kmotre, jd'itě vy, jd'itě, na bíleho koně, a přiněstě za turák pálenky, vám také z ní se zdělím. (nóti sobe)

Po celemli svete pujdeš,
takého panství nědujdeš.
Jenž by se mému ravnalo,
na mně by pyšně patrilo.

Něni krále, ni mocnosti,
bohatsví, ani milosti.
Jichžto by někdy vše kosti,
nevpadli v mě hlubokosti.

Hrobáru, tovariš pohled',
že prázdný jest tento črep ved'.
Pak znáš, že v tom jeho svetě,
něbydlil mu rozum v kvetě.

Ty tak špatná (uzríc Hamleta, a Gustáva užasnuť jsa protrhně spívání)

HAMLET: Máli tento člověk vuli tú spívání včas kopání jamy.¹¹

Kazinczy fordításában:

A' másik Sír-ásó

„No hát meg-tanítom rá kendet! Ha valaki tudakozza, mondgya kend, hogy a' Sír-ásó; mert az a' ház, a' mellyet a' Sír-ásó tsinál, az ítélet napig áll-fenn. – Koma, mennyen ked tsak, mennyen a' fejér lóhoz*, hozzon egygy potr'ára pályinkát; kednek is jutatok belőle.

(*danol*)

Járd el az egész Világot,
Nem lelsz olly hatalmasságot,
A' melly velem ki-tehessen,
'S rám kevélyen tekinthessen.

¹¹ SHAKESPEARE, *Hamlet, Syn denemarského krále, i. m.*, 105–106.

Se Király, se Fejedelem,
Se gazdagság, se szerelem,
Nints, a' ki jutván végére,
Ne szálljon sírom mélyére.
Sír-ásó Pajtás nézz 's nevens,
E' koponya millyen üres.
Pedig tudod éltében
Mint kérkedett elméjében.
'S te tsúf golyó

(meg-látja Hamletet 's Gusztávot 's felbe szaksztja az éneket)

Hamlet. Van é ennek az embernek szíve, hogy a' sír-ásás közben dan-olhat?"¹²

A felsorolt jegyeken kívül más is arra utal, hogy a szlovák fordító valószínűleg Kazinczy nyomán dolgozott: mindkét szerző szabadabb prózai formába ülteti át a szöveget, valamint a szlovák fordítás is a Kazinczy-féle zárlattal ér véget, a herceg és nagybátyja kibékülésével. Egy további közös pont lehet a szöveg allegorizáló szándéka, amely közéleti, illetve politikai többletjelentést kívánt adni a mű mondani-valójának. Mindkét fordító hasonló társadalmi közegben alkotott, a színjátás ekkor még kezdetleges viszonyok között működött, s feltehetően mindkét fordító elsődleges célja ennek a kulturális hiánynak a betöltése volt. Érdekes adalék, hogy Kazinczy maga is jól tudott szlovákul, és verseket is írt szlovák nyelven,¹³ így akár jó barátja vagy levelezőtársa is lehetett az ismeretlen szlovák fordítónak.

¹² KAZINCZY, *Fordítások...*, i. m., 249.

¹³ Vö. Jozef MINÁRIK, *Piesne pre múdrych i bláznov*, Bratislava, Tatran, 1969, 125–127.

WIELAND DIOGENESZ-REGÉNYÉNEK KAZINCZY-FÉLE FORDÍTÁSÁRÓL

LACZHÁZI GYULA

1.

Wieland *Sokrates Mainomenos oder die Dialogen des Diogenes von Sinope* című regénye eredetileg 1770-ben látott napvilágot.¹ A mára nagyrészt elfeledett, csak a korszak kutatói körében ismert regény a maga korában nagyon olvasott volt, német sikere után hamar Európa más tájain is népszerűsége tette szert: több angol és francia fordítása készült, de ezeken kívül olasz, holland, orosz és lengyel nyelven is megjelent még a 18. században.² Kazinczy az 1770-es években ismerkedett meg a művel, amely rögtön megtetszett neki, s magyar fordítását végül 1793-ban sikerült megjelentetnie.³ Wieland *Diogenesze* a 20.

¹ A mű – az eredeti címmel ellentétben – csak kisebb részt tartalmazza Diogenesznek különböző tanítványaival folytatott dialógusait, nagyobb részt magányos töprengései, képzeletbeli beszélgetései és különféle történetei alkotják. Éppen ezért később Wieland *Nachlass des Diogenesre (Diogenesz hagyatékára)* változtatta a címet. Műveinek összkiadásában elhagyta továbbá a 'mainomenosz' jelzót: ezt félrevezetőnek ítélte, mivel Diogenesz különöc ugyan, de értelmes különöc. Vö. Andrea HEINZ, Jutta HEINZ, „Nachlaß des Diogenes von Sinope” = *Wieland-Handbuch: Leben - Werk - Wirkung*, hg. Jutta HEINZ, Stuttgart-Weimar, Metzler, 2008, 274–284; itt: 275.

² Peter FIX, *Nachwort* = Christoph Martin WIELAND, *Sokrates Mainomenos oder die Dialogen des Diogenes von Sinope*, hg. Peter FIX, Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1984, 197.

³ A magyar fordítás kritikai kiadása: Christoph Martin WIELAND, *ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΜΑΙΝΟΜΕΝΟΣ*, azaz *a szinopei Diogenesz dialógusai* = KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől*

századi irodalomtörténetben a szerző más műveihez képest háttérbe szorult, s csaknem elfeledetté vált; s a magyar irodalomtörténet-írás is aránylag csekély figyelmet szentelt Kazinczy 1793-ban elkészített regényfordításának. Az utóbbi időben a regény iránti érdeklődés élenkülni látszik: ezt számos német nyelvű tanulmány jelzi.⁴ Az immár kritikai kiadásban is hozzáférhető magyar fordítás jelentőségére nemrégiben Bodrogi Ferenc Máté világított rá: a német szakirodalom egyes belátásaira támaszkodva arra tett kísérletet, hogy a mű eszmétörténeti kontextusait elemezve rekonstruálja Kazinczy feltételezhető Wieland-olvasatát, s ennek során meggyőzően demonstrálta, hogy a regény világa lényegesen összetettebb annál, mint amilyennek a magyar irodalomtörténet sokáig láttatta.⁵ Bodrogi szerint Kazinczy korai Wieland-élménye, így a Diogenesz-regénnyel való megismerkedése egész életpályáját meghatározó jelentőségű volt, s a Wieland-művekből megismert gondolatkör saját életeszménye kialakításában is döntő szerepet játszott. A *Musarion*, a Diogenesz-regény és a *Grazien* által közvetített shaftesburyánus gráciatan az életutat végigkísérő szerep, „arc” kialakítását tette lehetővé. A „gyöngéd, érzékeny, szelíd és simulékony, ugyanakkor férfias és méltóságteljes, udvarias és művelt, társasági és művészetpártoló” arc ugyan csak egy Kazinczy sok arca közül, mégis dominánsnak tekinthető.⁶

Pyrkerig, s. a. r. BODROGI Ferenc Máté, BORBÉLY Szilárd, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009. A megjelenés körülményeiről és a regény fogadtatásáról lásd: *Uo.*, 822–825.

⁴ A szakirodalomról áttekintést ad: *Wieland-Handbuch*, i. m., 274–284. Az itt vázolt értelmezés szempontjából különösen fontos: Hans Joachim MÄHL, *Die Republik des Diogenes: Utopische Fiktion und Fiktionsironie am Beispiel Wielands = Utopieforschung. Interdisziplinäre Studien zur neuzeitlichen Utopie*, III. hg. Wilhelm VOSSKAMP, Stuttgart, Metzler, 1982, 50–85; Frank BAUDACH, *Planeten der Unschuld – Kinder der Natur: Die Naturstandsutopie in der deutschen und westeuropäischen Literatur des 17. und 18. Jahrhunderts*, Tübingen, Niemeyer, 1993, 496–550; Friedrich VOLLHARDT, *Selbstliebe und Geselligkeit. Untersuchungen zum Verhältnis von naturrechtlichem Denken und moraldidaktischer Literatur im 17. und 18. Jahrhundert*, Tübingen, Niemeyer, 2001, 314–330.

⁵ BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve: Egy önreprezentáció diszkurzív háttere*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Könyvtár, 2012, 270–299. Korábban tanulmány formában: BODROGI Ferenc Máté, *A színopéi Diogenesz’ dialogusai. Eszmétörténeti újraolvasás*, *Studia Litteraria*, 2010, 71–87. Bodrogi néhány – nem is minden esetben mérvadó – modern irodalomtörténeti elemzés alapján konstruálja meg a német recepció tér fogalmát, amit azonosnak tételez a regény korabeli német recepciójával és Wieland feltételezhető intenciójával.

⁶ BODROGI, *Kazinczy arca... i. m.*, 10.

Bodrogi Kazinczy-monográfiája után indokolatlannak tűnhet a regény, illetve a regényfordítás értelmezéséről szólni. Az újabb német nyelvű értelmezések azonban a regénynek Bodrogiétól eltérő olvasatát is lehetővé teszik, s ennek talán Kazinczy fordítói tevékenységének megítélése szempontjából is van némi jelentősége. Gondolatmenetemben erősen támaszkodom a német szakirodalom eredményeire, mindenekelőtt Walter Erhart azon megállapítására, amely szerint Wieland nem programos író volt abban az értelemben, hogy műveiben általánosan alkalmazható életstratégiákat fogalmazna meg: inkább problémákat artikulál, s ezekre provizórikus válaszokat, kontingens megoldásokat ad. Erhart a *Musarion*ról írt tanulmányában megkérdőjelezi azt a szakirodalomban az 1950-es évek óta elterjedt értelmezést, amely szerint Wieland e művében érzékiség és erkölcs szintézisét mutatja be, a túlzottan heves szerelmi szenvedély és az aszketikus életmód szélsőségeit mint rajongást elutasító derűs életfilozófiát hirdetve.⁷ E harmonizáló, az ellentéteket feloldó olvasattal ellentétben Erhart úgy véli, hogy a *Musarion* sem tekinthető koherens programnak, inkább a különféle diskurzusok, magatartási módok feloldatlan egymásmellettsége jellemzi. Az elbeszélés férfi főhőse, Faniás olykor érzékeny barátnak mutatkozik, máskor viszont inkább frivol szeretőnek, a világot megvető sztoikusnak, csábító libertinusnak vagy boldog férjnek. Hasonlóképpen *Musarion* alakjában is felfedezhetőek a gyengéd szerelmes, a kokett vagy a lelki társ egymással össze nem egyeztethető szerepei. Így a mű befejezése, az érzékeny, gyengéd szerelem jelentette boldogság lélektanilag nem motivált, s nem is adja a felmerült problémák teljesen megnyugtató megoldását. Erhart szerint Wieland a különböző szereplehetőségek és szerelmi diskurzusok bemutatásával és ütköztetésével az individuum instabilitását teszi láthatóvá, olyan szerepjátékot tesz lehetővé a mű szereplőinek, amelyben saját individualitásuk megalkotásával kísérleteznek. Az individuali-

⁷ Walter ERHART, *Beziehungsexperimente. Goethes „Werther“ und Wielands „Musarion“*, Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft, 1992, 333–360. A kutatástörténet összefoglalását adja: Michael HOFMANN, *Musarion = Wieland-Handbuch, i. m.*, 198–200. A harmonizáló értelmezésre persze Wieland maga buzdítja az olvasót: a mű második kiadásához írt előszóban azt állítja, hogy *Musarion*ban saját arcát rajzolta meg, s hogy maga is a *Musarion* által képviselt filozófia szerint él. Eme életfilozófia alapelveiként az elragadtatás és a józanság közötti középút választását, a könnyed tréfát és az iróniát nevezi meg. Christoph Martin WIELAND, *Musarion*, 1769², Leipzig, IV–VI.

tás Wieland műveiben szerepek átvételén és a szerepekhez való ironikus viszonyon alapul, s ez koncepció különbözik az érzékenység megoldási kísérletétől, amely az önazonosságot az intim kapcsolatokra alapozva kívánja megszilárdítani;⁸ de különbözik a weimari klaszszika individuumszemléletétől is. Erhart meglátása szerint Wieland *Musarionja* éppen ezért nem összemérhető Goethe *Wertherével*, s nem kevésbé modern annál: a két mű háttérében ugyanaz a problematika fedezhető fel, nevezetesen a modern, szilárd alapját vesztett, azaz luhmanni értelemben kizáráson alapuló individuum problematikája.⁹ Luhmann szerint a modern individuum számára alapvetően két lehetőség áll rendelkezésre önazonossága kialakítására: egyrészt, hogy azt minták követésére, másolására alapozza; másrészt az én megsokszorozása, énekre bomlása. Míg *Werther* az előbbi példája, Wielandnak az én szerepekben való szétszóródását színre vivő *Musarionja* az utóbbi.

Erhartnak a Wieland-művek nem-programos voltára vonatkozó tézise a Diogenesz-regény értelmezésében is kamatoztatható: abból nem olvasható ki maradéktalanul követhető erkölcsi eszmény vagy életprogram. Ha ezt az értelmezési irányt követjük, akkor a regény értelmezésében más hangsúlyokat kell tennünk, s Kazinczynak a fordításhoz való lehetséges viszonyát is némiképp más szemszögből ve-
hetjük szemügyre.

⁸ Erről részletesen lásd: Marianne WILLEMS, *Individualität – ein bürgerliches Orientierungsmuster: Zur Epochencharakteristik von Empfindsamkeit und Sturm und Drang = Bürgerlichkeit im 18. Jahrhundert*, hg. Hans Edwin FRIEDRICH, Tübingen, Niemeyer, 2006, 171–200.

⁹ Luhmann szerint a modern, funkcionálisan differenciált (feladatkörök szerint elkülönülő) társadalomban az egyén több nagy társadalmi rendszernek is részévé válik, s így identitását egyik rendszer sem határozhatja meg: az individuum ebben az értelemben a társadalmon kívül helyezkedik el (Exklusionsindividuum). Más terminológiával úgy is lehetne fogalmazni, hogy a modern társadalomban az egyén sokféle szerepet tölt be, de egyik szereppel sem azonosul teljesen: az exklúzió tulajdonképpen többszörös inklúziót jelent. A fogalomról lásd: Niklas LUHMANN, *Individuum, Individualität, Individualismus = Uő, Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*, Bd. 3., Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1989, 149–259; különösen: 212.

2.

Bodrogi szerint a Wieland-művek megértése Kazinczy számára alapvetően a gráciatan hagyományának feltérképezését és elsajátítását jelentette: olvasata szerint a Diogenesz-regény is a shafesburyánus eszmerendszert, a gráciatant közvetíti, a mű értelmezésében ezt a gondolatkört állítja előtérbe. A következőkben amellet szeretnék érvelni, hogy a Diogenesz-regény értelmezése szempontjából meghatározó a társiasság problémaköre és Wielandnak Rousseau *Második értekezéséhez* való viszonya. Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a regény megírásának idején Wieland intenzíven tanulmányozta Rousseau történetfilozófiáját és civilizációkritikáját, s a francia filozófus eszméinek kritikus feldolgozása nem csak a *Diogenesz dialógusa*iban érhető tetten. A regény értelmezése szempontjából is tanulságos az azzal nagyjából egy időben készült írásokat tartalmazó, 1770-ben kiadott *Beiträge zur geheimen Geschichte des menschlichen Verstandes und Herzens (Írások az emberi értelem és szív titkos történetéről)* című könyve, különösen az abban szereplő, *Über J. J. Rousseaus ursprünglichen Zustand des Menschen (Rousseau természeti állapotáról)* című értekezés, melyben Wieland élesen bírálja Rousseau természeti állapotra vonatkozó állításait.¹⁰ A Rousseau-val folytatott polémia két szinten is olvasható. A filozófiai argumentáció szintjén Wieland a *Második értekezés*ben leírt természeti állapotot azért utasítja el, mert számára elfogadhatatlan annak feltételezése, hogy a természeti állapotban az emberekből hiányzik a társiasság (Geselligkeit); Grotius és Pufendorf természetjogára hivatkozva azt hangoztatja, hogy az ember alapvetően társas természetű, s ezért súlyos tévedés azt gondolni, hogy a természeti állapotot magányos egyének alkották. Úgy látja, hogy a *Második értekezés* szerzője a természeti állapot leírásakor pesszimista emberképet fogalmazott meg, ami nem magyarázható mással, csak Rousseau mizantróp lelki alkatával. Rousseau-t a yahook alakjában az emberiségről negatív képet rajzoló Swifthez hasonlítja, a francia gon-

¹⁰ Christoph Martin WIELAND, *Beiträge zur geheimen Geschichte der Menschheit* = *Uő, Sämtliche Werke*, Bd. 14., Leipzig, Göschen, 1795. Eredetileg 1770-ben jelent meg *Beiträge zur geheimen Geschichte des menschlichen Verstandes und Herzens* címmel; az összkiadásban az első kiadásban szereplő elbeszélések elmaradtak, és az esszék sorrendje is megváltozott.

dolkodót azzal mentve, hogy őt – szemben Swifftel, akinek kimondot-
tan az volt a szándéka, hogy megsértse az emberiséget – csak keserű
élettapasztalatai hangolták az emberiség ellen.¹¹

A Rousseau-val folytatott polémia azonban – mint arra Walter Er-
hart felhívta a figyelmet – módszertani vitaként is értékelhető. Erhart
szerint a *Beiträge* filozófiai gondolatai és érvei megjelenésükkor egy-
általán nem voltak újak: a természetjogra alapozott Rousseau-kritikát
korábban már mások is megfogalmaztak (például Moses Mendels-
sohn és Lessing), s a filozófus mizantróp természetére való hivatkozás
is topikusnak tekinthető a német recepcióban.¹² Wieland Rousseau-
bírálatának eredetisége Erhart szerint módszertani irányultságában
keresendő: az értekezésekben az a kérdés foglalkoztatja Wielandot,
hogyan tehetünk szert egyáltalán az emberi természetre vonatkozó
tudásra. Wieland eszerint nemcsak azért bírálja Rousseau-t, mert a
magányos természeti ember gondolatát még hipotézisként is értel-
metlennek tartja, hanem azért is, mert a természeti állapotra vonat-
kozó feltételezéseit etnográfiai megfigyelésekkel bizonyítható igaz-
ságként tünteti fel: a francia filozófus retorikai trükkök segítségével
kelti azt a látszatot, hogy az ember igazi természetéről ír, de valójában
nincs szó másról, mint hogy saját vágyait vetíti a természeti népekre,
s így konstruál meg valamifajta természeti állapotot.¹³

Az emberi természet és a természeti állapot jellege körüli vita iga-
zi tétje természetesen nem az emberiség múltjának, hanem jelenének
és jövőbeni lehetőségeinek megítélése. Wieland olvasatában Rous-
seau a *Második értekezés* természeti állapotához, az erdei magányos
élethez való visszatérést propagálja.¹⁴ Ez ugyan a *Második értekezés* fél-
reértelmezése (hiszen annak szerzője legfeljebb kevesek számára tart-
ja járható útnak a természeti állapothoz való visszatérést, a civilizáció
okozta torzulások orvoslására másfajta javaslatokkal kísérletezik), de
a 18. századi német Rousseau-recepcióban gyakran előforduló nézet.
A *Beiträge* szerzője ezért inkább a francia filozófus gondolatainak egy

¹¹ Uo., 163.

¹² Walter ERHART, „Was nützen schielende Wahrheiten?“ Rousseau, Wieland und die Hermeneutik des Fremden = Rousseau in Deutschland: Neue Beiträge zur Erforschung seiner Rezeption, hg. Herbert JAUMANN, Berlin-New York, De Gruyter, 1995, 47–78; 54.

¹³ ERHART, Was nützen... i. m., 75.

¹⁴ WIELAND, Beiträge... i. m., 163.

elterjedt értelmezésével polemizál, amikor a természeti állapot utópiaként való felfogásától elhatárolódik, mintsem magával a *Második értekezéssel*. A lényegi kérdés azonban az, vajon a kritikán túl megfogalmaz-e valamilyen alternatív antropológiát és történetfilozófiát értekezéseiben?

Wieland a *Második értekezés* antropológiai alapfeltevéseivel az ember eredendően társas voltának téziséét szegezi szembe; ezt szerinte az az egyszerű, mindenki számára ismert tény támasztja alá, hogy az emberek – néhány különcötől eltekintve – több ezer év óta társasan élnek.¹⁵ Antropológiai szempontból a *Beiträge* szerzőjének az emberi természetre vonatkozó megállapításaiból különösen fontos, hogy az ember eredendően társas voltát az érzés, a szimpátia fogalmával hozza kapcsolatba: „az embernek csupán fel kell emelnie tekintetét és meg kell pillantania egy másik embert, hogy az őt társaihoz vonzó szimpatikus ösztön édes erőszakját érezze”.¹⁶

Hasonlóan magabiztos kijelentéseket találhatunk az értekezésekben a társadalmi változások kívánatos irányára vonatkozóan is; kü-

¹⁵ „Denn alles, was wir seit etlichen tausend Jahren aus gemeiner Erfahrung von unserer Gattung wissen, nötigt uns, den Trieb der Geselligkeit und das Verlangen nach Gegenständen, denen wir uns mitteilen können, für ein wesentliches Stück der Menschheit zu halten.” WIELAND, *Beiträge ...*, 147. Ezt a megoldást Wieland sem találhatta teljesen megnyugtatónak: ezt mutatja, hogy az emberi természet megismerhetőségének kérdése néhány évvel később a *Geschichte des Philosophen Danischmende* című regényében újra megjelenik, s itt az ember jóságának téziséét képviselő Danischmende végső soron elismeri, hogy meggyőződése nem tudományos igazság, hanem hit. Ez azonban igaz a vele vitatkozó Kalenderre is, aki saját negatív emberképét a tényeken alapulóként igyekszik feltüntetni. A regény olvasójának így két hit, kétféle hipotézis közül kell választania; s a regény cselekményében egyértelműen Danischmende hite bizonyul követendő példának. Vö. BAUDACH, *i. m.*, 546.

¹⁶ „Aber mit der Geselligkeit, diesem wesentlichen Zug der Menschheit hat es eine ganz andere Bewandtniß. Der Mensch [...], der Mensch braucht nur seine Augen aufzuheben, und einen andern Menschen zu erblicken, um die süße Gewalt des sympathischen Triebes zu fühlen, der ihn zu seines gleichen zieht.” WIELAND, *Beiträge ...*, *i. m.*, 144. A szimpátiát Wieland – Shaftesburyt követve – kozmikus erőnek tekint, mely nemcsak más emberekkel létesít kapcsolatot, hanem általában a természettel is. A szimpátia példjaként Sterne *Érzékeny utazásának* egy jelenetét idézi, amelyben az utazó arról ír, hogy a pusztában magányosan lakva egy fával is képes lenne együtt érezni: „Bevésném nevemet kérégebe, s azt eskeném nekik, hogy ők a legszebb fája a tájnak. Midőn fonnyadni kezdenének leveleik, bánatra fognék szokni; s örömet sikoltozna velek szívem, mikor őket harmat táplálná”. Laurence STERNE, *Érzékeny utazások Francia- és Olaszországban*, ford. KAZINCZY Ferenc, Bp., Magyar Helikon, 1976, 35.

lönösen a *Rousseau természeti állapotáról* írt esszéiben, amely erőteljes társadalomkritikába és harciasan optimista történetfilozófiai állásfoglalásba torkollik. Az emberi természet alapvetően jó, mert magában foglalja a társas hajlamot; a jelenben tapasztalható erkölcsi bűnök, a társadalmi élet visszásságai lényegében két okra vezethetők vissza: az elnyomásra és az erkölcsi romlottságra, de minthogy a második az első következménye, végső soron a politikai intézmények felelősek azért, hogy a társadalom valós állapota nem felel meg az emberi természet jóságának.¹⁷ Míg Wieland a természetjogi hagyományhoz kapcsolódva bírálja Rousseau természeti állapotra vonatkozó elképzelését, a társadalom megítélésében szakít a természetjoggal, és Rousseau civilizációkritikus álláspontjához kerül közel. Azt állítja ugyanis, hogy az erkölcs terén pozitív változás kizárólag az emberi természettől való eltávolodás fő okának megszüntetésével, az állam hatalmának alkotmánnyal való korlátozásával, bölcs törvénykezéssel és a babona visszaszorításával idézhető elő. Wieland ezt nem hirtelesen bekövetkező, radikális változásként, hanem lassú, több évszázadig tartó folyamatként gondolja el, s a dolgozat végén olvasható írói programnyilatkozata szerint saját írói tevékenységét is az e célért való munkálkodásként, a világ megjobbítására alkalmas eszmék terjesztéseként fogja fel.¹⁸ Heteronóm, az irodalmat politikai célok szolgálatába állító irodalomfelfogás mellett tör lándzsát, de ez egyúttal azt is jelenti, hogy a politikai célok szolgálatát kizárólag az irodalom terepén, irodalmi eszközökkel képzei el.

A szakirodalomban ellentétes vélemények fogalmazódtak meg arra nézve, vajon a szóban forgó markáns történetfilozófiai tézis tekinthető-e Wieland álláspontjának. Frank Baudach szerint Wieland történetfilozófiai szemlélete ingadozó e korszakban, az optimista és a pesszimista elemek, a haladás melletti és a haladásban kételkedő érvek egyaránt megtalálhatók benne – és e két perspektíva közül soha nem válik az egyik kizárólagossá (habár a szóban forgó értekezés erőltetett

¹⁷ Alle Verderbnisse der Menschheit scheinen mir aus zwey Hauptwurzeln zu entspringen, der Unterdrückung und der Ausgelassenheit [...] Die Verderbnisse von der zweyten Klasse würden wegfallen, wenn denen von der ersten durch das einzige mögliche Mittel, durch eine Weise Staatseinrichtung und Gesetzgebung, vorgebaut würde." WIELAND, *Beiträge ... i. m.*, 170–171.

¹⁸ BAUDACH, *i. m.*, 526–530.

optimizmusával szemben a Diogenesz-regény inkább pesszimistának tekinthető).¹⁹ Walter Erhart egyenesen úgy véli, hogy Wielandnak nincs is történetfilozófiája: különböző írásaiban a legkülönbözőbb történetfilozófiai nézetek bukkannak fel, de ezek nem alkotnak koherens rendszert.²⁰ Wieland elméleti munkáinak különböző megállapításait szintetizálva azonban megállapítható, hogy a *Beiträge* értekezései (és a későbbi esszék) olyan ciklikus történelemszemléletet képviselnek, amely a történelmet nem körforgásként, hanem (emelkedő) spirálként gondolja el (ugyanoda tehát nem lehet visszajutni, de emelkedő és hanyatló korszakok váltják egymást). E felfogás olykor a haladást illető erős szkepszisre ad okot, azonban Wieland egész munkásságára jellemző az értelem erejébe vetett hitből fakadó optimizmus.²¹ Az egyes értekezésekben olvasható kijelentések néha ugyan valóban el-lentmondónak tűnnek – olykor a haladás, máskor a körforgás gondolata meghatározó, s a civilizáció káros hatásainak rousseau-i tétele is megjelenik – a gyakorlati, etikai és politikai síkon azonban Wieland álláspontja koherens és egyértelmű: gondolkodását a jobb jövő vágya, egy igazságosabb társadalom igénye hatja át.

A természeti állapot elvetése a 18. századi német Rousseau-recepcióban gyakran egyúttal a jelen társadalmi viszonyainak kritikátlan elfogadását és az emberiség történetének diadalútként, vagy legalábbis egyértelműen fejlődésként való értelmezését jelentette. Wieland ettől eltérően a jelen kultúrájával szemben kritikus attitűdöt képvisel, mely kritika elsősorban a társadalmi intézmények bírálattát jelenti.²² A társadalom kívánatos berendezkedésére vonatkozóan konkrét javaslatokat ugyan nem fogalmaz meg, de politikai gondolkodásának irányultsága mégis rokonságot mutat Rousseau politikai írásaival, alkotmánytervezetével és *Társadalmi szerződésével*.²³ Míg az 1770-ben Erfurtban befejezett *Gráciákban* az érzékiség megnemesítése, az erkölcsnek az érzékiség, a szépség által való csiszolása, értelem

¹⁹ WIELAND, *Beiträge ...*, i. m., 174–175.

²⁰ ERHART, *Was nützen ...*, i. m.

²¹ HEINZ, i. m., 88–90, 371.

²² Vö. ERHART, *Was nützen ...*, i. m., 49–50.

²³ Politikai elképzelései (zsarnokság- és egyházellenessége) Helvétius gondolataival is hasonlóságot mutatnak. Helvétius művei közül ekkor még csak a *De l'esprit* jelent meg, *Az emberről* csak Helvétius halála után, 1772-ben látott napvilágot. Wieland még ifjúkorában olvasta Helvétius könyvét. Vö. HEINZ, i. m., 84.

és érzékiség harmonikus ideálja fogalmazódik meg mint követendő program, a *Beiträge* esszéiben egy a gráciatannal ugyan nem ellenkező, de irányában attól különböző, az erkölcsöt a társadalmi és politikai intézmények kontextusában szemlélő eszmerendszer körvonalazódik.

3.

A Diogenesz-regény értelmezésének fő kérdése, hogy hogyan viszonyul egymáshoz az első, Diogenesz és a korinthusiak erkölcsi felfogását szembesítő rész és a mű végén olvasható szigetutópia.

Diogenesz már Rousseau értekezésében is a természeti ember magányos képviselőjeként szerepel,²⁴ Wielandnál azonban – dacára a társadalomból való kivonulásnak – társas hajlamú bölcsként jelenik meg. Elvonultsága nem teljes izoláció és passzivitás, kapcsolata az emberekkel nem szűnik meg, altruista cselekedeteivel (az agórán való fellépéssel, a hajótörött megmentésével) részese marad az emberi viszonyoknak, sőt nagyon is aktívan részt vesz azokban. Ez lényeges különbség a *Második értekezés*ben leírt természeti állapothoz képest, hiszen Rousseau szerint a természeti állapot emberei nem, vagy csak csekély mértékben érintkeztek egymással. Fontos különbség továbbá, hogy míg a rousseau-i természeti ember voltaképp a morál kialakulása előtti állapotban él, Diogenesznek határozott erkölcsi elvei vannak. Erkölcsi eszményét, melynek középpontjában az altruizmus és a mások iránt érzett szimpátia áll, a világpolgár fogalmában a következőképpen foglalja össze:

Egyedül a kozmopolita érzi a tiszta, részre nem hajló, s idegen tódlékokkal öszve nem kevert szeretetet embertársai eránt. Haszon után esdeklő önnönszeretet által meg nem gyengítve ver mellyében a szív teljes erővel, midőn őt az emberiség segedelemre kiáltja. Semmi sem idegen a természetben szívének érzékenységei előtt.²⁵

²⁴ „Ráébred [az olvasó], hogy az emberi nem az egyik korban nem ugyanaz, mint a másokban, s így aztán, ha Diogenész nem talált egyetlen embert, hát azért, mert kortársai között egy olyan kor emberét kereste, amely már végképp letűnt”. Jean-Jacques ROUSSEAU, *Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről* = *Uő, Értekezések és filozófiai levelek*, szerk. LUDASSY Mária, Bp., Magyar Helikon, 1978, 59–200, 155.

²⁵ WIELAND, *Diogenesz...*, 351. A megfogalmazás előképe Rousseau tétele a *Második értekezés*ben, mely szerint a természetes együttérzés „már csak egynémely nagy vi-

Wieland a kozmopolitizmusra vonatkozó elképzeléseit később külön értekezésben taglalta; ebből az írásból itt elegendő csupán annyit felidézni, hogy a kozmopolitizmus felfogásában nem azonos a szabadkőművességgel, nem konkrét, létező szervezet, amelybe felvétel nyerhető, hanem hasonló erkölcsű, az emberiség javának szolgálatában, a viszonyok békés megváltoztatásában érdekelt egyének virtuális közössége.²⁶ A regényben ezt az erkölcsi eszményt egyedül Diogenesz képviseli, aki így nem egy kölcsönös szimpátián alapuló közösség tagja, hanem a társadalmon kívül, illetve annak peremén létezik. Az altruizmussal szembeállított és Diogenesz esetében a puszta létfenntartásra korlátozódó önszeretet eszméje mögött a természetjogi elképzelések (Pufendorf, Thomasius) is felsejlenek; a morálnak Diogenesz által képviselt koncepciója azonban különbözik az altruizmus természetjogban megfogalmazott követelményétől, hiszen szerinte a moralitás nem az értelemről levezetett szabályokon, köteleességek teljesítésén alapul, hanem az érzésen (ebben a tekintetben rokon az együttérzés Rousseau által kidolgozott, és az önzéssel szembeállított fogalmával is).

lágpolgári lélekben lelhető fel, akik átlélik a népeket elválasztó, képzeletbeli korlátokat, és jóindulatukat az egész emberi nemre kiterjesztik". ROUSSEAU, *Értekezés...*, 139. Hasonló felfogást képvisel Lessing *Szabadkőműves beszélgetéseiben* is. Vö. Ulrich KRONAUER, *Der kühne Weltweise = Rousseau in Deutschland, i. m.*, 23–45.

²⁶ Az értekezés szerint a kozmopolita az adott állam törvényeit elfogadva békésen munkálkodik az emberiség javáért. Célja, hogy az ész államának eszményét minél inkább megközelítse az emberiség. Ez nem valamilyen természeti állapothoz való visszatérést jelent, hanem egy új, eddig nem volt állapot célként való tételezését: „Daß diese Regierungsform noch unter die Dinge gehöre, die zwar jedermann in gewissen Augenblicken wünscht, die aber noch nicht da gewesen sind, wird schwerlich irgendetwas vernünftiger Mensch zu leugnen begehren. Aber daß sie nicht nur möglich sei, sondern daß alle bürgerliche Gesellschaft, vermöge einer innern Notwendigkeit, nach ihr strebe, und – wie langsam auch immer der Fortschritt sein mag – ihr mit der Zeit immer näher komme, ist ein Lieblingsatz der Kosmopoliten, dessen Wahrheit auf keinem schwächern Grunde beruht, als auf dem großen, ihrer Meinung nach unumstößlichen moralischen Axiom: »Daß, vermöge einer unfehlbaren Veranstaltung der Natur, das menschliche Geschlecht sich dem Ideal menschlicher Vollkommenheit und daraus entspringender Glückseligkeit immer nähere, ohne es jemals völlig zu erreichen.«" Christoph Martin WIELAND, *Das Geheimnis des Kosmopolitenordens* = Uő, *Sämtliche Werke*, Bd. 30., Leipzig, Göschen, 1797, 206. Az írás először 1788-ban jelent meg a Teutsche Merkurban. Az 1797-es összkiadásban Wieland lábjegyzeteket helyezett el, amelyekben többek között a francia forradalom eseményeire reflektál.

Diogenesz Korinthuszból való kivonulásának oka éppen az, hogy ítélete szerint a városállamban az emberek viselkedésében, erkölcsében az önzés és a képmutatás érvényesül az altruizmus helyett, mivel a társadalom elfojtja az emberekben lévő szimpátiát, jóindulatot. A társadalomból kivonuló, a végletes egyszerűséghez visszatérő filozófus alakjával tehát a társadalmi morál és az igazi, az emberi természetnek megfelelő erkölcs ellentéte kerül a regény középpontjába. Jól példázza ezt a hajótörést szenvedett fiatal nő megmentésének története: a segítségnyújtás önzetlenségének megkérdőjelezése, a filozófusra irányuló különféle gyanúsítgatások a híresztelések terjesztőinek erkölcsére vetnek éles fényt. A Diogeneszt faunként hírbe hozó Lyzisztrata azt veti a filozófus szemére, hogy nem az illendőség szabályai szerint viselkedett, amikor köpenyéről meglepedkezve, meztelen felsőtesttel igyekezett élesíteni a kimentett nőt. Diogenesz válaszában világosan rámutat erény és látszat-morál különbségére:

Azon illendőség felől szólasz-é, mondám, mely a vélekedéseknek s cselekedeteknek belső szépségéből származik, vagy arról a képzelt illendőségről, mely az emberek vélekedésétől függ?²⁷

Az emberszeretet hiánya lehet az oka annak is, hogy Diogenesz elveszti érdeklődését az igen vonzó megjelenésű, s a filozófussal szemben korántsem ellenséges megmentett hölgy iránt: a magához térő hajótörött ugyanis nagyobb jelentőséget tulajdonít a ruháit és drágaköveit tartalmazó ládika megkerülésének, mintsem dajkája vízbefúlásának.²⁸ Diogenesz társa csak Laídon (Glycerion) lehet, aki nem csupán szép, de erkölcsileg is kiváló.

A magányos bölcs magatartásának alapját az a felismerés képezi, hogy az erényes élet csak a társadalmon kívül valósítható meg, mivel az emberi természet a társadalomban szükségszerűen megromlott, a korinthusziak csak színlelik az erényt, de valójában önző érdekeiket követik. Az anyagi javakról való lemondás csupán következménye ennek a belátásnak; a kényelmet, a jólétet önmagában Diogenesz nem vetné meg, de azt az erkölcsi természetű árat nem hajlandó megfizetni

²⁷ WIELAND, *Diogenesz ...*, i. m., 340.

²⁸ Jan Philipp REEMTSMa, *Christoph Martin Wieland = Große Denker Erfurts und der Erfurter Universität*, hg. Dietmar VON DEN PFORDTEN, Göttingen, Wallstein, 2002, 235–254; 251.

értük, amelyért az adott viszonyok között megszerezhetők lennének. A regény központi problémája az, hogy az emberiség morális szempontból nem olyan, mint a természete szerint lehetne, lennie kellene. Az ember igazi, altruista természetét a regény világában Diogenesz testesíti meg. A társadalommal való szakítás az ő esetében nem jelenti a társiasság eszméjének tagadását; sőt – paradox módon – éppen a magányos filozófus a társas eszmény megtestesítője. A természeti állapotba visszatérő filozófus tehát nemcsak erkölcsi csiszoltságában, hanem társas hajlandóságában is különbözik Rousseau természeti emberétől, a társadalom erkölcsi romlottsága, a társadalmi ember önzése miatt azonban ez a társas hajlandóság Diogenesz esetében sem válhat harmonikus társas lét alapjává. A korinthusziak szempontjából életmódja és eszményei különbségnek minősülnek (ezért is 'mainomenosz', azaz 'hibbant'), követőkre nem talál; az adott viszonyok között az eszmény megvalósítására irányuló törekvés lemondással és marginalizálódással jár.

A regény végén olvasható utópiában Diogenesz olyan társadalom megalkotására tesz kísérletet, amely az általa választott életeszményen, az egyszerűsége, az igények feladásán alapul, s amely lehetővé teszi a társiasság érvényesülését. Az eszményi köztársaságban az anyagi különbségek és a függőségi viszonyok megszűnnek, a törvény helyett az erkölcs uralma valósul meg.²⁹ A teljes egyenlőség és az autonómia megvalósítása azonban megoldhatatlannak tűnő nehézségekbe ütközik: a családokban férfiak és nők kölcsönösen birtokolják egymást, de a nemek egyenlőtlen eloszlása miatt sokan pár nélkül maradnak. A köztársaság fennállását azonban leginkább nem ez a nehézség fenyegeti, hanem az anyagi javak iránti vágy, amely az athéni polgár elképzelt megjelenésekor támad fel a köztársaság polgáraiban. A 20. század történelmi tapasztalatainak fényében az epizódot az egyenlőségen alapuló állam kritikájaként is értelmezhetnénk – pontosabban annak kritikájaként, hogy egy ilyen állam szükségszerűen a fejlődés korlátozását, kényszer alkalmazását jelenti. Wieland

²⁹ Rousseau szellemében Diogenesz a művészetet is számúzi köztársaságából. Diogenesz – Rousseau színházkritikáját (*Levél d'Alemberthez*) visszahangozva – bírálja a művészetet, mely szerinte afirmatív, a hatalom legitimálását szolgálja azáltal, hogy szelep funkciót tölt be, kanalizálja az emberek feszültségét; ugyanakkor elismeri, hogy művészet nélkül unalmas az élet.

regényében azonban nem egészen erről van szó, de nem is pusztán a luxus kritikájáról, mint Bodrogi állítja.³⁰ Az athéni ifjú megjelenése elsősorban azért rejt veszélyeket magában, mert – mint arra Diogenesz maga utal – az emberben számos fogyatékoság van, amelyek védtelessé teszik: „Nem tehetek róla, hogy a természet annyi rést, annyi nyílást hagyott az emberben, hogy rajtok temérdek tévedés és romlás fér hozzája”.³¹ E fogyatékoságok között a legalapvetőbb a perfektilitás, a képességek kibontakoztatására irányuló törekvés, amely „a természetnek eredeti együgyűségétől” való eltávolodásra ösztönzi az embert.³² Az athéni ifjú megjelenése ezt a törekvést aktivizálja a szigetlakókban, s e veszélyt Diogenesz csak úgy tudja elhárítani, hogy államát a külvilág számára elérhetetlenné teszi, varázspálcájával láthatatlanná változtatja a szigetet. A külvilággal való érintkezés jelentette fenyegetés ilyenfajta, csupán a fikció keretei között lehetséges kivédése is azt hangsúlyozza, hogy gondolatkísérletről van szó, amely a valóságba nem ültethető át. A regénybeli utópia az emberi természet valóságán zátonyra fut, s ez a belátás egyúttal a *Beiträge* harcias kijelentését is árnyalja, hiszen az utópikus tervezet tanulságának az tűnik, hogy nemcsak a zsarnokság, az elnyomás felelős az erkölcsi romlottságért, hanem az emberi természet korlátai is.

Az eszményi állam berendezése során felmerülő problémák s a külvilág jelentette fenyegetések, amelyeket a fikció világában végül csak a sziget láthatatlanná tévése küszöbölhet ki, azt mutatják, hogy a természeti állapotba való visszatérés nem szolgálhat követendő, megvalósítható mintaként, legfeljebb az egyén szintjén jelenthet megoldást az egyszerűség életeszménye. Diogenesz javaslata nyilvánvalóan kivitelezhetetlen Nagy Sándor számára – és a regényen kívüli valóságban is.

Az utópia pusztá gondolatkísérletként való színrevitele, megvalósíthatatlanságának hangsúlyozása, az utópiához való ironikus viszony okán az elemzők egy része úgy gondolja, hogy a regény rezignált, pesszimista végkicsengésű, a haladással, a viszonyok megváltoztatásával szemben szkeptikus attitűdöt fejez ki (ellentétben pl. a *Beiträge* optimista kijelentéseivel), és végső soron csak Diogenesz ma-

³⁰ BODROGI, *A szinopei Diogenesz'...*, i. m., 79.

³¹ WIELAND, *Diogenesz...*, i. m., 373.

³² *Uo.*, 379–380.

gányos erkölcsét kínálja pozitív mintaként. A helyzet azonban – mint arra Hans Joachim Mähl és Frank Baudach elemzése rámutattak – ennél összetettebb.³³ Ennek megértéséhez a kulcs az a regény végén olvasható kijelentés, amelyben a saját utópiájának megvalósíthatóságát tagadó Diogenesz némiképp meglepő módon – Marxnak a filozófia igazi feladatára vonatkozó nevezetes tételét is megelőlegezve – azért marasztalja el a filozófusokat, mert nem is akarják megváltoztatni a világot, holott az igazi filozófia nem a visszásságok bírálata, hanem megszüntetése lenne:

Mit csinálnak mostani állapotokban egyebet filozófusaitok, hanem hogy megszűnés nélkül azt mutatják, hogy inkábbára mindenfelől helytelenül vélekedtek, inkábbára mindenben hibázva léptek, és hogy nálatok inkábbára mindennek másképp kellene lenni, mint amiként van? Ez annyi, mint a beteget meggyóznai afelől, hogy beteg. – Őt meg is gyógyítani, ez ám a munka.”³⁴

A szigetutópia azonban legfeljebb a fennálló bírálatként értelmezhető, a társadalom meggyógyítására maga Diogenesz sem képes. Szavai ugyanakkor azt sugallják, hogy filozófiájának, a regény egészének talán mégis tulajdonítható valamifajta terapeutikus hatás.

Diogenesz szerint a perfektilitás az emberi természet alapkészítése, az emberiség fejlődése megállíthatatlan, s a filozófus feladata így nem lehet más, mint hogy ezen az előre haladó pályán vezesse vissza az emberiséget a természetes erkölshöz. Köztársaság-tervezete azonban az emberben lévő képességek kibontakozásának megátolálásán alapul, az utópikus elképzelés tehát ellenkezik az emberi természettel, legfeljebb erőszakkal lehetne fenntartani: ezért az utópikus köztársaság megvalósítása nem lehet az az orvosság, amelyre az emberiségnek szüksége van. Diogenesz azonban nem is e köztársaság megvalósítására buzdít, miként az egész regény sem ezt az intenciót testesíti meg. A lehetséges terapeutikus jelleg akkor tárulhat fel, ha a köztársaság-tervezetet mint fikciót vesszük szemügyre, azaz nem csupán tematikus elemeit, hanem fikciós voltát és a befogadóra gyakorolt lehetséges hatását is figyelembe vesszük.

³³ MÄHL, *i. m.*; BAUDACH, *i. m.*

³⁴ WIELAND, *Diogenesz... , i. m.*, 380.

A terapeutikus hatást több tényező együttesen válthatja ki. Egyrészt – mint azt Mähl elemzése bizonyította – a regény nemcsak megfogalmaz egy utópiát, de az utópia működésmódját is bemutatja, ezáltal reflektálttá téve saját utópiáját. Diogenesz ironikusan viszonyul köztársaság-tervezetéhez: a distanciát már az is jelzi, hogy az eszményi állam létrehozására csak hipotézisként, feltételes módban kerül sor. A gondolatkísérlet lehetőséget ad arra, hogy Diogenesz azt is nyilvánvalóvá tegye, milyen előfeltevéseken alapul az utópia létrehozása: mindenekelőtt romlatlan természetű emberekre van szükség, s ezeket ideális körülmények közé kell helyezni. Ez nem azt jelenti – miként egyes értelmezők vélik –, hogy Wieland az utópia lehetetlenségét, belső ellentmondásait demonstrálja, hanem azt, hogy a regény az utópia lehetőségfeltételeire is reflektál. Diogenesz tehát utópiája megalkotásakor nyílt lapokkal játszik, nem titkolja, hogy köztársasága a valóságban teljesíthetetlen előfeltételeken nyugszik. Többről van szó azonban pusztán szórakoztató bűvészműtáványánál: a kártyák felfedése révén az olvasó begyakorolhatja a lehetőségérzéklet, megbárátkozhat annak gondolatával, hogy a dolgok másképp is lehetnének. (Jóllehet, mint azt Mähl is megjegyzi, kétséges, vajon a korabeli befogadók tényleg ezt a szöveg által felkínált olvasásmódot alkalmazták-e a szigetutópia olvasásakor.³⁵)

Másrészt az utópia lehetetlensége ellenére vonzó módon jelenít meg alapvető értékeket, s így erős érzelmi hatást, az eszmények utáni vágyódást válthat ki az olvasóban. Habár a képzeletbeli köztársaság apóriákba fullad, a benne megfogalmazódó értékek (az egyenlőtlenségek megszüntetése, igazságosság, altruizmus) nem vesztik el vonzó voltukat. Ez nemcsak a köztársaság-utópiára igaz, hanem Diogeneszre magára is: a jó szándékú különc alakja alkalmas arra, hogy felkeltse az olvasó szimpátiáját, s habár az általa képviselt morál nem általánosítható, nem lehet mindenki által követendő, de pozitív példaként szolgálhat. A regényben így felfedezhető az a funkció, amely a *Beiträge* szerint az irodalom legfontosabb feladata lenne, nevezetesen a pozitív eszmék, attitűdök terjesztése.

A regény azonban nemcsak vonzóvá tesz bizonyos eszméket és magatartási formákat azok érzéki megjelenítésével, hanem gondolko-

³⁵ MÄHL, *i. m.*

dásra is serkent. A szigetutópia értelmezéséhez érdemes újra felidézni a *Beiträge* utópiakritikáját. A természeti állapot idealizáló értelmezésével szembeni polémia ugyanis nemcsak módszertani és antropológiai jelentéssel bír, de az utópia irodalmi alkalmazására vonatkozó tanulságok is levonhatók belőle. Az egyik értekezésben Wieland maga is beszámol egy a természeti állapotban élő fiktív népről, a foley-ekről.³⁶ A beszámolóhoz fűzött kommentárjaiból azonban az derül ki, hogy bár az ilyen leírásokat alkalmasnak tartja az olvasó képzeletének megragadására és az európai civilizáció kritikájának megfogalmazására, úgy véli, a társadalom átalakítására, jövőbeni fejlődésére vonatkozó eszmék nem nyerhetők belőlük. A természeti állapot eszményítő ábrázolását tehát önmagában nem utasítja el, csupán az olvasót egy képzeletbeli világba ragadó, vonzó és így erős érzelmi hatást kiváltó utópia hasznosságát vonja kétségbe; ez azonban nem jelenti mindenfajta utópikus társadalomábrázolás elutasítását.

Arra a kérdésre, milyen lenne egy ideális közösség, a regény nem szolgál konkrét válasszal, megvalósítható mintával. Diogenesz köztársasága nem lehet elérendő cél, ennek belátása azonban nem jelenti a létező társadalomtól különböző eszmény teljes tagadását, csupán azt, hogy az ideális társadalomnak mind a korinthoszitól, mind a szigetköztársaságtól különböznie kell. De Diogenesz életformája sem tekinthető az olvasó életvilágában realizálható mintának: Diogenesz csak igényeinek radikális korlátozásával, a társadalomból való kivonulás árán tudja megvalósítani erkölcsi eszményét, s így az olvasó számára – hacsak az nem kíván háttal fordítani a civilizációnak – közvetlenül követhető életmintával nem szolgálhat: a befogadói reflexió feladata annak mérlegelése, a példaszerűként bemutatott erkölcsi magatartást hogyan tudja saját körülményei között megvalósítani vagy megközelíteni. A regénybeli utópia maga azzal járulhat hozzá az altruista erkölcsön alapuló társadalom megvalósulásához, hogy gondolkodásra készíti az olvasót. Az utópia feltételezhető intenciójával, hatásmechanizmusával kapcsolatban érdemes lehet utalni Wieland egy 1758-ban írt levelére. Ebben – Shaftesbury által inspirálva – az irodalmi hatás olyan változatát körvonalazza, amelynek célja az olvasó

³⁶ A foley-ek leírása az *Über die Behauptung, daß ungehemmte Ausbildung der menschlichen Gattung nachteilig sei* című értekezésben olvasható. WIELAND, *Beiträge...*, i. m., 271–272.

sokkolása, azaz a megszokott gondolati sémák, vélekedések, előítéletek elbizonytalanítása.³⁷ Az értékeket megtestesítő, de apóriákba fulladó utópia is ilyen gondolkodásra serkentő szöveg lehet, mely éppen megvalósíthatatlanságának felmutatása által különbözik a 18. század más, természeti állapotot leíró utópiáitól.

4.

Bodrogi Ferenc Máté a regény német és magyar értelmezéstörténetének különbségét vizsgálva arra hívta fel a figyelmet, hogy annak német irodalomtörténeti értékelésében a Diogenesz egyes elképzeléseire vonatkozó irónia is fontos szerepet játszik, míg a magyar recepció a regény sokrétűségét egyneműsítve a haladónak tekintett politikai megfogalmazásokat emeli ki. Bodrogi Diogeneszt a Shaftesbury által ihletett *virtuoso*-eszmény megtestesülésének látja, és úgy véli, hogy Kazinczy számára a *virtuoso* alakja, a gráciatan és a csizoltság ugyanúgy fontos lehetett, mint a regény politikai eszményei, mindenekelőtt a Diogenesz köztársaság-tervezetében megfogalmazódó egyenlőség-utópia. Kazinczy Wieland-olvasatát az Orpheus-korszak más megnyilatkozásaiból következtetve konstruálja meg, s arra a következtetésre jut, hogy a magyar fordító nem volt fogékony sem a regénybeli iróniára, sem Wieland Rousseau-kritikájára. Azt is állítja, hogy Kazinczy csodáló és asszociatív azonosulással viszonyult a hőshöz, azaz reflektálatlanul azonosult vele, s később a regénybeli Diogenesz életmintaként szolgált számára.³⁸

Az általam vázolt értelmezést követve némiképp más következtetésekre juthatunk. A regénybeli irónia az utópiák egy fajtájára, a természeti állapothoz való naív visszatérést színre vivő utópiára vonatkozik; azonban nincs szó az utópikus gondolkodás totális elutasításáról, sem az utópiában megjelenő pozitív eszmények elvetéséről. Az irónia a valóság lehetőségei és a csak normatív eszményként érthető utópikus világ különbségére hívja fel a figyelmet. Kazinczynak ezért

³⁷ Wieland 1758. november 8-án Zimmermannhoz írt levelében fejti ki ezt az elképzelését, amelynek alapja a shaftesbury-i *test of ridicule*. Lásd erről: Mark-Georg DEHRMANN, *Das Orakel der Deisten: Shaftesbury und die deutsche Aufklärung*, Göttingen, Wallstein, 2008, 339; HEINZ, *i. m.*, 130; BAUDACH, *i. m.*, 502.

³⁸ BODROGI, *Kazinczy arca...*, *i. m.*, 42, 55.

nem kellett homogenizálnia a regény eszmeiségét, hiszen a Diogenesz erkölcsét és tetteit bemutató első rész, illetve a szigetköz társaságot leíró második rész eszmei horizontja között nincsen éles törés. Kérdéses továbbá, Diogenesz valóban reflektálatlan életmintaként szolgálhatott-e Kazinczynak. Nem kétséges, hogy Diogenesz, s általában a Wielandi gráciatan vonzó volt Kazinczy számára, és saját élete alakításában is fontos szerepet játszott; a rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján azonban nem biztos, hogy a regény iránti lelkesedése reflektálatlan érzelmi azonosulást jelentett.

Nem gondolom, hogy az itt vázolt értelmezés azonosítható volna Kazinczy vagy más 18. századi olvasók olvasatával.³⁹ Úgy látom azonban: a regény alapos szemügyre vétele után arra a következtetésre kell jutnunk, hogy reflektálatlan érzelmi azonosulás a regény befogadásában – éppen Diogenesz sajátos életmódja miatt – egyáltalán nem lehetséges, s életprogramként is legfeljebb a regény egyes elemei szolgálhatnak. Így talán Kazinczy esetében sem egyszerű követésről, hanem a Wieland műveire támaszkodó, az azokban fellelhető gondolatok által ihletett kreatív újraalkotásról van szó.

³⁹ A korabeli magyar recepció értékelésénél szükséges figyelembe venni, hogy a regény magyarul a német megjelenés után több mint húsz évvel, megváltozott történelmi és politikai viszonyok között látott napvilágot. A francia forradalom történelmi kontextusában a regény társadalomkritikus gondolatai, a társadalmi rend esetleges megváltoztatására vonatkozó eszmefuttatások egészen másképp rezonálhattak. Nem meggyőző Bodroginak az az állítása, hogy a bevezető elhagyása olyan tényezőként értelmezhető, amely megkérdőjelezi a regénynek a Kazinczy-fordítás értékelésében a társadalomkritikát, a felvilágosodás eszméinek megjelenését hangsúlyozó olvasatait. A történelmi kontextus figyelembe vételével a bevezető elhagyása a regény politikai élének tompításaként, az öncenzúra működéseként is értelmezhető.

EGY LEHETSÉGES ÖSSZKÉP KAZINCZY FERENC 18. SZÁZADI FORDÍTÁSAIRÓL¹

BODROGI FERENC MÁTÉ

Az „összkép” műfaja egyszerre könnyű és nehéz, újra és újra megkísérteni azonban talán nem hiábavaló, főként a relevánsnak hitt témákkal kapcsolatban. E témánál helyben vagyunk, hiszen az egy főre eső fordítások számában Kazinczy Ferenc igen tekintélyes helyet foglal el a magyar irodalomtörténetben, s ez már a 18. század végét, ún. első pályaszakaszának éveit tekintve is így van. Az a fajta intenzív, tervszerű szövegválogatás és tolmácsolás, ami Kazinczyt már ekkor jellemzi, igen kivételessé teszi ez irányú tevékenységét. A 18. századi fordítástörténetet ugyanis olyan sajátosan atipikus, színes és számos kérdést kibontó jelleggel rekeszti be és vezeti át egyben az új századba, mely már csak ezen egyedi határhelyzete miatt is megérdemli a tüzetesebb figyelmet. A témáról több átfogó munka született már,² de igazi jelentőségét éppen az adja, hogy folyamatos újramondásért kiált számos lehetséges

¹ A tanulmány az MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült (vezető DEBRECZENI Attila), és az OTKA (K K108831) támogatásával jött létre.

² Pl. CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990; FRIED István, *Az érzékeny neoklasszicista: Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*, Sátoraljaújhely-Szeged, Kazinczy Ferenc Társaság, 1996; BIRÓ Ferenc, *A legnagyobb magyar pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*, Bp., Argumentum, 2010; BURJÁN Monika, *A fordításról való gondolkodás története Magyarországon 1787 és 1883 között*, doktori értekezés kézirat, Szeged, Szegedi Tu-

aspektusa, hangsúlya miatt, egy hatástörténetileg tulajdonképpen lezárhatatlan, folytonosan megértendő, heterogén kihívásként.

A fogság előtti, illetve a fogságban megmaradni igyekvő Kazinczy gyakorlatilag már a 18. század folyamán belekezd minden fontosabb szerzőjének fordításába. A szövegek közös halmaza különféle csoportosítási lehetőségeket kínál föl, melyek közül a legtarthatóbbaknak a következő kategóriák látszanak: a magyar színházmozgalom egyik képviselője (Shakespeare: *Hamlet* – Schröder után, *Machbeth* – Bürger után; Goethe: *Clavigo, A testvérek, Sztella*; Lessing: *Emilia Galotti, Miss Sara Sampson, Minna von Barnhelm*; Molière: *A kéntelen házasság, A botcsinálta doktor*; Metastasio: *A Títusz kegyelmessége, Themistocles*; Le Mierre: *Lanassza*); az *Orpheus* „felvilágosult propagandistája” (Wieland: *Diogenes*; Hollmann: *A természet oeconomiája*; Beccaria: *A bűnökről és a büntetésekről*; Rousseau: *Társasági szerződés, A törvénytörésről*; Nagy Frigyes: *Azon okokról...*); illetve a különböző új írásmódokat felkínáló, stílusváltozatokat működtető nyugat-európai sikerszövegek fordítója (Gessner: *Idylliumok*; Kayser: *Bácsmegyey*; Marмонтel: *Szövképző regék*; Klopstock: *Messiás*; Goethe: *Werther*; Herder: *Paramythionok*; Wächter: *A vak lantos*; Sterne: *Yorick levelei*; Lessing: *Mesék*; Wieland: *Gráziák*; Sallustius; Denis-Petersen: *Osszián*).

A fordító Kazinczy felettébb praktikus és pragmatikus tud lenni forrásnyelvi választásaiban és célnyelvi munkamódszerében. Mindezt pedig a sokkal ismeretesebb (és magasztosabb) irodalomtörténeti erejű szempontokon, „kultúrmissziós” hivatástudaton túl karrierépítésének optimalizálása, illetve a várható eladásokból származó bevételeinek maximalizálása is ösztönzi.³ Ezekhez az alapirányultságokhoz furcsa módon még azon, fentebb másodikként elkülönített csoport radikálisabban ideologikus művei is odaköthetők kellő óvatossággal, melyeket idővel betiltanak (Wieland), vagy még a megjelenés előtt eltűnnek a szem elől

dományegyetem, 2003, http://doktori.bibl.u-szeged.hu/81/1/de_1267.pdf (utolsó letöltés: 2015. január 5.)

³ Számára, úgy tűnik, még az egyik utolsó, az ún. Pyrker-pört kirobantó fordítása is szimplán az (ad absurdum) „üzleti” komponensről szólt, összetettebb dimenziókat csak az utólagos polémiában, illetve a kritikai hatástörténetben kapott. Vö. KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig*, s. a. r. BODROGI Ferenc Máté, BORBÉLY Szilárd, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 858. (A továbbiakban: KazFord, 2009.)

(Rousseau).⁴ A drámákat tekintve ugyanakkor jól látható, hogy elsődleges számára az eredeti szerző értékelése is, hiszen olyan auktorokat választ, akik valamilyen módon mind reprezentáns képviselői az alakuló magyar színházi életnek: a klasszicizmus közkedveltségnek örvendő alakjai a korszak amatőr színjátszásában, elsősorban az iskolai színpadokon, vagy relevánsak és viszonylag populárisak a Magyarországon játszó német vándortársulatok repertoárján, a polgári színjátszás közegeiben. De látható az is, hogy a főúri színházak kínálatában előforduló szerzők – az egy Metastasio kivételével – egyáltalán nem érdeklik.⁵

A leveleit író Kazinczynak szinte mindig az a kedvenc és legfontosabb műve, amivel éppen foglalatoskodik, ám ez a permanens hiperbolizálás, mindig éppen aktuális (retorikai) relevancia olykor jól rekonstruálhatóan tényleges valójában az, vagyis az előbbieken említett önérvényesítő-egzisztenciális tétje van. A fogságban elkészített *A' Titus' Kegyelmissége* c. Metastasio-fordítás sorsa például erőteljesen egyfajta „praktikus hasznosságot értékmérőként elfogadó szemléletet tükröz”,⁶ amennyiben a darab az összeesküvőnek megkegyelmező uralkodó dilemmáit viszi színre. Egy Barkó generálisnak, a foglyok felügyeletével megbízott katonatisztnek címzett 1795-ös levél szerint Kazinczy szeretné, ha kijutna zárkájából a fordítás, és a Pesten játszó társulat bemutatná József főherceg beiktatása alkalmával.⁷ Az 1790-es évek elején már nekikezd egyszer e fordításának, ám csak 1795-ben készül el a teljes munka, s jól valószínűsíthetően „a börtönben várt kegyelem speciális pszichológiai helyzete” irányítja a figyelmet újra erre a műre. Kazinczy reményei szerint az illető levél keltezése, augusztus 31-e és a beiktatás, szeptember 19-e közti szűk három hét elég idő ahhoz, hogy a darab eljusson a társulathoz, elfogadják a színészek, engedélyezzék a bemutatást, és előadásra készen elpróbálják azt.⁸ Az életutat érintő, mélyen egyéni tét, illetve a felfokozott, kapkodó jelleg e mintázata pedig az előzetes *Hamlet*-fordítás kapcsán is jól kitapint-

⁴ A korban radikálisnak számító munkák – Rousseau, Hollmann, Beccaria, Nagy Frigyes – bővebb kontextualizálása az egyik következő kritikai kiadás feladatai közé tartozik (*Kazinczy Ferenc Művei: Fordítások Hollmanntól Hübnerig*).

⁵ KAZINCZY Ferenc: *Külföldi Játszószín*, s. a. r. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 341–342. (A továbbiakban: KazKJ, 2009.)

⁶ *Uo.*, 346.

⁷ KazLev, II, 418.

⁸ KazKJ, 2009, 346, 349, 351.

ható,⁹ de a *Bácsmegyey* kiválasztásában is közrejátszhatott, hogy szerzőjének Kazinczy Joseph Sonnenfelset, az osztrák abszolút monarchia felvilágosult elveket követő államférfiját tartotta, a neki tulajdonított román fordítása pedig azzal kecsegtetett, hogy általa a jozefinizmus belső köréhez tartozókhöz kerülhet közelebb.¹⁰

A Kazinczy-fordítások markáns hányadában tetten érhető egyfajta allegorizáló szándék, egyfajta közéleti és/vagy magánéleti többletjelentés, mely vagy Kazinczyról magáról szól, vagy elemeltebb üzenete van.¹¹ Ezeket az allegóriákat olykor az előbbieken szóba hozottakhoz hasonló, egészen konkrét és húsbavágó érdekek szervezik, olykor pedig a már szintén emlegetett „kulturmisszió” szolgálatában állnak. A következőkben ezen utóbbi aspektus tágasabb, messzebbre vezető kontextusai kerülnek előtérbe.

*

Kazinczynak a szövegekhez, a beszélt nyelvhez, egyáltalán a világ- és önértelmezéshez való viszonyát alapvetően meghatározza az a fajta európai retorikai *nagyhagyomány*, mely a görögöktől a római és újlatin kultúrákon át folyamatos éltető közegként és példaként adja művelődésszerkezetének, tudattalan attitűdkészletének, reflektív gondolkodói sémarendszerének bázisát. Ez a tradíció pedig, mely mintegy anyanyelvével együtt veszi birtokba, olyan evidenciaként uralja mindvégig

⁹ II. József halála után a jozefinista adminisztráció tisztségviselőinek hivatali napjai meg vannak számlálva, ugyanakkor a nemesi ellenállási mozgalom a nemzetietlenség vádjával illeti e garnitúra honi képviselőit. Ezeket a negatív körülményeket a magyar színjátszás és a „magyar ügy” támogatását jelképező *Hamlet*-kiadás, valamint annak a Budára összehívott koronázó országgyűlés idejére tervezett bemutató előadása várhatóan enyhíteni képes – ezért az atipikusan kazinczyánus előszó is –, a megpezdült színházi érdeklődés, a drámák iránti kereslet ráadásul a könyv eladhatóságának ígérétét nyújtja (bővebben minderről: KazFord, 2009, 798–803.).
¹⁰ *Uo.*, 780, 781.

¹¹ Érdekes kérdés, hogy ez az allegorizálás, rejtett referencialitás a privátszféra-közszféra dimenzióit, a magánéleti-közéleti tartalmakat illetően egymást váltogató (vö. „Az intimszféra konfliktusai és a politikum dilemmái tehát felváltva tűnnek fontosnak a fordító Kazinczy számára”, KazKJ, 2009, 346), avagy eltérő hangsúlyokkal, de mindig párhuzamosan futó struktúrákban jelenik-e meg Kazinczy fordítói munkásságában. A lényegesebb azonban az, hogy a két terep *ugyanúgy* fontos számára, ennyiben pedig az átfogó igény, az életteljességre törekvés a fő jellemzője.

világát, melyből soha nem fog, ám nem is akar kilátni, soha nem fog számára nyugtalanítóvá, kérdésessé válni. Soha nem látja be igazán az ún. *nem-privát* nyelvfelfogás radikális (paradigma)váltását,¹² de nincs is értelme számon kérni ezt rajta; Kazinczy ugyanis éppen azért „nagy” és érdekes, mert azt a bizonyos előttes, *privát* nyelvszemléletet teljesíti ki, éli meg a maga – egyre inkább végjátékszerű – totalitásában, s annak ráadásul egy sajátosan humanista változatát képviseli.¹³

Az a klasszisz-elvű, komplex és cizellált, stíluszintek, stílusárnyalatok és a hozzájuk rendelt műfajok normatív rendszereként leírható retorikai szisztéma ez, mely Arisztotelész óta a művelt világban-lét alapmintázata, s mely egyfajta „humanista kontinuumban” éri el Kazinczyt is. Ezt nevezi Henrik Becker *Sprachbundnak* (nyelvszövetség) – ezen belül is európai nyelvszövetségnek (*Spracheuropa*)¹⁴ –, Balázs János, s nyomán Csetri pedig *európai nyelvi modellnek*. Eszerint a közös, antik gyökerű civilizációs minta a genetikus különbségek ellenére is egymáshoz közelíti Európa nyelveit, a „kultúremberi érintkezés, kommunikálás alapvető szabályozójaként”.¹⁵ Ebben a távlatban a retorikai iskola által szavatolt és irányított elokvencia, vagyis tudatosan megmunkált beszéd az emberség meghatározó jegye, antropológiai *differentia specificája*, *humanitas*, alapja minden képességnek és tudásnak, mindenfajta bölcsességnek és civilizált közösségi állapotnak.¹⁶ Az embert az ékesszólás, a retorikailag szabályozott, polírozott nyelvhasználat tünteti ki, ez civilizálja, s hoz létre társadalmi köteléket. A beszédstílus már legalább Petrarcatól „maga az ember”, amennyiben a lélek jelzése, *index animi*, elválaszthatatlan egyéniségünkől, mely differenciáltságánál fogva biztosítja a kifejezés szabadságát.¹⁷

¹² Lásd erről a máig legjelentősebb magyar alpművet: BÉKÉS Vera, *A hiányzó paradigma*, Debrecen, Latin Betűk, 1997.

¹³ Szerb Antalt parafrázálva azt lehet mondani, hogy Kazinczy pályája a magyar privát nyelvfelfogás „gyönyörű ösze” (SZERB Antal, *A világirodalom története*, Bp., Magvető, 1997, 671).

¹⁴ HENRIK BECKER, *Der Sprachbund*, Leipzig–Berlin, Humboldt Bücherei, 1948.

¹⁵ CSETRI Lajos, *A magyar irodalmi nyelvújítás korának irodalomszemlélete = Amathus: Válogatott tanulmányok*, I, szerk. SZAJBÉLY Mihály, ZENTAI Mária, Bp., L’ Harmattan, 2007, 68.

¹⁶ KELEMEN János, *A nyelvfilozófia története Platónról Humboldtig*, Bp., Áron, 2000, 82.

¹⁷ Uo., 83; S. VARGA Pál, *Elíziium elvesztése: Csetri Lajos válogatott tanulmányairól = Az újraszótt háló: Kulturális mintázatok szerepe a felvilágosodás utáni magyar irodalomban*, Bp., Ráció, 2014, 253.

Ugyanakkor nem csupán fogalmaink jelzése, mert képes közéletileg is hatni, csoportokat képezni; de nemcsak tudás és politikum, hanem viselkedés és művészet is egyben, miképpen a kultúra maga is nyelvi formák és magatartási módok méltón felékesített együtteseként értelmeződik e hagyományban.

A humanista felfogás eszményi nyelve egy olyan egyéni és közösségi(!) közvetítőként tételeződik, mely korántsem láthatatlan és magától értetődő médium, hanem konstruáltsága, mívéssége, kimódoltsága okán éppen hogy ingerelni és delejezni igyekszik, szakadatlanul megmutatkozni és plasztikusnak maradni. A nyelv itt megmunkálható, birtokosától mintegy „karnyújtásnyi” távolságra helyezhető, alakítható és anyagszerűen formázható minőség. Az így működő, és jól csak így működő nyelv örökös hívása az ünnepély kitüntetettségehez kapcsolódik, amely eltér a megszokottól, mely gyönyörködtetően kivételes, s mint ilyen – a mindennapok szürke és láthatatlan normálstílusához¹⁸ képest – bizony „idegenszerű”.¹⁹ E nyelvművelemény tehát minden esetben elkülönül a hétköznapok általános nyelvváltozatától, működésmódjában a szándékolt figurativitás, az ornátus-jelleg, a dekorálás jellemzi, mindvégig megőrizve anyagszerű jegyeit, figyelemfelhívó, megkapó érzéki potenciáljait, vagyis végső soron műalkotásként tételeződik.

Az ünnepélyes kivételesség, kiviláglóság legfőbb stíluserényei Arisztotelész nyomán Cornificiusnál (is) az illőség, az elegancia és az ékesség, vagyis a *dignitas*, a szó finom csiszoltsága, amely a beszédet díszessé, fenségessé teszi, változatossággal ékesítve.²⁰ A stílusdifferenciáltság jegyében a három alapvető beszédváltozat köztudomásúan a fennkölt, a közepes és az alacsony vagy egyszerű stílusnem.²¹ Az egyszerű – ahogy Cicero mondja – bizonyít vagy

¹⁸ A normálstílus fogalmát S. Varga Pál nyomán használom: S. VARGA PÁL, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005, 45.

¹⁹ „A megszokottól való eltérés az ünnepélyesség látszatát kelti. [...] ha valaki jól fogalmaz, annak stílusa különös is”. ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, ford. ADAMIK Tamás, Bp., Gondolat, 1982, 175–176.

²⁰ CORNICIFICIUS, *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika*, ford. ADAMIK Tamás, Bp., Akadémiai, 1987, 215.

²¹ „[A] fennkölt az, amely magasztos szavak csiszolt és ékes szövevényéből áll. Közepes az, amely alacsonyabb, de mégsem a legalacsonyabb rendű és a leghétköznapibb szavakból áll. Egyszerű az, amely leereszkedik a legáltalánosabban használt tiszta köznyelvig.” *Uo.*, 207.

tanít, a közepes gyönyörködtet vagy megnyer, a fennkölt megindít vagy magával ragad.²² Fontos, hogy mindhárom alternatíva tudatos és befogadóközpontú. Az egyszerű forma köznyelvisége is reflektív igazodás egy adott beszédváltozathoz, mely tudatosan számol az elővételezett reakcióval.

Kazinczyt ez a fajta nyelvi ünnep-habitus, dekoratív jelleg, *humanitas*-logika tehát mindvégig fogva tartja. Már ifjú fordítóként küzd a pusztán kommunikációs célzatú nyelvhasználat egyeduralma ellen, a „hétköznapi normálistílus” életmintázatba simuló transzparenciája (ad absurdum a könnyen érthetőség) ellen, ugyanakkor a barokkos örökség redundanciája, a „zordon” fenség (*asperitas*) darabos monumentalitása és monotonitása ellen, s a fenséges kifejeződésének „lágy” és „édes” történeti változatába (*suavitas*) kapaszkodik, mely két kulcskategória újszerű átalakításával tulajdonképpen retorikai bázisú stílusreformra tör.²³ Kinyilatkoztatásszerű előfeltevéseinek egyik legerősebbike, hogy a nyelv változatok összessége, melyek mindegyikéhez saját konvencionális szókészlet, megszólalási mód és éthosz tapad, különálló műfaji alakzatokkal. Amit a különbözőség egységéről, a *concordia discors*ról mond hatvanévesen, ugyanúgy gondolja már huszonöt évesen is. Eszerint pedig nemhogy a poézis és a próza nyelve különbözik egymástól, de „a’ Poezisé és Poezisé, ’s a’ Prózáé és Prózáé” is más és más.²⁴

²² Marcus Tullius CICERO, *A szónok*, ford. KÁRPÁTY Csilla, jegyz. MEZEI Mónika = *Cicero Összes Retorikaelméleti Művei*, szerk. ADÁMIK Tamás, Pozsony, Kalligram, 2012, 634–641.

²³ CSETRI, 1990, 55–56, 88. Ha a hétköznapiabb, magától értetődő, valamint a különleges, ünnepélyes stílus különbségét akarjuk érzékeltetni, elég Kazinczy *Diogenes*-fordításvariánsainak egy kis részletét idézni. Wielandnál: „*Koennet mir, daß ich mich der Empfindung ueberlasse, die mich gluecklich macht*” (Christoph Martin WIELAND, *ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΜΑΙΝΟΜΕΝΟΣ* oder *die Dialogen des Diogenes von Sinope*, Leipzig, bey Weidmanns Erben und Reich, 1770, 74.). Az első, kéziratban fennmaradt, 1790 körüli verzióban: „*Engedjétek, hadd vessem magamat azon érzések’ karjaiba, mellyek engem boldoggá tesznek*” (MTAKK K 762, 15). Az 1793-as végső, kötetbeli verzióban: „*Engedjétek-meg, hogy böldegítő érzésemmek szenderítő karjai közt fetrengjek*” (KazFord, 2009, 323).

²⁴ KAZINCZY Ferenc, *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél*, Tudományos Gyűjtemény, 1819/XI, 18–19.

Bár Kazinczy – és ezt kevésbé szoktuk kiemelni – a stilsztika mellett a grammatika hatáskörét is elismeri,²⁵ sőt a nyelv helyesírási, hangalaki, morfológiai elemeiben maga is az egységesség és normalizáltság szabályait szorgalmazza és követi, a mondat szerkesztési, szókinccsbeli, stílári és frazeológiai elemekben egyértelműen a sokszínűség, a változatosság elvét hirdeti és gyakorolja.²⁶ S bár Kazinczynak a nyelvi hagyomány igenis számít,²⁷ sőt tudatosan nyúl vissza a régi mesterekhez (Pázmányhoz, Káldihoz, Sylvesterhez) mint saját „nyelvművelő” gyakorlatát történetileg is igazoló potentátokhoz,²⁸ alapvető célja – és erről lett híres – mégiscsak a szépliteratúra diszkurzusainak, műfaji rendjeinek, hangnemeinek jelentékeny megváltoztatása.

Ebben a tevékenységében az igazolt példa és a tervezett jövő motívumai az irányadók. Kazinczy mintakövető felfogásában a lehetséges jövő nem a múlt, hanem egyfajta befejezett jelen, ám egy másik és máshol lévő jelen alapján gondolandó el. Alapélménye az a tudatosan monitorozott eseménysor, ahogy bizonyos nyelvi, irodalmi, képzőművészeti és mentalitásbeli változások más (etno)kultúrákban sikeressé válnak. Stadiális fejlődésmo­delljében a célelvet az jelenti, hogy utol­érjük ezeket a (kulturális) teljesítményeket a jelképes grádicsokon, s közösségre lépünk velük. Vagyis Kazinczy hisz a különböző kulturális fázisok tükröztetésében, valamint a – ha úgy tetszik civilizációs – „ismétlésben”.²⁹ Ennek megvalósulását módszeresen kigondolja³⁰ a mindig kéznél lévő antikvitás-exemplumokra támaszkodva. Modellértékű történeti mozzanat számára ugyanis az, amikor a római műveltség

²⁵ Ez az irányultság csak még kifejezettebb az immár kutathatóvá vált terjedelmesebb, kéziratos *Orthologus* és *Neologus* szövegváltozatában. Vö. CZIFRA Mariann, *Kazinczy Ferenc és az ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában*, Bp., Ráció, 2013, 161.

²⁶ DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 338.

²⁷ Nem kis részben Révai Miklós hatására (vö. TOLCSVAI Nagy Gábor, *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*, Bp., Áron, 2004, 33).

²⁸ TÓTH Orsolya, *A mulandó és a múlhatatlan: Kazinczy és kortársai irodalmi szemléletmódjainak diszkurzív határai*, Bp., Ráció, 2009, 83.

²⁹ Uo., 75, 98.

³⁰ Vö. „Kazinczy közeljövőre vonatkozó kulturális prognózisa Koselleck politikai prognózisának mintájára képzelhető el. A jobb jövő iránti elvárás többnyire nem a próféciáknak megfelelő várakozásként van jelen, hanem történeti példákkal és tervekkel illusztrálva.” (Uo., 88.)

görög mintára átalakul, ezzel örökre példát adva azon közösségeknek, amelyek saját nyelvükre, de idegen sablonra alapozva, pontosabban a cicerói imitációelv szabadságával azt mintegy áthasonítva kívánják újjászervezni kulturális önmagukat.³¹ Kazinczy ezért fogja saját korát „enniusi epochának” nevezni, eszménye pedig az lesz, hogy a legfőbb német viszonyítási pont biztató sebességével mintegy fél évszázad alatt „horatiusi aranykorba” érkezzen a magyar irodalom. Fordítói önfelépítésének már a zsenge ifjúság éveitől eredeztethető „Aufklärungsprojekte” leginkább ebben a kontextusban értelmezhető, vagyis valóban van egyfajta átfogó, távlatos „kulturmissziós” vállalása.

A mintakövetés Kazinczynál alapvetőnek tartható intencióját a 18. században még nagyban árnyalja a „nyelvtisztaság” ugyancsak középponti követelménye.³² A *szoros* fordítás megvalósítását a Barczafalvi-kritika idején (1788) még egyértelműen e kettő egyeztetésében látja (a *szabad* fordításnak a közhiedelemmel ellentétben amúgy sem lesz sohasem híve), és mérsékletre int a szóalkotás ügyében, melynek figyelembe kell vennie a nyelv természetét, tekintettel kell lennie a célnyelvi közegre, bár a szókölcsonzések mellett már itt is határozottan kiáll. A Batsányi-féle „úgy fordítani, mintha magyar író írta volna” elvével ekkor még közösséget vállal, ám a szinte ugyanekkor keletkező Péczeli-kritikában már megjelenik mindemellett a stílus szerinti „szorosság”, illetve a tanult kevesek ízlését kitüntető vezérszempont is.³³ A stílustörést és stílusdarabosságot, de legfőként *stílusidegenséget* okozó, rendszerint körülírással, betoldással megoldásokat³⁴ tehát

³¹ S. VARGA, *i. m.*, 253.

³² DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, *i. m.*, 283.

³³ „[V]alóban sajnállani lehet, hogy az *a’ tömörség*, *a’* mely az Olvasóval *a’* Young gyötrelmeinek nagyságát olly elevenen érezteti, és *a’* mely néki egyik tisztelt tulajdona, *a’* PÉTZELI paraphrasisaiban eredeti tüzét elvesztette. Tagadhatatlan ugyan az, hogy így sokkal többen fogják Youngot érteni, mintha szorosan az Ánglus szerint lett volna fordítva: de annak, *a’* ki *a’* Hazai Nyelv’ elő-vitelére törekedik, nem annyira azt kell óhajtani, hogy még *a’* tanulatlanok által is meg-értetessék, mint azt, hogy azoknak, *a’* kiknek számok igen is kevés, javallását meg-nyerhesse.” (*Első folyóiratunk: Magyar Museum*, I, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 72.)

³⁴ Vö. Quintilianus meghatározásával, mely szerint a periphrasiszban egy szó helyett (melyet a régi helyett használunk) többet alkalmazunk (Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, szerk. ADAMIK Tamás, Pozsony, Kalligram, 2008, 566). A modern fordításméletben az ún. explicitáció az a fordítási művelet, amelynek során a fordító

Kazinczy már idejekorán feláldozandónak véli a közérthetőség oltárán, pontosabban épp a totalizált közérthetőség és az azonosíthatatlan beszédmód válnak legfőbb ellenségeiv a diszkurzív mintakövetés, az „eredeti tisztaság”³⁵ visszaadásának jegyében.

A szövegű, de nem szóról szóra való, az idegen nyelv szintaxisát, szórendjét a magyar szövegre rá nem erőltető magyarítás Batsányi tulajdonképpeni elve, mely az ún. „szép hűtlenek”³⁶ nyugat-európai iskolájának egyik legközelebbi magyar rokona, s amely az eredetinek való megfelelést a legkomolyabban egyezteteti a nyelvtisztasággal. Az így felfogott szoros fordítás sohasem tükörfordítás, mert az szükségszerűen mindig nyelvi „tisztátalanságot” jelent. Az olvasóra tett hatásra fókuszálva itt mindig a „szép stílus” és a „jó ízlés” jegyében megy végbe az átültetés, de nagy különbség van aközött, hogy ez inkább az anyanyelv természetének, reguláinak tükrében lesz-e stílusos és ízléses (nyelvtisztaság), vagy éppenséggel a fordítandó szöveg ízléses stílusának nyelvi exportálásával (mintakövetés). A végeredmény egyik esetben sem lehet fordítás-ízű, csak míg az egyikben mindez a hallgatólagos köznyelvi normához igazodik, addig a másikban – s ez a Kazinczyé – a tanult kevesek, vagy legalábbis az igényes kisebbség humanista pallérozottságot feltételező nyelvi horizontjához. Batsányi és Kazinczy a *Magyar Museum* megjelenésének elején állt legközelebb egymáshoz szép stílus és jó ízlés kérdésében, folyóiratuk pedig többek között éppen e „közös halmaz” magyar nyelvű szövegeinek reprezentációjaként olvasható. A periodika legutóbbi átfogó elemzése arra jut, hogy az egyik legfőbb szerkesztői cél itt nem más, mint szisztematikusan, szemelvénytyszerűen példát adni a szép-új (nyugat-európai) stílusnemekre, poétikus beszédváltozatokra, megszólalási lehetőségekre. A *Museum* mutatványai úgy állnak össze a szimplicitás, csinos elegancia, eufónia, inverzió, szokatlanság, fenség jegyében, hogy lehetőség szerint minél több ilyen példát mutassanak föl a dalokban, ódáknban, idillekben, eposzrészletekben.³⁷ Mindezekből következően pedig nem is annyira a műindividuum pon-

nyíltabban, világosabban, esetleg több szóval fejez ki valamit a célnyelvi szövegben, mint ahogy azt a forrásnyelvi szöveg szerzője tette (vö. KLAUDY Kinga, *Nyelv és fordítás: Válogatott fordítástudományi tanulmányok*, Bp., Tinta, 2007, 155). A korszakban az explicitáció problémája megkerülhetetlen és megoldatlan kérdésnek számított.

³⁵ Vö. KazFord, 2009, 37.

³⁶ Bővebben: BURJÁN, *i. m.*, 38–40.

³⁷ DEBRECZENI, *Tudós hazafiak..., i. m.*, 290.

tos átültetése itt a cél, hanem az eredeti hangvétél, nyelvi atmoszféra lehetőségeig pontos honi változatának létrehozása. A *szoros* fordítás itt mindig a stílusnem szigorú követésére irányul, az idegen diszkurzusnak és a honi nyelvtisztaságnak egyaránt megfelelő hangnemek magyar kialakítására,³⁸ tehát nem is annyira a „transzliterálás” ennek a folyamatnak a kimenete, hanem valósággal maga a *poiészisz*. Ebben a nyelvi teremtésben mindig egy olyasféle *hangolt beszéd* áll a figyelem, a törekvések középpontjában, mely a mondottat sohasem engedi megkülönböztetni annak hogyanjától. Olyan, mindig valamilyenné „kondicionált” beszédalakzatok ezek, melyek nyelvi potenciálja valamely „meghatározó modalitás” jegyében engedi csak működésbe lépni a szöveget, mely ezáltal egyben hangolja, pozicionálja az olvasás tapasztalatát is.³⁹

Kazinczy az átültetendő művek körét – valószínűleg nem függetlenül e *Museum*-beli metódustól – később is úgy választja ki, hogy lehetőleg minél többféle „hangoltságra” szolgáljon példával. Tudatosan próbálja követni és felmérni a nyugati írók életműveit, s az azok közös terében fellelhető variabilitást. Marmontelben a franciás társalgás egyszerű könnyedségét,⁴⁰ Molièreben a kifinomultság humorát,⁴¹ Goethében az érzékeny beszédmód és az abban kódolt mentalitás diadalát ünnepli. A szépirodalmi szövegek, Marmontel, Molière, Goethe, vagy éppen Gessner tolmácsolásakor sohasem a magyar nyelvű hozzáférhetővé tétel, vagy maga az üzenet a lényeg, hanem a stílusexport és a „nyelvmenedzsment” kettős szándéka.⁴² Nem véletlen, hogy Kazinczy írói példaképe is egy *fordító*, az egészen „frantziává” váló Báróczi Sándor lesz,⁴³ a már a 18. században is előkerülő kazinczyánus tükörfordítások mélyebb értelme pedig szintén ez: hogy idegenszerűségük, „idiotizmusuk” által a magyar nyelv minél „európaibbá” váljon.⁴⁴

³⁸ *Uo.*, 286, 342.

³⁹ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Tónus – szólam – affektus: A nyelvművészeti kérdés csapdái a Móricz-kutatásban*, It, 2014/4, 493–494. Minderről bővebben lentebb, a „tónus” fogalma kapcsán.

⁴⁰ *KazLev*, VIII, 3.

⁴¹ *KazLev*, IX, 284–285.

⁴² Hogy „egy másik nyelvi rendszer tükrében megpróbáljuk tágítani saját nyelvünk határait.” Vö. BURJÁN, *i. m.*, 85.

⁴³ *Kazford*, 2009, 116.

⁴⁴ Erről beszél Sándor Klára is, más kontextusban: SÁNDOR Klára, *Nyelvművelés és ideológia = Nyelv, nyelvi jogok, oktatás, szerk. Uő, Szeged, JGYF Kiadó, 2001, 153–216.*

Kazinczy ízlésfelfogása, olvasóképzete – valószínűsíthetően szoros egységben klasszicista stílusfelfogásával – a korszakban kivételesen differenciált. Megkülönbözteti a románok olvasóinak ízlését a poézis fentebb nemének értőitől, miképpen azon szavak kánonját is, melyek vagy csak ebben, vagy csak abban szerepelhetnek. A retorikai hagyomány hármasszint-tanának értelmében minden szónak – amint saját ízléstípusainak (praktikus életviteli – románolvasó, illetve normatív poétikai – „fentebb” literatúrai) is –, helyi értéke van az egyes szövegszekvenciákban, élethelyzetekben.

Bár a szabad fordításnak, vérbeli adaptációnak tartott *Bácsme gyeyt* Kazinczy szorososan fordítja abban a tekintetben, hogy bekezdésről bekezdésre, sőt tulajdonképpen mondatról mondatra halad, ám átültetése a hazai vernakuláris nyelvváltozatra figyel, miként Batsányi „szép hűtlenek” elve, a szövegvilág vezérmarkereit (szereplőket, helyszínt, időt) ráadásul jozefinista kontextusba ágyazva⁴⁵ mégiscsak egyfajta átíratot készít. A *Bácsme gyey* lexémáinak terrénuma pedig, úgy tűnik, a szoros és a szabad fordítás két „végletét” békeltető középúton szintén jól értelmezhető, amennyiben bőséges társalgási szókészletét csupán hangalakjában honosítja némileg Kazinczy, ám megtartja idegenségüket, hiszen épp az a célja, hogy egyfelől „originálisnak” ható, jól „emészthető” történetet kapjon a publikum, másfelől pedig, hogy éppen ezen – ahogy Kármán József mondaná – „édes vehikulum” által e közönség mintegy észrevétlenül szívja magába azt az éthoszt és kulturális regisztert, amit ő tudatosan megtart forrásnyelvi színezetűnek, ugyanakkor külön magyarázó szójegyzékkel domesztikál. Ez a publikumnak tett engedmény azonban csak a románok világában működik, s tulajdonképpen csak ez egyszer; a „magasabb” műfajok régióiban messze nincsen vernakularitás és magyarázott szavak.⁴⁶ Abban a *Bácsme gyeyt* illető mondatban, melyben Kazinczy így tudósít: „Én ezt le-fordítottam, ’s Magyararrá

⁴⁵ Bővebben: SZILÁGYI Márton, *Az érzékeny levéltregegy magyar variációi = Magyar irodalom, főszerk. GINTLI Tibor, Szeged, Akadémiai, 2010, 385–386.*

⁴⁶ A drámák közül például még a *Botcsinálta doktor* erőteljesebben köznyelvi irányultságú (vö. KazKJ, 2009, 374.). A „[m]eg akarom érdemlenni, hogy fordításaim originális darabok gyanánt tartassanak” elve (KazLev, II, 296) szintén csak ott érvényes, ahol a szélesebb közönség megszólítása a cél, minden egyéb esetben a Péczeli-recenzió igazsága él.

tettem”,⁴⁷ a hangsúly, úgy tetszik, az ’és’ kötőszón van. Lefordítani és magyarítani eszerint két külön dolog, két külön vállalás. Utóbbi pedig nagyjából annyit tesz, hogy köznyelviesíteni, popularizálni. Kazinczy pedig az idők során egyre kevésbé fogja akarni ezt a fajta „originalitást”.

A modern fordításelmélet klasszikusa, Eugene Nida meghatározásában *formális ekvivalenciának* nevezzük a grammatikai egységek, a szóhasználat, a mondatthatárok, a központozás, a bekezdések hű visszaadását, a *dinamikus ekvivalenciánál* pedig a fordító a célnyelvi befogadót tartja szem előtt, az ő reakciója, a fordítás hatása a döntő, az „én is éppen így mondtam volna” olvasásélménye, tulajdonképpen a Batsányi-féle „szép hűtlenek” maximájával azonos módon. Az utóbbi lesz a „legközelebbi természetes megfelelője” a forrásszövegnek; a szöveghű, de nem szóról szóra való, az idegen nyelv szintaxisát, szórendjét a lefordítandó nyelvezetre rá nem erőltető tolmácsolás.⁴⁸

Kazinczy fordításai a 18. században csakúgy, mint a későbbiekben, soha nem vétenek nagyot a formális ekvivalencia ellen (sőt, legtöbbször meglepően szöveg- és formahűek), bár azt soha nem is emelik fő igazodási pontjukká.⁴⁹ Ugyanakkor a dinamikus változatot fordításainak elsöprő többsége éppenséggel nem teljesíti be. A kazinczyánus átültetéseknek ugyanis végeredményben már a 18. században, tehát a fogság előtt, az ifjúság éveiben az a céljuk, hogy provokálják és *neveljék* az olvasót, ne pedig kiszolgálják; hogy trenírozzák és *bővítsék* az anyanyelvi beszédmódokat, ne pedig tekintetbe vegyék a már meglévőket. Ezek a fordítások nem „legközelebbi természetes megfelelők”, mert céljuk már ekkor az ún. *közvetlen interferencia* felmutatása, vagyis a forrásnyelvi szöveg a célnyelvtől legtöbbször idegen sajátosságainak átvitele. A lényeg ugyanakkor itt is a *természetesség* mibenlétében van: átmenetileg vállalni a (magyar) stílus természetességéről való lemondást egy magasabb szintű (nyugat-euró-

⁴⁷ KazLev, I, 180.

⁴⁸ KLAUDY Kinga, *A fordítás elmélete és gyakorlata*, Bp., Scholastica, 1997, 76. A dinamikus ekvivalenciához társul a *pragmatikai adaptáció* – illetéknéppen a direkt magyarítások – ügye is (KLAUDY, 2007, 20).

⁴⁹ L. erről többek között a tanulságos Kazinczy–Földi vitát (BURJÁN, *i. m.*, 68–72).

pai) forrásnyelvi természetesség megteremtése érdekében,⁵⁰ vállalni Cornificiusnak a tiszta latinitás elleni vétekként megfogalmazott *so-loecismus*ának (hiba a szókapcsolatokban) és *barbarismus*ának (hiba a szavakban) bélyegét, hogy a cél- és forrásnyelvi beszédteljesítmények minél közelebb kerülhessenek egymáshoz, hogy jelképesen ún. „barátságos nyelvpárokká” válhassanak.⁵¹

Az idegennyelvi kultúrára sajátosan jellemző jeltárgyak (ruhák, intézmények, hangszerek) elnevezései mint ún. *reáliák* gyakran semmit sem jelentenek a célnyelvi olvasóknak. Ha a reáliákat egyszerűen transliteráljuk, akkor kommentár nélkül érthetetlen lesz a fordítás, de ha megpróbáljuk megfeleltetni valamelyik hasonló funkciójú célnyelvi reáliának, akkor veszélybe kerül a fordítás ismeretközlő, kultúragazdagító szerepe.⁵² Mindezzel szembesült a 18. század fordító Kazinczyja is, s a kommentálás kivételes megoldásán túl – a *Bácsme-gyeyben*, szójegyzék formájában – legtöbbször nem is próbált reáliákat megfeleltetni, mert azok ismeretterjesztő, kultúráközvetítő transzfer-szerpét igen komolyan vette, már-már abszolutizálta.

Kazinczy tehát az esetek elsöprő többségében nincsen tekintettel a befogadó nyelvre és kultúrára, a célnyelvi olvasók ismereteire és kompetenciáira, pedig Nida modelljében ez lenne az egyik elsődleges kritérium a dinamikus ekvivalencia megvalósításához. Nagyon érdekes viszont, hogy Nida másik fő kritériuma e témában az adott forrásnyelvi szöveg kontextusára vigyázni, ami nála a mondatok intonációjának, ritmusának, stilisztikai jellegzetességeinek együttesét jelenti.⁵³ Ez utóbbit illetően Kazinczy minden kétséget kizáróan viszi az elvet.

Kazinczy nyilvánvalóan más előfeltevés-rendszerben létezik, mint például Johann Georg Hamann, aki szerint csak a nyelv az, ami egyszerre érzéki és intellektuális,⁵⁴ mégis, mintha ugyanezt gondolná, s mindezt bőven ki is aknázná. Az újabb kutatások szerint az esztéta Szerdahely György Alajos nyelvszemlélete jól köthető Kazinczyéhoz, amelynek fő jellegzetessége a *választékosság* mellett a *szemléletesség*, a vizualitás, az ún. „iconismus”, a felmutatás, a „fénybe állítás”, azaz

⁵⁰ Vö. CSETRI, *i. m.*, 61.

⁵¹ KLAUDY, 2007, 197.

⁵² KLAUDY, 1997, 37.

⁵³ *Uo.*, 76.

⁵⁴ KELEMEN, *i. m.*, 134.

egy olyan komplex reprezentáció, melynek során a szavak segítségével különféle művészeti ágak hatóeszközei idéztetnek meg egyszerre a mediális összetettség felfokozott megmutatkozásaként.⁵⁵ Kazinczy ilyen komplex effektusokkal dolgozik például a *Bácsmegeyey*ben is a képszerű, leíró-megérezkítő „festőstílus”,⁵⁶ illetve az operaszzerű, teátrális nagyjelenetezés segítségével.⁵⁷

A nyelv vizuális teljesítménye, tehát a „szem” dominanciája mellett a hangzóság, a mondatzene, a „fül” vezérszerepének aspektusa, az *eufónia* a másik fő kritérium, mely mellett Kazinczy már a Gessner-előszóban is hitet tesz,⁵⁸ s utána is, gyakorlatilag folyamatosan.⁵⁹ Az a „nyelvesztétikai” illetőségű aspektus ez, melynek Csetri Lajos is nagy jelentőséget tulajdonít, amennyiben a jó hangzás, az eufonikus (nyugat-európai) „energikusság” jegyében Kazinczy mintegy modernizálja a nyelvészeti típusú, a világosság és szabatoság alapú hagyományos klasszicista stilisztikát.⁶⁰ Az az új, ritmikus mondatzövé, izgalmasan európai prózapoeitika ez, mely a gessneri idillek líraiságát is mintázza egyfajta sajátos dinamikus (stiláris, hangzósági) ekvivalenciában: „Kazinczy szorosán[!] fordítja a német szöveget, megkísérli annak kicsiszolt prózaritmusát is követni.”⁶¹

S mintha tökéletesen tudatában lenne annak a látszólag paradigmaticusan különböző – mert nem-privát illetőségű – axiómának

⁵⁵ BALOGH Piroska, *Szöveg és kép interakciója: Kazinczy poétikai gyakorlata Szerdahely György Alajos poétikaelmélete tükrében*, E-nyelv Magazin, 2009. 12. 8., <http://e-nyelvmagazin.hu/2009/12/08/szoveg-es-kep-interakcioja-kazinczy-poetikai-gyakorlata-szerdahely-gyorgy-alajos-poetikaelmelte-tukreben/> (utolsó letöltés: 2015. január 5.)

⁵⁶ KazFord, 2009, 788.

⁵⁷ Bővebben: BODROGI Ferenc Máté, *Opera, jelenlét, nyelv: Az intermedialitás érvényéről korai esztétikai gondolkodásunkban*, It, 2013/3, 339–349.

⁵⁸ „Erőlködve akarunk mindent Magyar szóval ki-teni, 's elfelejtjük meg-fontolni, ha ezen új el-nevezés által nem vesz é az értelem, az energia, az idiotismus? – Én itt fületem 's a' külső Nemzetek' példáit választottam Vezérimnek. Széltében élek mind addig az idegen szókkal, a' hol ki nem kerülhetem, míg helyyettek ugyan azon értelmű Magyar eredetű 's hangzásút nem talállok.” (KazFord, 2009, 37.) Megjegyzendő, hogy a „szép hűtlenek” is kifinomult (*délicates*) fülről beszélnek, mellyel újraalkotható még egy klasszikus is (BURJÁN, *i. m.*, 39).

⁵⁹ Mindennek másik hatásos bizonyossága, hogy az *Orpheus* borítóin Kazinczy fonetikus átírásban közöl német, olasz, török szövegeket (DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...., i. m.*, 280).

⁶⁰ CSETRI, *i. m.*, 54.

⁶¹ KazFord, 2009, 771. A szövegzene témája Cicerónál: CICERO, *i. m.*, 656; Quintilianusnál: QUINTILIANUS, *i. m.*, 630–632.

is, mely szerint nyelvváltozatok sokasága a nyelv, mely egymást keresztező egyéni és közösségi beszédrepertoárokból áll, s melyeket leginkább az informális vernakuláris, illetve a formális irodalmi kód váltakozó diglossziája ural. Mely szerint az éppen aktuálisan használt nyelv- és stílusváltozat alkalmazása, a szóhasználat egyben *identitás- és státuszjelzés* is, csoportokhoz köt és elhelyez azokban, s hogy az egyes nyelvváltozatokat a beszélők különféle normákhoz, közösségekhez és szerepekhez kötik. Ezeket a nyelvváltozatokat, beszédmódokat próbálja Kazinczy racionális, eszközszerű alapon leképezni, felsokszorozni és elterjeszteni a funkcionális szétkülönböztetés, továbbá a dekoráló jelleg szellemében;⁶² Beckerrel szólva, saját anyanyelvét tanulónyelvnek (*Schülersprache*) tekintve igyekszik azt az európai mesternyelvek (*Meistersprache*), ezen belül is a példakép német rangjára emelni (*Sprachanschluß*). Ez az a tét, melynek jegyében fontos, hogy a neologizmusok által maga a kifinomult és szerelmes társalgó főhős, Bácsmegyey beszél, ez a regiszter pedig „kedves negligéet”⁶³ ad az illető románnak, önreferens, jobb esetben önironikus módon egy újabb hangulatkeltő neologizmussal fogalmazva. Ennek a komplex távlatnak a vezérfogalma lesz Kazinczy szótárában a *tónus*, amely a németben egyszerre jelent agyagot (jelképesen: egyfajta formázható szövegplasztikusságot), hangot és magát a stílust, de általánosan jelenti egy festmény uralkodó szín- és fényhatását is, egy zenemű összhangzati felépítettségét, vagyis

⁶² Vö. TOLCSVAL, *i. m.*, 32–33. Érdekes és korántsem elhanyagolandó hasonlóság van mindebben Kazinczy és a bibliafordító Sylvester János között, akit nagyra tartott – vö. „Sylvester sokban jobban értette a’ Grammaticát, mint a’ mostaniak.” (KazLev, III, 276); „Sylvester nékem azért tiszteletes, mert a’ szép tudományt terjesztette az Erasmus és Melancthon példája szerint.” (KazLev, III, 373) –, s akit a *Magyar Régiségek és Ritkaságok* c. sorozatában ki is akart adni. Sylvester saját bibliafordításához kisebb fajta értelmező szótárt csatol, akár Kazinczy a *Bácsmegyey*hez, s itthon az elsők között ismeri fel, hogy a fordítási tevékenységgel együtt járó nyelvi érintkezés nyomán a különböző népek szókincse bővül, hogy a fordítás szókészletgazdagító eljárás is (BURJÁN, 2003, 17). A legfontosabb összefüggésnek kettejük között azonban az tűnik, hogy Sylvester szerint meg kell különböztetni, hogy a fordított szöveg sajátosságai csak az adott szövegre jellemzőek-e, vagy az egész fordított idegen nyelvnek képezik szerves részét, mert a kettő nem ugyanaz. Nem szabad tehát összetéveszteni a diszkurzus (Sylvesterrel: »beszéd«), illetve a kód (»nyelv«) tulajdonságait” (Uo.) E modell alapján azt mondhatjuk, hogy Kazinczyt sokkal inkább a „beszéd” érdekli.

⁶³ *Bácsmegyey*-előszó: KazFord, 2009, 116.

az ábrázolás általános hangoltságát, nyelvesztétikai (s egyben érzékletközeli) atmoszféráját: a „festő etsetjének tüzét”.⁶⁴ Vagyis jóval többet, mintsem csupán az adott „műfaj” által meghatározott „hangnemet”.⁶⁵ Ennek szellemében válik Kazinczy fordítói hitvallásává – jellemzően egy szenzoros metaforával – többek között az, hogy nem csupán a „dolgot”, hanem az „egész szint” kell adni.⁶⁶

Ez az a gondolkör, amelyben ekkor még nincsen radikalizálódás, mindent felülhaladó írói nyelvalakító jog, esztétikai elitizmus, de melynek tükrében – bár még egyáltalán nem vonja kétségbe keleti eredetét – Kazinczy lényegében már ekkor a görög, latin, német, francia, olasz literatúrával azonos „lelki test” tagjának tartja a magyart.⁶⁷ S ez az a pont, ahol a privát nyelvfelfogást mégiscsak árnyalja egyfajta társas távlat, egyfajta sajátos (kozmpolita) hagyományközösség tudata; egy olyasféle nem-privát *humanista ék*, vagy ha úgy tetszik zárvány, melyben a „humanitas” különböző beszédteljesítményei alkotnak egy szimbolikus családot „szóllásban” és „magaviseletben” egyaránt – azt a bizonyos európai *Sprachbundot*.⁶⁸

Nála, és ebben nincs különbség a két század Kazinczyja között, nem a vernakuláris többség nyelvi szokásjoga a mérvadó, ugyanakkor nem is a letűnt honi századok régi szintaxisa, hanem az európai

⁶⁴ *Uo.*, 117.

⁶⁵ A „19. századi” Kazinczy Berzsényinek írt „*dem Tone nach*” kifejezése (KazLev, VI, 159, 1808. október 23.) ugyanígy több pusztai költői hangnemmél, műfaj-kötött megnyilatkozásmódnál; totálisabb jelentése, jelentősége van. Megjegyzendő továbbá, hogy bár Buczy Emil kortárs „tónuselmélete” eltérő irányultságú, a fogalmat hasonlóképpen középpontinak és alapvető jelentőségűnek tartva ugyanilyen totalizáló, s az ízléssel ugyanolyan szoros egységet feltételező, mint Kazinczyé (vö. S. VARGA, 2005, 373–375).

⁶⁶ KazLev, XVII, 50. Kazinczy sokszor próbálja velősen megfogalmazni egy-egy forrásnyelvi szöveg csak rá jellemző tónusát. Vö. pl.: „A’ vak lantosbann egy Rémbbrandi fényben festett komor tableaut akartam festeni.” (KazLev, II, 361.) Goethe Stellája pedig a színpadról hirdette volna a „nagyvilág tónusát”. Vö. FRIED István, *Az érzékeny neoklasszicista: Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül, Sátoraljaújhely–Szeged, Kazinczy Ferenc Társaság*, 1996, 76.

⁶⁷ Vö. GYAPAY László, „A’ tisztább ízlésnek regulájival”: Kölcsey kritikusai pályakezdése, Bp., Universitas, 2001, 155.

⁶⁸ Herder e képlet nagy másikja: miközben az etnokulturális identitás, egyben a nem-privát nyelvfelfogás valóságos apostola, „paradox módon” megőrzi „a humanitas holisztikus elvének” érvényét is (DEBRECZENI, *Tudós hazafiak*, i. m., 95). Kazinczy a privát-felfogás diszpozíciójából tartható egyszersmind „holisztikusnak” is.

nagyhagyomány által befolyásolt, erősen konstruált és megmunkált, a normálistílustól mindig eltérő diszkurzivitás: „a’ Literatúra’ s a’ Múzák’ országában mindnyájan Cosmopoliták vagyunk. Akarva nem szólunk világosabban.”⁶⁹

*

Végezetül még egy utolsó, fontosabbnak ítélt aspektusról. Kazinczy az előbbieken szóba hozott központi jelentőségű tónus-fogalmának, úgy tűnik, szerves komponense a szöveg *hangulata*,⁷⁰ melyet újabban nagy érdeklődés övez. A fentebbieken, a „festőstílus” plasztikusságán, illetve a dallamos próza lüktetésén túl⁷¹ ez még abból a szempontból is érdekes egy mindenkori Kazinczy-fordításban, hogy benne mintha elsődleges célként működne a metaforikus értelemben vett onomatopoezis, mely Quintilianusnál (*onomatopoiia*) nem mellékesen neologizmusként tételeződik.⁷² Az a fajta *hangulatfestés* ez, mely különféle szenzoros tapasztalásokat, vizuális, motorikus vagy haptikus élményeket közvetít beszédhangok segítségével. Ehhez a fajta medialitáshoz pedig itt egy olyasféle hermeneutika tapad, mely szerint a reáliák áthozatalának harmadik fő funkciója az „ismeretközlés” és a „kultúragazdagítás” mellett a *hangulatteremtés*, melynek értelmében minél ismeretlenebb a forrásnyelvi reália a célnyelvi olvasó számára, annál alkalmasabb az ún. „helyi kolorit” megteremtésére.⁷³

⁶⁹ Kazinczy’ *Antikritikája* [A *Szép Literatúra* recenziójára], Tudományos Gyűjtemény, 1819/IV, 124.

⁷⁰ „[A szöveg hangulata] mint antropológiailag szabadon nem választható hangoltság olyan materiális effektusként éri el az olvasót, amely nem tartalmaz szemantikailag feltárható üzeneteket.” (KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az irodalomtörténet(írás) problémája: Megírható-e egy hozzáférhetetlen „mibenlét” története?*, Alföld, 2012/3, 41.) Vö. „Engem leginkább az a jelentéskomponens érdekel, amely a hangulatot hangokkal [Ton], hangok hallásával hozza összefüggésbe. [...] »Hangulatokat olvasni« mindig azt is jelenti, hogy figyelünk azoknak a formáknak a textuális dimenziójára, amelyek potenciális fizikai realitásként vehetnek körbe bennünket[.]” (Hans Ulrich GUMBRECHT, *Hangulatokat olvasni*, ford. CSÉCSEI Dorottya, Prae, 2013/2, 11–13.)

⁷¹ E kettősséghez nagyban kapcsolódik Tasi Réka fontos figyelmeztetése a nyelv *enargikusságának* és *energikusságának* retorikatörténeti megkülönböztetéséről. (Vö. TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2009, 163–167.)

⁷² QUINTILIANUS, *i. m.*, 553.

⁷³ KLAUDY, *i. m.*, 163.

A hangulatiság, a nyelvi atmoszférateremtés jelenségkörével operáló technika Kazinczynál legtöbbször olyan intenzivált konfiguráció, mely a korban szokatlan stilisztikai hatáseggyüttesként hivatott elérni, hogy tónusával a magyarrá tett mű is „burkot” vonjon a befogadó köré,⁷⁴ csakúgy, mint a rajongva szeretett német, francia vagy latin. Hogy a szöveg mindig valamilyené tett alaphangoltságával, egyfajta „narratív térlelésítéssel”⁷⁵ befolyásolja az esztétikai felhajtóerőt, ráadásul mindig referáljon a forrás (elsajátítandó) materiális-diszkurzív helyi koloritjáról is. Ez a fajta nyelv lesz annak a hangulatiságnak a záloga, mely a szöveg szereplőit és olvasóit egyaránt a testi-szellemi megérintettség, feloldódottság állapotába juttatja. Kazinczy fordításaiban sokszor él az *andalgás* kifejezésével.⁷⁶ Álljon az eredeti szövegben ’entzükén’, ’Entzükung’, ’gedankenvoll’ vagy éppen ’staunen’, Kazinczy mindig szerelmes andalgásról, andalgó örömről, vagy mély elandalodásról beszél. Az adott szöveghelyeket összeolvasva úgy látszik, mindig ugyanarra gondol itt a fordító: a léleknek egyfajta olyan kedélyéről – mindig mélyen az őt körülvevő környezettől áthatottan, vagyis egy-egy releváns tér szerves részeként –, melyben a belefeledkezés, önfeledtség, az édes-bús merengés, az elragadtatott révedezés, a kellemesen melázó ábrándozás, a gyönyörteljes érzelmekben való elmerülés játssza a főszerepet.⁷⁷ Olyasféle „köztes hangoltság” ez a

⁷⁴ GUMBRECHT, *i. m.*, 25.

⁷⁵ Vö. KULCSÁR, *i. m.*, 495.

⁷⁶ Pár kiragadott példa: *Gessnerből*: „Eggy estve még újra ment Mirtil a’ Hóld’ fényében tsillámló tóhoz. A’ tsendes vidék a’ hóld-világban, és a’ fülemile éneklése mély andalodásba’ tartóztatták ötet.” (KazFord, 2009, 44.); „Így ült ő andalgó örömben által ellenbe’ a’ kunyhóval, ’s szemeit Kedvese’ kamarájának ablakára függesztette.” (Uo., 83.); „Néha még estve is ott múltánánk, mértéklett poharak mellett, nevetnénk, ’s vig énekeket mondanánk, hanemha a’ Fülemile bús éneke indítana szerelmes andalodásra.” (Uo., 112.); *Goethe Stellájából*: „Így folyt a’ víz ugyan e’ csatornából, mint most, midőn, ó hányszor, hányszor! elandalodva ’s némán ültem az ablakban mellette, ’s búslakodva néztem, ő is én is, ’a víz, lassú csörgését!” (Uo., 389.); *Báicsmegeyéből*: „Nem volt az egész Palotában olyan hely, hol véle nem állottam, nem ültem, nem sétáltam, vagy nem tántoltam volna. Amott nyújtotta nékem szép kezét, midőn mellette mély édes andalgásban ültem[.]” (Uo., 137.)

⁷⁷ Jelentése a *Czuczor-Fogarasi* szerint: „A külvilágot mintegy feledve, attól megválva ön belsejével foglalkodik, s gyöngédebb érzelmekbe vagy homályos sejtelmekbe könnyű röptü gondolatokba merül. Csöndes estéken a természet szépségén, magányban andalogni. Zöld mezőn, kies ligetekben andalogva mulatozni. Andalogni a mult emlékein, a jövődön. Andalogva ülni a kedves mellett. Andalogni az égi

humánspecifikus létállapot valahol érzékiség és értelem, szenzusok és gondolatok, benső és külvilág között, melyről Schiller „esztétikai állapotként” hangsúlyosan beszél,⁷⁸ s amelyet Gumbrecht a „hangulat” fogalomtörténetének egyik fontos állomásaként tárgyal.⁷⁹

E minden mással helyettesíthetetlen esztétikai hangoltság, hozzáállás jelentősége az, amit Kazinczy már egészen fiatalon belát szövegeken kívül és belül egyaránt, s nem győzi felmutatni olvasóinak *hangulatteremtő* prózapoétikájával egy „édes, új stílus” köntösében, a nyelv racionális és humanista felfogásával a háta mögött. E felismerésével, tevékenységével pedig már a 18. században is határozottan modern – vagy ha úgy tetszik, időtlen.

boldogság örömein. Különösen valamely hangszeren magába vonulva ömledezeti érzelmait.” (CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, I, Pest, Emich Gusztáv Magyar Akadémiai nyomdásznál, 1862, 152–153.)

⁷⁸ „Az elme tehát egy olyan köztes hangoltságon megy át az érzettől a gondolathoz, amelyben érzékiség és ész *egyszerre* tevékenyek, ám épp ezért kölcsönösen megszűntetik egymás meghatározó erejét, s oppozíció által negációt idéznek elő. Ez a köztes hangoltság, melyben az elme sem fizikailag, sem morálisan nincs kényszerítve, s mégis mindkét módon tevékeny, mindennél jobban rászorgál arra, hogy szabad hangoltságnak nevezzük, s ha az érzéki meghatározás állapotát fizikai, az ész általi meghatározását pedig logikai és morális állapotnak mondjuk, akkor a reális és aktív meghatározhatóság szóban forgó állapotát *esztétikai* állapotnak kell nevezni.” (FRIEDRICH SCHILLER, *Levelek az ember esztétikai neveléséről*, ford. PAPP Zoltán = *Uó, Művészet- és történelemfilozófiai írások*, Bp., Atlantisz, 2005, 222.)

⁷⁹ GUMBRECHT, *i. m.*, 15. Mindehhez vö. még Borbély Szilárdnak a fordító Kazinczy *attitűdváltó* irodalomtörténeti jelentőségéről írott összegzését, különösen annak záró idézetét: BORBÉLY Szilárd, *Az esztétikai lélek: Eschenburg és Sulzer hazai recepciójának tanulmányai = Árkádiában: Történetek az irodalom történetéből*, Debrecen, Csokonai, 2006 (Alföld Könyvek), 35–36.

ELMÉLETI MEGFONTOLÁSOK
ÉS GYAKORLATI MEGOLDÁSOK:
MONTESQUIEU EMLÉKEZETE.
D'ALEMBERT SZERÉNT

KOVÁCS ESZTER

*A fordítás fő nehézsége: először jól kell tudni latinul,
de aztán el kell felejteni.*

(Montesquieu, *Gondolataim*, n° 1397)

D'Alembert neve már előkerült a magyar fordításirodalom kutatásában, mivel *Observations sur l'art de traduire*, vagyis *Megjegyzések a fordítás művészetéhez* című esszéjének (1759) jelentős magyarországi hatása volt. Az esszé a *Kettős megvilágítás: Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig* című kötetben magyarul is megjelent. Az azonban eddig nem került szóba, hogy D'Alembert egyik írását már a 18. század végén magyarra fordították. Véletlenül bukkantam rá, az OSZK-katalógus alapján összeállított *Magyarra fordított művek bibliográfiája (1700–1806)* áttekintésekor. Először Montesquieu nevén akadt meg a szemem, majd kiderült, hogy a *Montesquieu emlékezete. D'Alembert szerént* nem más, mint az 1943-ban Rózsahegyi Zoltán fordításában megjelent *Emlékezés Montesquieu-ről*,¹ a francia eredeti pedig D'Alembert *Éloge de M. le Président de Montesquieu*

¹ Jean Le Rond D'ALEMBERT, *Emlékezés Montesquieu-ről*, ford. Rózsahegyi Zoltán = MONTESQUIEU, *Európa egységéről: A törvények szelleme és a Perzsa levelek válogatott részei*, Bp., Phönix, 1943, 23–58.

című írása. További keresgélés után arra is ráakadtam, hogy a fordítás korábban sem volt teljesen ismeretlen: Fried István néhány sorban említést tesz róla „Stílustörekvések a XVIII. században” című tanulmányában.² A fordító Kis János, a szöveg pontos lelőhelye a Pozsonyban megjelent *Kalendáriom és 'Sebbe való könyv. Azoknak, a' kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek 1799-dik esztendőre*, terjedelme 24 oldal, valóban „zsebbe való” formátumban. Rögtön meg lehet állapítani, de a fordító lábjegyzetben maga is jelzi, hogy rövidített átültetésről van szó.

A téma a két irányvonal metszéspontjánál bizonyult érdekesnek, hiszen a fordítás alapelveiről és gyakorlatáról gondolkodó francia szerző maga is fordítási kísérlet „áldozatául esett” halála után másfél évtizeddel. Bár a két szempont „összefésülése” önkényesnek tűnhet, egyben a fordítás elméleti megfontolásainak és gyakorlati megvalósításának érdekes egymásra vetítése. Tanulmányomban nem foglalkozom részletesen D’Alembert fordítási gondolatainak magyar fogadtatásával, hiszen ezt már behatóan megvizsgálták,³ hanem nézeteit az általa írt Montesquieu-émlékbeszéd magyar fordításával vetem össze. A vizsgálat célja, hogy a 18. század utolsó évében készült fordítást korabeli fordítási szempontok alapján közelítse meg, feltevésekhez és lehetőségek következtetésekhez vezessen.

Azon kívül, hogy az *Enciklopédia* is a Chambers-féle *Cyclopaedia* fordításaként indult, D’Alembert Tacitustól fordított, a válogatás nyomtatásban *Morceaux choisis de Tacite (Tacitus válogatott írásai)* címen, latin-francia kiadásban jelent meg. Készített ezen kívül fordítást Bacontól, szintén latinból.⁴ Fordítói tevékenysége terjedelmében nem jelentős, életművének csak töredéke, a Tacitus-fordítás beveze-

² FRIED István, *Stílustörekvések a XVIII. században (Kis János almanachjai)*, ItK, 1979, 5–6, 587.

³ D’Alembert hatása Batsányi A’ *Fordításnak Mesterségéről (1787)* és A’ *fordításról (1788)*, valamint Péczeli A’ *Fordítás’ Mesterségéről (1789)* című írásában mutatható ki. Részletesen lásd BURJAN Monika, *A fordításról való gondolkodás története Magyarországon 1787 és 1883 között*, PhD disszertáció, Szeged, 2003, 36–48, 50–54. Burján Monika Tarnai Andor eredményeiből kiindulva vizsgálja tovább D’Alembert gondolatainak magyarországi hatását. Lásd BATSÁNYI János *Összes művei*, kiad. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor, II, Bp., Akadémiai, 1961, 452–461.

⁴ *Traduction de quelques Pensées du chancelier Bacon sur différents sujets (Bacon kancellár különböző témákról írott néhány gondolatának fordítása)* nyomtatásban 1822-ben jelent meg.

tő esszéje azonban visszhangot váltott ki.⁵ A *Megjegyzések a fordítás művészetéhez* születése idején a francia szerzők elsősorban a latinból és ógörögből készített fordítások körüli viták, kritikák alapján határoztak meg bizonyos alapelveket: egyre inkább a francia nyelven természetesen hangzó, gördülékeny, jól olvasható fordításokat méltatták. Montesquieu is így érvel: Homérosz szabadabb fordításban jobban „hasonlít saját magához”, mint ha pontosan fordítják, mert így válthat ki igazán esztétikai hatást francia olvasójában.⁶

A francia nyelv a 18. században két latin eredetű szót használ a fordításra: a *version* jelentése pontos, sőt szó szerinti, az eredeti szerkezetét szigorúan követő átültetés, eleinte a szent szövegek fordításánál alkalmazták, míg a *traduction* szabadabb, jelentősebb szerkezeti átalakítást enged meg a stilisztikai-érzelmi hatás érdekében.⁷ A lényeg ebben a korban pontosan a *version* és *traduction* helyének kijelölése az esztétikai hierarchiában. A francia nyelv érdekes módon a *version* szót iskolai (vagy iskolás) fordítási gyakorlat értelemben őrizte meg, a mai értelemben vett szövegfordítás a *traduction*, míg angolul a *Version* szó (nagy kezdőbetűvel) elsősorban a bibliafordításra utal. A hierarchia sem akkor, sem azóta nem dőlt el egyértelműen; téves lenne kijelenteni, hogy a szabadabb fordítás hívei „győztek”; a pontos, szövegű fordítás vagy a fordítói alázat gondolata időről időre újra előtérbe kerül.

Nézzük most közelebbről D’Alembert véleményét.⁸ A szerző a *Megjegyzésekben* a fordítást a fordítói gyakorlat felől közelíti meg. Bár

⁵ Alexander Fraser Tytler a fordítástörténetben alapműnek számító *Essay on the Principles of Translation* bevezetésében elismeri, hogy D’Alembert a fordítás elveinek meghatározásában élen járt, nézeteit helytállóknak, de még túlságosan általánosnak találja. Lásd Alexander FRASER TYTLER, *Essay on the Principles of Translation*, [Edinburgh, 1791], London, 1797, 5–6.

⁶ *Pensée* 1681 = MONTESQUIEU, *Pensées, Le Spicilège*, éd. Louis DESGRAVES, Paris, Robert Laffont, 1991 (Bouquins), 535. A szerző La Valterie és Mme Dacier Homérosz-fordítását hasonlítja össze.

⁷ Lásd TRADUCTION, *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers par une Société de gens de lettres*, XVI, Paris, chez Briasson, David, Le Breton, Durand, 1765, 510. A szócikk szerzője Nicolas BEAUZÉE.

⁸ A bemutatás forrása az esszé francia változata: D’ALEMBERT, *Observations sur l’art de traduire en général et sur cet essai de traduction en particulier* (1759) = *Morceaux choisis de Tacite traduits en français avec le latin à côté*, Lyon, 1763, 4–32. Magyarul D’ALEMBERT, *Megjegyzések a fordítás művészetéhez általában és jelen fordítási kísérlethez különösen*, ford.

a fordítások nem eredeti, hanem utánzáson (*imitation*) alapuló művek, vagyis másolatok (*copie*), minden tekintetben a célnyelv szabályai vonatkoznak rájuk. A fordítás nehézségei a nyelvek jelleme (*caractère*) közötti különbségekből adódnak. A fordítás megoldandó kérdése, hogy a nyelvek közötti eltérések ellenére a célnyelven nem csupán ugyanazt a tartalmat kell visszaadni, hanem ugyanolyan esztétikai értékeket is el kell érni. Ezért a fordítónak fel kell ismernie, hogy mikor kell részben lemondania a teljes tartalmi, értelmi egyezéstről, mikor kell feláldoznia valamit a fordítás sikeressége érdekében. Mai fordításelméleti terminusokkal élve az *ekvivalenciáról* és a *veszteségről* van szó. D’Alembert a pontosság és a szép stílus egyensúlyát tartja fontosnak, a helyes arányt a fordítónak kell megtalálnia.

D’Alembert szerint a legnagyobb véték, ha a szerző stílusa és a forrásszöveg szellemisége, jellegzetességei nem jelennek meg a másolatban (vagyis a fordításban). Ez orvosolhatatlan probléma, szemben az utólag javítható, kisebb fordítási hibákkal. A fordítónak akkor van a legnehezebb dolga, ha a szerzőnél a gondolattal, más szóval tartalommal (*pensée*) szemben túlsúlyba kerül a stílus (*style*), ilyenkor kell a legleleményesebbnek lennie. Sikeres fordítás csak akkor lehetséges, ha a fordító tehetsége közelít a szerzőéhez. A fordítás más jellegű erőfeszítést kíván, mint az eredeti művek írása, ennek azonban nem szabad érződnie a lefordított szövegben: a fordítás legyen *ouvrage de l’art*, vagyis művészi alkotás.

D’Alembert szerint a jó fordítások gazdagítják a nyelvet. Éppen ezért a fordítói gyakorlatban elfogadja, sőt, követendőnek tartja a rosszul sikerült részletek kicsiszolását, megszüpítését, valamint a rövidített, a legjobb szövegrészeket kiválasztó fordítások készítését is. A fordító alkothat új kifejezéseket, de nem önkényesen, csak abban az esetben, ha a szerző maga is eltért anyanyelvének szabályaitól. Az újítást azonban D’Alembert főleg a szavak, kifejezések szintjén érti, szó sincs arról, hogy a fordító megsérthesse a célnyelv szintaktikai vagy prozódiai szabályait.

Az utolsó oldalakon arra tér ki, hogy milyen kritikát fogadna el a fordításokról. A jó fordítónál még ritkább a jó kritikus, hiszen a for-

Barabás József = *Kettős megvilágítás: Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*, szerk. JÓZAN Ildikó, JENEY Éva, HAJDU Péter, Bp., Balassi Kiadó, 2007 (Pont fordítva), 77–93.

dítói nézetek között nincs konszenzus. A leggyakoribb itt is a szatíra, a kritika könnyen úzhető műfaja. A befejező rész arra mutat rá, hogy a kritikusoknak a fordításokat a fordítói gyakorlat nehézségeit figyelembe véve kellene megítélniük, esetleg maguknak is fordítóknak kellene lenniük.

Bár D'Alembert esszéjét elsősorban 18. századi kontextusban kell értelmeznünk, kétségkívül napjainkban is maradt aktualitása. A fordító szerepe, a fordítói kompetencia, valamint a forrásnyelvi és célnyelvi szöveg viszonya ma is a fordítástudomány legalapvetőbb kérdései közé tartozik. Érdemes felfigyelnünk egyik gondolatára: bár a szó szerinti fordítás kerülendő, vagy éppenséggel lehetetlen, a fordítói szabadság veszélyes lehet, ha a fordító nem érzi át, hogy mikor és hogyan kell élnie vele. D'Alembert prózafordítás esetén nem fogadja el az indokolatlanul szabad átültetéseket.

Esszéjében nem részletezi, hogy a nyelvek karaktere közötti különbségeken lexikai, morfológiai vagy szintaktikai különbségeket ért-e; valószínűleg mindezekre együtt gondol, hiszen nem apró, hanem jelentős eltérésekről van szó. Nem konkrét fordítói hibákról beszél, hanem három buktatótóról; az eredeti francia szavak *joug* (iga), *obstacle* (akadály) és *loi arbitraire* (önkényes törvény).⁹ Az első buktató, ha a fordító pusztán másolónak tekinti magát, a második, ha szükség esetén sem mer újítani, a harmadik, ha nem meri kiválogatni a legjobb részeket és kihagyni a többit. A három buktató napjainkban lehetséges megítélése érdekes eredményt ad: a javító, megszépítő fordítást ma már nem fogadná el a fordítói szakma, a kivonatolás pedig indoklásra szorul. A nyelvi újítások alkalmazása azonban ma is felmerül, és a döntés is ugyanazon az elven alapul: szükséges vagy sem egy-egy szokatlan, addig nem használt szókapcsolat, kifejezés bevezetése?

Még egy gondolatot szeretnék kiemelni D'Alembert-től. Igaz, hogy esszéjét ókori szerző fordítása kapcsán írja, de nem állít fel hierarchiát a latin vagy ógörög szövegekből készített és az élő nyelvek közötti fordítás között. Megállapítja azonban, hogy az ókori szövegek fordítói ingoványos talajon mozognak, hiszen bírálóik ugyanúgy bizonytalanok lehetnek egyes részek megértésében. D'Alembert nem

⁹ D'ALEMBERT, *i. m.*, 17, 21.

viszi tovább ezt a gondolatot, de lényegében arról van szó, hogy az élő nyelvről fordító számára egyfajta kapaszkodó lehet az, ahogyan az anyanyelvi beszélő értelmez(ne) egy-egy szöveghelyet. A gondolat modernitása éppen a kontroll hangsúlyozása: a fordító értelmezésének helyessége, legalábbis elviekben, ellenőrizhető.

D’Alembert gondolatainak áttekintése után, mielőtt rátérnénk a fordítás kivitelezésének vizsgálatára, nézzük meg a magyar D’Alembert-fordítás előzményeit. Az *Éloge de Montesquieu* eredetileg az *Encyclopédie* V. kötetében, 1755-ben, vagyis Montesquieu halálának évében jelent meg. A szöveg az *Enciklopédiából* más kiadásokba is bekerült: helyet kapott D’Alembert *Mélanges de littérature et de philosophie* című, nem természettudományos művei között (1759 és további kiadások), és 1759-től kezdve Montesquieu műveinek legtöbb kiadásában is.¹⁰

Mint említettem, a *Montesquieu emlékezete* című magyar szöveg kivonatos fordítás, a rövidítések és összevonások mellett a szabad fordítói gyakorlat az eredetit jelentősen átformálja. A terjedelmes méltatás magyar nyelven rövid életrajzi portrévá válik. A célnyelvi szöveg más kontextusba kerül, mint az eredeti, így csak töredékesen közvetíti annak egykori üzenetét. Erre, bár nem fordítási probléma, röviden szeretnék kitérni.

A francia és magyar változat közötti jelentős különbségek létrejöttében szerepet játszik az időbeli eltolódás. 1799-ben Montesquieu művei már nincsenek a francia nyelvű állambölcselet színterén. Nem csupán azért, mert korábbi generációhoz tartozik, hanem mert – Catherine Volpilhac-Auger gondolatát kölcsönözve – a forradalom eltörölte a mérsékeltség bármiféle apológiáját.¹¹ D’Alembert méltatása 1755-ben nem csupán emlékezés vagy irodalmi portré volt, hanem – az *Encyclopédie* egyik programszövegeként – két összeütközéshez is kapcsolódott. A *törvények szelleméről* körüli vitáról van szó, illetve az *Enciklopédia* körüli csatározásokról, amelyben az enciklopédisták fiatalabb generációja Montesquieu-t saját védekezésében szellemi előddé tette. D’Alembert leszögezi, hogy Montesquieu halálát az őt ért támadások siettetették; ezt természetesen persze nem kell elfogadnunk, de jól tükrözi a megemléke-

¹⁰ Lásd *Répertoire alphabétique des ouvrages imprimés non scientifiques de Jean Le Rond D’Alembert*, <http://dalembert.academie-sciences.fr/Pdf/SerieIV-DA-biblio.pdf>.

¹¹ Catherine VOLPILHAC-AUGER, *Introduction = Débats et polémiques autour de L’Esprit des lois*, éd. C. VOLPILHAC-AUGER, *Revue Française d’Histoire des Idées Politiques*, (35)2012, 5.

zés szerzőjének szándékát. D'Alembert-hez az V. kötet ECLECTISME („Eklektikus filozófia”) szócikkében Diderot is csatlakozott, egy kissé túlságosan is patetikusra sikeredett kitérővel a nemzetet ért veszteségről.¹²

Lépünk vissza egy kicsit, hiszen D'Alembert-nek is van forrása: Jean-Baptiste de Secondat-nak, Montesquieu fiának emlékbeszéde apjáról, *Mémoires pour servir à l'histoire de M. de Montesquieu* (Emlékiratok Montesquieu úr életének történetéhez) címen. Laetitia Perret szerint D'Alembert, amikor átveszi Montesquieu fiának jellemrajzát, szándékosan csúsztat. Míg Jean-Baptiste de Secondat-nál apja élete és személyes értékei dominálnak, D'Alembert-nél a filozófus portréja kerül előtérbe: a *Perzsa leveleket* és *A törvények szelleméről*-t ért támadásokat emeli ki; méltatásában hatszor fordul elő a *filozófus* és szintén hatszor a *filozófia* szó, ami forrásában nem ilyen gyakori.¹³ Az életrajzi jellegű emlékbeszéd tehát polemikus kontextusba kerül az átdolgozás során.

A célnyelvi szöveg kontextusa más. Kis János forrása nem az *Enciklopédia*, hanem Montesquieu műveinek 1784-es kiadása, amely közli D'Alembert méltatását.¹⁴ A *törvények szelleméről* körüli vita és az *Enciklopédiát* ért támadások óta évtizedek teltek el. A szövegválasztás mögött más okot kereshetünk: bár Montesquieu könyve komoly hatással volt Magyarországon, *A törvények szelleméről* teljes átültetésére ekkor még senki nem vállalkozott. Az *Éloge de Montesquieu* rövidített fordítása így valamiféle bemutató, ismertető célt szolgálhatott. A francia szövegben szerepel *A törvények szelleméről* elemzése, amely a mű fő fogalmait, tételeit, gondolatmenetét foglalja össze. Kis János ezt teljesen kihagyja fordításából. Hogy miért döntött így, arról csak találgatni tudunk: lehet, hogy a terminológiai nehézségeket szerette volna kikerülni, vagy a kis gyűjteményes könyvbe jobban illőnek tartotta a szerző személyes dicséretét tartalmazó részeket. Érdekes, hogy angol nyelven ennek éppen ellenkezője történt: mintegy húsz évvel korábban, *Analysis of the Spirit of Laws* címen csak *A törvények szelleméről* összefoglalását fordították le, Montesquieu személyének méltatását nem.¹⁵

¹² ECLECTISME, *Encyclopédie*, V, 1755, 284.

¹³ Laetitia PERRET, *Éloges de Montesquieu par Jean-Baptiste de Secondat et D'Alembert*, *Recherches sur Diderot et sur l'Encyclopédie*, 42(2007), 95–105.

¹⁴ A fordítás első jegyzete alapján a kiadás beazonosítható: *Ceuvres de M. de Montesquieu*, Deux-Ponts, Sanson, 1784. Deux-Ponts Zweibrücken francia neve.

¹⁵ *The Analysis of the Spirit of Laws by M. D'Alembert* = MONTESQUIEU, *Complete Works*, IV, London, 1777, 197–217.

A francia és a magyar szövegben lineárisan haladva a következő rövidítések, összevonások állapíthatók meg. Kis János kihagyja a bevezető bekezdést, amely arról szól, hogy Montesquieu méltatását miért az enciklopédisták vállalták magukra. Átugorja a részletező szakaszokat, például a felmenők bemutatását, és csak az életrajzi portré fő elemeit veszi át. Egy lényeges mondatot lefordít a *Perzsa levelekről*, de utána átugrik egy féloldalas részt, amely a regényt méltatja. A *Perzsa levelek* elleni kritikákról rövidítve fordít: azt emeli ki, hogy a regény elleni egyházi támadás miatt Montesquieu kis híján nem került az Akadémia tagjai közé. A főbb állomásokat és néhány gondolatot feljegyezve fordítja le a Montesquieu utazásait érintő részt.

A kihagyások mellett az is előfordul, hogy következetlenül ültet át egy-egy részletet: említi például Montesquieu velencei találkozását Law-val, de nem fordítja le azt a mondatot, amelyből kiderülne, hogy ez miért érdekes. (John Law skót származású bankárról van szó, aki 1716 és 1720 között Franciaország pénzügyeinek élén állt, de spekulációival hatalmas csődöt idézett elő.) A fordító az *Elmélkedések a rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól* kapcsán átvesz néhány történetfilozófiai eszmefuttatást, valamint egy hosszabb bekezdést, amely összefoglalja a művet. A *törvények szelleméről*-t tárgyaló részből érdekes módon kevesebbet fordít, vagyis többet rövidít, mint az *Elmélkedések a rómaiakról* esetén.

Kis János átugorja azt a részt, amelyben D'Alembert két kritikára reagál – melyek szerint a mű homályos és nem elég koherens – és kihagyja azt a bekezdést, amely *A törvények szelleméről*-t enciklopédikus értékű munkaként mutatja be. Vagy nem látja ennek jelentőségét, vagy nem érzett rá a mögöttes szándéokra. Mint említettem, teljesen kihagyja *A törvények szelleméről* elemző összefoglalását, ami több oldal átugrását jelenti: két mondatot úgy von össze, hogy az egyik az eredetiben a több oldalas kihagyott rész előtt, a másik utána található.

A Montesquieu-t ért támadások kapcsán azonban sok mindent átvesz, *A törvények szelleméről védelme* (*Défense de l'Esprit des lois*) is részletesen szóba kerül, itt Kis János egy hosszabb részt csak kisebb kihagyásokkal fordít le. Átugorja azonban azt az ironikus hangnemű bekezdést, amely a janzenista kritikát mutatja be. Ugyancsak kihagyja a Sorbonne cenzúráját érintő részt, vagyis kerüli az egyházi bírálat feletti ironizálást. A fordítás végére Montesquieu betegsége és halála, személyes tulajdonságai kerülnek. Kimarad továbbá egy angol újság-

ból származó angol nyelvű részlet. A fordítást Tacitus *Agricola* című művéből származó latin idézet zárja, amelyet D’Alembert átalakított egy kicsit, a barátok gyászából a haza gyásza lett. Kis János azonban az idézetet eredeti formájában szerepelteti a fordításban, és D’Alembert-rel ellentétben lábjegyzetben a forrást is jelöli.¹⁶

A szöveg kivonatolása során a fordító arra törekszik, hogy Montesquieu emlékbeszéde jól olvasható legyen, az olvasó számára érdekes vagy tanulságos részeket próbálja kiválasztani. A magyar szöveg a rövidítés ellenére is elég koherens. A kivonatos jelleg talán csak anynyiban szembetűnő, hogy *A törvények szelleméről* tartalmi vonatkozásait kihagyja: bár kiemeli a mű jelentőségét, egyéb szempontból keveset őriz meg a vonatkozó részekből.

A továbbiakban a fordítás kivitelezését néhány példa segítségével vizsgálom, a magyar idézetek után azok modern, nyelvileg pontos fordítása következik. Kontrollként nem használom Rózsahegy Zoltán fordítását, mert a 18. századi magyar szöveget nem az 1940-es évek fordítói gyakorlatának tükrében nézem. Megállapíthatjuk, hogy a mondathatárok kezelése teljesen szabad, bár a magyar szövegben is maradnak hosszú mondatok. A mondatok rövidítése általában nem érinti a mondat fő tartalmi elemeit, gyakoriak azonban a jelentős szerkezeti átalakítások. A latin eredetű szavaknál nem mindig áll a fordító rendelkezésére magyar megfelelő, de az is előfordul, hogy olyankor is latin eredetű szót használ, amikor a francia szövegben más szó szerepel. Egy esetben a latin eredetű *critiques* szót az ógörög eredetű *crisis*re cseréli, a magyar ’ítélet’, ’bírálat’ szavakat nem használja.¹⁷

A fordító véleménye megjelenik a fordításban, a *L’Esprit des lois* például két ízben is „halhatatlan munkája” lesz (136, 149). Gyakoriak a parafrázishoz közelítő szabad átalakítások, de a parafrázisok többnyire helyesek. Jó példa erre az *Elmélkedések a rómaiakról* kapcsán tett megjegyzés fordítása. Kis János megoldása elég szabad újrafogalma-

¹⁶ „Finis vitae eius nobis luctuosus, amicis [Patriae] tristis, extraneis etiam ignotisque non sine cura fuit.” „Életének vége nekünk gyászt, barátainak szomorúságot hozott, de a kívülállókat és ismeretleneket sem hagyta közömbösen.” *Julius Agricola élete* = Tacitus *Összes művei*, ford. Borzsák István, Magyar Helikon, 1970 (Bibliotheca Classica), II, 43. szakasz, 36.

¹⁷ D’ALEMBERT, *Éloge de Montesquieu* = *Encyclopédie*, V, xjv. Vö. Kis János, *Montesquieu emlékezete* = *Kalendárium és ’Sebbe való könyv*, Pozsony, 1799, 153. A továbbiakban az oldalszámokat az idézet után zárójelben adom meg.

zás, a *plánum* és *fundálva* szavak nem a *plan* és *fonder* átvételei, hanem a fordító ezekbe a szavakba sűríti a francia mondat részleteit.

„Celle [l’histoire] des Romains mérite néanmoins à cet égard quelque exception; elle présente une politique raisonnée, un système suivi d’aggrandissement, qui ne permet pas d’attribuer la fortune de ce peuple à des ressorts obscures et subalternes.” (vij)¹⁸

„Mindazonáltal a’ Rómaik’ történetei néminémüképpen kivételt érdemelnek, mert ennek a’ népnek nagysága előre kigondolt plánumon, nem pedig hamályos és mellyékes okokon vólt fundálva.” (146)

A magyar szövegen több esetben is érezhető a forrásnyelv szintaxisa, emiatt tűnik mai szemmel körülményesnek. A legfontosabb szórendi átalakítások kivételével – birtok és birtokos, alany és állítmány felcserélése – a tagmondat a francia szórendet követi.

„ainsi autrefois Newton avoit jeté dès sa première jeunesse les fondements des ouvrages qui l’ont rendu immortel” (iij)¹⁹

„így vetette meg Newton is már első ifjúságában azon munkáinak fundamentomát, mellyek őtet örök emlékezetre méltóvá tették” (136)

Gyakori a díszes, helyenként túlzó, bár értelmét tekintve nem el-
lentmondó fordítás.

„les succès de l’enfance” (iij)²⁰

„a gyermeki korban sokat ígérő szép reménység” (136)

„ce génie naissant” (iij)²¹

„ezt a szép virágot” (136)

¹⁸ „A rómaiak történelmét mindamellett kivételnek kell tekintenünk ebből a szempontból, mert átgondolt politikáról árulkodik, és a terjeszkedés rendszere nyomon követhető, ez pedig nem teszi lehetővé, hogy e nép sorsának alakulását rejtett és mellékes/másodlagos mozgatórugókkal magyarázzuk.”

¹⁹ „miképp valaha Newton már ifjúkorától kezdve papírra vetette az őt halhatatlanná tevő művek alapjait”

²⁰ „a gyermekkorban elért sikerek”

²¹ „a születő zsenit”

„dans l’aggrandissement même de l’État qui changea en guerres civiles les tumultes populaires” (vij)²²

„az országnak szerfelett való nagysága, mely minden kis belső zenebónát vérengző háborúvá tett” (148)

Előfordul egyszerűsítés is:

„le zèle sans discernement ou sans lumières” (v)²³

„vak buzgóság” (140)

A dátumok sorrendjén (nap, hónap, év) a magyar szövegben végig érződik az idegen hatás. Találunk ma már nehezen értelmezhető megfogalmazásokat, például „frígyes Belgium” (144). Az eredetiben *Provinces-Unies*, vagyis Egyesült Tartományok szerepel, a mai Hollandia korabeli neve, míg Belgium 18. századi neve *Pays-Bas autrichiens* volt. Előfordul tükörfordítás is: „la nuit des temps” (vij), „az idők éjszakája” lesz (146). Az „idő homályába veszik” állandósult kifejezés vagy nem rögzült még ekkor, vagy a fordító nem talált rá a magyarban használatos fordulatra. A *monstre* szó a Római Birodalom kapcsán „tsuda állat”, a kegyetlen római császárok esetén azonban „monstrum” (148–149). A fordító még nem használja a *szörny*, *szörnyeteg* szót, amely nyelvújítás kori elvonás a *szörnyű* szóból. Az *humanité* egyszer „emberi nemzet”, máskor már „emberiség” (142, 156). Az *Être éternel* (legfőbb lény) „legfőbb Valóság” (156) lesz, a *lény* szintén nyelvújítás korabeli szó, elterjedt változatként valószínűleg nem állt még a fordító rendelkezésére.

Mai felfogásunk szerint egyes részletek túlfordítottak minősülének. A fordító több esetben fokozni próbálja az eredeti mondat hangulati-érzelmi töltetét.

„objet de son espérance et de sa tendresse” (ijj)²⁴

„legforróbb szeretetének s legédesb bizodalmanak tárgyát” (136)

²² „magában az állam növekedésében, mely a nép minden lázongását polgárháborúvá tette”

²³ „a tudatlan vagy ítélőképességgel nem bíró buzgóság”

²⁴ „reménységének és gyengédségének tárgyát” (apa és fiú viszonyáról van szó, de a két felsőfokú melléknév a fordító betoldása)

„par un extrait infidèle” (v)²⁵
 „híttelen és csalárd híradásaik által” (140)

„Mylord Chesterfield, qu’il suffit de nommer, fit imprimer dans un des Papiers publics de Londres un article en son honneur” (xv)²⁶
 „A’ híres Chesterfield egyik Londoni újságban egy szép oszlopot emelt emlékezetének” (156)

Egyes helyeken a kihagyás vagy módosítás oka nem nyelvi jellegű. A magyarokat érintő mondatból például kimarad a „fléau de ses tyrans” (vj), vagyis hogy a magyar nép „zarnokainak ostora”. D’Alembert szerint *A törvények szelleméről* a királyok és a nép olvasmánya lehetne (xvj), Kis Jánosnál ez „Királyok és Miniszterek” lesz (151) A szövegben kisebb-nagyobb félrefordítások is találhatók.

„Comme il n’avait rien examiné ni avec la prévention d’un enthousiaste, ni avec l’austérité d’un Cynique” (vij)²⁷
 „Minthogy egyeránt távol vólt mind az *Enthusiasták* eleve bészívott bal vélekedéseitől, mind a’ Cynikusok’ durvaságától (145)

„Rien n’honore plus sa mémoire que l’économie avec laquelle il vivait” (xvij)²⁸
 „Igen nagy betsületére szolgál az a’ böltsesség és okosság is, mellyel a’ gazdaság dolgában forgolódott” (159)

Mivel kivonatos fordításról van szó, kockázatos lenne a stílus és a ritmus fordításáról véleményt alkotni. Igaz, hogy a szerzőre jellemző stílus átültetése a tartalmi-értelmi fordítás mellett egyre inkább elvárássá válik a 18. század végére, az összevonás és rövidítés azonban önmagában gátolja a stílus visszaadását. Mint említettem, a magyar szöveg összbenyomása más, mint az eredetie, a szerző első jegyzeté-

²⁵ „elferdített kivonat által” (a *Perzsa levelek* elleni vádról van szó)

²⁶ „Mylord Chesterfield, akit megneveznünk is elég, az egyik londoni újságban tisztetére cikket jelentetett meg róla”

²⁷ „Minthogy semmit nem a lelkesedők elfogultságával, de nem is a Cinikusok szigorával vizsgált”

²⁸ „Mi sem teszi tiszteletreméltóbbá emlékét, mint takarékos/mértékletes életvitele”

ben „munkátskának” nevezi (135). A franciához képest a magyar változat mégis körülményesebb, díszesebb, egyes részleteknél jelzőkkel jobban telített. A ritmust átültetését illetően a kivonatolás és a mondathatárok szabad kezelése szintén eleve akadály. Összességében véve elmondhatjuk, hogy a magyar szövegnek inkább saját stílusa és ritmusa van, és nem az eredetiét próbálja leképezni.

Térjünk át végül a lehetséges felvetésekre és következtetésekre. D’Alembert fordítási elveit és a D’Alembert-szöveg magyar fordítását megvizsgálva a következőket állapíthatjuk meg. Kis János kivonatos fordítása D’Alembert nézeteinél szabadabb átültetést valósít meg. A magyar fordító megfelelően érti a francia szöveget, fordításában gyakori vagy számottevő félreértésre nem akadhatunk, a szabad parafrázisok értelmileg legtöbbször helytállóak. A magyar szöveget összességében mégis jellemzi bizonyos „tapogatózás” a lexikai és szintaktikai megoldások terén. A szerző stílusának hú átültetéséről – D’Alembert szavaival élve imitációjáról – mai értelemben véve nem beszélhetünk, hiszen a fordító mind stilisztikai kérdésekben, mind a szinonimák választásakor gyakran közelítő vagy intuitív megoldásokkal él. A mai szemlélettel túlfordítottak tekinthető részek arra utalnak, hogy a korabeli fordítói gyakorlattól nem idegen sem a túlzó, stilizáló átültetés, sem az eredeti szerkezeteinek bővítése, díszítése.

Érdeemes a jelenség okaira is rávilágítanunk. A 18. századi francia szerzők között azért gyakori, hogy a szabadabb, az eredeti szerkezetét kevésbé szigorúan követő, stílusát a célnyelv természete szerint „leképező” fordításokat szeretnének olvasni vagy készíteni, mert a francia nyelv már kivívta saját autonómiáját. A korabeli magyar fordítói gyakorlatot azonban nem feltétlenül elméleti megfontolások készítették szabad fordítói gyakorlatra. Amennyiben a korban készült magyar fordításokat a mai olvasó egyszerre érezheti nehézkesnek és túlságosan szabadnak, annak oka valószínűleg éppen az, hogy a fordítók még keresik azokat az elveket, szabályokat, fogásokat, amelyek az egyszerre pontosabb és természetesebben hangzó fordítások kivitelezéséhez szükségesek.

Éppen ezért nem lenne helytálló kijelenteni, hogy a magyar fordítási gyakorlat nem felelt meg saját kora követelményeinek. D’Alembert elvei ugyanis olyan időszakban születtek, amikor franciául és más nyugat-európai nyelveken egyes szövegekről már több fordítás

is létezett, és ez lehetővé tette az eltérő eredmények összevetését, a követelmények, módszerek meghatározását. A magyar nyelvű fordítások esetén is a különböző fordítások összevetése, értékelése vezethetett a későbbiekben a gyakorlat formálódásához, a tartalmi egyezések mellett a kifejezésmód minél kifinomultabb hasonlóságának hangsúlyozásához.

RÉVAI MIKLÓS VERSFORDÍTÁSAIRÓL

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Ha különféle sajátosságok alapján osztályozni kívánjuk Révai Miklós versfordításait, három fő csoportot különíthetünk el. Az első csoportba azok a fordítások tartoznak, melyeket Révai saját latin nyelvű munkái alapján készített, míg a másodikba a klasszikus auktorok, a harmadikba pedig a kortárs költők műveinek átültetéseit sorolhatjuk. Az alábbiakban arról lesz szó, hogy az első csoportról – pontos adatok híján – egyelőre csupán néhány feltételezést fogalmazhatunk meg, míg a második csoportról némileg több, a klasszikus fordításokról pedig számottevő adat áll a rendelkezésünkre. Ezek az adatok egy képzett, tudós alapossággal dolgozó, invenciózus fordítót állítanak elénk, aki a római költők igen hiteles közvetítőjének bizonyul.

A kutatás mai állása szerint nincsen olyan állapotban sem Révai verseinek kiadása, sem a kéziratok rendezettsége, hogy pontosan lehessen arról nyilatkozni, mely verseiben használt fel parafrasztikusan olyan motívumokat, amelyeket korábban latinul már megírt. Köztudott, hogy Révai diákként, tizenévesen kezdett verseket írni, s elmondható róla, hogy költővé először latinul lett. Ennek köszönhetően került be a magyarországi neolatin költészet történetébe Karaba Ágoston neve, akinek saját művei, a piarista levéltár mai feltártsági állapota szerint, elvesztek, és akit Révai mint volt szegedi tanárát mestereként tisztelt, s számos verssel köszöntött. Magyar nyelvű versek írásába azonban a már meglévő latin nyelvűektől függetlenül kezdett be, ellentétben a korai latin nyelvű verseit később magyarra átültető, a magyar nyelvű verselést így próbálgató Baróti Szabó Dáviddal.

Révai – aki rendszeresen köszönetet mondott mindazoknak, akik nagy hatással voltak pályájára, szellemi előmenetelére – nagy hálával emlegette Molnár János nevét, mert részben az annak földrajzkönyvében közölt magyar hexametereket olvasva döbbsent rá, mennyire alkalmas ez a forma a magyar nyelvű verselésre. Másrészt irodalomtörténeti tevékenysége révén, a régi magyar irodalmi művek gyűjtőjeként, közreadójaként fedezte fel magának azt a formát, melyet már a nagy elődként tisztelt Sylvester János is sikerrel próbált ki. A régi magyar irodalom verses szövegelemlei Révait mint irodalomtörténészt, nyelvészt és költőt is érdekelték,¹ igyekezett eltanulni elődeitől a magyar nyelvhasználat hagyományos formáit, és saját, az évek során változó elvek szerint alakuló költői gyakorlatában is ezekhez igazodott. *Elegyes versei* 1787-ben megjelent kiadásának előszavában például metrikai felfogásának átalakulásáról vall: korábbi nézeteitől eltérően most már belátta, hogy a magyar kiejtés szerint a 'h' hangot mindenképpen mássalhangzónak, s ennek megfelelően a 'h'-val kezdődő szótagokat hosszúnak kell tekinteni. A kérdésben az egyik döntő bizonyíték számára Sylvester János egyik verssora volt, amelyet idéz is, majd kijelenti, hogy ez alapján az új szabály alapján jelentős mértékben átalakította korábban keletkezett verseinek szövegét.²

A Révai-szakirodalomban olvasható az az adat, mely szerint a költő két verset írt Kollonich László püspök nagyváradai beiktatása alkalmából, egy latin és egy magyar nyelvűt, melyek közül az egyik esetleg a másik fordítása lehet.³ A két vers szövegét összehasonlítva azonban egyértelműen kiderül, hogy teljesen eltérnek egymástól. A szerző a felkérés és a baráti kérésnek való engedés közhelyeit is egészen másképpen fogalmazza meg az egyik és a másik változatban: azt biztosan tudjuk, hogy a latin változat megírására Horváth Mihály nagyváradai igazgató kérte fel, a magyar változatban megnevezett barátja esetében azonban ezt az adatot nem tudjuk igazolni. Így tehát nyilvánvaló, hogy a Kollonich beiktatására írt verseket kizárhatjuk a

¹ Vö. ÉDER Zoltán, *Utószó a kéziratról, a kiadásról és a műről magáról* = RÉVAI Miklós, *A magyar szép toll, közzéteszi és az utószót írta ÉDER Zoltán*, Bp., Akadémiai, 1973, 327–366, különösen: 352.

² Vö. RÉVAI Miklós' *elegyes versei és néhány apróbb kötetlen írásai* [...], Pozsony, Loewe Antal, 1787, [8–9].

³ DÁNIEL Edit, *Révai Miklós latin nyelvű költészete*, Bp., 1943 (Értekezések a magyarországi latinság köréből, 9), 16–17, 43.

fordítások köréből. Csak remélhetjük, hogy a jövőben elkészül Révai műveinek teljes, kritikai kiadása, s ott olvashatóak lesznek mindazok a kéziratban maradt vagy újabban felfedezett szövegek, melyek kimaradtak a Császár Elemér-féle kiadásból.⁴ Az így elkészülő új kiadás válhat majd alapjává egy olyan vizsgálatnak, mely teljességgel számba veszi Révai latin és magyar nyelvű verseinek motivikus ismétlődéseit, az esetleges szó szerinti vagy módosított fordításokat.

Révai versfordításainak második csoportját a klasszikus auktorok nyomán keletkezett átültetések alkotják. Közöttük kitüntetett helye van Horatiusnak. Borzsák István kommentárja szerint a római költő egyik legfurcsább és legravaszabb verse a 2. epódosz.⁵ Az uzsorásról szóló vers lényegi mondanivalója annak bemutatása, hogyan hazudik magának ember idillt, és hogyan nem valósítja meg azt, akkor sem, ha tehetné, hogyan rohan a pusztulásba és a pusztításba, miközben rendületlenül hazudik. A költeménynek Révai korában több magyar változata is készült, melyek közül a *Horatius noster* című antológiába Földi János fordítását vették fel.⁶ Sajnos, mondhatjuk, hiszen bár formahűen tolmácsolja az eredetit, a lényegi mondanivalót mégsem sikerül hitelesen közvetítenie. A 2. epódosz leghangsúlyosabb szerkezeti egysége az utolsó négy sor, melyben az erre a műfajra jellemző iróniával élő Horatius a legmagasztosabb gondolatot, az emberiség békevágának kifejeződését is ellentétes előjellel látja el. Földi fordításából azonban ez nem hallatszik ki:

„Ezt mondva a pénzt interesre osztja-ki,
‘S jobb néki a’ fukarkodás.”

Az összehasonlítás kedvéért érdemes megnéznünk, hogyan fordította le ugyanezt a részletet Baróti Szabó Dávid, aki az 1777-ben keletkezett átültetés formájául, szokatlan módon, a szapphói strófát választotta:

⁴ *Deákos költők, Első kötet: Rájnis, Baróti Szabó, Révai versei*, kiad. Császár Elemér, Bp., Franklin, 1914 (A Kisfaludy-Társaság nemzeti könyvtára, XXIII). Révai versei a 199–286. lapokon, a hozzájuk tartozó jegyzetek a 329–346. lapkon olvashatók.

⁵ A deákos iskola Horatius-fordításairól lásd: BORZSÁK István, *Horatius Magyarországon* = Uó, *Dragma: Válogatott tanulmányok, III*, Bp., Telosz Kiadó, 1997, 128–141, különösen: 134.

⁶ *Horatius noster – Magyar Horatius*, szerk. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, Bp., Officina, 1943.

„S tőke-pénzével feles érdekét
Bészede. – Gyémánt fogadás! alig múlt
Eggy nap: a pénzét uzsorára szánta,
S tette megintlen.”⁷

Horatius műveinek modern kiadásaiban a kommentárok szerzői felhívják a figyelmet arra, hogy a költő a vers felétől conjunctivusos igealakokat használ, óhajtó értelemben. Ezeket az igealakokat mind Földi, mind Baróti Szabó kijelentő módban ülteti át, azaz nem sikerül közvetíteniük az eredeti szöveg jelentéstartamának ezt a rétegét.

Révai fordítása 1773-ban keletkezett. Ő nem tartotta meg az eredeti versformát, helyette disztichonokban magyarította a költeményt. Lássuk a vers utolsó négy sorának megfelelő záró disztichont:

„Ezt meggondolván, mikoron pusztára kikészül
Aufidus,⁸ eltéved s dús uzsorára siet.”⁹

Röviden összefoglalva: a versben egy ideális ős-házaspár van elképzelve, akik a bűnbeesés előtti aranykorban élnek. Az idilli élet leírásáról csak a vers zárlatában derül ki, hogy csupán az uzsorás álmainak kivételése, aki az álmodozás után visszatér a valóságba. Révai fordítása a vers hangulati és tartalmi elmeit illetően is tökéletesen megfelel az eredeti szövegnek, akár egy modern Horatius-összkiadásban is újra közölhető lenne.

Ahogy fentebb említettük, a harmadik csoportba azok a Révai-fordítások tartoznak, melyek kortárs költők versei alapján készültek. Közülük egyről szeretnénk részletesebben beszélni. Révai a *Latina* című, latin nyelvű verseit közreadó gyűjteményének előszavában

⁷ Vö. Baróti Szabó *Dávidnak meg-jobbított, 's bővített költeményes munkáji*, II, Komárom, özv. Weinmüller Klára, 1802, 144–146.

⁸ Romlott szöveghely, az eredetiben az „Alphius” név szerepel. Egyelőre nem sikerült megtalálni azt a Horatius-kiadást, melyet Révai használt. Joachim Jaeck kiadásában a 2. epódosz szövegéhez csatolt kommentárban az olvasható, hogy másutt a név „Alfius, Alpheus, Aufius, Aufidus” alakokban is megtalálható. Vö. *Bibliotheca Romana Classica* [...], Tomus I: *Q. Horatii opera*, a Joachimo Henrico JAECK, Vinariae, in novo Bibliopolio, 1821, 151.

⁹ Vö. Révai Miklós, *Horátzius II. Éneke az Epodos nevű könyvből = Magyar költők, XVIII. század, vál., szerk., jegyz. MEZEI Márta*, Bp., Szépirodalmi, 1983 (Magyar Remekírók).

felsorol néhány olyan, elismerésre méltó eredményekkel bíró költőt, akik latin nyelven kiemelkedőt alkottak. A nála fiatalabb generáció képviselői közül név szerint csak egyetlen személyt említ, Hannulik János Krizosztomot.¹⁰ Mint tudjuk, a piarista költő, a nagykárolyi gimnázium igazgatója több külföldi tudós társaság tagja volt, s felvette soraiba a római Árkádia Akadémia is. Hannulik verses műveinek legalább a fele nyomtatásban nem látott napvilágot, ezért is fontos megemlíteni, hogy a Régi Magyar Költők Tára neolatin alsorozatában készül a modern kritikai kiadás. A Varga-féle kismonográfiában¹¹ fel van tüntetve egy tétel, a Károlyi József halálára írott, latin nyelvű epicedium.¹² Ezt a verset Révai 1803-ban magyarra fordította, s noha eredetileg külön jelentek meg, sok helyen összekötve találjuk meg őket.¹³ (A nyomtatványokban a versek szövegét megelőzően ugyanaz az embléma, nyomdai dísz látható.) Mint tudjuk, Károlyi József édesapja, Antal gróf volt az, aki anyagi fedezetet biztosított Révai bécsi tanulmányaihoz, s így a hála lehetett a fő ösztönző erő, ami a költőt a fordítás elkészítésére ösztönözte. Ez esetben még arra is van adatkunk, hogyan vélekedett a fordításról a vers eredeti szerzője. Dániel Edit közleményében idéz Hannuliknak egy Egerváry Ignáchoz szóló leveléből: „Mondd meg Révainak, hogy a fordítás minden törvényét betartotta. Rendkívül bölcsen tette, hogy belefogott ebbe a munkába. Mint költő is versenyre kelt velem, lélekben, művészetben, velős mondasokban, sőt egész költészetében. Köszönd meg neki a nevemben a lehető legnagyobb hálával, mert én egyébként nagyon kevésel tartozom a mi magyar költőinknek.”¹⁴ (Hannulik verseinek Révain kívül valóban csak egy további, ismeretlen fordítója akadt.)

¹⁰ Ioannis Nicolai RÉVAI [...] *Latina*, Iaurini, Typis Iosephi Streibig, 1792, 4.

¹¹ VARGA László, *Hannulik János, a XVIII. század Horatiusa*, Debrecen, 1938 (A debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának kiadványai, 7. kötet, 10. füzet).

¹² Hannulik szoros kapcsolatban állt a Károlyi családdal, olyannyira, hogy „gróf Károlyi Antal az országgyűlésre sem ment el” nélküle. Vö. LENGYEL Imre, *Váradai Szabó János (1783–1864): A munkaoktatás egyik úttörője Magyarországon = Könyv és Könyvtár, X*, szerk. CSÜRY István, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, 1976, 85–134, itt: 94.

¹³ HANNULIK János Krizosztom, *Gyászos tisztelet, melyet [...] nagy károlyi Károlyi József gróf [...] eltemettetésekor, [...] Hannulik deák verse után*, Pest, Trattner Mátyás, 1803.

¹⁴ DÁNIEL, i. m., 73.

A fordítás szövegét vizsgálva kijelenthetjük, hogy ez esetben is csak azt lehet felróni Révainak, amit Kölcsey fogalmazott meg kritikusan *Íliász*-fordításával kapcsolatban, azaz, hogy terjedelmében felülmúlja az eredetit. A költemény első fele a halált mint elkerülhetetlen, igazságtalanul lesújtó hatalmat jeleníti meg. Károlyi József harmincéves korában hunyt el, csecsemő gyermeket hagyott hátra, miközben a legszebb pályafutás elé nézett: részt vett két hadjáratban, amiért ezredesi kinevezést kapott, apja egy évvel korábban történt halála óta ő töltötte be a főispáni posztot. Mindeközben mecénásként tevékenykedett úgy, ahogyan korábban apja is. A versben a halál motívuma mellett a másik fontos képi elem a fönix megjelenítése, mely Károlyi József csecsemő kisfiának alakjához kapcsolódik. Ilyen értelemben a halál nemcsak a Károlyi családra sújt le, de felsejlik a napóleoni háborúk éveinek szenvedése, az ország pusztulása is, míg a fönix egyben az ettől az állapottól való megszabadulás, az újjáéledés szimbólumává is válik. Ez a szimbolikus értelem nagy jelentőséggel bírhatott Révai számára is, akit egy évvel a versek keletkezése előtt bíztak meg a pesti egyetem akkor alakult magyar tanszékének vezetésével, és aki mindig kiemelten fontos feladatának érezte a magyarság felemelkedésének elősegítését.

Végezetül szeretném felhívni a figyelmet egy ismeretlen szerzőjű versre, mely egy Sopronban kiadott, nagyon ritka nyomtatványban található. A kiadvány 1801-ben, Révai súlyos betegségéből való felgyógyulásának alkalmából jelent meg, s részben latin nyelvű verseit, részben azok német prózafordításait tartalmazza. A kötetben található egy költemény, mely Mártonfi József Révaihoz írt magyar nyelvű versének fordítása, címe: *Lusus poeticus illustrissimi domini praesulis Iosephi Mártonfi in Ioannem Nicolaum Révai ex Hungarico in Latinum translatus*. A játékos vers tartalmát röviden összefoglalva: összecsap egymással két sereglet, a latin és a magyar múzsák csapata. Először csak szópárbajt vívnak, majd fegyvereiket, a daktilust, a pirrichiust stb. használják. A vita tárgyát az képezi, hogy vajon Révainak a latin vagy a magyar versei-e a jobbak. Végül, Apolló közbelépésére, sikerül kiegyezniük, és megegyeznek abban, hogy ha a költő beteg, írjon latinul, de ha meggyógyul, verseljen magyarul.

KÉRDÉSEK ÉS LEHETŐSÉGEK A 18–19. SZÁZADI SOKNYELVŰ MAGYARORSZÁGI ESZTÉTIKAI TERMINOLÓGIA KUTATÁSÁBAN

BALOGH PIROSKA

A magyar filozófiai terminológia vizsgálatára, különösen 19. századi vonatkozásban, történetek már kísérletek.¹ E kísérleteket természetesen nagyban elősegíti a Magyar Tudós Társaság hajdani határozott törekvése az egységes filozófiai műnyelv kialakítására, mely az 1834-es *Philosophiai műszótárban*² öltött testet. Azonban, bár a 18. század második felében kibontakozó magyarországi esztétika számos tekintetben kapcsolódik a filozófia diszciplínájához, annak szókincsét, terminoló-

¹ Többek között: KORNIS Gyula, *A magyar bölcséleti műnyelv fejlődése*, Bp., Hornyánszky, 1907; PERECZ László, *A nemzeti nyelvtől a „nemzeti filozófiáig”*, Világosság 44(2003), 11–12, 55–62; LACZKÓ Sándor, *A dolog és a szó: tanulmányok a magyar filozófiai hagyományról*, Kolozsvár–Szeged, Pro Philosophia, 2013. Kifejezetten esztétikatörténeti vonatkozásban elsősorban fogalomtörténeti tanulmányok említhetők, például: FORISZ Gergely, *Szerdahely György Alajos Aestheticájának alapelvei*, Irodalomtörténet, 94(2013), 2, 187–216.

² *Philosophiai Műszótár*. Közre bocsátja a Magyar Tudós Társaság, Budán, 1834. „A Műszótár elkészítésének közvetlen előzménye, hogy 1831-ben az Akadémia minden osztályának kiadja a feladatot, hogy a saját tudományterületük műszavait gyűjtsék össze. A Filozófiai Osztály azonnal munkához lát, s kijelöli azon magyar nyelvű filozófiai művek körét, amelyek figyelembe vehetők a Műszótár összeállítása során. 1834-ben, a matematikai szótár megjelentetését követően másodikként látott napvilágot a Philosophiai Műszótár.” LACZKÓ Sándor, *A magyar filozófiai műnyelv kialakulása: Apáczeitől a 19–20. század fordulójáig: Közelítések a magyar filozófia történetéhez*, Recepció és Kreativitás portál, <http://zeus.phil-inst.hu/recepcio/htm/204.htm>, letöltés: 2015. szeptember 14.

giai rendszerét sem a kortárs, sem pedig a későbbi kutatás nem tekintette át rendszerezetten. Pedig ez nem csupán egy betöltendő hiátus a magyar terminológiatörténet szövetében, hanem, mint jelen tanulmány azt érzékeltetni próbálja, sokkal inkább egy lehetőség a magyar esztétikatörténet európai kontextualizálására.

Áttekintve a jelenleg rendelkezésre álló magyarországi esztétikai írásokat, számos lehetőség kínálkozik a terminológiai vizsgálatra. Termékeny lehet például Szerdahely György Alajos *Aestheticájának* terminológiai egybevetése Baumgarten alapművével, továbbá a jezsuita retorika- és poétikatankönyvekkel:³ a latin terminológia hasonlóságai, eltérései és ennek arányai a hivatkozások vizsgálatánál sokkal realisabb és áttekinthetőbb képet adnának Szerdahely kutatási és forráshasználati módszereiről. Mindez pedig kiegészíthető a magyar–latin terminológia összevetésével Szép János későbbi fordítása-átdolgozása⁴ alapján. Ez a következőkben minden bizonnyal elvégzendő kutatási irány azonban annyiban kevésbé alkalmas egy terminológiai kutatás kiindulópontjául, amennyiben a terminusok összevetéséhez, összekapcsolásához ezek a szövegek nem nyújtanak közvetlen segítséget. Még a Szép-fordítás sem rendel egymás mellé latin–magyar szópárokat: a terminusok társítása tehát bizonyos mértékig tetszőleges, a kutató önkényére bízott tényező lesz ebben a vizsgálatban.

Úgy vélem, egy esztétikatörténeti terminológia-kutatás megalapozásához jól használható a korabeli esztétikai szövegek ama sajátossága, miszerint a latin vagy magyar alapszövegekben gyakorta feltűnnek a fontosabb terminusok mellett azok német, francia, ógörög, esetleg olasz vagy angol megfelelői. Az alábbiakban három ilyen jellegű szövegen keresztül szeretném bemutatni az e sajátosságban rejlő kutatási lehetőségeket. A három szöveg mindegyike erőteljesen kapcsolódik a korabeli közép- és felsőfokú esztétikaoktatáshoz, tehát hatástörténeti szempontból sem elhanyagolandók. A következő gondolatkísérlet Schedius Lajos János 1800 körüli egyetemi előadásjegyzet-

³ SZERDAHELY György Alajos, *Aesthetica sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias, et artes amaeniores*, Buda, Typ. Univ., 1778; Alexander Gottlieb BAUMGARTEN, *Aesthetica*, Traiecti Cis Viadrum, Kleyb, 1750; a felmerülő jezsuita kézikönyvek listájához l. TÓTH Sándor Attila, *A Szép-Jó hatalma és a jezsuita szellem: Szerdahely György költészetelmélete és poézise*, METEM, Bp., 2009.

⁴ SZÉP János, *Aesthetika avagy a' jó ízlésnek a' szépség filozofiájából fejtegetett tudománya...*, 1–2, Buda, Landerer Katalin, 1794.

nek, Greguss Mihály 1826-os *Compendium aestheticae* című középfokú tankönyvének és Schedius *Principia philocaliae seu doctrina pulcri* című, 1828-as egyetemi tankönyvének szövegén alapul.⁵ A terminus-megfeleltetések értelmezése során azt a módszertani alapelvet tartottam szem előtt, melyet újabban Kontler László alkalmazott a politikai filozófia fogalomtörténete, nevezetesen Robertson-fordítások kapcsán végzett kutatása során.⁶ Ez a módszer a „translations studies” eszköztárából nem azokat az eljárásokat emeli ki,⁷ melyek arra összpontosítanak, mennyiben feleltethetők meg fogalomtörténeti szempontból az egymás fordításaként feltüntetett terminusok, hiszen e tekintetben szükségképp lesz veszteség és nyereség, mindig kimutatható az eltérés. Itt most inkább a fordítástudományok azon módszereit fogom működtetni,⁸ melyek ezen eltérések tendenciáit és a mögöttük rejlő intenciókat kutatják, a cél tehát olyan hipotézisek megalkotása, melyek a fordító szándékainak, motivációinak leírását, kontextus felőli értelmezését (re)konstruálják.

Schediusnak az 1801–1802-es tanévből fennmaradt előadásjegyzete kapcsán a szöveg keletkezésének körülményei lehetővé teszik egy kiinduló hipotézis megfogalmazását. Mivel az egyetemi előadás ideális esetben a hallgatók témabeli tájékozódását hivatott elősegíteni,

⁵ SCHEDIUS Lajos János, *Aesthetica*, kézirat, a latin szöveg közlését és magyar fordítását I. *Doctrina pulcri*: Schedius Lajos János széptani írásai, kiad. BALOGH Piroska, Debrecen, 2005, 33–244. GREGUSS Mihály, *Compendium aestheticae, usui auditorum suorum edidit, Cassoviae, 1826*; kétnyelvű kiadása: GREGUSS Mihály, *Az esztétika kézikönyve: Compendium aestheticae*, ford. POLGÁR Anikó, Pozsony, Kalligram, 2000. SCHEDIUS Lajos János, *Principia philocaliae, seu doctrinae pulcri, ad scientiae formam exigere conatus est*, Pest, 1828; magyar fordítását I. *Doctrina...*, 253–380. A kötetekben szereplő terminuspárok listáit lásd a mellékletben. (A táblázatokat, az itt közölt változattól eltérő kiemelésekkel, lásd az MTA Könyvtár honlapjáról elérhető, Real elnevezésű repozitóriumban.)

⁶ KONTLER László, *Translations, Histories, Enlightenments: William Robertson in Germany, 1760–1795*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2014.

⁷ Csupán egy ismert példa erre az irányvonalra: Lawrence VENUTI, *The Translator's Invisibility: A History of Translation*, Routledge, London–New York, 1995.

⁸ Többek között: Hans E. BÖDEKER, *Concept – Meaning – Discourse. Begriffsgeschichte Reconsidered = History of Concepts: Comparative Perspectives*, Iain HAMPSHER-MONK, Karin TILMANS, Frank van VREE, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1998, 51–64; KONTLER László, *Fogalmak, konfliktusok, kontextusok: A fordítás problémája és az eszmétörténet = „Politica philosophiai okoskodás”: Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, MIRU György, VELKEY Ferenc, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2013, 23–34.

feltételeztem, hogy a lejegyzett latin előadásszövegben az egyes kifejezések mellé beszúrt német terminusok edukatív funkcióban állnak, azaz a Schedius által a hallgatóknak olvasásra javasolt kézikönyvekben (pl. Eschenburg kézikönyvei) visszakereshetők.⁹ A német terminusok vizsgálata során azonban egyértelművé vált, hogy azok nem egy-két kézikönyv szakkifejezéseivel feleltethetők meg. A szöveg utalásrendszere ennél sokrétűbb: a legtöbb nagyobb témaegység kapcsán az előadó meg is nevezett egy-egy kötetet, és az adott passzus német terminusai valóban a megnevezett kötetből származnak, ami különösen összetett kifejezéseknél látszik jól. Például az „Anknüpfung eines sinnlichen Nebenbegriffs” összetett kifejezés az adott fejezet egyik paragrafusában megjelölt Adelung-tankönyv, az *Über den deutschen Styl*¹⁰ vonatkozó fejezetcíme. Egyes passzusoknál pedig éppen a terminológia segítségével lehet következtetni az adott téma feldolgozásához fontos, de valamilyen okból meg nem nevezett kézikönyvre. Jó példa erre a bevezetés, melynek összetett német terminusai („allgemeine abstrakte Wahrheiten”, „in Lebensgröße und nach dem Leben gemacht” stb.) Kantnak ekkortájt az oktatásban betiltott, ezért nyíltan meg nem nevezhető és használható művéből, *Az ítélőerő kritikájából* származnak.¹¹ Különleges szerepe van azon fejezeteknek, melyek az ekkor kötelező tankönyvként megjelölt, Szerdahely-féle *Aesthetica*¹² tartalmi ismertetésén alapulnak. Szerdahely, ahogyan már említettem, nem épített bele monográfiája latin szövegébe német megfeleltetéseket, a Schedius-előadásban viszont a Szerdahely-kötet ismertetése kiegészül német terminusokkal, melyek főként Eschenburg kézikönyveire¹³ utalnak. Ez akár úgy is értelmezhető, mint a kötelező, de bizonyos szempontból már elavult tankönyv korszerűsítő értelmezése, bekapcsolása a modernebb esztétikai szakirodalom kontextusába. Mindemellett figyelemreméltó, hogy a német terminusok mellett,

⁹ Johann Joachim ESCHENBURG, *Beispielsammlung zur Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften*, I–IX, Berlin und Stettin, 1788–1795; Uő, *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften: Zur Grundlage bei Vorlesungen*, Berlin und Stettin, 1789.

¹⁰ Johann Christoph ADELUNG, *Ueber den Deutschen Styl*, Berlin, Voß, 1789; az idézett fejezetcím az I. kötet 318. oldalán található.

¹¹ A Kant-átvételekről részletesen I. *Doctrina...*, i. m., 396.

¹² Vö. a 3. jegyzetet.

¹³ Vö. a 9. jegyzetet.

nem nagy számban ugyan, de előfordulnak angol és ógörög nyelvű terminus-kapcsolások is. Angolul három kifejezés szerepel a szövegben: *soul*, *sense* és *song*. Ezek nagyon elterjedt terminusok ahhoz, hogy pretextusuk azonosíthatóvá válják, csupán feltételezés, hogy a szövegben is emlegetett Milton írásaira (és közvetve a Milton-vitára)¹⁴ utalhatnak. Jelenlétük ugyanakkor megerősíti a Szerdahely- és Schedius-kötetek angol hivatkozásai alapján feltételezett angol hatás¹⁵ jelentőségét a magyar esztétikatörténetben, hiszen Schedius még a hallgatók által feltételezhetően nem ismert nyelv terminusait is fontosnak tartotta beiktatni előadásaiba. A kisszámú ógörög terminus pedig kifejezetten etimológiai célzattal kerül a szövegbe, a mögöttes szándék egyértelműen az adott latin esztétikai terminusok visszavezetése és beágyazása egy klasszikus alapokon nyugvó filozófiai alapszókincsbe. Mindezek alapján elmondható, hogy a terminus-párosítások a vártnál cizelláltabb intenciókat rejtenek, a fő cél azonban egyértelműen az, hogy a latin nyelvű előadás szövegébe ékelt terminusrendszer lehetővé tegye a hallgatóknak a korszerű német esztétikai szakirodalom bekapcsolását, mozgását.

E tanulságok ismeretében hasonló előzetes elvárások fogalmazhatók meg a két évtizeddel később megjelenő, középiskolai tankönyvnek szánt kötet, Greguss Mihály latin nyelvű kompendiuma kapcsán. Annál is inkább, mert az 1826-os kötetet a szakirodalom Friedrich Bouterwek, Greguss volt göttingeni esztétikaprofesszora 1807-es, *Aesthetik* című összefoglalásának¹⁶ átdolgozásaként tartja számon. Feltételezhető tehát, hogy az itt a szövegbe szűrt német terminusok hasonlóan edukatív funkciót töltenek be, a háttérben mozgatják a Bouterwek-kötet szövegét, mint egy kiegészítő kézikönyvet. Ezt a feltételezést alátámasztani látszik, hogy a vizsgálat alapján nem minden fontos, a szövegben kiemelt terminus mellé rendelődik más nyelvű megfeleltetés. A kötet a retorikai-poétikai hagyományból ismert terminusokat következetesen fordítás nélkül hagyja, azaz csak latin alakban olvashatók. Feltételezhetően azért, mert korábbi tanulmá-

¹⁴ A Milton-vita magyarországi visszhangjáról l. TARNAI Andor, *A deákos klasszicizmus és a Milton-vita*, ItK, 63(1959), 67–83.

¹⁵ Az angol hatásról részletesen l. BALOGH Piroška, *Teória és medialitás: a latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, Bp., Argumentum, 2015, 43–77.

¹⁶ Az első kiadás: FRIEDRICH BOUTERWEK, *Aesthetik*, Wien, Prag, Haas, 1807.

nyaik alapján a hallgatók ezeket a latin terminusokat ismerték, így az esztétikai stúdium mintegy ráépült, szervesen kapcsolódott a hagyományosabb retorikai-poétikai stúdiumokhoz. Ez egyszermind azt is jelenti, hogy a zömmel latin-német terminuspárok olyan kifejezésekhez csatlakoznak, melyek fogalmi köre mintegy kijelöli a modernnek számító esztétikai terminológia határait. Ugyanakkor ellentmond az előzetes feltételezéseknek az, hogy a német terminuspárok mentén a Greguss-kötet terminológiája nem olvasható a Bouterwek-kötettel szinkronban. Legalábbis „attente” nem, csak nagyon „széltében”:¹⁷ azaz bizonyos fejezeteknél jól követhető a párhuzam a két szöveg között, de a fejezetek struktúrája más; Greguss számos speciális terminust nem vesz át a Bouterwek-kötetből, ugyanakkor több fejezet terminológiája egyértelműen nem a göttingeni professzor munkájára referál. Felmerül tehát a kérdés, milyen más, feltehetően német nyelvű források állhatnak e terminusok mögött. Ennek felderítéséhez nem sok segítséget nyújt a kötet, a szerző az első fejezet végén mindössze a fontosabb szakirodalmat adja meg: Kant, Home, Heydenreich, Eberhard, Batteaux, Home, Sulzer, Krug egy-egy művét. Az egyes fejezetek végén esetenként helyet kapott ugyan egy-egy, 1-3 kötetet megnevező, speciálisan a fejezet témájára vonatkozó szakirodalom-jegyzék, azonban az adott fejezet terminus-fordításai nem feltétlenül ezek szövegére mutatnak. Hogy mely szerzők művei felé érdemes tájékozódni, ahhoz a Greguss-kötet ugyan nem, de az ezzel szinte kortárs, 1828-ban megjelent Schedius-kötet támpontul szolgálhat.

Schedius *Principia Philocaliae, seu doctrina Pulcri* című kötete, legalábbis egyik funkcióját tekintve, egyetemi tankönyv. Mindemellett tudományos monográfia is, kidolgozott hivatkozási rendszerrel. Ugyanakkor ezekkel a hivatkozásokkal érdemes csinján bánni. Az előszóban Schedius így fogalmaz: „Mindezeket megkísértem kezdetől fogva logikus és összefüggő gondolatmenetben tárgyalni, nem említve mások eltérő véleményét, illetve nem időzve azok cáfolatával, csak ha az itt körvonalazandó tannak súlyos akadályát képeznék. Azon tudós férfiak véleményét azonban, akiknek tekintélye az itt felhozott érvek súlyát és hitelét növelheti, gyakrabban idéztem, hogy

¹⁷ A korabeli olvasásmódok kapcsán a két terminust HÁSZ-FEHÉR Katalin kötete vezette be: *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében: Fáy András irodalomtörténeti helye*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000.

így biztosabban haladhassak a megkezdett ösvényen.”¹⁸ Ezzel a kijelentéssel a monográfia szövegét olvasva akár vitába is szállhatnánk, amennyiben a hivatkozások döntő többsége olyan művekre vonatkozik, melyeknek téziseit Schedius cáfolni kívánja. Ugyanakkor a saját állításai mögé felsorakoztatható tekintélyeket is csak vitatott téziseknél idézi, és korántsem a teljesség igényével. Az mindenesetre már az előszóbeli részletből is jól látszik, hogy a Schedius-kötet hivatkozási listája manipulatív, azaz retorikai hasznosság alapján válogat a valójában felhasznált pretextusok köréből. A másik feltűnő jelenség, hogy ennél a tankönyvnel nem működik a terminus-fordításoknak az előző két szöveg esetén jól tetten érhető edukatív funkciója. A 95 terminuspárból 51 terminusnál ugyanis ógörög megfelelő szerepel, ötvennél van német (is) megadva. Márpedig kevéssé feltételezhető a korabeli egyetemi hallgatókról, hogy az ógörög terminusok, akár etimológiailag is, túlon túl sokat mondtak volna számukra – és ha valaki, akkor épp az egyetem ógörög tanszékét helyettes professzorként hosszú ideig irányító és ógörög tankönyvet is összeállító Schedius lehetett ezzel igazán tisztában. Az itt használt ógörög terminusok részben lokalizálhatók (pl. a ‘fenséges’ jelensége kapcsán Pszeudo-Longinosz művéhez),¹⁹ van néhány etimológiai célzatú párosítás is, de többségében az ókori visszanyúló filozófiai hagyomány alapszókincsével találkozunk. Ezt pedig nehéz másként értelmezni, mint hogy Schedius a terminológiai megfeleltetésekkel „visszafelé játszik:” azaz nem kortárs kézikönyveket kapcsol a saját szövegéhez, mintegy háttérolvasmányként, hanem a saját írását kapcsolja be egy univerzális filozófiai hagyományba, és ezen keresztül a nemzetközi szakirodalomba.

E hipotézis kapcsán két kérdés is adódik. Az egyik kérdés az, mennyire tekinthető egyedi eljárásnak a fenti stratégia, lehettek-e ebben a tekintetben mintái Gregussnak és Schediusnak. A részint a két szerző kötetének hivatkozásai, részint a közel kortárs bibliografikus esztétikatörténeti kézikönyvek – elsősorban Wilhelm Hebenstreit, *Wissenschaftlich-literarische Encyclopädie der Asthetik* (1843) c. munká-

¹⁸ *Doctrina...*, i. m., 256.

¹⁹ Pszeudo-Longinosz művének magyar fordítása: PSEUDO-LONGINOS, *A fenségről*, ford. NAGY Ferenc, Bp., Akadémiai Kiadó, 1965. 18. századi recepciójára vonatkozóan: Samuel H. Monk, *The Sublime. A Study of Critical Theories In XVIII-Century England*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1960, 10–29.

ja²⁰ – alapján végzett módszertani szűrés azt mutatja, hogy ezt a módszert nem alkalmazták gyakran, de nem is példa nélküli. A terminuspárok módszerét alkalmazza egy mind Greguss, mind Schedius által említett szerző, Wilhelm Traugott Krug is, mégpedig *System der theoretischen Philosophie: Geschmackslehre oder Aesthetik* című művében.²¹ Érdeemes szemügyre venni a német alapszövegben felbukkanó terminusfordítások mögött rejlő intenciókat. A főszöveg német kifejezése-éhez latin, ógörög, illetve francia, olasz terminusok csatlakoznak. Az ógörög-párok feltűnően hasonló funkcióban szerepelnek itt is, mint Schediusnál, és kisebb számban Gregussnál, azaz az egyetemes filozófiai szókincs felé orientálják a koncepciót. A latin szakkifejezések épp a Greguss-kötet tükörképeként működnek, szerepük itt a modern esztétikai terminusrendszerbe bekapcsolni egy tradicionálisabb poétikai-retorikai hagyományt. A kisszámú francia és olasz terminusok pedig, úgy tűnik, kortárs esztétikaelméleti horizonton mozognak.

További érdekessége a kötetnek, hogy a terminuspárok metodikája mellett más pontokon is kapcsolódik Schedius és Greguss műve-éhez. Schedius láthatóan régóta figyelemmel követte Krug munkáit. Bár az 1802-es előadásjegyzetében Krug nevét nem írja le, a művészetek rendszerezése erőteljesen emlékeztet Krug *Versuch einer systematischen Enzyklopädie der schönen Künste* című művének²² alfejezet-struktúrájára, ami az jelentené, hogy az 1802-ben megjelent kötetet Schedius frissen-azonnal beépítette a tananyagban. Az 1828-as Schedius-kötetben ez a Krug-mű szerepel a kötet végén ajánlott szakirodalomban is.²³ A fent említett *Geschmackslehre oder Aesthetik* c. munkára mindössze két említés vonatkozik a Schedius-kötetben, annak ellenére, hogy a szerző terminuspárok metodológiáját, és emellett a főszöveg tagolásának és hivatkozásainak nyomdatechnikai módszertanát is innen veszi át. Sőt, a terminuspárok tartalmi összetetéséből az is kiderül, hogy a Schedius-kötet terminusainak 42%-a, azaz igen jelentős része Krug kötetére mutat. Ráadásul számos speciális szakszót is átvesz a német szerző mű-

²⁰ Wilhelm HEBENSTREIT, *Wissenschaftlichliterarische Encyclopädie der Aesthetik: ein etymologisch-kritisches Wörterbuch der ästhetischen Kunstsprache*, Wien, Gerold, 1843.

²¹ Wilhelm Traugott KRUG, *System der theoretischen Philosophie: Geschmackslehre oder Aesthetik*, I-II, Wien, F. Härter, 1818.

²² Uő, *Versuch einer systematischen Enzyklopädie der schönen Künste*, Leipzig, Hempel, 1802.

²³ SCHEDIUS, *Principia...*, i. m., 178.

véből, ami mögött módszertani egyezések is rejlenek. A „calleologia” kifejezést Krug alkalmazta először esztétikai kontextusban, mégpedig úgy, hogy a fő esztétikai rendszerként feltüntetett „Geschmackslehre”-t három alrendszerre osztja: a „Kalleologie” a szépség, a „Hypseologie” a fenséges, a „Syngeneiologie” pedig ezek eredetének és kapcsolatrendszerének kutatását célozza. Schedius rendszere a „Philocalia” nevet viseli, ezen belül a „calleologia” az abszolút, fogalmi szépség, az „aesthetica” a relatív, érzékelt szépség tana. Mindkét szerző univerzális filozófiai diszciplínaként tekint a legfelsőbb kategóriára, azaz a „Geschmackslehre”, illetve „philocalia” tudományára, és a kalleológiát mindketten ennek alrendszereként, mégpedig a szépség kutatásával kapcsolatos alrendszereként definiálják.

Ezek után nem is annyira meglepő, hogy Greguss Mihály Schediusével közel kortárs kötete szintén nagyobb mértékben támaszkodik Krug nevezett művére, mint az hivatkozásából sejthető. A már említett olvasmánylistán kívül Greguss egyszer utal Krug e művére, illetve az 54. §-ban a művészetek rendszerezése kapcsán részben ismerteti, részben kritikával illeti Krug *Versuch einer systematischen Enzyklopädie der schönen Künste* című,²⁴ Schedius előadásjegyzetében jelöletlenül használt kötetét. Ugyanakkor a terminológia összehasonlításából kiderül, hogy azon 65 terminuspárból, melyet Bouterwek kötete nem tartalmaz, 55 fellelhető Krug *Geschmackslehre oder Aesthetik* című kötetében, illetve a Bouterwektől vett terminusok 71 esetben szerepelnek a Krug-kötetben is. Mégpedig nemcsak latin-német terminuspárokról van szó: Greguss ógörög kifejezéseket is átvesz Krug kötetéből, és a latin fordításhoz ógörögül meghagyva csatolja azokat.²⁵ Greguss kötete egy újabb apró láncszemmel is gazdagítja az így kibomló háttörténetet: a 6. § irodalomjegyzékében²⁶ jelzi, hogy Márton István 1820-ban megjelentette Krug esztétikájának részleges latin összefoglalását,²⁷ azaz Márton fordítása már megteremtette a Krug-féle német

²⁴ Lásd a 22. jegyzetet.

²⁵ Például: „ridiculum est error et turpitudō non dolens, neque exitialis” – „το γελοῖον ἐστὶν ἀμάρτημά τι καὶ αἰσχρὸς ἀνώδυνον οὐ φθαρτικόν”; „pulchrum et bonum” – „καλοκαγαθόν” stb.

²⁶ GREGUSS, *Az esztétika...*, i. m., 26–27.

²⁷ *Systema philosophiae criticae*. Tom. 1., *Philosophiam fundamentalem, logicam, metaphysicam et aestheticam in se complectens* Guilielmus Krug, red., [trad.], ed. Stephanus Márton, Vienna, Typ. Pichler, 1820.

és a fordítás latin szakszavai közötti kapcsolódási pontokat, amelyre mind a Greguss-, mind a Schedius-kötet építhetett.

A most feltárt jelenség nem csupán a Krug-, Greguss- és Schedius-kötetek hatásrendszerének kapcsolódási pontjaira világít rá. Arra is igen jó példa, hogy a korabeli esztétikai kézikönyvek recepciós hálója nem biztosan, sőt, biztosan nem a hivatkozások gyakorisága alapján tárható fel: az impakt faktor a korabeli hivatkozási szokásrendszer miatt még a mainál is torzabb képet mutat a tényleges kapcsolódási pontokról. Jelen esetben azt láttuk, hogy van egy kézikönyv, melyre mind Greguss, mind Schedius kötete alig hivatkozik, ugyanakkor a latin kötetekben megadott német, ógörög és egyéb terminus-párok igen jelentős hányada erre a bizonyos Krug-kötetre vezethető vissza, ráadásul speciális, rendszerszintű terminusok esetében is találunk egyezéseket. Azaz a terminológia fordítása során keletkező terminus-párok sokkal hatékonyabb linkként mutatnak a kötetek forráshasználatára és referenciáira, mint a névleges hivatkozások. A hivatkozási szinten elsikkadni látszó Krug-kötetek kiemelt jelentőségét az is alátámasztani látszik, hogy 1833-ban, amikor a *Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* szerint a társaság fordításra jelölte ki számos tudományterület legfontosabb kézikönyveit, a filozófia tudományterületéről, ahová az esztétika is soroltatott, Platón összes művei, Cicero négy értekezése, Francis Bacon *De dignitate et augmentis scientiarum* című műve, Kant *Anthropologiaja* és *Physische Geographie* című kötete, valamint Hartmann *Der Geist des Menschen* című írása és Schedius *Principia philokaliaeja* mellett Krug három kötete is a fordítandók listájára került: *Handbuch der Philosophie und der philosophischen Literatur*, *Philosophisches Wörterbuch*, *Aesthetik* címmel megjelölve.²⁸ Schedius egyébként maga is jelen volt az ülésen, saját kötetének magyar fordítását magára vállalta – feltételezhető tehát, hogy Krug műveinek ilyen arányú túlréprezentáltsága részben az ő számlájára írható.

A másik adódó kérdés, hogy vajon Schedius Krugtól kölcsönzött módszertana valóban eredményes volt-e. Sikerült-e bekapcsolnia az egyetemes filozófiai hagyományba valamilyen szinten az általa alkotott teóriát? Erre nem feltétlenül kínál választ az, hogy tudjuk, Schedius könyvéről Heeren recenziót jelentetett meg a *Göttingische Gelehrten*

²⁸ A listát közli: *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*, I, Pest, 1833, 78–79.

Anzeigenben, illetve hogy a kötet meglepően sok külföldi könyvtárban megtalálható.²⁹ Ezek inkább Schedius tudós kapcsolatrendszerére visszavezethető, a korabeli *res publica litteraria* működését reprezentáló jelenségek. Kitartván a terminológia vizsgálatánál, úgy vélem, ebből a szempontból inkább jelzésértékű lehet, amennyiben a korszak összefoglaló esztétikatörténeti áttekintéseiben és lexikonjaiban megjelenik, ha nem is feltétlenül Schedius neve, de legalább az általa az európai filozófiatörténetben meghonosítani kívánt fogalmi hagyomány.

Hebenstreit összefoglalása³⁰ a magyar szerzők közül Szerdaheilyt, Gregusst, és Schediust említi; Gregussnál jelzi, hogy erős Krug recepció jellemzi, de érdemi ismertetést Schediusról ad, és az ismertetőben részletezi és átveszi a *Principia philocaliae* terminológiáját. Még ennél is látványosabb, hogy a Hebenstreit-kötetnek a legfontosabb esztétikai fogalmakat listázó lexikon-részében az alábbi tétel tűnik fel: „Philokalia, gr: Liebe zum Schönen, vorgeschagene, doch ungenügende, Benennung für Aesthetik: s. d. am Schluß”³¹ A *philokalia* terminus esztétikai terminusként a 19. századi esztétikai szakirodalomban tudtommal egyedül Schedius *Principia philocaliae*jában jelenik meg, mégpedig kiemelt, mondhatni, címszerepben. A Schedius-kötet is számol azzal, ami ebben a rövid definícióban megjelenik, hogy tudniillik az ókorban is használt terminusról van szó (a vonatkozó Platón, Thuküdidész, Lukianosz, Cicero szöveghelyeket l. 9. §), mégpedig ‘szépséget megismerni vágyó, arra törekvő, azt szerető’ értelemben. Ez a hagyomány folytatódik Augustinus és Órigenész vonatkozó írásaiban is. A Cicero-szövegek kapcsán azonban felmerül egy másik értelmezési dimenzió, tudniillik az ‘erényre törekvő’ jelentéstartomány. Ebben az értelemben használta a kifejezést Baszilosz és Nazianzi Szent Gergely is, akik az egyházatya Órigenész írásainak gyűjteményét *Philokalia* címen hagyományozták az utókorra. E gyűjteményre utal vissza ama hatalmas, a keleti ortodox egyház keretein belül, a 4–15. század között keletkezett, főként szerzetesek által írt szövegtörzset, melyek az ima és az Istennek szentelt élet szabályait, princípiumait foglalják össze.

²⁹ A *Principia philocaliae* külföldi recepciójának részleteit l. BALOGH Piroska, *Ars scientiae. Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 409–413.

³⁰ HEBENSTREIT, *i. m.*, Vorwort, LI–LII.

³¹ *Uo.*, 557.

Eme szövegcsoport első, összefoglaló kiadása görög nyelven 1782-ben jelent meg.³² Schedius számol e hagyománnyal, de a terminust új dimenzióba emeli azáltal, hogy egy általa megalkotott tudományág elnevezéseként használja: monográfiájában a „philocalia” az „aesthetica” (gyakorlati széptan) és a „calleologia” (elméleti széptan) összefoglaló tudományának elnevezése lesz. A fent idézett lexikon-szócikk tehát az ókori hagyomány mellett egyértelműen Schedius philocalia-értelmezésére utal, a szócikk írója nemcsak a címét olvasta valahol Schedius munkájának, hanem legalábbis az alaptéziseit ismernie kellett.

Hebenstreit összefoglalóján túl azonban érdemes figyelmet fordítani arra is, hogy Greguss és Schedius élénk Krug-recepciójának vajon van-e közvetlen visszacsatolása az esztétikai kézikönyveket 1828 után is rendületlenül publikáló Krug munkásságára. Bár a magyar kultúrtörténetben az effajta recepciós kapcsolatok általában egyoldalúak, itt meglepő módon nem erről van szó. 1827 és 1834 között jelent meg Wilhelm Traugott Krug újabb lexikona, *Allgemeines Handwörterbuch der philosophischen Wissenschaften, nebst ihren Literatur und Geschichte*³³ címmel, ahol az 5. kötet (1834) 140. oldalán külön szócikk (igaz, csak utalásos szócikk) foglalkozik Schediusszal: „SCHEDIUS s. ungerisch-siebenbürgische Philosophie.” Követve a linket, egy immár terjedelmesnek mondható szócikkre lelünk, amely elsősorban Márton István filozófiai írásait ismerteti, emellett megadja Schedius *Principia philocaliaejának* pontos adatait, bár megjegyezve, hogy nem sok eredeti gondolat van benne Mártonhoz képest. Ez persze nem hízalgő, de egyrészt érthető Krug részrehajlása a saját munkáit latinra fordító Márton iránt, másrészt a német lexikonoknak a magyar filozófia- és esztétikatörténetet negligáló közegében ez még így is kivételes. Krug egyébiránt már a *Zeitschrift von und für Ungern* szerkesztőjeként felfigyelt Schediusra, és e tekintetben már hivatkozott rá, mégpedig elismerően az 1813-as *Versuch einer systematischen Enzyklopedie der*

³² Az itt említett kiadásokhoz és *philocalia*-értelmezésekhez I. a következő kötet kommentárjait és bevezetését: *The Philocalia: the Complete Text*, I-IV. Comp. by St. NIKODEMOS of the Holy Mountain (Nikodemos Hagioreites) and St. MAKARIOS of Corinth (Macarius Sanctus). Transl. from Greek and ed. by G.E.H. PALMER, Philip SHERRARD, Kallistos WARE, London, 1979–1995.

³³ Wilhelm Traugott KRUG, *Allgemeines Handwörterbuch der philosophischen Wissenschaften, nebst ihren Literatur und Geschichte*, V, Leipzig, Brockhaus, 140.

Wissenschaften című enciklopédiájának *Geographie und Statistik*³⁴ címszavánál. Mindemellett Schedius esztétikája felkelthette Krug érdeklődését a magyarországi esztétikatörténet iránt is, mert említett *Allgemeines Handwörterbuch der philosophischen Wissenschaften, nebst ihren Literatur und Geschichte* című kézikönyvében már Szerdahely György Alajos *Aesthetica*jára is hivatkozik.³⁵ Maga a kötet valószínűleg nem fordult meg a kezében, mivel a szerzőt „Szerdahally”-ként tünteti fel, amit aztán innen több későbbi kézikönyv is átvesz.³⁶

Mindebből jól látszik, hogy a 19. század első felében volt egy olyanfajta törekvés, mely az esztétika tudományát nyelvi, terminológiai szempontból egy valóban univerzális, mintegy nyelvek feletti, illetve egyszerre több nyelv (német, latin, ógörög) hagyománya felől megragadható és megragadandó diszciplínaként képzelte el. Ez a kísérlet működni is látszott, mégpedig többirányú módon – feltehetően ennek a terminológiai sajtáságnak köszönhető, hogy Schedius philokália-koncepciója megjelenhetett a német esztétika látóterében. Ugyanakkor a Magyar Tudós Társaság már említett 1833-as fordítási akciója jelzi, hogy ez a kísérlet, legalábbis a magyarországi tudományos közegben, háttérét és támogatottságát fogja veszíteni a nemzeti nyelvű tudományosság imperatívuszával szemben.³⁷ Ennek jegyében meg is kezdődik az itt vizsgált német–latin–ógörög nyelvű terminológiai korpusz becsatornázása a kiépülő magyar terminológiai eszköz- és szótárba. E törekvésnek köszönhetően megjelennek azok a szövegek is, amelyek lehetővé teszik következő lépésként a most vizsgált esztétikai szakmunkák latin–német–ógörög terminuslistáinak magyar szakszavakkal történő kiegészítését. Kiváló forrás lehet ehhez a Versegly Ferenc által 1826-ban kiadott *Lexicon Terminorum*

³⁴ Uő, *Versuch einer systematischen Enzyklopedie der Wissenschaften*, 2. ausg., Leipzig, Wittenberg, 1813, III. Bd., 115.

³⁵ Uő, *Allgemeines ...*, I, Leipzig, 1832, 63.

³⁶ *Universal Lexicon der Tonkunst.*, hrsg. von Ferdinand Simon GASSNER, Stuttgart, 1849, 23; *Systematisch-chronologische Darstellung der musikalischen Literatur von der frühesten bis auf die neueste Zeit*, hrsg. von Carl Ferdinand BECKER, Leipzig, 1836, 481.

³⁷ Ezt a tendenciát Schedius is világosan felismerte, amit nemcsak a *Principia* tervezett (vagy elkészült, de elveszett) magyar fordításának felvállalása jelez, hanem az is, hogy a Magyar Tudós Társaság egyes ülésein határozottan állást foglalt a magyar esztétikai műnyelv módszeres, de nem kampányszerű kidolgozása mellett. Vö. SCHEDIUS Lajos, *A' philos. műnyelvről*, Magyar Academiai Értesítő, 1847, 4, 86; Uő, *Jelentés a' m. philos. története' megíratásáról*, Magyar Academiai Értesítő, 1847, 4, 85–86.

Technicorum, az az Tudományos Mesterszókönyv,³⁸ vagy éppen Nyiry István *Tudománytárban* megjelentetett, *A tapasztalati lélekismeretből lehozott széptudomány* című írása,³⁹ amelyben Schedius monográfiájának általa legfontosabbnak ítélt latin szakszavait szűrja be magyar nyelvű tanulmányának megfelelő magyar terminusai mellé. Sokatmondó jelenség, hogy Greguss Ágost 1849-ben kiadott, *A szépiszet alapvonalai* című, magyar nyelvű esztétikai monográfiájában⁴⁰ a magyar terminusok mellé már nem német, latin vagy ógörög szakszavak kerülnek, hanem újabb magyar terminusok: azaz az immár teljesen magyarrá váló filozófiai-esztétikai szókincs cizellálásának lehetünk tanúi. E kötetben a különféle hagyományrétegek tudatos elrendezése zajlik, mely – egy újabb vizsgálat keretében – sokat elárulhat arról, mennyire összetett diszciplínaként kezelték az esztétikát a korszak magyar kultúrájában.⁴¹

³⁸ VERSEGHY Ferenc, *Lexicon Terminorum Technicorum, az az Tudományos Mesterszókönyv, Próba képen készítették Némelly Magyar nyelv szerzők*, Buda, Egyetemi Nyomda, 1826. A szótár kontextusáról lásd LABADI Gergely, *Kísérletek a culturáról: Verseghy és a modern kultúrafogalom kialakulása a 18–19. század fordulóján = Margonauták: írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, VADERNA Gábor, Bp., rec.iti, 2009, 57–65. <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/margonautak/margonautak/Labadi-Margonautak.pdf>

³⁹ NYIRY István, *A tapasztalati lélekismeretből lehozott széptudomány*, Tudománytár, Buda, 1834, I, 162–182.

⁴⁰ GREGUSS Ágost, *A szépiszet alapvonalai*, bev. SZONTAGH Gusztáv; kiad. a Kisfaludy-Társaság, Pest, Kozma Ny., 1849.

⁴¹ A szerzőt a kutatás során az OTKA 108539 sz. projekt támogatta.

Schedius Lajos János előadása, *Aesthetica*, 1801–1802

Latin	Német, angol	Ógörög
1. ?	mit dem Grabstichel, Ärzkunst, die geham[m]erte oder Punzerarbeit, oder die Manier, Handrisse von rother und schwarzer Kreide nachzuahmen; in bunten Kupfere, die schwarze kunst; – gravare en lavis oder in aqua tinta, oder getuschte Kupfer.	
2. ?	allgemeine abstrakte Wahrheiten	
3. acumen	Scharfsinn	
4. ad eundem finem	Einheit des Zwecks	
5. ad sensationem pertinentens, de illa agens		αισθητικός
6. ad vivum exprimentes vultum habitum	in Lebensgröße und nach dem Leben gemacht	
7. adflatum Dei alucujus experiri		εὐθεός, εὐθουσιαζειν
8. admiratio	Bewunderung	
9. Adnexio notionis secundariae sensitivae	Anknüpfung eines sinnlichen Nebenbegriffs	
10. aenigma	Rätsel	
11. allusio	Aufspielung	
12. anaglypha	erhobene Arbeit	
13. aptitudine, habilitate	Geschicklichkeit	
14. aquaria	Wassermalerei	
15. architectura	schöne Baukunst	
16. ars saltandi	Orchestica, Balletkunst	
17. ars topiaria	Kunstgärtnerei, schöne Gartenkunst	

Latin	Német, angol	Ógörög
18. ars topiaria	die schöne Gartenkunst	
19. artes facundae	redende Künste	
20. artes jucundae amoenae	angenehme Künste	
21. artium vocabulis	Kunstwörter	
22. aulica eloquentia	Hof-stil	
23. caelatura	die Kunst in erhobene Arbeit	
24. cantus[?]	song!!! (Milton?)	
25. capitulum	Knauf	
26. chalcographia	Kupfersteckerkunst	
27. civilia eloquentia	Geschäftsstil	
28. cola		κόλα
29. commata		κομματα
30. comparatio	Vergleichung	
31. conclusio seu clausula	Aufschluß, Befriedigung	
32. constructio		συγχυσις
33. contrapositum, contentio	Gegensatz	αντανакλασις, πλοκη, αντιμεταβολη
34. coronis	Kornies oder Kränz, Corniche	
35. cumulatio		εξερασια
36. curialis eloquentia	Kanzlei vel Kurial Stil	
37. descriptio	Beschreibung	
38. dialogus, colloquium	der Gespräch	
39. dignitas	die Würde	
40. effectus naturae	Naturwirkung	
41. eloquentia	Beredsamkeit	
42. encaustica	Enkaustik	
43. epigrammata	Sinngedichte	
44. exclamatio	der Ausruf	
45. expositio, indicatio rei praesentis	Darstellung	
46. extrinseci loci		ατεχνος
47. figurae	Gestalten, sichtbare Zeichen	

Latin	Német, angol	Ógörög
48. figurae		σχηματα
49. figuras ingenii et acuminis	des Witzes und Scharfsinnes	
50. formulae colloquii	Gesprächsformen	
51. frigor	Kaelte	
52. gestibus	Gebärden	
53. habitus		εξιv
54. homoeoteleuton	der Reim	
55. honoris tituli	Titulatur, Cuortoisie	
56. humile	das Minderige	
57. hyalina	Glasmalerei	
58. hypotyposis, pictura	Schilderung	
59. illusio	Täuschung	
60. Illustratio per imaginem sensitivam additam	Erlaeuterung durch ein sinnliches Bild	
61. imitatio sonitus per verba	Nachahmung des hörbaren durch den Ausdruck	
62. ingenium	Witz	
63. justo longiores		πνευματα
64. lepor nativus	das Naive	
65. libris institutionum	Lehrbücher	
66. lyra		λυρα
67. materia proxima	unmittelbare Stoff	
68. musica	die Tonkunst	
69. musica sacra	Kirchen Musik	
70. musiva	Mosaik	
71. nimis multae enuntiationes		τασειρι
72. numeros	Takte	
73. numerus oratorius		ρυθμος
74. oda	Ode	ωδη
75. operibus artis toreuticae	in allen Werken der Bildneri	
76. oratio obscura	nonsense, Unsinn	
77. orationes ecclesiasticae		ομιλιας

Latin	Német, angol	Ógörög
78. passio		παθος
79. periodus		περιοδος
80. permanentes figurae	bleibende Gestalten	
81. pictoria	Malerei	
82. pictura linearis	Zeichnungskunst	
83. plastica	Modelirkunst	
84. poeseos	Dichtkunst	
85. privata musica	alla camera	
86. pro topio	Kunstgarten	
87. prosopopoeia, personificatio	Personendichtung	
88. pulchrae artes	Schöne Künste	
89. ratio, intellectum	soul!!! (Milton?)	
90. rhyparographia	Hambochaden Malerei	
91. scalptura gemmarum	Bildgraberkunst, eigentliche Steinschneidekunst	
92. scapus	Schaft	
93. scientia de recte cogitandi		λογικη τεχνη
94. scientia de sensatione		αισθητικη τεχνη
95. sculptilia	Statuen aus Holz	
96. sensualitatem, imaginationem	sense!!! (Milton?)	
97. signum	Zeichnen	
98. similitudo	das Gleichnis	
99. stimulos	Reitze	
100. stylobates	Saulenfuß	
101. suavitas dicendi	der Wohlklang	
102. toni	hörbare Zeichnen	
103. topiaria, chorographia	Landschaftmalerei	
104. toreutica	Bildneri	
105. turgida ratio	Schwulst	
106. turgidus sermo	Lombaß (Klopstock)	
107. vera natura	Wahrheit Natur	
108. vigor, vis aesthetica	lebhaftigkeit	

Latin	Német, angol	Ógörög
109. vilia tractat	unedle Gegenstände	
110. vivacitas	Lebhaftigkeit	
111. vocabula indecenta		κακοφατων
112. votum	der Wunsch	
113. xerographia	Pastellmalerei	

Greguss Mihály, *Compendium aestheticae*, 1826

Az italic (dőlt) betűvel szedett terminusok Wilhelm Traugott Krug *System der theoretischen Philosophie: Geschmackslehre oder Aesthetik, I-II* (Wien, F. Härter, 1818) című kötetében is ugyanilyen alakban megtalálhatók. A bold (vastag) betűtípussal kiemelt terminusok Friedrich Bouterwek *Aesthetik* (Wien, Prag, Haas, 1807) című kötetében ugyanilyen alakban megtalálhatók. A félig italic, félig bold szedéssel kiemelt kifejezések mindkét fenti kötetben szerepelnek.

Latin	Német	Ógörög
1. accuratio	Correctheit	
2. achromatica	<i>farblos</i>	
3. acu picta et texta	<i>Sticker, Stricker, Webermahlerey</i>	
4. aculeus	<i>die Spitze</i>	
5. adparentia sensuum	<i>Sinnenschein</i>	
6. affectatio modi	das Manierirte	
7. altius, mediocriter, humilius elevata	hoch, halb, niedrig erhoben , <i>haut-semi-bas-relief</i>	
8. amabilitas aesthetica	<i>Liebreiz</i>	
9. arabica	<i>grottesk</i>	
10. arbitraria	Willkürlich	
11. archetypum	<i>Urbild</i>	
12. architectura pulchra	schöne Baukunst	
13. argumentum	Inhalt	
14. ars declam.	<i>Sprechk.</i>	
15. ars hortensis topiaria	Landschafts <i>gartenkunst</i>	
16. ars linearis	Zeichnen <i>kunst</i>	
17. ars oratoria	Beredsamkeit	
18. ars pictoria	Mahler <i>kunst</i>	
19. ars plastica alte coelandi	die Kunst des Reliefs , <i>erhobene Arbeit</i>	
20. ars scenica	Schauspiel <i>kunst</i>	
21. ars statuaria	Bildhauer <i>kunst</i>	

Latin	Német	Ógörög
22. artes ornantes/ decorantes	verschönernde Künste	
23. batrachomyomachia, pugnararum et murium		βατραχομιομαχία
24. bellum	<i>hübsch</i>	
25. cantus	Gesang	
26. caricatum	<i>Karikatur</i>	
27. carmen occasionalis	Gelegenheitsgedichte	
28. ceroplastica	<i>Wachsm.</i>	
29. coelando	<i>graben</i>	
30. colosseum	<i>Kolossal</i>	
31. columnae	Säule	
32. comicus	Schwänke	
33. comoedia intricans	Intriguenstücke	
34. Comoedie	Lustspiel	
35. crispatum	<i>raffinirt</i>	
36. Critica vel Doctrina gustus	Geschmacks-Critik oder Lehre	
37. de modo	<i>Tonart</i>	
38. deforma	<i>unförmlich</i>	
39. dramata	Schauspiel	
40. dulciculum	das süßliche	
41. ectypum	Abbild	
42. eloquentia	Rednerk.	
43. eloquentia propria	<i>Rednerkunst</i>	
44. encaustica	<i>ingebrannt</i>	
45. enthusiasmus	Begeisterung	
46. Epigramma	<i>Spruch-Sinngedicht</i>	
47. epopoeia	Heldengedicht	
48. ethos		ἦθος
49. ex chordis	<i>Saiteninstr.</i>	
50. expressio	Ausdruck	
51. exscalpatae	<i>Cameen</i>	
52. fabulae	<i>Märchen</i>	
53. facilitas	Leichtigkeit	
54. facundus	<i>redende</i>	

Latin	Német	Ógörög
55. flatilia	<i>Blaseinstr[umente]</i>	
56. forma	Gestalt	
57. frigidum	<i>der Frost</i>	
58. gemmae	<i>geschnittene Steine</i>	
59. generali voce infima	Generalbaß	
60. gestu	Gebehrde	
61. grata neglegentia	<i>anmuthige Nachlässigkeit</i>	
62. gravior	erschütternd	
63. gustus aestheticus	Aesthet. Geschmack	
64. harmonia colorum	Colorit	
65. harmonia luminis et umbrae	Helldunkel	
66. hemihomoeoteleuta	<i>Assonanzen</i>	
67. horrendum	<i>entsetzlich</i>	
68. horti voluptarii	Lustgarten	
69. humile	niedrig	
70. humor	Laune, launig	
71. Ideale Pulchritudinis	Ideal der Schönheit	
72. Idyllium, poema bucolicum	Hirten oder Schäfergedicht	εἰδύλλιον
73. Illusio	Täuschung	
74. imitatur simplicitatem	<i>Schalkhaft</i>	
75. immane	Ungeheuer, gräßlich	
76. incultus et depravatus	<i>roh, verdorben</i>	
77. ingenium	Genie	
78. insolita	<i>bizarre</i>	
79. irritamentum quoddam sensuale	reizend	
80. jocus	Scherz	
81. jucunda, grata	<i>angenehm</i>	
82. judiciaria	<i>gerichtliche</i>	
83. lenior	<i>sanftmüthig</i>	
84. liquatoria	<i>Schmelzm., Email</i>	
85. litterae elegantiores	schöne Wissenschaften, <i>belles lettres</i>	
86. lyrica confusio	lyr. Unordnung	

Latin	Német	Ógörög
87. Machinatio	Maschinerie	
88. magnificum	<i>prachtvoll, herrlich</i>	
89. materia	Stoff/Gehalt	
90. materia	Stoff	
91. medium/signum	Mittel/Zeichen	
92. melodramata	Singspiel, Oper	
93. metallo-chalco-xylo-lithographica	<i>Kupfer-Stecher-Holz-Steinschneide-Kunst</i>	
94. mirabile	<i>wunderbar</i>	
95. modus	Manier	
96. motiva	Beweggründe	
97. musiva	<i>Mosaik</i>	
98. mysticum	<i>geheimnißvoll</i>	
99. nativa et sentimentale	naïve und sentimentale	
100. naturalis indoles	Natürlichkeit	
101. nexus finalis subjectivus	Zweckmässigkeit	
102. nitidum	<i>nett</i>	
103. nodum	Knoten	
104. numi	Münzen	
105. objective ridiculum	das Belachenswerthe	
106. odaria	<i>Lieder</i>	
107. odea	Concert-Saal	
108. odium	Häßlich	
109. ope manuum		Χειρονομία
110. opificia	<i>Handwerke</i>	
111. opus artis	Kunstwerk	
112. orationes	Reden	
113. oratoria	Redek.	
114. orchestica	<i>Tanz-Kunst</i>	
115. ore	Miene	
116. ornamentum	<i>Zierde, Schmuck</i>	
117. panoramatica, cinetozographica	<i>bewegliche M., ombres chinoises</i>	
118. pathos		πάθος
119. plasticus	bildende	

Latin	Német	Ógörög
120. plures figuras	gruppiert	
121. poesis		<i>Ποίησις</i>
122. poesis lyrico-epica	Romanze, Ballade, Ballata	
123. poesis narratoria	Erzählung	
124. politico-ethica	weltliche Beredsamkeit	
125. positiones	Situationen	
126. producta phantasiae	Künste der Einbildungskraft	
127. pulchritudo naturalis, artistica	Kunst-Naturschönes	
128. pulchrum et bonum		<i>καλοκ'αγαθον</i>
129. religioso-ethica	geistliche	
130. rhythmus homoeoteleuticus	Reim	
131. ridiculum	das Lächerliche	
132. <i>ridiculum est error et turpitudine non dolens, neque exitialis</i>		<i>το γελοϊόν ἐστιν ἀμάρτημά τι και αἴσχος ἀνώδυνον οὐ φθαρτικόν</i>
133. saltus mimicus	mim. Ballet	
134. satyra maligna	boshaft	
135. scenica	Schauspielk.	
136. Scientia pulchri	Schönheitslehre	
137. scurriles	Possen, Farcen	
138. scurrilitas	<i>Possenreißerey, burlesque</i>	
139. scurrus plebejus	Späße	
140. sensus humanus	Sinne	
141. sensus, voluptas, taedium	Gefühl/Sinn, Lust, Unlust	<i>Αἰσθησις</i>
142. sicca	<i>Pastell</i>	
143. simplex	naiv	
144. simpliciter venustum	<i>einfach schön</i>	
145. situ, motu	<i>Stellung, Bewegung</i>	
146. solenne	feyerlich	
147. solutio		<i>καταστροφή</i>

Latin	Német	Ógörög
148. statuae, imagines dimidiatae	Brustbilder, <i>Büsten</i>	
149. stimulos	Triebfedern	
150. stylus	Styl	
151. sublime	Erhaben	
152. sublime extensivum	der Ausdehnung	
153. sublime intensivum	der Kraft	
154. sublime-humile	hoch-niedrig	
155. sublimitatem dicit fastigium et eminentiam orationis		ὡς ἀκρότης καὶ ἐξοχή τις Λόγων ἐστὶ τὰ ὕψη
156. terribili	<i>schrecklich</i>	
157. topiaria	Landschaftsmahlerey	
158. Tragoedia	Trauerspiel	
159. tumor	<i>Schwulst, Bombast</i>	
160. usus musica privatus	Kammermusik	
161. usus personarum	Masken	
162. venustum	Anmuth	
163. veritas sensuum	<i>Sinnenwahrheit</i>	

Schedius Lajos János, *Principia Philocaliae, seu doctrinae Pulcri*, Pest, 1828

Az italic (dőlt) betűvel szedett terminusok Wilhelm Traugott Krug *System der theoretischen Philosophie: Geschmackslehre oder Aesthetik, I-II* (Wien, F. Härter, 1818) című kötetében is ugyanilyen alakban megtalálhatók.

Latin	Német	Magyar	Ógörög
1.			συνειδώς
2. <i>conscius</i>			
3.			χαλεπὰ τὰ καλὰ
4.	<i>Vereinigung</i>		ἔνωσις
5. <i>actuositas quidem spontanea</i>	Unbehilflichkeit		
6. <i>aesthetica, calleologia</i>			αἰσθητικὴ ἐπιστήμη
7. <i>aestheticum</i>			αἰσθητικόν
8. <i>aggregatio</i>			ἄθροισις
9. <i>amaenitas</i>	<i>Lieblichkeit</i>		
10. <i>apperceptio Pulcri, aesthetica</i>			αἴσθησις
11. <i>appetito, concupiscentia</i>	<i>Begehren</i>		
12. <i>archetypus absolutus</i>	reelle, wirkliche <i>Urbilder</i>		
13. <i>archetypus, prototypus, exemplar</i>	<i>Urform</i>	remek	
14. <i>ars ab aptare, nectere</i>			ἄρειν, ἄροαι
15. <i>artes formatrices proprias</i>	eigentlich <i>bildende Künste</i>		
16. <i>artes semioticas, signantes</i>	<i>zeichnende Künste</i>		
17. <i>aversatio</i>	<i>Abscheu</i>		
18. <i>ensor aestheticus</i>	<i>Kunstrichter</i>		
19. <i>certa definitio</i>	<i>Bestimmtheit</i>		

Latin	Német	Magyar	Όγώργ
20. circularis	gyrans		
21. complexio			σύμπληξις
22. comprehensio	gleichmässiges Zusammenhalten		
23. cum alio scius			σμνιστορών
24. Dignitas	Würde		
25. diversigenae			τερογενείς
26. Enthusiasmus			ένθουσιασμός, ένθουσιασις
27. est			έστι
28. exercere	<i>abrichten</i>	gyakorlani	τιθασσεύειν
29. exercitatio			πραγματεία
30. expressio	<i>Ausdruck</i>		
31. florum sermo	Blumensprache		
32. fulgere, splendere			λάμπειν, σιλβειν
33. gracile ac subtile	<i>das Niedliche</i>		
34. gratia	<i>Grazie</i>		χάρις
35. gratus, jucundus	<i>von dem Angenehmen</i>		
36. historia externa scientiae, literaria, cognitio librorum	Bücherkunde		
37. illusio = veritas artis	<i>Täuschung = Kunstwahrheit</i>		
38. imago, icon		hím, kép	εικών
39. imitatione			μιμήσει
40. in se talis			έν τε φαίνται, έν τε μη
41. informe	gestaltlos		
42. Ingenium	<i>das Genie</i>		
43. institutio	<i>Unterricht</i>	oktatás	παιδεία
44. Intuitio	<i>Anschauung</i>		
45. iunctio, unio	<i>Innige Verbindung, Vereinigung</i>		ένωσις
46. machinae			μηχαναί

Latin	Német	Magyar	Όγόρωγ
47. magis intenta			ένθεος, έθουσιάζων, ένθεαζομένη
48. materia			ύλη
49. materiam sese moventem			ύλην κινουμένην
50. mens			νόος
51. modus cuique peculiaris	<i>Manier</i>		
52. mollitudo	Weichkeit		
53. nasci			φυναι
54. nativa, antiqua	<i>naiv, antik</i>		
55. Natura animata			φύσις έμψυχος
56. natura corporea			φύσις σωμανική
57. nisus firmativus	<i>Bildungstrieb</i>		
58. Non-Materia			άνυλον
59. obiecta immunia	unabhängige, <i>unmittelbare</i> Gegenstände		
60. obiecta munia	abhängige, mittelbare Gegenstände		
61. organa			έργανα
62. philocalia			φιλόκαλος
63. physice dilectum			φίλον
64. poeticae			ποιητικάι
65. potentia			δύναμις
66. prosum, vulgare			πεζόν, πεζικόν
67. pulchri desiderium insatiabile			Ούδεις κόρος του καλού
68. Pulcra obiecta igitur tantum a Subiectis perfecte aestheticis plene percipi queunt			Τά άριστα μέν τοις άριστοις
69. Pulcritudo			κάλλος
70. quin eius intersit	<i>Wohlgefallen ohne Interesse</i>		

Latin	Német	Magyar	Ógörög
71. Reale absolutum, essentia, Ens			οὐσία, ὄν
72. Reale relativum, Verum			ἀληθές
73. realitas, veritas obiectiva	Wirklichkeit		
74. recentior, romanticus	modern, <i>romantisch</i>		
75. repraesentans	Darstellungskunst		
76. Rubor, vigor	<i>Stärke</i>		
77. scientia Pulcritudinis			καλλεολογία
78. sensu			αἰσθήσει
79. sensum physicum ingratum, taedium	<i>Unlust</i>		
80. sensus physicus gratus, voluptas	<i>Lust</i>		
81. sermo humanus			λογοῦ, λογίας
82. signum	<i>Zeichen</i>	jel	σημειον
83. similigenae			ὁμογενεῖς
84. simplex imitatio	einfache <i>Nachahmung</i>		
85. sine conscientia sua clara	ohne <i>Besonnenheit</i>		
86. Soliditas	Gediegenheit		
87. studium picturae			φιλοξωγραφία
88. studium tonorum			φιλοτονία
89. stylus	<i>Styl</i>		
90. Sublime validum	das kräftigere <i>Erhabene</i>		
91. Sublime venustum	das anmuthige <i>Erhabene</i>		
92. Valitudo, Validum	das Kräftige		
93. venustas	<i>Anmuth</i>		ἀφροδίτης
94. veritas Naturae	Naturwahrheit		
95. vis			ἰσχύς

Wilhelm Traugott KRUG, *System der theoretischen Philosophie: Geschmackslehre oder Aesthetik*, I-II, Wien, F. Härter, 1818.

Német	Latin	Francia, olasz	Ógörög
1.	error quidam et turpitude		ἀμαρτημα τι και αισχος
2. Abbild			εκτοπος
3. abgemessen oder gebunden	oratio metrica seu ligata		
4. Abseite		exergue	
5. abstrahiren	bene docere		
6. allgemeine Genialität	ingenium universale		
7. an sich	per se		
8. Angebournes	innatum, ingenitum		
9. Angenehm	jucundum		
10. angenehm	gratus		
11. angewandte Geschmackslehre	Aesthetica pura et adplicata		
12. Anmuth, Lieblichkeit	Venustas		
13. Anschauung	instuitus, intuitio		
14. Arbeit	labor		
15. artikulierte			ονοματοποιησις
16. ästhetik			αισθητικη επιστημη
17. ästhetische Kälte, Frostige	frigidum		ψυχρον
18. Auffassung	apprehensio		
19. aufgelöste Rede	oratio soluta		
20. Begeisterung	furor poeticus		ενθουσιασμος
21. Beispiele oder Muster	exempla, exemplaria		
22. Berathschlagungsreden	genus consultativum seu deliberativum		

Német	Latin	Francia, olasz	Ógörög
23. Beredsamkeit	eloquentia		
24. besondere	particularis		
25. bewegliche Malerei, Schattenspiel	Kinetozographia	ombres chinoisés	
26. blinde Trieb	instinctus brutus		
27. böš überhaupt			κακόν
28. Burleske – posse, schwank		Burla	
29. Darstellung eines Reiters	statua equestris		
30. Darstellung selbst	quoad formam		
31. das Erhabne in den Sa- chen, den Gedanken und dem Ausdrucke		le sublime des ima- ges, des sentiments et des moeurs, le sublime des ima- ges, des traits et des tours	
32. Denkmäler	monumenta		
33. dichten, machen, schaffen			ποιεσιν
34. Dichtkunst, Poesie			ποιησις
35. die Erhabenheit der Dars- tellung durch Worte	genus dicendi sublime		
36. die Erhabenheit sei der höchste Vorzug der Rede			ακοτης και εξοχη τις λογων (Longinus)
37. distinguiren	distinguere		
38. Dorfgesang			κωμη
39. dramatische Posse	farce		
40. Dreiklang	trias harmonica		
41. Ehrenlohn	honorarium		

Német	Latin	Francia, olasz	Ógörög
42. Einfachheit, Einfalt	simplicitas aesthetica		
43. einschneiden			χαρρασσειν
44. Einschnitte	caesurae		
45. eiserne Fleiss	labor improbus		
46. Empfehlungsreden	genus laudativum, commendativum seu panegyricum		
47. Empfindung	sensatio sensu angustiori		
48. Erhabenheit			ὑψος
49. Erhabenheit	sublimitas		
50. Erhabnen	sublime		
51. Erhobne		rilievo, relief	
52. Erholung des Gesmüths von der Arbeit	recreatio seu restauratio animi		
53. Erlesenheit	elegantia		εκλελεγμενος, αρετος
54. Fakultät kreirten Dokto- ren	Magistri artium liberalium		
55. Farbenklaviers		clavecia oculaire, clavecie des couleurs	
56. Farbenmusik		musique des couleurs	
57. Festgesang			κωμος
58. Formschneidekunst	Xylographia		

Német	Latin	Francia, olasz	Ógörög
59. freien Künste	artes liberae, liberales, ingenuae, bonae		
60. freuen			χαρειν
61. Frohsinn	festivitas		
62. Füsse	pedes		
63. Gefühle für Schönheit und Erhabenheit	sensus pulcri et sublimis		
64. Gelehrigkeit, grossen Fassungskraft	capacitas		
65. Gemachten, Künstlichen, Erworbnen	factitium, adscitum		
66. gemeiner Sinn	sensus vulgaris		
67. gemeinsamer Sinn	sensus communis		
68. Genie	Genius		
69. Gesang	carmen		ωδη
70. Geschmackslehre	gneumatologia		γνευματολογία
71. gewisse Merkmale	notae, characteres		
72. grade fortlaufenden Rede	oratio prorsa, prosa		
73. graphische oder zeichnende Künste		arti del disegno, arts du dessein	
74. Grazie, Anmuth	gratia		χαρις
75. Griffel			τυλος
76. Grossen	magnum, grande		
77. Grossheit	magnitudo, granditas		
78. grottesk		grotta	
79. Grösse	quantitas		
80. Grösse	quantitas		
81. Grössen	quanta		
82. gut	bonum		

Német	Latin	Francia, olasz	Ógörög
83. halb rund		bas relief	
84. Halberhoben		mezzo rilievo, demi-relief	
85. Hand	manus		
86. handelt	agit		
87. Helldunkel		clair-obs- cur	
88. Hervorgebrachte	productum		
89. Hocherhoben		alto rilievo, haut uo plein relief	
90. höchste oder vollendete Schönheit	pulcritudo summa seu absoluta		
91. höhere Schreibart	genus sublime		
92. höhster Zustand des Ge- müths	exaltatio animi		
93. Intaglien	gemmae inscaltae, diaglypticae	gravuxes en creux, intagli	
94. intellektuele oder geistige Geschmack		le gout par rapport a l'esprit	
95. interessirt uns	interest aliquid nostri		
96. Kameen	gemmae exscalp- tae, anaglypticae, ectypae	camayeux, camei	
97. karikirt		caricare	
98. Komische			κωμικον
99. Komödie			κωμωδία
100. Kunst- oder Künstler- genie	ingenium techn- icu, seu artificium		
101. Kunst und Künstler	ars et artifex		

Német	Latin	Francia, olasz	Ógörög
102. Kunstlehre	technologia		
103. Kupferstecherkunst	Chalcographia		
104. Künste	literae		
105. Künstlertugend, Virtuosität	virtus artistica seu aethetica		
106. Lächerlich	ridiculum		
107. lächerlich			γελοιον
108. Lehre	doctrina, sensu disciplina		
109. Lehre von den ästhetischen Ideen	ideologia aethetica		
110. Lehre von den ästhetischen Urtheilen	crimatologia aethetica		
111. Lehre von der ästhetischen Verwandtschaft	syggoneiologia		συγγενειολογια
112. Lehre von Erhabnen	hypseologia		ύψεολογια
113. Lehre von Schönen	calleologia		καλλεολογια
114. Licht- und Feuerkunst	Photo- Pyrotechnica		
115. lieblich	venustum		χαριεν
116. Lohnkünste	artes mercenariae		
117. Malerschule	genus picturae		
118. Mensch	homo		ανθρωπος
119. Methode	modus logicus		
120. mimische	imitari, exprimere		μιμεισθαι
121. mittlere Schreibart	genus mediocre		
122. Most			τροξ
123. Murr Sinn	morositas		
124. musivische Malerei, Musikarbeit	opus musivum	mosaique	
125. Münzwissenschaft	scientia numismatica		
126. nachmachend	imitative		
127. Natur	natura		φουσιω

Német	Latin	Francia, olasz	Ógörög
128. Natürliche, Ungeköstelte, Angeborne	nativum		
129. nett	nitidum, elegans		
130. Nettigkeit	nitor, elegantia		
131. nicht überrede, sondern staunen mache			εις εκστασιν αγει (Longinus)
132. niedre Schreibart	genus dicendi tenue		
133. Niedrigerhoben		basso rilievo, bas relief	
134. nützlich	utile		
135. organische oder materiale Geschmack		le gout par rapport aux sens ou au corps	
136. Pathos, Bombast, Schwulst	tumor		παθος
137. Rangordnung der Wissenschaften	Facultas artium		
138. rechtschaffner Mann	vir bonus dicendi peritus		
139. Redner	orator		
140. Rednerkunst	ars oratoria		
141. Regel, Richtschnur	canon		
142. Reim			ὁμοιοτελευτον
143. religiösen Reden	genus sacrum seu religiosum		
144. Repräsentatio	simulacrum		τυπος
145. Rückseite		revers	
146. rührend		touchant	
147. Scherz	jocus		

Német	Latin	Francia, olasz	Ógörög
148. scherzhaft	jocosum, ludicrum		
149. Schlechtere			φωλοτερον
150. schlechthin	absolute		
151. schlechthin gross	absolute magnum		
152. Schmerz oder Verderben			ανωδονον φθαρτικον
153. Schöne	pulcrum		καλον
154. schöner Geist, Schöngeist		bel esprit	
155. Schönheit			καλλος
156. Sharfsinn	lusus ingenii		
157. Singen	canere		αδειν
158. Sinn für den Sinn überhaupt	species pro genere		
159. sinnliche Vorstellung	sensatio sensu latiori		
160. Spass	jocus intempestivus seu indecorus		
161. Spassmacher	scurra		
162. Spassmacherei	scurrilitas		
163. Spiel	lusus		
164. Staatsmanns-, Krieger-, Heldengenie	ingenium politicum, militare, heroicum		
165. Standbilder	statuae		
166. Steinzeichnungskunst	Lithographia		
167. Sylbenma	metrum		
168. Talent			ταλαντον
169. Theorie der schönen Künste und Wissenschaften		belles lettres, beaux arts	
170. Thierische Wesen	animalia		
171. Tongliederchen	articuli		

Német	Latin	Francia, olasz	Ógörög
172. tonische	tonus, accentus		τονος
173. Tragische			τραγικον
174. Tragödie			τραγοεδια
175. tritt näher an das Gemüth	insinuat se in animum		
176. unbeseelt	inanimatum		
177. ungereimt			κιοχρον
178. Unsittliches	quoad materiam		
179. Unterschied der Manier	modus aestheticus		
180. Urbild			αρχετυπος
181. ursprünglich	originaliter		
182. Übertragung			μεταφορα
183. Veränderung			αλληγορια
184. Vergleichung			παραβολη
185. Verkehrung			τροπη
186. Verse	versus		
187. Vertheidigungsreden	genus judiciarum		
188. Verwandtschaft			συγγενεια
189. Vorderseite		avers	
190. Vorstellung	sensatio		αΐσθησις
191. Vorstellung von Beziehungen		l'idée des rapports	
192. Vorstellungsvermögen	sensus		αΐσθησεις
193. Wahr	verum		
194. wahrnehmbare Handlungsweise	forma agendi sensibilis		
195. Weinlese			τρογη
196. Weise der Zusammensetzung	forma compositio- nis		
197. wiederkehrende Rede	oratio vorsa, versa		
198. wirkliche Ausstellung und Vorweisung	expositio realis et monstratio		
199. Wissenschaft	scientia		επιστημη

Német	Latin	Francia, olasz	Ógörög
200. wissenschaftliche oder Gelehrtengeie	ingenium scien- tificum seu doctri- nale		
201. wörtliche Erörterung	expositio verbalis		
202. Wunder im strengen Sinne des Worts	miraculum rigoro- sum		
203. Zierden oder Zierrathen	ornamenta		παρεργον
204. zufälliger Schmuck oder Putz	ornatus, decor, cultus		
205. zufälliger Weise	per accidens		
206. Zusammenfassung	comprehensio		

NYIRY István, *A tapasztalati lélekismeretből lehozott széptudomány, Tudománytár, Buda, 1834, I, 162–182.*

Magyar	Ógörög	Latin	Német
1. A szép fogalom, materiai érdek és tökély' fogalma nélkül van			das Schöne ist ohne Begriffe, ohne Interesse, ohne Begriff der Vollkommenheit
2. aljlap			Grund
3. általános széptudomány		calleologia absoluta	
4. árnyban is visszavert fény			Helldunkel
5. belzők és külzők		subiectum, obiectum	
6. beszélő költésmívek		epos	
7. bohó			burlesk
8. csinos, egyszerű szép			nett
9. csintalan		nativum	naiv
10. ékesítés		ornatus, decor	
11. élet-emeletek		potentiák	
12. elmésség		ingenium	
13. előterjesztés		repraesentatio	
14. elvonás		abstractio	
15. énekes játék		opera	
16. értelem		intellectus	
17. érzedelem		sentimentalitas	
18. érzelmi hangmív, hangegyezés		harmonia	
19. érzelmi képezés		plast. sentimentalis	
20. érzelem, vonzalom		propensio	
21. érzelmi tökély		sinnliche Vollkommenheit	
22. érzlés			Empfindung, in sich Findung (Fichte)

Magyar	Ógörög	Latin	Német
23. érzővagy		appetitus sensitivus	
24. hang-, tesállás-, mozgásmívek (Krug)			tonische, plastische, mimische
25. hangköz		intervallum	
26. hangmív		musica	
27. hatalom, belső	δύναμις		
28. indító-érzékenyítő		permovens	rührend
29. indulatos		patheticum	
30. kalandozó		carricatura	
31. kedves		venustum	reizend
32. kellem		gratia	
33. képezet			Ausdruck
34. képező mívek		plasticae artes	
35. képszobormív		statuaria	
36. képtelen		grotesco-comicum	
37. képzés		imaginatio	
38. kiemelt mívek			Basrelief
39. küldő		materia	
40. lant		lyrica poesis	
41. lejtet		melodia	
42. lelkesedet			Ideal
43. magasztalt látás		visio exaltata	
44. mértékakadó, óriási		colossus	
45. mezei dalok		idyllion	
46. mív	παρεργον		
47. mozgalmi dalok		mimicai dalok	
48. mozgalom		mimica	
49. nemes		nobile	
50. nevetséges		ridicul.	
51. nézlés		intuitus	Anschauung
52. nyalka			das Hübsche
53. okosság		ratio	

Magyar	Ógörög	Latin	Német
54. önértés		conscientia sui, personalitatis sen- sus	
55. öngazgatás		autonomia	
56. önismeret		cognitio sui	
57. ösztön		instinctus	
58. rendesség		regularitas	
59. szépecske		lepidum	niedlich schön
60. széptudomány		aesthetica	
61. színmív		drama	
62. szónokmívek		orationes	
63. szörnyet			Ungeheuer
64. tanító költészmívek		didactica poesis	
65. víg		comicum	
66. virgócz		humor	
67. viszonyi széptudo- mány		aesthetica relativa	
68. vitézi versezet		heroicum epos	

ELMÉLET ÉS GYAKORLAT

(KAZINCZY SALLUSTIUS-FORDÍTÁSA)

LÁZÁR ISTVÁN DÁVID

Köztudomású, hogy Kazinczy három évtizedig dolgozott Sallustius-fordításán, újra és újra elővette, csiszolgatta, javította, ám végül életében mégsem jelent meg, csak posztumusz kiadás látott napvilágot 1836-ban.¹ Levelezéséből jól nyomon követhetőek munkálkodásának egyes fázisai, s mivel három teljes kézirat is fennmaradt,² így a szövegvariánsok is összevethetők. A korabeli kritika és a későbbi szakirodalom véleménye egységes abban, hogy a fordítás példaértékű, minőségében felér az eredeti sallustiusi művel, továbbá kitérnek például arra is, hogy mi motiválta Kazinczy érdeklődését, kitartó, aprólékos munkálkodását, illetve hogy miért nem jutott el a fordítás életében a megjelenésig stb. Olyan szöveggel állunk tehát szemben, amely jelentős helyet foglal el az életműben, s ennek alaposabb megértéséhez közelebb vihet a fordítás minél több szempontból történő vizsgálata.

A Hazai Tudósítások című folyóirat 1808. március 9-i száma arról értesíti olvasóit, hogy Dugonics András, Szentgyörgyi Gellért és Kazinczy Ferenc egyaránt Sallustius műveinek fordításán dolgozik.³ A híradás szerint Dugonicsé megjelenik Szegeden, Szentgyörgyié elkészült, Kazinczyéből pedig három caputot közölnek is. Dugonicsé

¹ A *Romai classicusok magyar fordításokban* sorozat első köteteként.

² Megtalálhatók az MTA Kézirattárában. L. GERGYE László, *Kazinczy Ferenc kéziratok hagyatéka*, Bp. MTAK, 1993.

³ Hazai tudósítások, 20, 1808. március 9., 159–160.

azonban kéziratban maradt, Szentgyörgyié a híradást követően nem sokkal, 1811-ben megjelent Budán, Kazinczy fordítása pedig csaknem három évtizeddel később látott napvilágot. Kazinczy regisztrálja a párhuzamosan készülő fordítások tényét saját fordításának előszavában, és sommás értékelést is ad róluk:

Dugonics, Szent-Györgyi Gellérd, és én, egy időben fogánk fordításához, egyikünk másikának igyekezete felől nem tudva [...] ez [Szentgyörgyié] szóról szóra, amaz [Dugonicsé] képzelhetetlen szabadsággal, melly szinte a' gázolásig megyen.⁴

Szentgyörgyi 1809. január 31-én írott levelében értesíti Kazinczyt egyebek között arról, hogy reményei szerint fordítása rövidesen megjelenik:

Sallustiusomnak nyomtattatása, reménlem, Jankovits úrnak haza jövele után mingyárt munkába vétetik.⁵

Fordításának megjelenése után pedig rögtön küld egy példányt, s azt nagy tisztelettel ajánlja. Még Kazinczy fiának születésére disztichonban írott versében is, amely 1811. július 12-én kelt, több sort szentel e témának:

Negyven nyoltz órával előbb történt születése,
Hogysem Sallustum tiszteletedre mene.⁶
Illy örömid közt is, mondog, gyönyörködve fogadtad,
És kilested némelly fő 's jelesebb helyeit,
A magyarázásban mi különbzön benne közöttünk;
'S úgy látszik, mondog: Te szabadabban teszed.
Rostáld-meg, kérlek, 's ha konkolyt lelsz, szedegesd-ki,
Mindenkor lészek nagy köszönettel ezért.⁷

⁴ *Romai classicusok magyar fordításokban.* Kiadja a' Magyar Tudós Társaság. Első kötet. Sallustius Kazinczytól. Buda, 1836. XXV. (A továbbiakban: KazSall.)

⁵ KazLev, VI, 208.

⁶ Mivel Kazinczy fia május 30-án született, Szentgyörgyi a tiszteletpéldányt június első napjaiban küldhette.

⁷ KazLev, IX, 7-8.

Kazinczy a fordítást valóban „megrostálta”, alaposan áttanulmányozta, és – amint az e napokban írott levelei tanúsítják – visszafogott elismeréssel, ám erőteljes kritikával fogadta. Lássunk ezek közül néhányat.

1811. július 6-án így ír Dessewffy Józsefnek:⁸

Én ma végzém el Catilinámat, az az a' Sallustius első része fordítását. Utolszor ez a' munkám 1807ben, Novemberben vala kezemben. Most újra dolgoztam, 's szóról szóra összevetettem a' Szent-Györgyi fordításával, mellynek megismerem érdemeit, de róla kéntelen vagyok azt is mondani, hogy Auctorát nem kevés helyeken épen nem értette, melly előttem annál megfoghatatlanabb, mivel ezt nem a' kétséges helyeken tapasztalám.

Ugyanezen a napon ezt írja Döbrentei Gábornak:⁹

Szentgyörgyi Gellérd kiadta Sallustiusának első részét. Dugonics és én is fordítánk Sallustot, 's hárman egyikünk sem tudta a' másik felől, hogy ezen dolgozik. Én nem akartam első lenni, Szentgyörgyitől azt várván, hogy az ő fordítását használhatom. Megvallom, az kevesebb mint magamnak ígértem.

Július 16-án pedig így ír Szentgyörgyi Józsefnek:¹⁰

Vezeték neved' Druszája a' maga Sallustjával engem megajándékoza. (...) Megismerem a' Szentgyörgyi Sallustja becsét, és azolta Catilinámat újra dolgozám ismét, hasznomra hajtván a' Szentgyörgyi fordítását kevélység nélkül, valahol jónak láttam. De én más célból 's másként fordítok mint ő, 's ő néhol nem látszott érteni az Auctort.

A fenti idézetekből kitűnik, hogy Szentgyörgyi fordítása nem teljesítette be Kazinczy váráhozását; leginkább azt veti a szemére, hogy sok helyen nem érti Sallustiuszt, ebből következően tévedések találha-

⁸ KazLev, IX, 2.

⁹ KazLev, IX, 3.

¹⁰ KazLev, IX, 15.

tók a szövegben. Ugyanakkor arra is következtethetünk, hogy éppen a tiszteletpéldány megérkezése Széphalomra ösztönözhetette arra, hogy ismét kezébe vegye saját fordítását, s azt Szentgyörgyi szövegének felhasználásával tovább csiszolja, javítsa, azonban ebben a reményében csalatkozott. Úgy gondolja ugyanis – és ez megítélésem szerint a fordításról vallott nézetei között jelentős helyet foglal el –, hogy a fordító felhasználhatja a korábbi szövegekből a tetszésének megfelelő részeket, s a fordítások egymás után következő darabjai ily módon egyre jobb színvonalúak lesznek. Sallustius-fordításának előszavában erről így ír: „később fordító, lopás nélkül veszi át a’ mit mások jól ejtettek, ’s bántás nélkül hagyja el a’ mit nem szeret; így utóbbi dolgozás nem lehet nem jobb a’ korábbiaknál...”¹¹

Kazinczy tehát meglehetősen fanyalgással fogadja Szentgyörgyi munkáját. Lássuk most, milyen fogadtatásra talált a kortársaknál Kazinczy Sallustiusa. A Figyelmező az egyetemes literatura’ körében című folyóirat 1839-es évfolyamában három részletben közli Szenczy Imre kritikáját.¹² Szenczy az eredeti latin szöveget és a fordítást mondatról mondatra összevetette, s megállapításait az adott szöveghelyek bemutatásával támasztja alá. Érdekessége a kritikának, hogy egyes vonatkozásokban vizsgálatának körébe bevonja még Szentgyörgyi fordítását is. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy a kritika megállapításai helytállóak, megalapozottak, ezért érdemes főbb állításait röviden összefoglalni.

A fordítás legfőbb erényének azt tartja, hogy Kazinczynak sikerült a mű tartalmának pontos közlésén kívül a sallustiusi stílust is megragadnia, s egyediségét magyarul visszaadnia: „nem csak az értelmet adá csaknem mindig leghívebben, hanem ritka béketűréssel (...) s’ fáradhatatlan ügyszeretettel az eredetit bélyegző sajátságokat (...) hogy a’ mű eredetie’ színét egészen visszatükrözze, a’ nyelvkorcsokat is megragadni, ’s honi nyelvébe, jobbadán elég szerencsével, áthozni törekedett.”¹³ Mindezek igazolására számos szöveghelyet idéz, összevetve Szentgyörgyi és Kazinczy megoldásait, s így bemutatva a két fordítás közötti minőségbeli különbséget. Nem hallgatja

¹¹ KazSall, XXXV–XXXVI.

¹² Figyelmező az egyetemes literatura körében, 3(1839), 26–28. sz., 421–428; 445–448; 458–465. (A továbbiakban: Figyelmező.)

¹³ *Uo.*, 423.

el azonban arra vonatkozó megállapításait sem, hogy mely sajátosságokat tart a fordítás fogyatékosainak.

Nem ért egyet Kazinczy nézetével, miszerint az eredetihez képest a fordításban lehetnek kisebb-nagyobb kihagyások,¹⁴ véleménye szerint klasszikus művek esetében egyetlen szó sem maradhat ki. Számos szöveghelyet sorol fel, ahol elmaradtak szavak, kifejezések, illetve ahol Kazinczy egyetlen szóval igyekszik többnek a jelentését összevontan visszaadni. Ez utóbbi esetben – úgy vélem – stilisztikai szempontok alapján védhető a fordítói eljárás, az előbbi esetben azonban nem. Még inkább egyet lehet érteni az egész mondatok, tagmondatok kimaradásának kifogásolásával, habár ezek száma – amint az idézett helyek mutatják – jóval kevesebb. Talán nem légből kapott a feltételezés, hogy éppen a hosszú időn keresztül, több alkalommal a javítás szándékával elvégzett korrekció következménye lehet ez a hiba, hiszen feltételezhető, hogy Kazinczy szinte fejből tudta már a latin szöveget, s talán nem minden esetben lapozta fel az eredetit.

Szenczy az előző hibák fordítottját, a betoldásokat is kárhoztatja. Ebben az esetben azonban vitatható a kritika jogossága, ugyanis a Kazinczy által választott megoldás indokolható pontosságra való törekvéssel, illetve stilisztikai megfontolásokkal. Mindenesetre a felsorolt szöveghelyeken valóban több szó szerepel a fordításban, mint a latin eredetiben, s nem látszik indokoltnak a körülményesebb megoldás. Ugyancsak a fordítás hibájául rója fel a recenzens a kisebb-nagyobb tévedéseket, pontatlanságokat. Az idézett szöveghelyeket megvizsgálva ebben az esetben is megalapozottnak tartom a kritikát. A kifogások következő csoportja azonban, amelyben „a’ gyengébben adott helyek”, illetve a nem jól hangzó megoldások felsorolása található, megítélésem szerint inkább a fordító, illetve a kritika írója ízlése különbözőségének a következménye.

Szenczy a fordítást minden kifogása ellenére összességében kiválónak tartja, és felhívja a figyelmet arra, hogy Kazinczy „többet tett, mint korábban bár ki tenni képes lett volna”.¹⁵ Hozzátehetjük: a gyakori, hosszú időn át újra és újra elvégzett korrekció – amint arra többször figyelmeztették, s időnként Kazinczy maga is elismerte – végeredményét tekintve nem feltétlenül tett jót a fordításnak.

¹⁴ KazSall, XXXVIII.

¹⁵ Figyelmező, 465.

Az utóbbi években, évtizedekben a szakirodalomban számos olyan könyv, tanulmány látott napvilágot, amely Kazinczy irodalomszemléletével, fordításról vallott nézeteivel (is) foglalkozik.¹⁶ Ennek köszönhetően lényegét tekintve tisztázottaknak tekinthetők azok az elvek, amelyek alapján fordításai készültek, annak ellenére, hogy e tárgy körben összefoglaló, rendszerező értekezést nem írt. Burján Monika 2003-as tanulmányában,¹⁷ amelyben lényegében rekonstruálja Kazinczy fordításelméleti nézeteit, azok változását, számos figyelemreméltó megállapítása mellett a következőt mondja: „...[Kazinczy-nak] az a véleménye, hogy kizárólag az eredeti mű szoros, a fordítót új kifejezőeszközök felkutatására és kimunkálására kényszerítő fordításával gazdagítható a magyar irodalmi nyelv, s hogy ezen cél érdekében a fordítónak munkája során nem szabad a szélesebb publikum elvárásait figyelembe vennie.”¹⁸ Ez egybevág Kazinczy-nak a Sallustius-fordítás előszavában és bevezetőjében leírt álláspontjával: „Catilinában és Jugurthában a’ régi felé igyekeztem közelíteni”, illetve: „Nem az itt a’ dolog hogy Szallusztot magunkhoz vonjuk le, hanem hogy mi lépünk feljebb mint állunk a’ Nagyhoz...”¹⁹ Egyéb, itt most nem idézett helyek mind arra utalnak, hogy Kazinczy szándékai szerint a latinnal teljesen megegyező magyar változatot kívánt megalakítani. Az újabb szakirodalomban fellelhető tanulmányok a fordításról szólva kiemelik, hogy Kazinczy az egyébként valóban igen nehezen fordítható sallustiusi szöveg sajátosságait, egyedi stilisztikai jellemzőit invenciózusan, stílusbravúrokat alkalmazva adta vissza, s a magyar szöveg valóban olyan, mintha „latinul szólna”.

Úgy gondolom, Kazinczy a szövegalkotás-megértés minden szintjén igyekezett az eredetivel teljesen megegyező változatot létrehozni, így a grammatika szintjén is. Mindeddig azonban a szakiro-

¹⁶ Ezek közül csupán ízelítőül néhány: CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990; MISKOLCZY Ambrus, *Kazinczy Ferenc Catilina és Kossuth között*, ItK, 113(2009), 755–778; SZÖRÉNYI László, *Kazinczy Sallustius-fordítása = Ragyogni és munkálkodni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Mónika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010.

¹⁷ BURJÁN Monika, „Ez a’ nyugtalan törekedés, dolgozástomat minél hasonlóbba tenni az eredetihez...” (Kazinczy Ferenc nézetei a fordításról), ItK, 107(2003), 43–74.

¹⁸ Uo., 63.

¹⁹ KazSall, V, XXXVIII.

dalomban ilyen jellegű vizsgálattal nem találkoztam. Véleményem szerint a latin grammatikának a magyartól eltérő jellegzetességeire kell koncentrálni, hiszen itt érhető tetten, ha – hasonlóan a stílusbravúrokhoz – a fordítónak sikerül pontosan visszaadnia az eredetit. Vizsgálódásaim során nem tekintettem át Szenczyéhez hasonló aprólékossággal a teljes Sallustius-fordítást, így a következtetések meg-alapozottságához férhet ugyan kétség, azonban célom jelenleg mind-össze annak eldöntése volt, hogy az imént említett jelenség megléte igazolható-e vagy sem.

A latin mondat szórendje, illetve a latin periódus tagmondatainak struktúrája elüt a magyarétól, ezért a fordításban feltűnő, ha – a magyar mondat felépítésének logikájától eltérően – a magyar szöveg szorosán követi a latin sorrendjét. Ilyen esetben megítélésem szerint a fordító tudatos szándékát kell feltételeznünk. Erre jól rávilágít a következő mondat (természetesen itt és a továbbiakban is a példák sora lenne idézhető):

Sed ubi ille adsedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso voltu, voce supplicis postulare a patribus coepit, ne quid de se temere crederent: ea familia ortum, ita se ab adolescentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet; ne existumarent sibi, patricio homini, quous ipsius atque maiorum pluruma beneficia in plebem Romanam essent, perdita re publica opus esse, quom eam servaret M. Tullius, inquilinus civis urbis Romae. (XXXI, 7)

De midőn ez leülepedék, Catilína, a' mint kész vala mindent színlelni, süllyedt arcczal 's esdekelve könyörgött, az Egysbe-írt Atyák ne hűnének felőle vaktában; olly házból vette eredetét, életét serdülte olta a' szerint intézé, hogy felőle minden jót lehessen reményben tartani; ne vélnék, hogy neki a' patriciusnak, ki maga, miként még ősei is, számtalan szolgálatokat tőn a' hazának, kedve legyen azt elveszteni, míg megtartani Marcus Tullius készül, Rómának zsellérlakosa.

A magyartól eltérő vonzatokat is igyekszik gyakran latinosan visszaadni:

...iuventus ... urbanum otium ingrato labori praetulerat. (XXXVII, 7)

...fiatalság a' városi henyt a' falusi munkás életnek elébe tötte.

A magyar nyelvből szinte teljesen hiányoznak a latinban igen elterjedt mondatrövidítő szerkezetek, így ezek „megteremtése” a magyarban ugyancsak a fordítói szándékra enged következtetni. A szöveg vizsgálata során azt tapasztalhatjuk, hogy *ablativus absolutust* Kazinczy szinte sohasem fordít a „szabályoknak megfelelően” mellékmondat, hanem igyekszik „latinosan” beépíteni a főmondatba. Ennél jóval nehezebb megoldani az *accusativus cum infinitivo* átültetését magyarra mellékmondat nélkül, azonban ezt is megkísérli több alkalommal:

Post paucos dies L. Saenius senator in senatu litteras recitavit, quas Faesulis adlatas sibi dicebat. (XXX, 1)

Kevés napok múlva a' Tanácsnok Lúcius Saenius levelet olvasa fel a' Tanácsban, mellyet Fésuléből monda érkezettnek.

A latin gerundivumos szerkezetet valóban lehetetlen „tükörfordítással” visszaadni, azonban Kazinczy legalább igenévi mivoltát jelzi:

...ad consulandum mandandum M. Tullio Ciceroni. (XXIII, 5)

...M. Tulliusra bízni a főméltóságot.

Az eredetihez való lehető legszorosabb kötődést jelzi továbbá az is, hogy a szövegben előforduló dátumokat mindig latinos formában adja meg:

...ante diem VI. Kalendas Novembris. (XXX, 1)

...hatod nappal a' Novemberi Kalendák előtt.

Folytathatnám a sort a kettős tagadással, számos esettani jelenséggel (*gen. criminis, partitivus stb.*), azonban úgy vélem, a fenti példák talán igazolják, hogy Kazinczy valóban a latinnal teljes mértékben, minden szinten megegyező magyar fordítást kívánt megalkotni, melynek egyik eleme a pontos megfeleltetés a grammatika szintjén is.

Befejezésül egy érdekesség. 1901-ben a Magyar Könyvtár sorozatban megjelent Kazinczy Sallustius-fordításából a *Catilina összeesküvése*, melyet Wirth Gyula dolgozott át. Wirth tehát komolyan vette Kazinczy fentebb idézett elvét, mely szerint „később fordító, lopás nélkül veszi átal a’ mit mások jól ejtettek, ’s bántás nélkül hagyja el a’ mit nem szeret; így utóbbi dolgozás nem lehet nem jobb a’ korábbiaknál...”²⁰ Érdemes volna a két szöveget összehasonlítani, s így talán eldönthető lenne, hogy igaza volt-e Kazinczynak. Vajon az „utóbbi dolgozás” valóban jobb a korábbiaknál?

²⁰ KazSall, XXXV-XXXVI.

A KÖTET SZERZŐI

Balázs Péter	SZTE BTK Francia Tanszék
Balogh Piroska	ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Báthory Orsolya	MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Bodrogi Ferenc Máté	DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Brutovszky Gabriella	Jedlik Ányos Gimnázium
Czibula Katalin	ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Irodalmi Szakmódszertani Munkacsoport
Csorba Dávid	Nyíregyházi Főiskola, Bölcsészettudományi és Művészeti Kar, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Csörsz Rumen István	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, XVIII. századi Osztály
Doncsecz Etelka	MTA TKI – DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport

Hegedüs Béla	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, XVIII. századi Osztály
Hegyi Ádám	SZTE BTK Könyvtártudományi Tanszék
Kiss Margit	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, XVIII. századi Osztály
Knapp Éva	ELTE Egyetemi Könyvtár
Kovács Eszter	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, XVIII. századi Osztály
Laczházi Gyula	ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Régi Magyar Irodalom Tanszék
Lázár István Dávid	SZTE BTK Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszék
Lengyel Réka	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, XVIII. századi Osztály
Penke Olga	SZTE BTK Francia Tanszék
Pintér Márta Zsuzsanna	Eszterházy Károly Főiskola, Magyar Irodalomtudományi Tanszék
Polgár Anikó	Comenius Egyetem Filozófiai Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék (Pozsony)
Szilágyi N. Zsuzsa Szörényi László	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, Reneszánsz Osztály
Vörös Imre	ELTE BTK Francia Tanszék

NÉVMUTATÓ*

A, Á

Ábel 122, 138, 140
Adamik Tamás 312, 313, 315
Adelung, Johann Christoph 350
Agisz 123
Ágoston, Szent 25–27, 29, 32, 38,
100, 196, 357
Agrippa, Cornelius 27
Agrippa Menenius Lanatus 247
Aiszóposz 236–240, 244, 247, 248
Alembert, Jean Le Rond d' 211,
300, 327–339
Alexandrosz, III. 301
Alexovics Vazul 207, 208
Alfonz, Aragóniai 35
Alszegehy Zsoltné 94, 103
Alting, Jakob 27–29, 35
Anakreón 219
Ányos Pál 170
Apáczai Csere János 32, 347
Apolló 346
Aranka György 111, 250
Arany János 244, 250

Arisztotelész 311, 312
Atanáz, Alexandriai Szent 196
Attilius, Marcus Regulus 99, 104
Attiret, Jean Denis 222, 229
Augustus, Gaius Caesar Octavia-
nus 238

B

Babits Mihály 249
Bacon, Francis 328, 356
Bagi Zoltán 259
Bagossi Edit 101, 105, 111, 113,
116, 120
Balassy Imre 187
Balázs János 311
Balázs László 200
Balázs Péter 191, 209–216, 230,
269
Balduinus, Jacobus 27
Balla Sándor 264
Balog Péter 260
Balogh Pirooska 213–216, 321,
347–388

* A mutatóba nem vettük fel a tanulmányok szövegében előforduló fiktív neveket, valamint a bibliográfiai adatokban közölt kiadói neveket.

- Baltazár 102
 Baltus, Jean François 214
 Bán Imre 21, 32
 Bánffy család 80
 Bánk bán 123
 Bánki Éva 51
 Bányai Mihály 267
 Barabás József 330
 Baranya Péter 136
 Barbarics L. Róbert 235
 Barbier, Frédéric 255
 Barczafalvi Szabó Dávid 315
 Barcsa János 256, 264
 Barcsay Ábrahám 87
 Barkó Mihály 267
 Barkóczy Ferenc 97
 Báróczi Sándor 200, 317
 Baróti Szabó Dávid 106, 341, 343, 344
 Bartakovics Béla 94, 98, 102, 124
 Bartha Dénes 116, 117
 Bartha Katalin Ágnes 107
 Bartók István 96, 108
 Basziliosz, Szent 357
 Báthory Gábor 72
 Báthory Orsolya 39–57
 Batsányi János 107, 108, 144, 191, 207, 315, 316, 318, 319, 328
 Batteaux, Charles 352
 Batthyány József 119
 Baudach, Frank 289, 294, 295, 302, 305
 Baukisz 117
 Baumgarten, Alexander Gottlieb 348
 Bayer József 111, 118
 Beales, Derek 153
 Beauzée, Nicolas 329
 Becanus, Martin 27
 Beccaria, Cesare 308, 309
 Becker, Carl Ferdinand 359
 Becker, Henrik 311, 322
 Békés Vera 311
 Bekker, Balthasar 213
 Béládi István 259, 265
 Beleznay Miklós 257
 Benda Kálmán 192, 216, 230
 Bene Krisztián 196
 Bene Sándor 66
 Benedek, Szent 145
 Benedek, XIV. 193
 Benkő Loránd 62
 Benyák Bernát 123
 Berault-Bercastel, Antoine-Henri-Jean-François de 204
 Bercz Ágnes 94
 Berczki Lajos 268
 Bernát, Szent 25, 27
 Bernolák, Anton 282
 Bertrand, Elie 217
 Berzeviczy Pál 123
 Berzsenyi Dániel 323
 Bessenyei György 207, 210, 218, 224, 225, 227, 284, 288
 Bethlen Kata 17
 Biard, Jean Dominique 236, 246
 Bidpai 237, 241, 245
 Bíró Ferenc 70, 95, 119, 145, 210, 218, 243, 307
 Bisterfeld, Johann Heinrich 35
 Bisztray Gyula 72
 Bocskai István 72
 Bod Péter 16, 17
 Bode, Johann Elert 212

- Bodolay Géza 121
 Bodrogi Ferenc Máté 284, 289,
 290, 292, 301, 305–326
 Boge, Birgit 155, 156
 Bolla Márton 216
 Bonnet, Charles 215
 Bonno, Giuseppe 112
 Borbély Szilárd 250, 284, 289, 308,
 326
 Boros István 266
 Borzsák István 240, 335, 343
 Bossányi Józsefné 119
 Botstiber, Hugo 116
 Bouterwek, Friedrich 351, 352,
 355, 366
 Bouvet, Joachim 222, 229
 Bödeker, Hans E. 349
 Brandl, Manfred 150, 202–205
 Braschi, Giovanni Angelo 154
 Brassai Sámuel 13
 Brentz, Johannes 25, 27, 33, 38
 Breuer, Dieter 155
 Brochmand, Jesper Rasmussen 27
 Brutovszky Gabriella 281–287
 Brückner, Wolfgang 152
 Bucelleni, Johannes 40, 41, 43–48,
 51, 52
 Buczy Emil 323
 Bucsay Mihály 17, 21, 37
 Buffon, Comte de (Georges-Louis
 Leclerc) 215, 246, 247
 Bujdosóné Papp Andrea 41, 49
 Bullmann, Johann Georg 147, 151
 Burján Monika 7, 97, 307, 316,
 317, 319, 321, 322, 328, 394
 Burkitt, William 256, 258–261,
 264–266
 Burnet, Thomas 215
 Busa Margit 137
 Bürger, Gottfried August 308
 Bžochová-Wild, Jana 282, 283,
 285
C
 Calas, Jean 219, 227
 Calpurnius Siculus 231
 Calvin, Jean 25, 27, 28, 33, 35
 Cantipratanus, Thomas 49
 Carrillo, Sancha 43
 Catilina, Lucius Sergius 391, 394,
 395, 397
 Cato Maior, Marcus Porcius 219
 Catullus, Caius Valerius 249, 250,
 253, 254
 Cellarius, Christophorus 23
 Chambers, Ephraim 328
 Chesterfield gróf 130
 Christiani, Ernst 208
 Cicero, Marcus Tullius 312, 313,
 315, 321, 356, 357, 395, 396
 Cidkija júdai király 98, 101, 102
 Coccejus, Johannes 21, 27, 29, 32,
 35, 37, 38
 Comenius, Iohannes Amos 27
 Cordara, Giulio 98
 Corneille, Pierre 95
 Cornelius a Lapide 35
 Cornides Dániel 71
 Cornificius, Quintus 312, 320
 Crăciun, Bogdan 69
 Crato, Friedrich 35
 Crugten-André, Valérie van 219,
 229

- Czegle Imre 17
 Czibula Katalin 94, 96, 97, 99, 100,
 110–127, 309
 Czifra Mariann 314
 Czuczor Gergely 325, 326
- Cs**
- Csányi János 132, 144
 Császáz Elemér 192, 201, 343
 Csécesei Dorottya 324
 Csécsi János, id. 19, 33
 Csehly András 237
 Csepregi Márta 64
 Cserey Éva 119
 Csete-Szemesi István 267
 Csetri Lajos 307, 311, 313, 320,
 321, 394
 Csokonai Vitéz Mihály 123, 250,
 255
 Csoó István 268
 Csorba Dávid 15–38
 Csörsz Rumén István 69–93, 360
 Csulai György 35
 Csűry István 345
- D**
- Dacier, Anne 329
 Dale, Antonie van 213
 Dáni Géza 118
 Dániel Edit 342, 345
 Darmon, Jean-Charles 221
 Dávid 223, 230
 Deák Miklós 91
 Debreceni Ember Pál 15–38
 Debreczeni Attila 107, 108, 190,
 221, 250, 307, 314–316, 321,
 323, 394
 Debretzeni Sámuel 73
 Defoe, Daniel 129
 Dehrmann, Mark-Georg 305
 Delfini, Giovanni 233
 Delon, Michel 221
 Deme Zoltán 192
 Demeter Júlia 99, 101, 106, 107,
 111, 124, 309
 Démokritosz 145
 Dengi János 121
 Denis, Michael 308
 Derham, William 242
 Descartes, René 35, 37, 211, 212,
 215
 Desgraves, Louis 329
 Dessewffy József 391
 Devecseri Gábor 249, 254
 Devescovi Balázs 107
 Dézsi Lajos 59, 92
 Di Francesco, Amedeo 111
 Diderot, Denis 210, 220, 333
 Diogenész, Szinópéi 288, 289,
 291, 292, 296–306, 313
 Diós István 194, 203, 205
 Dobosi Mihály 268
 Dodsley, Robert 128–132, 138
 Dombó Zoltán 220
 Domokos Lőrinc 268
 Doncsecz Etelka 190–208
 Döbrentei Gábor 391
 Döme Károly 119, 121, 124, 126,
 127
 Dömötör Adrienne 64

- Dugonics András 117, 389–391
 Dulaurens, Henri-Joseph 270
 Dusch, Johann Jakob 200
- E**
- Eberhard, Johann Augustus 352
 Eckhardt Sándor 210
 Ecsedi Miklós 256
 Ecsedy Judit, V. 69, 73, 255, 262
 Eddy, Donald D. 131
 Éder Zoltán 342
 Egerváry Ignác 345
 Egyed Emese 95, 107
 Ember Nándor 235
 Endrődy János 117
 Engelgrave, Heinrich 51, 53, 54, 56
 Engelhart, Joseph 185
 Ennius, Quintus 315
 Eörs Pál 134
 Erasmus, Rotterdami 100, 322
 Erdélyi Ilona, T. 97
 Erdő Péter 194
 Erdődy család 116
 Erdődy György 116, 117
 Erhart, Walter 290, 291, 293, 296
 Eschenburg, Johann Joachim 326, 350
 Espen, Zeger Bernard van 202
 Esterházyak 114, 117
 Esterházy Miklós 113, 116
 Eubel, Konrad 154
 Euridiké 138
 Eybel, Joseph Valentin, 204–206
- F**
- Fábián János 267
 Faguet, Émile 210
 Faludi Ferenc 7, 96–99, 108, 109, 132, 139, 140, 144, 250
 Farkas Katalin 136
 Fast, Patricius 203–205
 Fáy András 352
 Fazakas Gergely Tamás 20, 349
 Fehér Márta 209
 Fekete Csaba 268
 Fekete János 219
 Felhő Ibolya 261
 Felvintzi György 74
 Fénelon 210
 Ferenc, Szent 45, 47
 Ferenczi László 210
 Ferret, Olivier 219
 Firmian, Leopold Ernst von 195, 196
 Fix, Peter 288
 Flavius, Josephus 27, 215
 Fogarasi János 325, 326
 Fontenelle, Bernard le Bovier de 209–215
 Forbesius, Johannes 27
 Forgó András 207, 216
 Fórizs Gergely 347
 Földényi F. László 111
 Földi János 249, 250, 252–254, 319, 343, 344
 Fraser Tytler, Alexander 329
 Frenreisz Ernő 206, 207
 Fried István 96, 192, 249, 250, 307, 323, 328
 Friedrich, Hans Edwin 291

- Frigyés, II. 220, 308, 309
 Friz, Andreas 97, 100–102, 104,
 105
 Fulgentius, Fabius Planciades 25,
 27
 Fumaroli, Marc 248
 Fülep Ferenc 119
- G**
- Gaal György 145
 Gál István 259
 Gáldi László 78, 84
 Galénosz 140
 Gálos Rezső 99
 Gárdonyi Albert 154, 159, 164,
 182, 189
 Gassner, Ferdinand Simon 359
 Gazzaniga, Giuseppe 113
 Gazzaniga, Petrus Maria 205
 Gedő József 73
 Gelinka, Wáclaw 185
 Gellert, Christian Fürchtegott 238
 Genette, Gérard 97, 98
 Gerevich Tibor 119
 Gergely, Nazianzi Szent 357
 Gergey László, L. 389
 Gessner, Salomon 308, 317, 321,
 325
 Ghibu, Onisifor 70, 73, 78–81, 84,
 85, 87, 93
 Gilicze László 258
 Gintli Tibor 318
 Gobinet, Charles 60
 Goethe, Johann Wolfgang von
 290, 291, 308, 317, 323, 325
 Goggi, Gianluigi 219
- Gomez, Madame de 60
 Gossler, Henricus 161
 Gottschall, Klaus 150
 Gottsched, Johann Christoph 212
 Gönczy Mónika 394
 Granasztói Olga 9
 Granelli, Giovanni 98, 101, 102
 Grassalkovich Antal 118, 133
 Greguss Ágost 360
 Greguss Mihály 349, 351–358, 366
 Grotius, Hugo 292
 Grün Albert 145
 Guillot, Isabelle 236, 243
 Gulyás Pál 235, 240
 Gumbrecht, Hans Ulrich 324–326
 Guyard, Antoine 192, 193, 195,
 202
- Gy**
- Gyapay László 323
 Gyarmathi Sámuel 145
 Gyenis Vilmos 32
 Györfi András 87
 György Lajos 145
- H**
- Hajdu Péter 7, 330
 Haller János 238
 Halley, Edmond 211
 Hamann, Johann Georg 320
 Hampser-Monk, Iain 349
 Hannibál 103
 Hannulik János Krizosztom 345
 Harsányi M. István 17, 20
 Hartmann, Philipp Karl 356

- Harvey, Karen 131
Hász-Fehér Katalin 352
Hausen (Hauser), Wilhelm 153, 155, 156, 161, 164–166, 168, 169, 178, 182–188
Hausrath, August 244
Haydn, Joseph 112–114, 116, 117
Hebenstreit, Wilhelm 353, 354, 357
Heeren, Arnold Hermann
 Ludwig 357
Hegedüs Béla 269–280, 360
Hegyí Ádám 255–268
Heidegger, Johann Heinrich 27
Heimerl, Matthäeus Josephus 148
Heinz, Andrea 288
Heinz, Jutta 288, 296, 305
Heisterbacensis, Caesarius 49
Helvétius, Claude Adrien 296
Henrik, IV. 219
Henter család 80
Henter Antal 80
Héraklész 123
Herczeg Gyula 236
Herder, Johann Gottfried 308, 323
Herennius, Caius 312
Hermán János 266
Hervej, James 246
Heufeld, Franz 281
Heydenreich, Karl Heinrich 352
Higgs, Henry 131
Hill, John 130
Hoffmann Gizella 136, 219
Hofmann, Michael 290
Holberg, Jan 96
Holberg, Ludvig 100
Holl Béla 182, 184, 187, 189
Hollmann, Samuel Christian 308, 309
Home, Henry 352
Homérosz 250, 329
Hooke, Robert 215
Hoornebeek, Johannes 27, 32
Hopp Lajos 58–60, 65, 66, 70
Horányi Elek 128, 132–134, 136, 137, 144, 162
Horányi Mátyás 113
Horatius Flaccus, Quintus 190, 214, 233, 240, 242, 250, 254, 315, 343–345
Horváth Ambrus 216
Horváth János 143
Horváth Mihály 342
Huber, Karl Joseph 192–197, 200–204, 206
Humboldt, Alexander von 311
Hunnius, Aegidius 27
Hunyadi Ferenc 260, 262–264
Hübner, Johann 137, 309
Hübner, Michael 137
Hüpermésztra 111
- I**
- Igaz Sámuel 261
Illei János 95–97, 100–102, 106
Illyés András 108
Imre Katalin 236
Imre Mihály 20, 256
István, I. (Szent) 206
Izsák 122

J

Jablonkay Gábor 41, 42, 49
 Jablonski, Daniel Ernest 20
 Jaeck, Joachim 344
 Jakab, Szent 256, 258–260
 Jakab, I. 27
 Jakab Kristóf 67
 Jancsó Ferenc 97
 Jankovich Miklós 72, 92, 211, 390
 János, Szent 260
 János, Avilai Szent 43
 János, II. 223
 Jászberényi Tamás 41, 42
 Jaumann, Herbert 293
 Jelinek, Wenzel 185
 Jeney Éva 7, 330
 Jeromos, Szent 7, 327, 330
 Jewel (Juellus), John 18, 23
 Jézus Krisztus 32, 41, 55, 61, 167,
 168, 173, 179, 186, 197, 199,
 203, 215
 Jóás 122
 Johnson, Samuel 129
 Józán Ildikó 7, 330
 József 101, 102, 104, 105, 122
 József, II. 102, 147, 153, 159, 171,
 181, 191, 192, 201, 255, 256,
 262, 310
 József Antal főherceg 309
 Júdás 260
 Jugurtha 394
 Juharos Ferenc 99, 105
 Julius Agricola, Gnaeus 335
 Julius Caesar, Gaius 98
 Junius, Franciscus 27, 35
 Jusztinusz, Szent 196

K

Kabdebó Lóránt 96
 Káin 138, 140
 Káldi György 68, 314
 Kallós Zoltán 78
 Kálmán Sámuel 235
 Kang-Hi (K'ang-hsi) kínai császár 222, 229
 Kant, Immanuel 350, 352, 356
 Kanyurszky György 50
 Kapitánffy István 236
 Kaposi Sámuel 33
 Karaba Ágoston 341
 Karasznai Mihály 20
 Kármán József 8–11, 262, 318
 Károli Gáspár 64, 68
 Károly, XII. 21
 Károlyi család 345, 346
 Károlyi Antal 345
 Károlyi József 345, 346
 Kárpáty Csilla 313
 Kathona Géza 17, 21
 Katona Lajos 235
 Kayser, Albrecht Christoph 308
 Kazinczy Ferenc 7, 13, 107, 111,
 119, 121, 124, 137, 145, 203,
 205, 221, 249, 250, 252–254,
 281, 283–294, 305–326, 389–
 397
 Kecskeméti Gábor 35
 Kelemen, XIV. 148
 Kelemen János 311, 320
 Kelemen László 118
 Kemény család 80, 93
 Kemény Terézia 117, 118
 Kerényi Ferenc 95, 106, 111, 118

- Kereskényi Ádám 96, 99, 100, 102
 Keresztes Attila 94
 Keresztury Dezső 328
 Kiczenko Judit 97
 Kilián István 111, 116
 Király György 59
 Király István 196
 Király Kelemen 200
 Kirké 114
 Kis Bálint 257, 259, 261, 267, 268
 Kis János 219, 328, 333–335, 338, 339
 Kiss Endre József 232
 Kiss Jenő 62, 63
 Kiss Katalin 94
 Kiss Lajos 62
 Kiss László 264
 Kiss Margit 58–68
 Klaniczay Tibor 65, 72
 Klaudy Kinga 13, 42, 46, 316, 319, 320, 324
 Klein János 281
 Klobusiczky Terézia 133
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 308
 Knapp Éva 94, 146–189
 Kóczyány László 69, 80, 87, 91, 92
 Kocsi Csergő Bálint 19, 20
 Kocsi Csergő János 25
 Kodrosz 104
 Kókay György 218, 255
 Kollonich László 342
 Koltai András 136
 Kolumbán Judit 69
 Komáromi Krisztina 257
 Komáromi Csipkés György 16, 18, 35
 Komáromi H. Mihály 257
 Konstantin, Nagy 97, 99, 108, 224
 Kontler László 349
 Kónyi János 129, 133, 134, 136–140, 143–145
 Kopernikusz, Nikolausz 211
 Koppi Károly 213–216
 Kormos László 258
 Kornis Gyula 347
 Koselleck, Reinhart 314
 Kossuth Lajos 394
 Kotzebue, August von 126
 Kovács Elisabeth 153
 Kovács Eszter 327–340
 Kovács Sándor Iván 63
 Kozma Ferenc 96
 Kozma Tamás 209
 Kölcsey Ferenc 323, 346
 Köleséri Mihály 18
 Köleséri Sámuel, ifj. 18
 Köllő (Engel) Károly 69, 78, 80, 87, 91, 92
 Köpff, Johann Georg 9
 Kövesdi Boér Sándor 126
 Kristeva, Julia 96
 Krisztus → Jézus Krisztus
 Kronauer, Ulrich 298
 Krug, Wilhelm Traugott 352, 354–359, 366, 372, 376, 387
 Kubínyi Kata 64
 Kulcsár Szabó Ernő 96, 317, 324, 325
 Kulcsár Szabó Zoltán 96
 Kultsár István 71
 Kunics Ferenc 96, 98, 102–104
 Küllös Imola 70, 80, 85, 88
 Kürosz 99, 101, 102, 224

- L**
- La Fontaine, Jean de 236–248
- Labádi Gergely 73, 91, 269, 270, 360
- Labádi Lajos 257, 268
- Laczházi Gyula 288–306
- Laczkó Sándor 347
- Laczkovics János 229, 230
- Ladvoat, Jean-Baptiste 268
- Lajtha László 78
- Lakatos Mária 209
- Lampe, Friedrich Adolf 15, 19, 20
- Landerer Katalin 154, 159, 170, 182, 186, 188
- Landerer Mihály 133
- László, I. (Szent) 96, 97, 105
- Law, John 334
- Lázár István Dávid 389–397
- Lázár Pál 265
- Lazarević di Giacomo, Persida 131
- Le Jay, Gabriel-François 104
- Le Mierre, Antoine-Marin 308
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 215
- Lengyel Imre 345
- Lengyel Réka 7–14, 128–145, 214, 233
- Leplatre, Olivier 236, 243, 248
- Lescalier 138
- Leskó József 205
- Lessing, Gotthold Ephraim 293, 298, 308
- Lestyán Mózes 96, 100, 102, 104–106
- Lightfoot, John 27, 28
- Linné, Carl von 215
- Lipsius, Justus 25, 27, 33, 34, 38
- Literáti Nemes Sámuel 72
- Livius, Titus 247
- Locke, John 224
- Lokman 237
- Losonczy István 106, 252
- Lucretius Carus, Titus 233
- Ludassy Mária 297
- Ludolf, Hiob 23, 27
- Luhmann, Niklas 291
- Lukács József 138
- Lukács László 41
- Lukácsi Márk 159, 160, 171
- Lukácsi Zoltán 202
- Lukianosz 357
- Luther, Martin 25, 27, 32, 33, 35, 37, 38, 236
- M**
- Mähl, Hans Joachim 289, 302, 303
- Maillet, Benoît de 215
- Major, Johann 49, 51
- Makariosz, Szent 358
- Malina János 114
- Mályuszné Császár Edit 154
- Manassé 101
- Maresius, Samuel 27
- Margócsy István 360
- Mária (Szűz Mária) 41, 174, 200, 206
- Mária Magdolna 223
- Mária Terézia 112, 255
- Marmontel, Jean-François 308, 317
- Martin von Cochem 151
- Márton, Szent 50
- Márton István 355, 356, 358

- Martonfalvi György 18
 Mártonfi József 99, 106, 346
 Martore, Vanessa 99
 Marx, Adolf Bernhard 112
 Marx, Karl 302
 Matolay Katalin 69
 Matthiae, Christian 27
 Mátyási József 87
 Mayerhoffer András 119
 Medgyesi-Schmikli Norbert 97
 Medvigy Mihály 203, 205
 Meiners, Christoph 215
 Meissner, August Gottlieb 113
 Melanchthon, Philipp 322
 Menant, Sylvain 231
 Mendelssohn, Moses 293
 Menyhért Anna 96
 Mercer, A. 27
 Merva Mária, G. 133
 Mervaud, Christiane 218, 219
 Merz, Aloysius 204, 205
 Mészáros András 164, 185, 186
 Metastasio, Pietro 99, 100–102,
 105, 110–113, 116–118, 120–
 125, 127, 308, 309
 Meusel, Johann Georg 155
 Mezei Márta 344
 Mezei Mónika 313
 Mikes Kelemen 7, 58–68
 Mikulík, Ladislav 162
 Miller Antal 163
 Miller Gellért 163
 Miller Jakab 163, 183
 Millot, Claude François Xavier
 190, 191, 201, 207, 208
 Milton, John 107, 268, 351
 Minárik, Jozef 287
 Miru György 349
 Miskolci Csulyak Ferenc 20
 Miskolci Csulyak Gáspár 32
 Miskolczi István 162
 Miskolczy Ambrus 87, 394
 Mlinkay Alajos 162, 186
 Moate, Gerard G. 260
 Molière 96, 308, 317
 Molnár Antal 96
 Molnár Ferenc 219
 Molnár János 106, 342
 Monk, Samuel H. 353
 Monok István 35
 Montesquieu, Charles-Louis de
 Secondat 327–329, 332–335
 Moore, Francis 215
 Mózes 215, 216, 224
 Muratori, Ludovico Antonio 202
 Müller, Lucian 238
- N**
- Nádasi János 40–42
 Nagy Ferenc 353
 Nagy Gábor 124
 Nagy Ignác 170
 Nagy Imre 97, 123
 Nagy István 256
 Nagy Iván 118
 Nagy László 72
 Nagy Levente 69, 80
 Nagy Zsófia Borbála 119
 Nagybányai Fúsi Lőrinc 18
 Napóleon, Bonaparte 346
 Negrici, Eugen 70
 Negroni, Barbara de 221
 Neumayer, Franciscus 100

- Newton, Isaac 211, 336
 Nida, Eugene 319, 320
 Nikodémosz, Szent 358
 Nógrádi Mátyás 18
 Novák József 240
- Ny**
- Nyerges László 111
 Nyiry István 360, 386
- O**
- Opre Tódor 70
 Orbán János 74
 Orczy Lőrinc 207
 Ordasi Zsuzsa 111
 Orfeusz 138
 Órigenész 357
 Osorius, Johannes 51
 Oszetzky Éva 196
 Osszián 144, 250
 Otakar, Vočadlo 281
- P**
- Pagninus, Xantes 27, 35
 Pajor Gáspár 262
 Palásthy Márton 215, 216
 Palmer, Antonius 98, 101
 Palmer, G. E. H. 358
 Pann, Anton 71, 92
 Papahagi, Tache 87
 Pápai Páriz Ferenc 19, 20, 32
 Papp Andrea 136
 Papp Zoltán 326
 Patachich Ádám 105
- Patzkó Ferenc Ágoston 261, 264
 Pávai István 79
 Pavel, Eugen 72, 81, 85, 93
 Pavercsik Ilona 206, 255
 Pázmány Péter 25, 27, 32, 33, 37, 50, 314
 Péczeli József 106, 107, 210, 235–248, 315, 318, 328
 Pécsi Sándor 232
 Penke Olga 191, 210, 217–234, 248
 Percz László 347
 Perecsényi Nagy László 87
 Perian, Gheorghe 71
 Perret, Laetitia 333
 Péter, Szent 147, 149–151, 154, 156, 157, 166–169, 171, 180–184, 187, 188, 256, 258–260
 Petersen, Johann Wilhelm 308
 Petőfi Sándor 243
 Petrarca, Francesco 311
 Petrik Géza 182–189
 Pettinari, Paolo 112
 Pfejffer, A. 27
 Phaedrus, Caius Iulius 237–240, 243, 248
 Philémón 117
 Pictet, Benedict 28
 Pilo Boyl, Cecilia 98, 99
 Pintér atya 134
 Pintér Márta Zsuzsanna 66, 94–109, 170
 Pirnát Antal 98
 Piscator, Johannes 27
 Piso, Lucius Calpurnius 190
 Pius, VI. pápa 146–158, 161, 162, 164–169, 171, 181–188

- Plahha, Wenzeslav Johann Nepo-
muk 188
- Platón 139, 311, 356, 357
- Plautus, Titus Maccius 96, 106
- Pogány Péter 90
- Pohl, Carl Ferdinand 112, 116
- Poleretzky, Ernest 187
- Polgár Anikó 249–254, 349
- Polus, Matthaeus 27, 28
- Ponori Thewrewk József 72
- Popa, Mircea 71, 73, 80, 84
- Pope, Alexander 129
- Pseudo-Longinosz 353
- Ptolemaiosz 96, 100
- Pufendorf, Samuel von 292, 298
- Pusztai Ferenc 62, 63
- Pyrker János László 284, 289, 308
- Q**
- Quintilianus, Marcus Fabius 315,
321, 324
- R**
- Racine, Jean 122
- Ráday Gedeon 145, 250, 252
- Radó Antal 12, 153, 261
- Rados Jenő 119
- Rájnis József 106, 250, 343
- Rákóczi család 35
- Rákóczi Ferenc, I. 156
- Rákóczi Ferenc, II. 15, 17, 67
- Rákóczi György, I. 35
- Rambach, Friedrich Eberhard 260
- Rautenstrauch, Johann 205, 206
- Ravaillac, François 227
- Raynal, Guillaume Thomas
François 210
- Reemtsma, Jan Philipp 299
- Regis, Martinus 21
- Reitinger Ildikó 136
- Rékasy Ildikó 191
- Rembetzki János 121
- Rembrandt 323
- Révai Miklós 95, 250, 314, 341–
346
- Révay József 240
- Révész Kálmán 17
- Richter, Joseph 270, 276
- Riedl, F. X. 102
- Rigolet jezsuita szerzetes 229
- Ritoókné Szalay Ágnes 17
- Roa, Martin de 39–43, 46, 48–51,
53,
- Robertson, William 215, 349
- Roth, Konradin 151
- Rousseau, Jean-Jacques 210, 292,
293, 295–298, 300, 305, 308,
309
- Rózsahegyi Zoltán 327, 335
- Rudnyánszky család 117, 118
- Rudnyánszky Ignác 117–119
- Rudnyánszky József, II. 118
- Rudnyánszky Karolina 117–121,
125
- Rufus, Caius 27
- Ruisseau, L. S. du 236, 237
- Rupp, Friedrich 188
- S**
- Sacchini, Antonio 113
- Saenius, Lucius 396

- Saghy, Joseph 183
 Salamon magyar király 96, 97,
 100, 104, 105
 Sallustius Crispus, Caius 308,
 389–397
 Salzmann, Christian Gotthilf 259,
 261
 Sándor Klára 317
 Sándor Tibor 136
 Sandrier, Alain 219
 Sárdi Margit, S. 51
 Sarkady János 244
 Sárközy Péter 98, 99, 101, 108,
 109, 111
 Sashegyi Oszkár 261
 Saur Joséfa 132, 144
 Scaliger, Julius 108
 Schedius Lajos János 348–361, 372
 Scheffl, A. 102
 Schermann Egyed 261
 Schiller, Friedrich 326
 Schlözer, August Ludwig von
 215
 Schmitz, Simeon 146, 149, 152–
 156, 161, 182–185, 187, 188
 Schnablin, Maria Helena 156
 Schneller, Joseph 204
 Schröder, Friedrich Ludwig 281,
 282, 285, 308
 Scipio Africanus Maior 123
 Secondat, Jean-Baptiste de 333
 Semler, Johann Salomo 215
 Seneca, Lucius Annaeus 8, 214
 Sguario, Eusebio 196
 Shaftesbury, 3rd Earl of (Ant-
 hony Ashley Cooper) 289,
 292, 294, 304, 305
 Shakespeare, William 281, 282,
 284, 286, 308
 Sherrard, Philip 358
 Siess, Johann Joseph 184
 Sima László 256
 Simonyi Zsigmond 61
 Sivonen, Jari 64
 Slejdanus, Joannes 27
 Sófalvi József 132, 144
 Solomon, Harry M. 129–131
 Somfai László 116, 117
 Somsich Antal 134
 Solymosi József 88
 Sommervogel, Carlos 40
 Sonnenfels, Joseph 310
 Soós Márton 117
 Sörös Pongrác 145
 Spanheim, Friedrich, ifj. 27
 Spittler, Louis Timotheus Von
 215
 Staud Géza 102, 113, 117, 118
 Stengel, Georg 49
 Sterne, Laurence 294, 308
 Stoll Béla 72, 80, 88 91, 92
 Straus, Ralph 129, 130
 Streibig József 163, 183, 235
 Stroppa, Sabrina 122
 Sulzer, F. J. 187
 Sulzer, Johann Georg 326
 Surlus, Laurentius 49
 Suttner, Joseph Georg 155
 Swieten, Gottfried van 150
 Swift, Jonathan 228, 292, 293
 Sylvester János 64, 314, 322, 342

Sz

- Szabó Ádám 136
 Szabó András 259
 Szabó Botond, G. 267, 268
 Szádeczky Kardos Lajos 91
 Szaicz Leó 205–208
 Szajbély Mihály 250, 311
 Szalay György, id. 257
 Szalay György, ifj. 259
 Szalay Pál 255–268
 Szalay Pál nagykovácsi tanár 258
 Száraz György 118
 Száraz Julianna 118
 Száraz Orsolya 20
 Szarvas Gábor 61
 Szatmári Paksi család 17
 Szauder József 207
 Széchényi Ferenc 134, 145
 Székely György 116
 Székely János 91
 Szelestei Nagy László 170
 Széll Farkas 133
 Szenczi Molnár Albert 32, 33, 62
 Szenczy Imre 392, 393, 395
 Szentgyörgyi Gellért 389–392
 Szentgyörgyi József 391
 Szentmiklósi Sebők Sámuel 257,
 263, 266–268
 Szép János 348
 Szerb Antal 311
 Szerdahely György Alajos 320,
 321, 347, 348, 350, 351, 357,
 359
 Szigethy Gyula Mihály 126
 Szijártó M. István 207
 Szilágyi Benjámín István 19
 Szilágyi Csaba 96, 98
 Szilágyi Ferenc 210
 Szilágyi Márton 106, 107, 255,
 262, 318
 Szilágyi N. Zsuzsa 69–93
 Szilas László 96
 Szinnyi József 128, 134, 136, 137,
 162, 185, 189
 Szókratész 288, 313
 Szombathy János 17
 Szontagh Gusztáv 360
 Szögi László 257
 Szöllösi Pál 18
 Szőnyi Benjámín 256, 262, 263,
 267
 Szőnyi Pál 257, 268
 Szörényi László 341–346, 394
 Szurmay Ernő 192
 Szűcs Zoltán Gábor 207

T

- Tacitus, Publius Cornelius 328,
 335
 Takács Edit 256–259, 265, 268
 Takáts Sándor 235
 Tar Gabriella Nóra 107
 Tarnai Andor 128, 130, 132,
 134, 136–140, 143, 144, 328,
 351
 Tasi Réka 324
 Tasnádi Székely István 261
 Tassin, René Prosper 193
 Taxonyi János 39–53, 56, 57
 Teleki család 80, 93
 Teleki József 210
 Télemakhosz 210

- Temesvári Pelbárt 235
 Terényi István 240
 Themisztoklész 101, 124
 Thimár Attila 97
 Thomasius, Christian 298
 Thököly Imre 15, 16
 Thuanus, Jacob Augustus 27
 Thuküdidész 357
 Tilmans, Karin 349
 Timár Kálmán 170
 Titus római császár 100, 101, 309
 Tolcsvai Nagy Gábor 314, 322
 Tombi Beáta 196
 Tomentsek János 187
 Torda István 17
 Tótfalusi Kis Miklós 20
 Tóth István György 267
 Tóth Kálmán 21
 Tóth Orsolya 314
 Tóth Sándor Attila 108, 348
 Tóth Tünde 51
 Traeg, Johann 117
 Traetta, Tommaso 113
 Trattner Mátyás 160, 170, 186–
 188, 200, 201
 Travaglia, Pietro 114, 115
 Tremellius, Immanuel 27, 35
 Trencsényi-Waldapfel Imre 250,
 343
 Tribe, Keith 131
 Trousson, Raymond 218
 Tubach, Frederic C. 51
 Tumler, Johann Joseph 183
 Turretinus, Franciscus 27–29, 32,
 33, 35, 37, 38
 Tüskés Gábor 8, 40, 61, 63, 66,
 129, 132, 163, 214, 233, 236
- V**
- Vaderna Gábor 107, 360
 Vajda Sámuel 159, 160, 163, 166,
 170–173, 175, 177–182, 187
 Valterie, sieur de la 329
 Váradi Szabó János 345
 Varga András 136
 Varga Imre 94, 97, 106
 Varga László 345
 Varga Pál, S. 311, 312, 315, 323
 Vargha Balázs 250
 Várkonyi Ágnes, R. 66
 Vas István 254
 Vatablus, Franciscus 27, 35
 Velkey Ferenc 349
 Venuti, Lawrence 349
 Vercruysse, Jerome 218
 Veress Endre 73, 84
 Vergilius Maro, Publius 27
 Verseghegy Ferenc 126, 170, 190–
 195, 197, 200–208, 360
 Versényi György 91
 Viczay Terézia, lósi és hédervári
 41
 Vizkeleti József 92
 Voigt Vilmos 70
 Vollhardt, Friedrich 289
 Volpillac-Auger, Catherine 219,
 332
 Voltaire 106, 107, 210, 217–234
 Von Den Pfordten, Dietmar 299
 Vossius, Gerardus 108
 Vosskamp, Wilhelm 289
 Völgyesi Orsolya 106
 Vörös Antal 261

Vörös Imre 7, 101, 102, 106, 107, Y
210, 235–248

Vree, Frank van 349
Vulcanus 103

W

Wächter, Leonhard 308
Walton, Brian 27, 35
Ware, Kallistos 358
Wass család 80
Wathay Ferenc 72
Weingand, Johann Michael 9, 184
Wernsdorf, Gottlieb 21, 37
Wesselényi Miklós 119
Whiston, William 215
Wieland, Christoph Martin 281,
282, 288–306, 308, 313
Willems, Marianne 291
Williams, Simon 281
Wilson, Robert 248
Wirth Gyula 398
Witsius, Hermannus 27
Wittich, Christophorus 27
Wittola, Markus (Marx) Anton
150–152, 156, 204–206
Woodward, John 215

X

Xerxész 124

Yong Ching (Yongzhend) kínai
császár 229

Young, Edward 129, 245, 246, 315

Z

Zádorfalvi Márton 25
Zambra Alajos 111, 122, 124
Zängl, Joseph 148
Zechenter Antal 219
Zejk család 80
Zejk János 80
Zemplényi Ferenc 51
Zentai Mária 311
Zeusz 239, 247, 248
Zichy család 80
Zimmermann, Johann Georg 305
Zolnai Béla 59
Zoltán József 237
Zombori István 96
Zoványi Jenő 256–258
Zrínyi György 103
Zrínyi Miklós hadvezér 100, 102–
106
Zrínyi Miklós költő 72
Zwingli, Huldrych 37

Zs

Zsolt Angéla 236

TARTALOM

Előszó	7
CSORBA DÁVID	
Debreceni Ember Pál fordítási és értelmezési technikái (1702)	15
BÁTHORY ORSOLYA	
Exemplumok a tisztítóhelyről <i>A Status animarum purgatorii</i> magyar fordítása	39
KISS MARGIT	
„más értelmet adni ezeknek a szoknak” Mikes Kelemen szóhasználatához	58
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN – SZILÁGYI N. ZSUZSA	
<i>Kintyets Kimpenyesty</i> (1768) Egy román–magyar verses ponyva tanulságai	69
PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA	
Jezsuita fordítói műhelyek a 18. század második felében	94
CZIBULA KATALIN	
Lakatlan szigetek magyar fordításban	110
LENGYEL RÉKA	
Kónyi János elcserélt fordítása (<i>A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve</i> , 1774) Robert Dodsley magyarországi recepciójához	128
KNAPP ÉVA	
VI. Pius pápa imádságos könyve – magyarul és Magyarországon	146

DONCSE CZ ETE LKA	
„úgy bántam akármel ly idegen gondolattal, mintha sajátom lett volna”	
Verseghy Ferenc egyházi témájú munkáinak mintái	190
BALÁZS PÉTER	
Fontenelle ismeretének kézirat os nyomai	
a magyar felvilágosodásban	209
PENKE OLGA	
Feltáratlan kézirat os magyar Voltaire-fordítások	
<i>A Dictionnaire philosophique</i> magyarul	217
VÖRÖS IMRE	
Fordítás, átdolgozás és komp iláció Péczeli József	
<i>Haszonnal mulattató meséiben</i>	235
POLGÁR ANIKÓ	
Versengés és interakció Földi János és Kazinczy Ferenc	
Catullus-fordítás aiban	249
HEGYI ÁDÁM	
„...le fordította és ki is nyomtattatta ... de a mellybe sok kárt vallott...”	
Szalay Pál fordításai és a 18. századi könyvkiadás	255
HEGEDŰS BÉLA	
Fordítás és érzékenység	269
BRUTOVSZKY GABRIELLA	
Az első szlovák <i>Hamlet</i> -fordítás és a Kazinczy-féle fordítás metszéspontjai	
	281
LACZHÁZI GYULA	
Wieland Diogenesz-regényének Kazinczy-féle fordításáról	288
BODROGI FERENC MÁTÉ	
Egy lehetséges összkép Kazinczy Ferenc	
18. századi fordításairól	307
KOVÁCS ESZTER	
Elméleti megfontolások és gyakorlati megoldások:	
<i>Montesquieu emlékezete. D’Alembert szerint</i>	327

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ	
Révai Miklós versfordításairól	341
BALOGH PIROSKA	
Kérdések és lehetőségek a 18-19. századi soknyelvű magyarországi esztétikai terminológia kutatásában	347
LÁZÁR ISTVÁN DÁVID	
Elmélet és gyakorlat (Kazinczy Sallustius-fordítása)	389
A kötet szerzői	399
Névmutató	401

